

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINDA TÜRKLER
(Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)

Ali DADAN

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof.Dr. Ahmet Turan YÜKSEL

KONYA-2013

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	VI
TEZ KABUL FORMU.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
ÖZET.....	X
SUMMARY	XI
KISALTMALAR.....	XII
AÇIKLAMALAR.....	XIII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN METODU	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE ÖZELLİKLERİ	2
III. TÜRKLERİN KÖKENİ VE TÜRK ADI ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ	8

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE, HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMLERİNDE TÜRKLER... 19	
1.1. HZ. PEYGAMBER'DEN ÖNCE TÜRKLER.....	20
1.1.1. Türklerin Kökenine Dair Rivayetler	20
1.1.2. Kral Ferîdun Rivayetlerinde Türkler	23
1.1.3. Turan-İran Ayrımının Ortaya Çıkması	25
1.1.4. Efsanevî Kral Efrâsiyâb ve Turan-İran İlişkileri	26
1.1.5. Sâsânîler Öncesi Türk-Fars İlişkileri	37
1.1.6. Sâsânîler Döneminde Türkler	40
1.2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TÜRKLER.....	58
1.2.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Türklerle İşaret Edildiğine Dair Yorumlar	61
1.2.2. Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler	67
1.3. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE TÜRKLER	79

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE TÜRKLER.....	89
2.1. AKINLAR DÖNEMİ	91
2.1.1. Abdullah b. Âmir (41-45/661-665).....	91
2.1.2. Ziyâd b. Ebîh (45-50/665-670)	92
2.1.3. Hakem b. Amr (45-50/665-670)	93
2.1.4. Rebî' b. Ziyâd (51-54/670-674).....	94

2.1.5. Ubeydullah b. Ziyâd (54-55/674-676).....	96
2.1.6. Saîd b. Osmân (55-56/676-677)	100
2.1.7. Selm b. Ziyâd (61-64/680-683)	105
2.1.8. Abdullah b. Hâzim (65-72/684-691)	109
2.1.9. Ümeyye b. Abdullah (72-79/691-698).....	112
2.1.10. Ubeydullah b. Ebû Bekre'nin Rutbîl'e Karşı Savaşması (79/698)	114
2.1.11. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın Rutbîl Üzerine Gönderilmesi.....	117
2.1.12. Mühelleb b. Ebû Sufre (79-82/698-701).....	119
2.1.12.1. Mühelleb'in Mâverâünnehir Bölgesine Düzenlediği Sefer.....	120
2.1.12.2. Mühelleb'in Kiş Halkı ile Barış Yapması (82/701)	121
2.1.13. Yezîd b. Mühelleb ve Bâdegis'te Bulunan Nîzek Kalesi'nin Fethi.....	123
2.1.14. Mufaddal b. Mühelleb ve Âherûn Seferleri	124
2.1.15. Abdullah b. Hâzim'in Oğlu Musa'nın Öldürülmesi	125
2.1.16. Ceyhun Nehrinin Öte Yakasına Geçilmesi.....	127
2.2. FETİH VE HÂKİMİYET KURMA DÖNEMİ	128
2.2.1. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (85-97/704-716).....	128
2.2.1.1. Kuteybe-Nîzek Barışı.....	132
2.2.1.2. Beykent'in Fethi.....	132
2.2.1.3. Nümeşkes ve Ramisîn Seferleri	135
2.2.1.4. Buhârâ'nın Fethi.....	136
2.2.1.5. Soğd Halkı ile Anlaşma Yapması	140
2.2.1.6. Tâlekân'ın Fethi ve Nîzek'in Öldürülmesi.....	140
2.2.1.7. Cürcân Hükümdarıyla Anlaşma Yapması.....	148
2.2.1.8. Şûmân, Kiş ve Nesev Seferleri	149
2.2.1.9. Sicistan'a Sefer Düzenlemesi ve Rutbîl'le Anlaşma Yapılması	151
2.2.1.10. Kuteybe'nin Hârezm Şah ile Barış Yapması ve Hâmcird'in Fethi	152
2.2.1.11. Semerkant'ın Fethi	154
2.2.1.12. Kâbil, Şâş (Taşkent) ve Fergana Seferleri.....	165
2.2.1.13. Kaşgâr'ın Fethi ve Çin'e Seferler Yapılması	167
2.2.2. Kuteybe b. Müslim'in İslâm'ın Yayılması Noktasında Çabaları.....	170
2.3. HÂKİMİYETİ KAYBEDİŞ VE İÇ KARIŞIKLIKLAR DÖNEMİ	171
2.3.1. Yezîd b. Mühelleb (97-99/716-717)	174
2.3.2. Cerrâh b. Abdullah (99/717).....	179
2.3.3. Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî (99-101/717-719).....	181
2.3.4. Saîd b. Abdülazîz (Huzeyne) (102-103/721-722).....	184
2.3.4.1. Kasrû'l-Bâhilî Savaşı (102/721).....	185
2.3.4.2. Saîd b. Abdülazîz'in Türkler ve Soğd Üzerine Yaptığı Sefer	186

2.3.5. Saîd b. Amr el-Haraşî (103-104/722-723).....	188
2.3.6. Müslim b. Saîd b. Eslem el-Kilâbî (104-105/723-724)	191
2.3.7. Esed b. Abdullah el-Kasrî (105-109/724-727)	192
2.3.8. Eşres b. Abdullah es-Sülemî (109-111/727/729) ve Kemerce Kuşatması (110/728)	195
2.3.9. Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî (111-116/729-734) ve Geçit Savaşı (112/730)	200
2.3.10. Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî (116-1117/734-735).....	206
2.4. MÂVERÂÜNNEHİR’DE HÂKİMİYETİN YENİDEN SAĞLANDIĞI DÖNEM.....	207
2.4.1. Esed b. Abdullah el-Kasrî (117-120/735-738)	207
2.4.1.1.Hakan’ın Ölümü.....	207
2.4.1.2. Esed’in Huttel ile Savaşı	211
2.4.2. Nasr b. Seyyâr el-Kinânî (120-131/738-749)	212
2.4.2.1.Nasr b. Seyyâr’ın Soğd Bölgesi ile Yeniden Anlaşma İmzalaması	214
2.4.2.2.Hâris b. Süreyc’e Emân Verilmesi	215
SONUÇ.....	217
BİBLİYOGRAFYA.....	221

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali DADAN
	Numarası	068110023003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Tezin Adı	İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)	

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ali DADAN

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali DADAN
	Numarası	068110023003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
Tezin Adı	İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)	

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)** başlıklı bu çalışma 10/06/2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Prof.Dr. Ahmet Turan YÜKSEL	Danışman	
Prof.Dr. Mehmet Ali KAPAR	Üye	
Prof.Dr. Mustafa DEMİRCİ	Üye	
Prof.Dr. Ahmet ÖNKAL	Üye	
Prof.Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN	Üye	

ÖNSÖZ

Türk tarihinin eski dönemleri hep merak konusu olagelmıştır. Merak konusu olmasının temel nedeni İslâm öncesi döneme ait olarak Türklerin kendilerini anlatan tarih kaynaklarının olmamasıdır. Türklerin kendileri tarafından kaleme alınan vesikalar veya tarih kitaplarının neredeyse tamamı tarih olarak İslâmlaşma sürecinden sonraya rastlamaktadır. Bu nedenle Türk tarihi ile ilgilenen araştırmacılar İslâmlaşma süreci öncesine ait bilgilere Türklere komşu olmuş ve Türklerle siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda ilişki içerisinde bulunmuş milletlerin kaynaklarından ulaşmaktadırlar. Bu durumun en önemli sebebi Türklerin yazılı bir kültürden çok sözlü bir kültüre sahip olmalarıdır.

İslâm Tarihi kaynakları olarak isimlendirdiğimiz İslâmî dönemde yazılmış Arap kaynakları sadece dönemin Araplarına dair bilgiler sunmamakta, aynı zamanda müslüman olan diğer milletlerin tarihleri açısından da geniş bir bilgi hazinesi olma özelliği taşımaktadır. Bu nedenle İslâm Tarihi kaynakları Türk tarihi açısından da önemli bir menba olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda sözünü ettiğimiz menbadan faydalanmak suretiyle Türk tarihinin erken dönemlerinden başlayarak Emevîler dönemi sonuna kadar olan kısmı incelenmiştir. İslam Tarihi kaynaklarında Türk tarihine dair bilgilerin dağınık bir şekilde bulunması sebebiyle sistematik bir başlıklandırma ile daha anlaşılır bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızda Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Türkler ele alınmıştır. Bilindiği üzere İslâm Tarihi kaynaklarında başka bölgelerde yaşayan Türklere, özellikle de Kafkaslar bölgesinde bulunan Hazarlara dair de birçok bilgi bulunmaktadır. Bu yüzden tezimize coğrafi açıdan da bir sınırlama getirilmesinin isabetli olduğu anlaşılabilir. Türklere ait bilgilerin çoğunluğunun odaklandığı Mâverâünnehir bölgesini çalışılmıştır.

Araştırma giriş dışında iki bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın metodu ve kaynakları ayrıca Türk kelimesinin anlamı üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm’de Câhiliye, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Türkler başlığı altında bu dönemle ilgili İslâm Tarihi kaynaklarında yer alan rivayetler üzerinde durulmuştur. İkinci Bölüm’de ise Emevîler Döneminde Türkler başlığı altında Emevîler döneminde Türklerle ilgili rivayetler Akınlar Dönemi, Fetih ve Hâkimiyet Kurma Dönemi, Hâkimiyeti Kaybediş ve İç Karışıklıklar Dönemi ve Mâverâünnehir’de Hâkimiyetin Yeniden Sağlandığı Dönem olarak dört alt başlık şeklinde verilmiş, değerlendirmeler, tahliller yapılmaya ve irtibatlar kurulmaya

alışılmıştır. Sonuç kısmında ise araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış, ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

Bu araştırmada konular imkan lsnde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma boyunca kitaplarından istifade ettiğim ve değerli görüşlerine başvurduğum saygı değer hocalarım Prof.Dr. M. Ali Kapar, Prof. Dr. Ahmet nkal, Prof.Dr. Mustafa Demirci ve Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e şükranlarımı sunarım. Bu süre zarfı içinde ilgi ve alakasını benden esirgemeyen, bana her türlü yardımda bulunan saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel'e teşekkürü bir borç bilirim. Hocalarımın sundukları çok kıymetli öneri ve eleştirilerin bir kısmını tezin bu haline yansıtamadım. Ancak çalışmamı kitaplaştırma sürecinde bütün öneri ve eleştirileri dikkate alacağım.

Ali DADAN

Mayıs 2013

KONYA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali DADAN
	Numarası	068110023003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
Tezin Adı	İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)	

ÖZET

İslâm Tarihi kaynaklarında Türkler çok genel bir konu olduğu için çalışmamızda Câhiliye döneminden Emevîler'in sonuna kadar Türkler incelenmiştir.

Araştırmamızda Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Türkler ele alınmıştır. Bilindiği üzere İslâm Tarihi kaynaklarında başka bölgelerde yaşayan Türklere, özellikle de Kafkaslar bölgesinde bulunan Hazarlara dair de birçok bilgi bulunmaktadır. Bu yüzden tezimize coğrafî açıdan da bir sınırlama getirilerek Türklere ait bilgilerin çoğunluğunun odaklandığı Mâverâünnehir bölgesi çalışılmıştır.

Araştırma giriş dışında iki bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın metodu ve kaynakları ayrıca Türk kelimesinin anlamı üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm'de Câhiliye, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Türkler başlığı altında bu dönemle ilgili İslâm Tarihi kaynaklarında yer alan rivayetler ele alınmıştır. İkinci Bölüm'de ise Emevîler Döneminde Türkler başlığı altında Emevîler döneminde Türklerle ilgili rivayetler Akınlar Dönemi, Fetih ve Hâkimiyet Kurma Dönemi, Hâkimiyeti Kaybediş ve İç Karışıklıklar Dönemi ve Mâverâünnehir'de Hâkimiyetin Yeniden Sağlandığı Dönem olarak dört alt başlık şeklinde verilmiş, değerlendirmeler, tahliller yapılmaya ve irtibatlar kurulmaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılmış, ulaşılan sonuçlar sunulmuştur.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ali DADAN		
	Numarası	068110023003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐	Doktora ☒	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin İngilizce Adı	Turks in the Islamic Historical Sources (From Jahiliyyah to the End of Umayyad Period)			

SUMMARY

Since “the Turks in the Islamic Historical sources” is a very general subject, in this study we examined the period from Jahiliyyah to the end of Umayyads.

In this dissertation we have discussed the Turks who have lived in Transoxania. As is known, Islamic historical sources contain lots of information about Turks living in other regions, especially about the Khazars in the Caucasus region. Therefore, we have also limited our thesis from the geographical point and we have concentrated on Transoxania, where the majority of information about the Turks focuses.

The research consists of an introduction and two chapters. In the introduction, we dealt with methods and sources of the study and the meaning of the word “Turk”. In the first chapter entitled “the Turks at the period of Jahiliyyah, Prophet Muhammad and The Rightly Guided Caliphs” we discussed the narrations in Islamic historical sources about Turks. In the second chapter entitled “Turks during the Umayyad period”, relations about the Turks under the Umayyads have been studied, in addition to four sub-topics: Raids Period, Conquest and Sovereignty Period, Internal Disorder Period and Reconquest of Transoxania Period. Additional assessments and analysis have been made and relations between issues have been established. At the conclusion, an overview of the research has been given and the reached results have been presented.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: İbn veya bin
bkz.	: Bakınız
bt.	: Bint
byy.	: Baskı yeri yok
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI²	: Encyclopaedia of Islam (New Edition)
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜSBE	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
İA	: M.E.B. İslâm Ansiklopedisi
Neşr.	: Neşreden
OMÜSBE	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkîk
thr.	: Tahrîc
trs.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
yay.	: Yayınları

AÇIKLAMALAR

1. Araştırmada Diyanet İşleri Başkanlığı yayını olan 2000 baskı tarihli heyet tarafından tercüme edilen Kur'ân-ı Kerîm ve Meâli esas alınmıştır. Ayetlere atıfta bulunurken önce sûre ismi, sonra sûre numarası ve ayet numarası verilmiştir.

2. Hadislere yapılan atıflarda ise, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî* usulü esas alınmıştır.

3. Dipnotlarda İslâm Tarihi kaynaklarından olan; *Taberî, Ya'kubî, Belâzürî* gibi müelliflerin eserlerinden istifade ederken müellifin ismi ile birlikte eseri de zikredilmiştir.

4. Eğer bir müellifin iki eserinden birden istifade edilmiş ise, iki eserinin de ismi ayrı ayrı belirtilmiştir.

5. Dipnotlarda müellif ve eserleri ilk defa verildiği yerde tam künyesi ile verilmiş, daha sonraki dipnotlarda ise kısaltılarak verilmiştir.

6. Dipnotlar müelliflerin isimlerine göre verilmiştir.

7. Tarihler Hicrî/Miladî usulüne bağlı kalınarak verilmiştir.

8. Eserin dipnotta geçtiği ilk yerde baskı yeri ve tarihi verilmiş daha sonraki dipnotlarda verilmemiştir.

9. Bir dipnotta birden fazla kaynak veriliyorsa bu kaynaklar müelliflerinin vefat sırasına göre verilmiştir.

10. Ciltli eserlerde cilt ve sayfa numaraları verilirken “cilt/sayfa” şekli tercih edilmiş sadece tek cilt olan eserlerde sayfa numarası belirtilirken “s.” kısaltması kullanılmıştır.

11. Modern kaynaklar birden fazla dipnotta kullanılmışsa ilk dipnot dışındakiler müellif isminden sonra *a.g.e., a.g.m., a.g.md.* vb. şekilde kısaltmalar yapılarak verilmiştir.

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok milleti etkileyen büyük olaylar içerisinde yer almaları sebebiyle Türklerin tarihi merak konusu olmuştur. Türklerin kendi tarihlerine dair yazılı kaynakları olmaması onların kökeni, kimlikleri ve tarihleri konusunda bilgiye erişebilmek için Türk tarihi araştırmacılarını zor durumda bırakmıştır. Bu nedenle araştırmacılar Türk tarihine dair bilgileri Türklerle ilişki içerisinde bulunan diğer milletlerin yazılı kaynaklarında bulmuşlardır.

I. Araştırmanın Metodu

“İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler Dönemi Sonuna Kadar)” başlıklı tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. İslâm Tarihi kaynaklarında Türkler çok genel bir başlık olacağı için çalışmamıza Câhiliye döneminden Emevîler’in sonuna kadar bir tarih sınırlaması getirilmiştir. Bu tarih sınırlamasını getirirken de daha önce yapılmış olan doktora tezleri göz önünde bulundurulmuştur. Bu tezlerden ilki Ekrem Pamukçu’ya ait olup “Abbasilerin İlk Döneminde Siyasi, Askeri ve Kültürel Alanda Türkler (H. 132-247/M. 749-861)” ismini taşımaktadır. Daha sonra bu tez “Bağdat’ta İlk Türkler”¹ adıyla Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır. Bu tez Abbâsîlerin kuruluşundan Mütevekkil dönemine kadar olan (133-232/750-847) dönemi içermektedir. Bir diğer tez ise Mehmet Emin Şen’e ait olan “Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler”² adını taşıyan ve 232-334/847-945 yılları arasını inceleyen tezdur. Bu nedenle Türk tarihi açısından bu önemli iki dönemin incelenmiş olması bizi daha önceki devirlere yönelmeye sevk etmiştir. Abbâsîler dönemi öncesinde Türklerle ilgili olarak herhangi bir doktora tezinin olmaması konumuzu belirlememizde en önemli sebeplerinden biridir.

Çalışmamızda bulunan bir diğer sınırlama ise bölge sınırlamasıdır. Araştırmamızda Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Türkler ele alınmıştır. Bilindiği üzere İslâm Tarihi kaynaklarında başka bölgelerde yaşayan Türklere, özellikle de Kafkaslar bölgesinde bulunan Hazarlara dair de birçok bilgi bulunmaktadır. Bu nedenle coğrafi açıdan da bir sınırlama getirilmesinin isabetli olduğu anlaşılabilir. Türklerle ilgili bilgilerin çoğunluğunun odaklandığı Mâverâünnehir bölgesini çalışmak daha isabetli görülmüştür.

¹ Ekrem Pamukçu, *Bağdat’ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.

² Mehmet Emin Şen, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi SÜSBE, Konya, 2008.

Çalışmamızda başlangıçtan itibaren Emevîler döneminin sonuna kadar İslâm Tarihi kaynaklarında yer alan Türklerle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler ele alınırken kronolojik bir sıra takip edilmiştir.

Çalışmamızın Birinci Bölüm'ünde "Câhiliye, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Türkler" başlığı altında konular İslâm Tarihi kaynaklarında yer alan bilgiler ışığında ele alınmıştır. Özellikle Hz. Peygamber döneminde İslâm Tarihi kaynaklarını destekleyici olması açısından tefsir ve hadis kaynaklarına da yer verilmiştir.

"Emevîler Döneminde Türkler" ana başlığını taşıyan İkinci Bölüm'de Emevîler dönemi konunun daha net anlaşılabilmesi açısından dört kısma ayrılmıştır. Bunlar; Akınlar Dönemi, Fetih ve Hâkimiyet Kurma Dönemi, Hâkimiyeti Kaybediş ve İç Karışıklıklar Dönemi, Mâverâünnehir'de Hâkimiyetin Yeniden Sağlandığı Dönem başlıkları altında incelenmiştir. Emevîler dönemi çalışılırken konular halifelerin adlarına ve devirlerinde yapılan faaliyetlere göre değil, Türklerle doğrudan temas içerisinde olan ve bir anlamda Türklerle ilişkinin mimarı ve muhatabı olan valilerin isimleri altında incelenmiştir.

II. Araştırmanın Kaynakları ve Özellikleri

Halife b. Hayyât (ö. 240/854), Belâzûrî (Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya ö. 279/892), Dîneverî (ö.282/895) ve Ya'kûbî (ö. 294/906) gibi erken dönem müellifleri eserlerinde Türklerle ilgili bilgiler bulunan ilk İslâm tarihçileridir. Bunlardan Halife b. Hayyât *Târîh*,³ Dîneverî ise *el-Ahbâru't-Tivâl*⁴ adlı eserinde Türklerle ilgili çok kısa ve öz bilgiler aktarmaktadır. *el-Ahbâru't-Tivâl* İran'ın ön planda tutulduğu umûmî bir tarihtir. Özellikle İslâm öncesi döneme dair Türk-İran ilişkileri açısından önemli bir kaynak teşkil eden eserin ilk yayımı 1888'de Leiden'de yapılmış ve birkaç baskısından sonra nihayet 1960'ta da Abdülmün'im Âmir tarafından ilim âlemine tenkitli neşri sunulmuştur.⁵

İslâm fetihleri konusunda en sağlam kaynaklardan biri olan⁶ Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-Büldân*⁷ adlı eseri, Türklerin yaşadıkları bölgelerin fethi hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan kıymetli bilgiler içermesi açısından tezimiz için büyük önem taşımaktadır. Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'da verdiği bilgiler, Taberî'nin *Târîh* ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eserlerinde naklettiklerine göre daha kısa olmakla birlikte, mübalağadan uzak, öz ve genellikle doğru bilgilerdir. Bu bilgilerinde Belâzûrî daha çok, İslâm tarihi rivayetleri açısından en güvenilir râvilerden biri sayılan Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna'ya (ö. 207-

³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, haz. Mustafa Necîb Fevâz-Hikmet Fevâz, Beyrut, 1995.

⁴ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud, *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, Kahire, 2010.

⁵ Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul, 1994, IX/358.

⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s. 48.

⁷ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1988.

211/822-826) dayanır. Barthold'un ifadesiyle Mes'ûdî'nin görüşüne göre, Arap fetihleri hakkında en iyi tarih kaynağı olan bu eser, ilk olarak M.J. de Goeje tarafından neşredilmiştir.⁸ Mâverâünnehir bölgesiyle ilgili verdiği bilgiler bu bölgenin fethinin Emevîler döneminde tamamlanmasından dolayı genellikle Emevî dönemine aittir. Daha sonraki dönemlere dair bilgiler yok denecek kadar azdır. Tek cilt olan eser Mustafa Fayda tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları arasında “*Ülkelerin Fetihleri*” adıyla çıkan eser⁹ sonundaki ayrıntılı indeksle de araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

İlk dönem eserlerinden bir diğeri ise yine III. yüzyıla ait olan ve ilk olarak Houtsma tarafından neşredilen Ya'kûbî'nin (Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Cafer ö. 284/897) *Târihu'l-Ya'kûbî*¹⁰ adlı eserdir. Taberî'nin *Târih*'inde bulunmayan bazı konuları bu eserde bulmak mümkündür. Belâzürî ve Ya'kûbî'nin eserlerinde yararlandıkları ve rivayetlerine başvurdukları kişilere ait eserlerin şu anda elimizde olmaması (Ebû Ubeyde ve Medâinî gibi) sebebiyle bu eserler kendilerinden önceki tarihçilerin görüşlerini bulabilmemiz açısından da önem arz etmektedir. Bu özellik Taberî'nin *Târih*'i için de geçerlidir. Ancak Ya'kûbî'nin eseri tezimizle alakalı pek çok konuda diğer kaynaklardan farklı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere olayların oluş tarzı ve diğer kaynakların rivayetleriyle uyuşmadığı zaman yeri geldikçe dipnotlarda değinilmiştir.

Taberî (Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr ö.310/922), *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*¹¹ adlı eserinde yaratılıştan 302/914 yılına kadar olan olayları ele almaktadır. Hicrete kadar henüz hicrî tarih başlamadığı için belirli bir tarih takip etmez. Konu başlıkları altında rivayetleri sıralar. Hicretten sonra eserin sonuna kadar olayları yıl yıl işleyerek getirir. Yılı başlık olarak verir ve o yılda olan olayları ve o olayla ilgili rivayetleri sıralar. Rivayetleri verirken senetlerini de vermeyi ihmal etmez. Böylelikle araştırmacı elinde bulunan rivayetin hangi kanaldan geldiğini tespit edebilir. Yalnız istisnai olarak bazen “قیل” lafzından sonra verilen rivayetlerin kime ait oldukları bilinemez. Bu tip rivayetler muhtemelen Taberî'nin bizzat kendisinin duyup naklettiği ancak senetleri konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadığı rivayetler olsa gerektir. Taberî İslâm Tarihi kaynakları arasında bir kırılma noktasıdır. Çünkü Taberî'nin izlemiş olduğu metod kendinden önce pek görülmezken kendinden sonra birçok tarihçi onun izlediği yöntemi takip ederek eserler kaleme almıştır. Klasik İslâm Tarihi kaynakları dediğimiz eserlerin yapısının şekillenişinde Taberî'nin çok büyük bir payı vardır. Taberî'yi farklı kılan bir de takip ettiği yöntemdir. Çünkü o her bulduğu rivayeti eserine almış

⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara, 1990, s. 6.

⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 1987.

¹⁰ Ya'kûbî, Ahmet b. İshak b. Ca'fer b. Vehb, *Târihu'l-Ya'kûbî*, ta'lik ve hâşiye: Halil Mansur, Beyrut. 2002.

¹¹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, I-V, Beyrut, 2001.

ve herhangi değerlendirmeye tâbi tutmamıştır. Eserin mukaddimesinde değerlendirmeyi okuyucuya bıraktığını beyan etmiştir.¹² Adeta rivayetleri bir araya toplayarak bir rivayetler ansiklopedisi oluşturmuştur. Bunun yanında o, eserinde bir olay için birçok rivayet nakletmiş ve hangisinin tercih edilmesi gerektiği konusunda herhangi bir görüş belirtmemiş; tercih işini araştırmacıya bırakmıştır. Ayrıca rivayetleri daha ziyade olayı yaşayan ya da ona yakın olanlardan nakletmeye özen göstermiştir. Mesela, Kuteybe b. Müslim'in fetihleri hakkındaki bilgileri genellikle onun kabilesi olan Bâhilîlerden almıştır. Bâhilî rivayetlerin dikkatli bir şekilde kullanılması gerekir. Çünkü Bâhilî rivayet zincirinin râvileri kabile asabiyetinden dolayı Kuteybe'yi göklere çıkarmaktadırlar. Hatta başarısız olduğu bazı seferleri bile zafer gibi göstermektedirler.¹³ Bunun yanı sıra Taberî'nin aynı zamanda Orta Asya ve Mâverâünnehir üzerine çalışan Vasiliy Vladimiroviç Barthold (ö. 1349/1930) ve Hamilton Alexander Rosskeen Gibb (ö. 1391/1971) gibi araştırmacıların da güvenilir olarak ifade ettięi¹⁴ Basralı Ali b. Muhammed el-Medâinî (ö.225/840)'nin rivayetlerine de yer vermesi olayların net bir şekilde anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. Taberî'nin siyâsî ve askerî tarihle ilgili verdiği haberler, bize o dönemin ekonomik, idârî ve siyâsî durumunu tespitinde de büyük yardım sağlamaktadır. Bu nedenle Taberî'nin bu eseri tezimiz için büyük bir önem taşımaktadır.

Taberî eserinde Türklerle ilgili birçok rivayet sunmaktadır. Eserinde İslâm öncesi dönemden başlayarak Türklerin Sâsânilerle olan mücadelelerini geniş bir şekilde görmek mümkündür. Hz. Peygamber döneminde Türklerle ilgili pek fazla rivayet göremememize karşın Hz. Ömer döneminde İran'ın fethinden sonra İslâm ordularının Mâverâünnehir üzerine yürümesiyle rivayetlerde tekrar bir artma olduğu görülmektedir. Ayrıca Taberî'nin *Târîh*'i Sâmânî vezirlerinden Ebû Ali Muhammed Bel'amî (ö.363/972) tarafından kısaltılarak Farsçaya çevrilmiştir.¹⁵

Konumuz için önem taşıyan kaynaklardan biri de İbn A'sem el-Kûfî (ö. 314/926)'nin *Fütûh*¹⁶ adlı eseridir. Bu eserdeki rivayetlerden faydalanırken dikkatli davranılması gerekmektedir. Çünkü bu eserde yer alan kimi rivayetler yukarıda da sözünü ettiğimiz tarihçiler tarafından güvenilir olarak kabul edilen Medâinî'nin rivayetlerine göre çok efsanevî ve çok mübalağalı anlatımlara sahiptir. Bu nedenle bu kaynaktan faydalanacak araştırmacıların çok dikkatli davranması gerekmektedir.

¹² Taberî, *Târîh*, I/13.

¹³ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 23.

¹⁴ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 26; Barthold, *Türkistan*, s. 5.

¹⁵ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 3-4.

¹⁶ İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *Fütûh*, I-IV, Beyrut, 1986.

Makdisî'nin (ö.355/966) *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*,¹⁷ adlı eseri özellikle Hz. Peygamber öncesi dönemde Türklere dair verdiği bilgiler sebebiyle önemli bir kaynak olma özelliği taşır.

İbn Miskeveyh'in (ö.421/1030) *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*¹⁸ adlı eseri Nuh tufanından 372/983 tarihine kadar vuku bulmuş olayları içine alan bir tarih kitabıdır. Büveyhîler'in tarihiyle ilgili son kısmı, İbn Miskeveyh'in şahsî müşahedelerine ve dolayısıyla birinci elden verilere dayandığı için eser bu hanedanın tarihi için en değerli kaynaklardan biri kabul edilir. Müellif eseri kaleme alırken önemli bir kısmında Taberî'nin *Târih*'inden faydalanılmıştır. Kitabın VI ve VII. ciltlerinin Kivâmüddin Burslan tarafından yapılan tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir.¹⁹ Türklere ilgili olan yerlerde büyük ölçüde Taberî'den faydalanmış olmasının doğal bir sonucu olsa gerek, büyük ölçüde Taberî *Târîhi* ile paralellik arzeder.

İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1201) *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümeme ve'l-Mulûk*²⁰ u kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574/1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografî ağırlıklı bir umumi tarihtir.²¹ 302/914 yılına kadarki Taberî Tarihi ile paralellik arzeder. Bu eser de tezimizin özellikle Emevîler dönemine dair Türklere ilgili rivayetlere yer vermesi sebebiyle yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232)'in *el-Kâmil fî't-Târih*²² adlı eseri de Taberî'nin *Târih*'i gibi çalışmamız için vazgeçilmez kaynaklardan biridir. İlk defa Carolus Johannes Turnberg tarafından yayımlanmış (Leiden 1851-1876), daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçe'ye çevrilmiştir. İbnü'l-Esîr, 302/914 yılına kadar verdiği bilgilerde genellikle Taberî'nin eserine dayansa da, elindeki bilgileri Taberî'ye göre daha seçici bir şekilde kullanmıştır.²³ Bu açıdan Taberî'de yer alan farklı rivayetlerin tercihi noktasında bize büyük faydalar sağlamıştır. Bunun yanında bazı konularda Taberî'den daha detaylı bilgi vermiş veya hiç bahsetmediği bazı noktalara da temas etmiştir.

¹⁷ Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, nşr. Keliman Hevar, Kahire, 2010.

¹⁸ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 2000.

¹⁹ Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, İstanbul, 1999, XX/207.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, Ebül-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1992.

²¹ Yusuf Şevki Yavuz-Casım, "İbnü'l-Cevzî, Ebül-Ferec", *DİA*, İstanbul, 1999, XX/545.

²² İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Halil Memun Şiyhâ, Beyrut, 2007.

²³ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, İstanbul, 1999, XXI/27.

Nüveyrî (ö. 733/1332)'nin *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l- Edeb*²⁴ adlı hacimli eseri, tez konumuz hakkında geniş bilgiler vermektedir. Nüveyrî'nin bu bilgileri daha çok Taberî, daha sonra da İbnü'l-Esir'den aldığı ve bu hususta onun metodunu takip ettiği görülmektedir.

Zehebî'nin ö.(748/1347) *Târîhu'l-İslâm*²⁵ adlı eseri her ne kadar geç dönem eserleri içerisinde yer alsa da verdiği bilgiler açısından önemli bir kaynak olma özelliği taşır. Çok geniş bir içeriğe sahip olan bu eser Emevîler dönemine dair özellikle Mâverâünnehir bölgesinde yapılan fetih hareketlerini incelerken faydalanılması gereken kaynaklardan biridir.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*,²⁶ adlı eseri başlangıçtan 767/1365-66 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Eser Mehmet Keskin tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir. İbn Kesîr muhtemelen Busralı olmasından dolayı Mâverâünnehir'e dair verdiği bilgilerin bir kısmında diğer kaynaklara kıyasla farklılıklar ve isimlerin tespiti noktasında da eksiklikler göze çarpmaktadır. Taberî gibi kaynakların uzun bir şekilde anlattıkları birçok mesele kısa ve öz bir biçimde verilmiştir.

İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Târîh*²⁷ adlı eseri tezimizdeki konuların daha iyi aydınlanması hususunda önemli katkıları bulunan diğer genel tarihler arasında yer almaktadırlar.

Orta Asya tarihi araştırmacılarının en önde gelen ismi Vasiliy Vladimiroviç Barthold'un yazdığı kitap ve makaleler tezimiz için büyük bir önem arz etmektedir. Ancak bunlar içinde *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eser incelediğimiz döneme dair Barthold'un yapmış olduğu tespit ve değerlendirmeleri içermesi açısından tezimiz için çok önemli bir kaynaktır. Yine onun, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* isimli Orta Asya'nın siyâsî, ilmî, dinî ve içtimaî tarihi üzerine verdiği derslerini içeren bu kitap araştırmamız sırasında sık başvurduğumuz önemli çalışmalardandır.

Çalışmamız açısından önem arz eden bir diğer kitap Richard N. Frye ait olan *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*²⁸ adlı eserdir. Bu eser, arkeolojik, nümizmatik ve epigrafik bulgular ışında Orta Asya tarihine farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

²⁴ Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fîFunûni'l- Edeb*, Kahire, 2003.

²⁵ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam ed-Tedmûrî, Beyrut, 1997.

²⁶ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XV, Beyrut. 2010.

²⁷ İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fîEyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve Men Âsârahum min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, I-VII, Beyrut, 2010.

²⁸ Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009

Orta Asya Türk tarihi üzerine yaptığı önemli çalışmalar ile tanınan Hamilton Alexander Rosskeen Gibb'in, *Orta Asya'da Arap Fetihleri* isimli eseri hiç kuşkusuz Mâverâünnehir bölgesinin fethi hakkında yapılmış en önemli çalışmalardan biridir. Mâverâünnehir bölgesinde Arap fetihlerinin Emevîler dönemi sonuna kadar olan kısmını ele alan bu araştırma, bölge tarihini ilk kaynaklardan incelemiş ve iyi bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Dolayısıyla Gibb'in bu eseri, tezimizin planının oluşmasında özellikle de Arap fetihlerinin bu bölgede safhalara ayırmamızda büyük katkılar sağlamıştır.

Julius Wellhausen (ö. 1336/1918)'in *Arap Devleti ve Sükutu*²⁹ adlı eseri ile Akdes Nimet Kurat'ın "Kuteybe b. Müslim'in Hârezm ve Semerkant'ı Zaptı"³⁰ isimli geniş makaleleri de Mâverâünnehir bölgesi fetihleri ile ilgili bilgileri değerlendirmede önemli ipuçları vermektedir.

Ligeti'nin *Bilinmeyen İç Asya* isimli kitabı Orta Asya'yı dolayısıyla tanıtan ve seyyahların bu bölgeye yaptığı seyâhatlar hakkında aynı zamanda bölgede yapılan arkeolojik buluşlar ve sonuçları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Zeki Velidi Togan(ö. 1389/1970)'ın, *Umumi Türk Tarihine Giriş*³¹ adlı kıymetli eseri de tezimiz açısından önem taşımaktadır. Togan bu eserinde, Türkler'in Orta Asya'da yayılışını ele alırken, onların Soğd bölge ve halkı ile olan münasebetlerine dâir önemli malumatlar vermiş, bu arada Soğdlular ve Soğd kültürü hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmelerle çalışmamıza yol göstermiştir.

Hakkı Dursun Yıldız (ö. 1412/1992)'in *İslâmiyet ve Türkler*³² adlı eseri özellikle Türklerin müslüman olmadan önceki dönemden başlayarak ilk müslüman Türk devletleri kuruluncaya kadarki devrede Türk-Arap ilişkilerini içermesi bakımından önemlidir.

İslâm tarihi ve coğrafya kaynaklarına dayanarak Türkler ve onların yaşadığı bölgeler hakkında değerli eser ve makaleler kaleme alan Ramazan Şeşen'in çalışmaları da tezimize yön veren değerli araştırmalar arasındadır. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*³³ adlı eserinde o, İslâm kaynaklarında yer alan Mâverâünnehir ve Soğd bölgesi hakkında değerli malumatı derli toplu bir şekilde vermenin yanında, Mâverâünnehir ve Soğd

²⁹ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963.

³⁰ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hârezm ve Semerkant'ı Zaptı", *AÜDTCFD*, cilt: VI, sayı: 5, Ankara, 1948, s. 385-415.

³¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

³² Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Ankara, 2000.

³³ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985.

bölgesinde yaşayan Türkler, İslâm'ın onlar arasında yayılışı ve bunların bölgedeki etkinlikleri hakkında da kıymetli bilgiler vermekte ve önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Arapça modern kaynaklar arasında Türk tarihine dair yapılmış en iyi çalışma Abdülkerim Ğureybe'ye ait olan *el-Arabu ve'l-Etrâk*³⁴ adlı eserdir. Çalışmamızda bu araştırmadan da yararlanılmıştır. Eserde Türk-Arap ilişkileri genel bir şekilde incelenmiştir.

Zekeriya Kitapçı'nın *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*,³⁵ *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*,³⁶ *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları*,³⁷ adlı kitapları ile “İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”³⁸ ve “Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri”³⁹ isimli makaleleri bölgenin İslâmlaşması hususunda yararlandığımız araştırmalar arasında yer almıştır.

Ülkemizde yapılmış olup sonradan kitaplaşan üç adet doktora çalışması da başvurduğumuz araştırmalar arasındadır. Bu üç eser özellikle Mâverâünnehir bölgesi üzerinde çalışma yapacak araştırmacılara önemli birer kaynak olma özeliği taşımaktadır. Bunlardan birincisi Dursun Ali Akbulut'un *Arap Fütuhâtına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*⁴⁰ isimli çalışması Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde İslam öncesi yaşayan Türkler hakkında önemli bilgiler içerir. İkinci eser Hasan Kurt'un *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci –Buhârâ Örneği-*,⁴¹ isimli çalışması olup özellikle Buhâra ve çevresinin İslam hakimiyetine girmesi hakkında önemli bilgiler vermektir. Üçüncü eser Osman Aydınli'nin *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*,⁴² başlığını taşıyan çalışması sadece Semerkant'ın fethi ile ilgili değil Mâverâünnehir bölgesinin fethine dair de zengin bir içeriğe sahiptir.

III. Türklerin Kökeni ve Türk Adı Üzerine Genel Bir Bakış

Türklerin kökeni ve kimlikleri konusunu ele alırken Carter Vaughan Findley'in yapmış olduğu Trans-Asya Türk otobüsü benzetmesine değinerek başlamak Türklerin kökenini ve Türk kimliğini anlamamız noktasında faydalar sağlamaktadır. Findley bu

³⁴ Abdülkerim Ğureybe, *el-Arabu ve'l-Etrâk*, Şam, 1961.

³⁵ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 2001.

³⁶ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 2004.

³⁷ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hâkanları*, Konya, 2004.

³⁸ Zekeriya Kitapçı, “İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 25, İstanbul, 1983, s. 109-135.

³⁹ Zekeriya Kitapçı, “Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 33, İstanbul, 1984, s. 141-169.

⁴⁰ Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum, 1984.

⁴¹ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci –Buhârâ Örneği-*, Ankara, 1998.

⁴² Osman Aydınli, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul, 2011.

benzetmesinde Türklüğü doğudan batıya bütün Asya'yı aşan bir otobüse benzetmiştir.⁴³ “Bu yolculuğun uzun sürmesi sebebiyle otobüs arasına mola vermiş ve her molada sandık, sepet ve torbalar indirilip bindirilmiştir. Otobüs, güzerhanın nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan yolcuların bir kısmının otobüsün nereye gittiği umrunda bile olmayan hatta bu otobüstekilerin çoğunun niyeti kısa bir mesafeden sonra inmek olan bir otobüstür. Otobüsteki diğer yolcularla aralarındaki ortak noktaların farklardan daha fazla olduğu akıllarına bile gelmiyordu. Yolda otobüs arada bir bozuluyor ve yolda temin edilen yedek parçalarla yola devam ediliyordu. Anadolu'ya ulaşıldığında yolculardan ya da eşyalardan hangisinin bütün seyahati aynı otobüsle yaptığı ya da böyle bir yolcu olup olmadığını kimse hatırlamıyordu. Otobüs bile nerdeyse tamamen değişmişti ancak sabit kalan bir şey vardı ki oda otobüsün ismi idi.” Daha sonra Findley bu otobüs benzetmesini başka arkadaşlarına anlatıp üzerinde düşündükten sonra bunun sadece bir başlangıç olduğunu fark ettiklerini dile getirir. Özellikle Anadolu'da yaşayan Türklerin üç yönlü bir tarihe sahip olduklarını dile getirir. Bu üç yönün ilki Türklerin gelişinden önceye dayanan Anadolu mirası; VII. yüzyıldan itibaren etkisi altına girdiği İslâm mirası ve üçüncüsü de Orta Asya'daki ilk Türklere kadar uzanan Türk-Moğol mirasıdır.⁴⁴

Türklerin kökenleri ve yaşadıkları sahalara hakkında genel olarak Orta Asya'ya yonendirilmesi, gerek Batılı gerekse Doğulu tarihçiler tarafından âdet haline getirilmiştir. Halbuki Ön Asya ve Kafkaslardaki Türk varlığının Orta Asya'daki Türk varlığı kadar eski olduğu söylenmektedir. Bununla beraber Türklere ait önemli nüfus Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar Denizi'nin doğusunda kalan bölgelerde yaşamaktaydılar.⁴⁵ Batılı tarihçiler Türk adının ilk defa I. yüzyılda kullanılmış olabileceğinden bahsetmektedirler. Buna delil olarak da Pomponius Mela⁴⁶ (ö. 45)'nın Azak Denizinin kuzeyindeki ormanlık bölgeyi Turcae⁴⁷ olarak anmasını göstererek Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede bulunan Türk varlığının çok eskiye dayandığına işaret etmektedirler. Bununla beraber Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ve daha da kuzeydeki ormanlık bölgelerde Türk diliyle konuşan halkların varlığı da kesin olarak bilinmektedir.

⁴³ Carter V. Findley, “Türklük: Zamanda ve Zeminde Kültür Dönüşümleri”, *Tarih ve Toplum*, çev. Boğaç Ergene, sayı:169, İstanbul, 1998, s. 15-22; *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, 2008, s.13.

⁴⁴ Carter V. Findley, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, I/7.

⁴⁶ Pomponius Mela; 45 yılında ölmüş olan ilk Romalı coğrafyacılarından. “De situ orbis” (A Description of the World) veya “De Charographia” (Topografya) isimli kitabın yazarıdır. Geniş bilgi için bkz. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/373603/Pomponius-Mela> erişim 28.03.2013

⁴⁷ Denis Sinor, *Gök-Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, çev. Talat Tekin, İstanbul, 2002, s. 385

Türkler beyaz tenli ve arkeologların brakisefal adını verdikleri geniş kafa yapısına sahip bir ırktır.⁴⁸ Irki açıdan Türk soyu Orta Asya kökenli üç büyük kol olan Europid, Mongolid ve Negrid içerisinde Europid ırkına mensuptur.⁴⁹ Europid genelde Rus bilim adamlarının Eurasia adını verdikleri Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini içine alan iki kıta arasında üçüncü bir kıta gibi duran bir coğrafya olmakla beraber bu coğrafyanın güneyi Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile çevrilidir. Bu coğrafya üzerinde yaşayan kavimler Europid olarak nitelendirilmektedir.⁵⁰ Bilim adamlarının "Afenasyevo" ile "Andronovo" adını verdikleri bu kültürler Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde dört bin yıl önce atlı çoban kültürünün ortaya çıkmasına etki etmişlerdir.⁵¹ Hiç kuşkusuz bu kültürün oluşumunda Orta Asya'daki bozkır bitki örtüsünün ve buna bağlı olarak ortaya çıkan göçebe hayat tarzının rolü büyüktür. Türklerin ve Türklüğün anayurdu olan bu bölge insanları göçebe hayat tarzlarını çok geniş alanlara taşıyarak buralarda hâkim güç unsurunu oluşturmuş ve birçok devlet kurmuşlardır. Türk ırkı avcı ve savaşçı bir kavim olmasının yanında sığırı, ren geyiğini, yak öküzünü ve deveyi evcilleştirmiş, bakırdan bıçak ve başka aletler yapmasını öğrenmiş; daha sonraları koyunu evcilleştirmişlerdir.⁵² Buzul çağının sona ermesi üzerine Baykal gölü ile Baltık denizi arasında Ural-Altay adı verilen ortak bir nomad kültürü meydana gelmiştir. Buradaki kavimler balıkçılık ve avcılık ile uğraşır, kemikten aletler yaparlardı. Bu kültür içerisinde daha sonraları köpeğin ve ren geyiğinin evcilleştirilmesi ile hayvan besleme kültürü ortaya çıkmıştır. Bu tek tanrıya tapan eski göçebe unsurlardan sığır çoban kültürü daha sonra da nomadizmin en yüksek derecesi olan atlı göçebe ve savaşçı çoban bozkır kültürü oluşmuştur.⁵³

Europid ırkın daha güneyli unsurları olan Turanî unsurlar ise bu ırkın gösterdiği açık tenliliğe oranla daha siyah saçlı, koyu renkli ve kara gözlü brakisefal bir ırksal özelliğe sahiptirler. Yayılım açısından Turanî ırk en geniş sahayı teşkil etmektedir. Hindistan'dan İran ve Balkanlar'a kadar birçok yerde bu ırk tipine rastlanmaktadır. Nomad kültürünün mevcut olduğu Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Tatar kavimleri arasında en yaygın olan tip şekli Turanî ırkına mensup olanlardır. Çok değişik kaynaklarda Türkler arasında sarı veya mongoloid ırktan Aryanî ve Hindî tiplerine kadar değişen yüz farklarının varlığı tespit edilmiştir. Türkleri Moğol veya Sarı ırktan sayan yabancı bilim adamları gibi, bunun tamamıyla aksine, Arî veya Avrupalı gösteren yerli bilim

⁴⁸ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977, I/17.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2010, s. 47.

⁵⁰ Laszlo Rasonyi *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 1.

⁵¹ Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 2; Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, İstanbul, 2012, XLI/467

⁵² Yılmaz Öztuna, *a.g.e.*, s. 17.

⁵³ Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 4.

adamlarının iki ifratı temsil ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁴ Bunun yanında Uygur ve Türkişlerin iki kola ayrıldıkları; Uygurların bir koluna Sarı Uygur ve Türkişlerin diğerkoluna Sarı Türkiş dendiğı de bilinen örneklerden bazılarıdır.⁵⁵

Türklerin eski bir millet olmaları sebebiyle tarih boyunca Türk kelimesine birçok müellif tarafından farklı anlamlar verilmiştir. Bu anlamlara geçmeden önce Türk adının ortaya çıkışından genel bir şekilde bahsedecek olursak şubilgilere değinmeden geçemeyeceğimizi görürüz.

“Türk” adının tarihte ilk defa ne zaman ve hangi kaynaklarda ne şekilde kaydedilmiş olduğı, tarihî süreç içerisinde telaffuzu ve anlamı çerçevesinde ortaya atılmış bir hayli görüş söz konusudur.⁵⁶

Bernard Lewis “Türkler, Türkçe konuşan ve Türkiye’de yaşayan bir millettir.” der.⁵⁷ Bu tanımlama modern dönem için doğruluk arz etse de Türk kelimesini tanımlama açısından kısır bir tanımdır. Türk adının tarih sahnesine ilk çıkışı kuşkusuz kendilerine Türk adını veren Göktürklerin tarih sahnesine çıkmaları ile birlikte olmuştur.⁵⁸ Buna rağmen Çin-su adı verilen Çin kronoloji kitabında Hunların ortaya çıkmasından bahsedilmesi bu adın Göktürklerin tarih sahnesine çıkmasından daha önce de kullanıldığını göstermektedir.⁵⁹

Her ne kadar Barthold “Türk kelimesinin VI. yüzyıldan önce mevcut olduğunu zannetmek esassızdır.”⁶⁰ dese de kimi kaynaklarda yer alan kavim isimlerinin Türk ismine benzerliğı ve bu kabilelerin yaşadıkları yerlerin Türklerin tarih serüveninde yaşadıkları yerlerle aynı olması, “Acaba Türk ismi Göktürklerden önce de bilinen bir isim miydi?” sorusunu akla getirmektedir. Bu nedenle Herodot(ö. M.Ö. 425)’un Doğı Kavimleri arasında ziktettiğı *Targitalar*, İskit topraklarında oturdukları söylenen *Tyrkae* (Yurkae)ler,⁶¹ kutsal kitap Tevrat’ta adı geçen Yafes’in torunu *Togharm*,⁶² eski Hind kaynaklarına tesadüf edilen *Turukha* (veya Turuşka)’lar, *Thraklar*, eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen *Turkkular*, Çin kaynaklarında M.Ö. ilk bin içinde rol aldıkları belirtilen *Tik* (veya Di)’ler ve hatta *Troiialılar* vb. bizzat Türk adını taşıyan Türk Kavimleri sanılmıştır.⁶³

⁵⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 45.

⁵⁵ Sevda Süleymanova, “Kafkasya ve Avarlar”, çev. Bilgehan A. Gökdağ, *Türkler*, II/682.

⁵⁶ Bu görüşler için bkz. İbrahim Kafesoğılu, “Tarihte ‘Türk’ Adı”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 306-319; Zeki Velidi Togan, *a.g.e.* s. 36-37; “Türkler”, *İA*, XII/2, 1997: 142-143; Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001, s. 6-12; Ahmet Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara, 1993, s. 63-69.

⁵⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara, 1970, s. 1.

⁵⁸ Ahmet Taşağıl, “Türk”, *DİA*, XLI/467

⁵⁹ Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, Ankara, 2004, s.31.

⁶¹ İbrahim Kafesoğılu, *Türk Milli Kültürü*, s. 43.

⁶² Yaratılış, 10/3.

⁶³ İbrahim Kafesoğılu, *Türk Milli Kültürü*, s. 43.

M.Ö. 1328 yıllarında Çin vakayinameleri Çin'in kuzey bozkırlarında bulunan kavimlerden bahsederken "Tik" kavminin adını zikretmektedir. Dil bilimciler Türk adının bozuk bir transkripsiyonla bu şekilde Çin kaynaklarına girdiğine inanmaktadırlar.⁶⁴ Tikler, Çin kaynaklarına göre M.Ö. 781-771 yıllarında Çin'in Sansi eyaletine hâkim olmuşlar, Sarı ırmağın güneyine geçerek Çin içlerine kadar ilerlemişlerdir.⁶⁵ Hatta Laszlo Rasonyi (ö.1984) Çin kaynaklarında geçen bu kavmi bizzat Türklere adını veren kavim olarak değerlendirmektedir.⁶⁶

Bunun yanısıra Herodot'un Yurcae; Pomponius Mela ve Gaius Plinius Secundus'un⁶⁷ Turcae olarak ifade ettikleri Türkler kendilerine en yakın bölgede bulunan ve kendilerinin en fazla ilişkide oldukları İdil (Volga) nehri civarında yaşayan Türklerdi.⁶⁸ Türk tarihinin kesin olarak bilinen dönemlerinde Çinliler Türklere *To'u-kiue* veya *T'u-chueh* adını, Bizanslılar *Turkoi* adını vermişlerdir. Yaklaşık 581 yılına ait Soğutça yazılmış Bugut yazıtlarında ise Türk adı *Twrk* olarak geçmiştir.⁶⁹

Özellikle Çin eski yazısından kaynaklanan okuma güçlükleri, çağdaş türkologlar arasında Türklerin kendilerine ne dedikleri konusunda tartışmalara yol açmıştır. Pelliot, Tibetlilerin Türklere *druğu* demesinden esinlenerek, T'ou-kiue'yi önce *dürküt* sonra d-t değişmesinden dolayı, *Türküt* şeklinde okumuştur. Ona göre Türk, Türk idi, -üt de Soğutça çoğul eki olması sebebiyle Türkler oluyordu.⁷⁰ To'u-kiue'lerin hâkimiyeti sırasında hangi kabileler için Türk kelimesinin kullanıldığı Orhun yazıtlarında kesin olarak verilmemektedir. Ayrıca bu ismin nasıl olup da diğer kabileleri de kapsayacak şekilde bir isme veya sığata dönüştüğü ve ne şekilde bugün anladığımız manayı kazandığı pek bilinmemektedir.⁷¹

Göktürkler bu sözcüğü bazen Türk ve bazen Türük şeklinde, Uygurlar ise sürekli Türük olarak okuyup yazmışlardır. İlk zamanlarda Türük olarak kullanılan bu ad Göktürkler ile beraber Türk adını almıştır. Sâsânî Devletinin yıkılmasından sonra Ceyhun nehrine dayanan Araplar nehrin karşı tarafında yer alan kavimlerinin hepsini Türk olarak

⁶⁴ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977, I/20.

⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s. 49.

⁶⁶ Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 96.

⁶⁷ Gaius Plinius Secundus; kendi dönemine ait bilgileri derlemek amacıyla kaleme aldığı "Naturalis Historia" (Doğa Tarihi) adını taşıyan kitabın yazarıdır. Aynı zamanda Pilny The Elder olarak da bilinen Plinius filozofdur ve 79 yılında ölmüştür. Geniş bilgi için bkz. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/464822/Pliny-the-Elder> erişim 28.03.2013

⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s. 49.

⁶⁹ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan, İstanbul, 2008, s. 92; Sencer Divitçioğlu: *Orta-Asya Türk İmparatorluğu -VI-VIII. Yüzyıllar-*,Ankara, 2005, s. 21.

⁷⁰ Sencer Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁷¹ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 32.

nitelendirmişlerdir.⁷² Türk isminin bütün boyları içine alacak şekilde bir anlam genişlemesine uğraması müslümanların eseridir denilebilir. Araplar birçok kavme VII. ve VIII. yüzyıllarda savaştıkları Türklerle aynı dili konuşmaları sebebiyle Türk demeye başlamışlardır.⁷³

Arapça ilk sözlüklerden kabul edilen Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791)'nin *Kitâbu'l-Ayn* adlı eserinde *Türkî* maddesinde kelimenin çoğulu *Etrâk* olarak geçmektedir. Kelimenin anlamına dair herhangi bir ifade yer almazken sadece “insanlardan bir kabiledir”⁷⁴ şeklinde bir açıklamaya gidilmiştir. Yine ilk dönem sözlüklerinden Hasan b. Düreyd el-Ezdfî (ö. 321/933)'nin *Cemheratü'l-Lüğa*'sında “herkes tarafından bilinen bir kavimdir”⁷⁵ ibaresine rastlarız. İsmail b. Hammad el-Cevherî (ö. 393/1003)'nin *Mu'cemü's-Sihah* adlı eserinde ise yine *Kitâbu'l-Ayn*'da olduğu gibi kelimenin manasına dair “insanlardan bir kavimdir”⁷⁶ denilmiştir. Daha sonraki dönem sözlük kaynaklarına baktığımız zaman kelimenin karşılığına dair daha fazla bilgi vermekte olduğunu görürüz. İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-Arab* adlı eserinde ise Türk kelimesinin karşılığı olarak “Bilinen bir kavimdir onlara Deylem de denir.” denmekte⁷⁷ yine Arapça sözlüklerden Zebîdî (ö. 1205/1791)'nin *Tâcu'l-Arûs* adlı eserinin *Türkî* maddesinde “Türkler Benû Kantura'dır. Onlar Halil peygamberin ümmetidir. Yafes b. Nuh'un çocuklarıdır.”⁷⁸ şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Daha önceki dönem sözlüklerine göre sonraki dönem Arapça sözlüklerinde daha fazla bilgi bulunmasının sebebi tarih kaynaklarından elde edilen bilgilerin etkili olmasından kaynaklanmaktadır. Türkçe sözlüklerin en eskisi olarak kabul edilen Kâşgarlı Mahmud (ö. 498/1105) *Divânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde ise Türk kelimesinin mânâsına geniş bir yer ayırmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Türk kelimesinin Nuh peygamber'in oğlunun ismi olduğu ile izahına başlamış ve kimi ayetleri delil getirmek suretiyle geniş bir şekilde Türk kelimesinin beşer anlamına geldiğinin üzerinde durmuştur.⁷⁹

Kısa bir şekilde sözlük kitaplarında Türk kelimesinin karşılıklarından bahsettikten sonra Türk kelimesine verilen anlamlar üzerinde biraz duracak olursak görüşlerin şu altı madde üzerinde ağırlıklı olarak odaklandığını görürüz. Bu anlamlar türemiş, töreli, kuvvetli, olgunluk çağı, miğfer ve terk edilendir.

Türk kelimesine verilen birçok anlam olmasına rağmen ilk olarak bu kelimenin türemiş anlamı üzerinde durarak başlamamızın temel nedeni bu konunun uzmanlarının bu

⁷² Akdes Nimet Kurat, a.g.m., s. 50.

⁷³ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 32; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 92.

⁷⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut, 2004, s. 80.

⁷⁵ İbn Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa*, Beyrut, 2005, I/430.

⁷⁶ Cevherî, *Mu'cemü's-Sihah*, Beyrut, 2007, s. 127.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, trs., X/406.

⁷⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut, trs., V/115.

⁷⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, İstanbul, 2005, s. 606.

görüşü daha muhtemel kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu görüş yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi ilk olarak Kâşgarlı Mahmud'un yapmış olduğu tanımla karşımıza çıkmaktadır. Türk kelimesine beşer anlamı vermek suretiyle türemiş, doğmuş, yaratılmış manasına yakın bir mana vermiştir. Daha sonraları Batılı bilim adamlarından Armin Vambery (ö. 1331/1913) ve Bernat Munkacsi (ö. 1356/1937) gibi bilginler Türk adının türemek kökünden gelmiş olduğu görüşünü ortaya atmışlardır.⁸⁰ Türk adının izahı noktasında ilk ilmî deneyim olarak karşımıza çıkan bu görüşe göre, “Türk”, Türkçede “türemek” manasında olan türe-, veya törü-'den türemiş olup, “yaratılmış, mahlûk” anlamına gelir.⁸¹ Aynı şekilde Louis Bazin (ö. 1432/2011) de “törü-mek = türe-mek” köküne bağlamaktadır.⁸² Barthold'un derslerinde bu görüşe binaen “yörük” kelimesinin göçebelere atfen yürümek kökünden türemiş olmasını buna delil olarak göstermektedir. Bu izaha dayalı olarak Türk adının türemiş, yaratılmış anlamında mahlûk, insan anlamında Türk veya Türük olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Bu açıklama türemiş, yaratılmış yani mahlûk ve insan manasında (türk, türük) olduğunu belirtir. Bu münasebetle yabancıları barbar sayan eski kavimlerin telakkisine uygun olarak Türklerinde kişi ve insan manasında bu kelimeyi kendilerine tahsis ettiği ve her Türk kavim ve devletine ait isimler üstünde Türk adının bütün Türkleri ifade için kullanıldığı kabule şâyân gözükür.⁸³ Hüseyin Namık Orkun “yürümekten yürük çıktığı gibi, pekâlâ türemekten de türük sözü çıkmış olabilir” diyerek bu telaffuzun önce Türük şeklinde olduğunu ileri sürer ve bu sözün türemiş, mahlûk, yani insan anlamına geldiğini savunur.⁸⁴

Bu görüşlerden de anlaşıldığı gibi Türk kelimesi etnik bir grubu ifade etmekten çok insan, yaratılmış varlık veya türemiş gibi manaları içerir. Öyle gözükmektedir ki bu görüşe sahip olanlar Türk kelimesinin bir ırk ismi olmasından daha fazla o dönemde Orta Asya coğrafyasında yaşayan insanların tümünün kendilerine verdiği bir isim olduğunu düşünmektedirler. Buradan hareketle günümüzde Türk kelimesinden anlaşılan belli bir insan kitlesi olmasına rağmen bu kelimenin ilk ortaya çıktığı dönemlerde o coğrafyada yaşayan her türlü insan anlamına geldiği düşüncesini akla getirmektedir. Bu şekilde Türk kelimesi anlam olarak insanoğlu kavramına yakın bir manada değerlendirilebilir.

Ziya Gökalp (ö. 1343/1924) “Türkler'de il şeklindeki devletin teâmüli bir hukuku vardır ki buna “Töre” adı verilirdi. Zaten Türk kelimesi töreli manasındadır.”⁸⁵ sözleriyle töre kelimesinin “Türk” kelimesi ile aynı kökten çıktığı, Türk adının, Töreli (Töresi olan -töre

⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s. 50; Osman Turan, *a.g.e.*, s.43.

⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 44.

⁸² Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, Ankara, 2007, s. 23.

⁸³ Osman Turan, *a.g.e.*, s.43.

⁸⁴ Hikmet Tanyu, “Türk Töresi Üzerine Araştırmalar”, *AÜİFD*, Ankara, 1978 cilt: 23, s. 107.

⁸⁵ Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü*, Ankara, 1981, s. 13.

sahibi) gibi bir anlam taşıdığını ileri sürmüştür. Başka bir kitabında “zâhiri iştikakına bakılırsa Türk kelimesi töreli demektir. Töre “teamül ve adet” (La Coutume) mânâsındadır”⁸⁶ diyerek bu düşüncesini tekrarlamış, iddiasında kararlı olduğunu göstermiştir.

Orhun yazıtlarında Göktürk Hakanının Türgiş kağanı hakkında “Türk-m budunem” yani “kendi Türküm, kendi kavmim” dediği yer yalnız bir defa olmak üzere Türk kelimesinin sadece kavim manasına kullanılmadığı bir yer olarak gösterilebilir. Burada Türk kelimesinin sıfat olarak kullanıldığını söyleyen Barthold mânânın “düzelmiş tanzim edilmiş” gibi bir değişime uğrayacağından söz ederek Türk hanı burada kendine isyan eden Türgiş kağanının hâkimiyetini kendine borçlu olduğunu ifade ettiğini söylemektedir. Buna göre Türk kelimesinin aynı Orhun yazıtlarında birkaç kere kullanılan “Törü” kelimesiyle ilgili olduğunu düşünmek mümkün gözükmemektedir. “Törü kanun, âdet ve kanunla birlik kazanan, birlikte değerlendirilen halk kitlesi mânâlarına geliyor.”⁸⁷ demek suretiyle Barthold “Türk” kelimesinin anlamı konusunda Ziya Gökalp’in vermiş olduğu manayı muhtemel görmektedir. Osman Turan da bunu Türk kelimesinin anlamına dair yaptığı izahlar içerisinde aynı kökten, türemiş anlamının çıkacağı gibi töre sahibi anlamının da çıkabileceğini ve töre kelimesinin bu köke bağlı olduğunu iddia eder.⁸⁸

Türk adının yukarıda bahsettiğimiz manalarından çok farklı bir manaya geldiğini ileri süren bilim adamları da mevcuttur. Bu hususta ilk kaynağı ortaya koyan bilim adamı Friedrich Wilhelm Karl Müller (ö. 1348/1930)’in Uygur metinlerinde, cins ismi halinde tespit ettiği “türk” kelimesi “kuvvetli, güçlü” manasına gelmektedir. Buradaki “Türk” kelimesinin kavim adı olan “Türk” ile aynı olduğunu ilk defa Albert von Le Coq (ö. 1348/1930) ileri sürmüştür.⁸⁹ Vilhelm Thomsen (ö. 1345/1927) ve Gyula Nemeth (ö. 1396/1976) gibi meşhur türkologlar Uygurca kuvvetli anlamına gelen ve sıfat olarak kullanılan Türk veya Türuk kelimesinin daha sonraları isim haline geldiğini ve Türk milletinin adını teşkil ettiğini söylerler.⁹⁰ Thomsen son eserinde “Türk kelimesinin müstakil bir kabilenin ismi olduğu görüşünü ileri sürerek ayrıca Türk/Tork, Türuk/Törük kelimesinin de başlangıçta “Kuvvet ve sağlamlık” (kraft stärke) anlamına gelmesinin çok muhtemel olduğunu kaydediyor.⁹¹ Hikmet Tanyu (ö. 1412/1992) ise “Türk adı Tanrı’nın has yarattığı veya töresi olan anlamına geldiği görüşü de henüz bir kesinlik kazanmış değildir. Türk adının günümüzdeki ilmi açıklamalara

⁸⁶ Ziya Gökalp, *Bütün Eserleri*, İstanbul, 2007, s. 340.

⁸⁷ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 31-32.

⁸⁸ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 44.

⁹⁰ Osman Turan, *a.g.e.*, s.42.

⁹¹ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 31.

göre, kuvvetli, güçlü anlamı kabul edilmektedir.”⁹² ifadeleriyle Türk kelimesinin manası noktasında kuvvetli, güçlü manasını töreli manasına tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Jean-Paul Roux da Türk kelimesinin güçlü veya güçlüler anlamına geldiğini iddia eder. Ayrıca bu ismin bir boya ilişkin bir özelliğe değil siyasal bir örgütlenmeye vurgu yaptığını ifade eder.⁹³

Tarihte “Türk” adına verilen manalardan bir diğeri de miğferdir. Bu mananın eski Çin dilindeki miğfer manasına gelen kelimeyle örtüşmesi ayrıca Farsça’da Türk kelimesinin eski dönemlerde miğfer anlamlarında kullanılması⁹⁴ aklımıza Türk kelimesi ile miğfer arasında bir ilişkinin bulunması gerektiği fikrini getirir. Göktürk Devri’ndeki Sui-shu adlı Çin kaynağına göre, T’u-küe, Türk dilinde miğfer manasına gelir. Çünkü Türkler adlarını, Altay bölgesinde, eteklerinde oturdukları, miğfer biçiminde yükselen dağın şeklinden almışlardır.⁹⁵ Çin kaynaklarından olan Sui-shu Türk adının nereden geldiğini söyle anlatmaktadır: “Türklerin ataları Hunlardır. Aile adları Aşina’dır.⁹⁶ Aşınalar beş yüz aile olarak Avarlara sığındılar. Kuşaklar boyunca Altay dağlarında yerleşerek demircilikle uğraştılar. Altay dağlarından birisi olan Altın Dağ miğfere benzediğinden onlar da kendilerini eteklerinde yaşamış oldukları bu dağdan dolayı miğfer anlamına gelen Tu-chu-eh olarak adlandırdılar.”⁹⁷ Hunlar ve Türkler hakkındaki büyük eserini 1756-1758 yılları arasında yazmış olan Joseph de Guignes (ö. 1214/1800)’ten beri Orta Asya tarihi ile meşgul olan Batılı bilginlerden çoğu “Türk” sözünün miğfer demek olduğu hususundaki Çin yorumunu daha isabetli bulmuş ve kendi açılarından bu kaydı izaha çalışmışlardır: Julius Heinrich Klaproth (ö. 1250/1835) T’u-küe’yi “takye” ile, Jan Schmidt “dugulga” (miğfer) ile, Gobelentz (ö. 1252/1837) ve Schott (ö. 1264/1849) Farsça “targ” (miğfer) ile, J. J. Hess (ö. 1338/1918), Türklerin silâh üreticisi bir kavim olduğunu ileri sürerek aynı şekilde “targ” ile, Bernat Munkácsi “dugulga”nın aslı olduğunu iddia etmiştir.⁹⁸

Kâşgarlı Mahmud’un Türk adının anlamına dair zikrettiği bir izah tarzı daha vardır. Türk milletine Tanrı tarafından verildiğini belirttiği Türk adının “meyvelerin olgunlaşma evresinin ortalarını anlatan bir zaman ilgeci” diyerek aynı zamanda olgunluk çağı demek olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹ Aynı zamanda bu kelime olgunluk çağına paralel olarak güzel

⁹² Hikmet Tanyu, *a.g.m.*, s. 108

⁹³ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 92.

⁹⁴ Kelimenin miğfer anlamına gelen şekliyle geçtiği eski İran şiir beytleri için bkz. <http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-c3228981ade941af809848cd18cd49e4-fa.html> erişim 19.10.2012

⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Tarihte ‘Türk’ Adı”, *Türkler*, Ankara, 2002, I/311.

⁹⁶ Akdes Nimet Kurat, *a.g.m.*, s. 52.

⁹⁷ Sencer Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 26.

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, “Tarihte ‘Türk’ Adı”, *Türkler*, Ankara, 2002, I/311.

⁹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607.

anlamına da gelmektedir. Bu anlam muhtemelen zaman içerisinde olgunluk çağı anlamına gelmiş ve daha sonra mecaz olarak güzel anlamı kazanmıştır. Nitekim Farsça-Türkçe sözlüklerde bulunan Türk kelimesinin anlamlarına bakıldığında ilk anlamdan hemen sonra güzel anlamının geldiği görülmektedir.¹⁰⁰

Türk kelimesine Arap alfabesindeki yazılışı sebebiyle Araplar daha değişik bir anlam yüklemiştir. Terk ile Türk kelimesinin Arapça'da aynı harflerle yazılmasından dolayı terk kelimesine bağlı bir anlam vermişlerdir. İbn Kesîr, “Zülkarneyn seddini inşa ettikten sonra seddin diğer tarafında kalanlardan olmasına rağmen fesat çıkarma noktasında onlar gibi olmayıp seddin bu yakasında kalanlara Türk adı verilmiştir.” demektedir.¹⁰¹ Yine meşhur müfessirlerden Kurtubî'nin “Türkler, Ye'cüc ve Me'cüc soyundan gelen bir gruptur. Zülkarneyn'in seddi inşa etmesinden sonra seddin bu yakasında kalanlara Türk denilmiştir.”¹⁰² ifadeleriyle İbn Kesîr ile paralel bir görüş arz eder.

Tuncer Baykara'nın ifadesiyle Türk kelimesi etimolojik olarak belirli bir kökten çıktıktan sonra, anlam bakımından gelişmiş olmalıdır. Öncelikle var olmuş, türemiş anlamı daha sonra güçlü, kuvvetli anlamları kazanmıştır. Gerçi G. Clauson gibi, Türk'ün “sert, güçlü, kuvvetli” manasının G. Nemeth'in ileri sürdüğü kadar etkili olmadığını söyleyen bilim adamları da vardır. Fakat bu anlam da yumuşayarak “gelişmiş, kemale ermiş olgunlaşmış” şekillerini almıştır. Hatta buna “nizamlı, düzenli ve törelî” anlamı da eklenebilir.¹⁰³

Bu nokta da Ömer Soner Huncan da şu tespitleri yapar: “X. yüzyılın sonlarına doğru İslâm coğrafyasına siyasî bir güç olarak girmeye başlayan Türk hakanlığında hakim sınıf, “Türk” adını kullanarak, İslâm öncesi Göktürlere kadar uzanan soy ağaçlarına bağlı kalmayı sürdürmüşler ve bunu, kendileri gibi Türk kabul ettikleri komşu devletlerle dostluğa bir vesile saymışlardır. Bu nedenle müslüman olmalarına rağmen İslâm kaynaklarında onlar, yıkılışlarına kadar “Türk” soy ve kavmî adı altında kaydedilmişlerdir. İslâm kaynaklarının söz birliği ettiği üzere Türk b. Yâfes b. Nuh'a uzanan kavmî birliktelik, Orta Asya'dan Akdeniz'e uzanan müslüman ortaçağında hızla akan siyasî sürecin yarattığı hengamede kuvvetli bir “Türk bilinci” ortaya çıkmış ve bu durum, yine yer yer İslâm kaynaklarına yansımıştır.”¹⁰⁴

Türk adının türemiş anlamına gelmesinin daha isabetli olması gerekir. Kendilerini medeni insan, kendi dışında kalanları ise barbar kavimler olarak niteleyen eski dünya anlayışını da göz önünde bulundurursak Türk kelimesinin türemiş ve beşer anlamlarına

¹⁰⁰ Bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2008, s. 441.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/498.

¹⁰² Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1996, XI/62.

¹⁰³ Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, s. 24.

¹⁰⁴ Ömer Soner Huncan, “Orta Asya'da X-XIII. Yüzyıllarda ‘Türk’ Adı Üzerine Bazı Kayıtlar”, *Türkiyat Araştırmaları*, sayı: 2 yıl: 2005, s. 10-11.

geliyor olması bu nedenle de Türklerin kendilerini bu şekilde adlandırmaları kaanatimizce gerçeğe yakın bir görüş olmalıdır. Türk adına dair yukarıda sözünü ettiğimiz iddia ve yaklaşımlara rağmen Türk kelimesinin anlamını veya menşeyini kesin olarak belirlemek zor gözükmektedir. Bu nedenle bugüne kadar bu konuda araştırma yapan bilim adamlarının iddialarına yenilerinin de zaman içerisinde ekleneceği açıktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYE, HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMLERİNDE TÜRKLER

Bu bölümde İslâm Tarihi literatüründe Câhiliye olarak isimlendirilen yani Hz. Peygamber öncesi dönemden başlayarak Hulefâ-i Râşidîn sonuna kadar olan devirde İslâm Tarihi kaynaklarında Türklerle ilgili rivayetler üzerinde durulacaktır.

Hz. Peygamber'den önce Türkler ile ilgili bilgilere geçmeden önce bir konunun üzerinde durmamız yararlı olacaktır. Bu konu Hz. Peygamber öncesi dönemde Türklere dair bilgileri araştırırken karşımıza çıkan bir husustur. İslâm Tarihi kaynaklarında Hz. Peygamber öncesi döneme ait bilgi bulunan kaynakların en başında Taberî'nin *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk* adlı eseri gelmektedir. İran tarihi içerisinde Türklere dair bildiğimiz ve edebiyatımıza konu olan birçok bilgi, Firdevsî'nin kendi tarihini övme maksadıyla yarı efsanevî şekilde yazmış olduğu *Şehnâme* adlı esere dayanmaktadır. *Şehnâme*'de yer alan isimlerin nerdeyse tamamının Divan şiirinde görülüyor olması, *Şehnâme*'nin Divân edebiyatına etkisinin çok büyük olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵ *Şehnâme*'nin meşhurluğu elbette ortadadır. *Şehnâme*'de geçmekte olan birçok bilgi daha önce kaleme alınmış İslâm Tarihi kaynaklarında bulunması, bu eserler arasında nasıl bir ilişki olduğunu merak etmemize yol açmıştır.

İlk etapda İslâm öncesi döneme ait birçok bilginin *Tevrat* ve *Zent Avesta* kaynaklı olduğu bilgisine sahip olmamız Taberî'nin kaynakları arasında *Zent Avesta* rivayetleri bilen insanlar olduğu gibi Firdevsî'nin kaynakları arasında bu tip insanların olmasının muhtemel olduğunu düşündürdü. Çünkü Firdevsî İranlıydı ve bu tip insanları görmüş, tanımış ve onları dinlemiş olması gayet tabii idi. Ancak daha sonraki çalışmalarımız sırasında İran edebiyatına dair eserleri karıştırırken bulduğumuz bir bilgi zihnimizde yer alan bu müphemliği ortadan kaldırdı. O bilgi şöyle idi: Firdevsî manzum bir *Şehnâme* yazmaya karar verince o dönemde İran coğrafyasında şöhret bulmuş Dakikî Tusî'nin mensur *Şehnâme*'sini görmek istemiştir. Fakat bu esere bir türlü ulaşamamıştır. Firdevsî bir arkadaşının da yardımı ile o dönemde daha az meşhur olmuş olan Ebû Ali el-Bel'amî'nin meşhur tarihçi Taberî'nin *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk* adlı eserine yapmış olduğu *Tarih-i Taberî* adlı Farsça tercümeyle ulaşmıştır. *Şehnâme*'yi kaleme alırken bu eserden çokça faydalanmıştır.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Ankara, 2000, s. 97.

¹⁰⁶ Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, 1992, I/465.

Bel'amî, Mansûr b. Nûh adına yaptığı *Târîh-i Taberî* tercümesinde eseri büyük ölçüde kısaltmakla beraber başka hiçbir kaynakta bulunmayan bazı orjinal bilgiler de ilâve etmiştir. Bundan dolayı yeni Farsça'nın en eski örneği olan bu tercüme *Târîh-i Bel'amî* denilmiştir. Eserin Bel'amî'nin emriyle oluşturulan bir heyet tarafından çevirilmiş olması da muhtemeldir.¹⁰⁷ Ancak bizim için önemli olan yanı Firdevsî'nin eski İran şahları ve onların en önemli düşmanları arasında yer alan Turan hükümdarlarına dair bilgilerinin kaynağının Taberî rivayetleri olmasıdır. İşte bu durum *Târîhu't-Taberî* ile *Şehnâme*'de yer alan rivayetlerin paralellliğini açıklamaktadır. Bu açıdan İslâm tarihi kaynakları dediğimiz Arapça yazılmış bu eserler Hz. Peygamber öncesi döneme dair ihtiva ettikleri bilgiler yönüyle orjinal olma özelliklerini korumaktadırlar.

İslam Tarihi kaynakları Hz. Peygamber dönemi sonrası için Türklerle ilgili ne kadar kıymetli bilgiler içeriyorsa Hz. Peygamber dönemi öncesi içinde o derece kıymetli bilgiler içermektedir. Aşağıda bu bilgiler üzerinde durulacaktır.

1.1. HZ. PEYGAMBER'DEN ÖNCE TÜRKLER

İslam Tarihi kaynaklarında Hz. Peygamberden öncesi dönem çok geniş bir süreci içermektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'den önce Türklere dair rivayetler daha iyi anlaşılabilmesi açısından kendi içerisinde bir başlıklandırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu döneme dair bilgiler Türklerin kökenine dair rivayetler, kral Ferîdun rivayetlerinde Türkler, Turan-İran ayrımının ortaya çıkması, efsanevî kral Efrâsiyâb ve Turan-İran ilişkileri, Sâsânîler öncesi Türk-Fars ilişkileri ve Sâsânîler döneminde Türkler olmak üzere altı başlık altında incelenecektir.

1.1.1. Türklerin Kökenine Dair Rivayetler

İslâm Tarihi kaynaklarındaki Türklerle ilgili rivayetler Türklerin atasının kim olduğu ile başlar. İslâm Tarihi kaynakları yalnızca Türklerin kökenine dair değil ayrıca diğer kavim ve kabilelerin kökenlerine dair de bilgi verir. Bu bilgilerdeki temel örgü Nuh Tufanından sonra yeryüzünde yaşayan tüm kavimlerin Nuh'un üç oğlu ile ilişkilendirilmesi ve Nuh'un ortak ata kabul edilmesiyle başlar. Bu nedenle Sâm b. Nuh Arapların, İranlıların ve Rumların atasıdır. Hâm Sudan'ın babasıdır. Yâfes ise Türk'ün ve Türk'ün amcasının oğlu olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün atasıdır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ D. M. Dunlop, "Bel'amî", *EP*, Leiden, 1986, I/984; Tahsin Yazıcı, "Bel'amî, Ebû Ali", *DİA*, İstanbul, 1992, V/390.

¹⁰⁸ Taberî, *Târîh*, I/124; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/129; İbn Haldûn, *Târîh*, II/9.

Rivayetlere göre Nuh'un Hâm, Yâfes ve Sâm adında üç çocuğu olmuştur. Her üçünün de üçer oğlu olmuştur. Sâm'ın Arap, Fâris ve Rum adında çocukları dünyaya gelmiştir ve bunların hepsi iyidir. Yâfes'in Türk, Slav ve Ye'cuc ve Me'cuc¹⁰⁹ adında çocukları olmuş ve bunlardan hiçbiri iyi değildir. Ham'ın da Kıpt, Sûdan ve Berber adında çocukları olmuştur.¹¹⁰

Peygamberler, iyi insanlar ve Arapların tümü Sâm'ın soyundan gelmişlerdir.¹¹¹ Yukarıdaki rivayetle bu rivayeti birlikte düşünecek olursak bunların açıkça Arap asabiyetini yansıtan rivayetler olduğu karşımıza çıkar. Bu rivayetin ilk olarak Taberî tarafından zikredilmiş +daha sonra diğer kaynaklar tarafından aynen alınmıştır.

Kanaatimize göre bu rivayetleri Tevrat kaynaklı bilgiler olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Tevrat da Nuh'un üç oğlundan¹¹² ve onun torunlarından söz etmektedir.¹¹³ Nuh'un torunlarından söz ederken Yâfes'in soyundan gelen Togharma adında birinden bahsetmektedir¹¹⁴ ki Togharma İslâm kaynaklarında tam olarak Yâfes'in soyundan gelen Türk'e takabül etmektedir. Ayrıca kimi araştırmacıların Tevrat'ta her hangi bir biçimde Türk ismine rastlanılmaz şeklindeki görüşleri sadece Türk adının birebir Tevrat'ta aranmasından kaynaklanmaktadır. Bu hususta Tevrat'ta bulunan bilgiler dışında ayrıca Yahudilerin daha sonraları Türk boylarını ve Türkmenleri Togharma şeklinde isimlendirmeye devam etmeleri göz önünde bulundurulması gereken önemli bir noktadır. Bir diğer önemli nokta ise Yahudilere ait tarih kitaplarında Togharma'nın on tane oğlunun olduğu ve bunların isimlerinin; Uygur, Tauri, Avar, Oğuz, Bizal (Peçenek), Tarna, Hazar, Janur, Bulgar ve Sabir olmaları¹¹⁵ Togharma'nın Türk olamama ihtimaline yönelik şüphelerimizi ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca İbn Haldûn'un ifadelerinde Hazarların Türk halklarının Gomer'in çocukları oldukları onların hepsinin Togharma'nın soyundan geldikleri, Togharma'nın da

¹⁰⁹ Ye'cuc ve Me'cuc'ün Türkler olduğuna dair haberler hemen hemen bütün eski tefsirlerde geçmektedir. Bütün bu haberlerin menşei tamamen Yahudilere dayanmaktadır. Zira Kitab-ı Mukaddes'te (Hezekiel, 38/1) en şimalde Magog (Me'cuc) diyarında yaşayan Goglardan (Ye'cuc) bahsedilirken, bu mıntıklar Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından Türklerin anayurdu olarak gösterilmek istenmiştir. Kitab-ı Mukaddes'teki ifadede, Türkler veya Türklerin anayurdunu gösterecek bir işaret mevcut değildir. Zira Kur'an-ı Kerim'de de Ye'cuc ve Me'cuc'ün cinsiyetleri, zaman ve mekanları tayin edilmemiştir. Bunlar, Kur'an'da yeryüzünü ifsad edenler olarak vasedilir. Cinsleri, zamanları ve mekanları tayin edilmediğine göre, geçmiş ve gelecekte, hangi ırk ve millete mensub olursa olsun, yeryüzündeki nizâm ve intizâmı bozmaya kalkışanların hepsine itlâk edilebilir. Bu bakımdan, bu gürûhun Türklerle tahsisi tamamen hatalıdır ve garaza mebnidir. (İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1997, s. 263) Ayrıca Ye'cuc ve Me'cuc'ün Türkler olamayacağına dair ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cuc-Me'cuc ve Türkler", *AÜİFD*, Ankara, 1975, XX, 96-125.

¹¹⁰ Taberî, *Târih*, I/129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/68; İbn Haldûn, *Târih*, II/9; Abdurrahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1415, s. 28.

¹¹¹ Taberî, *Târih*, I/126.

¹¹² Nuh 500 yıl yaşadıktan sonra Sam, Ham, Yafet adlı oğulları doğdu. (Yaratılış, 5/32)

¹¹³ Yafes'in oğulları: Gomer, Magog, Meday, Yâvan, Tuval, Meşek, Tiras. (Yaratılış, 10/2)

¹¹⁴ Gomer'in oğulları: Aşkenaz, Rifat, Togharma. (Yaratılış, 10/3)

¹¹⁵ Jacob R. Marcus, *The Jew in the Medieval World: A Source Book 315-1791*, New York, 1999, s. 257; Jon Irving Bloomberg, *The Jewish World in the Middle Ages*, by., 2000, s. 108.

Yafes b. Nuh'un soyundan biri olduđu¹¹⁶ ibarelerini görmek bu tip Tevrat kaynaklı rivayetlerin İslâm Tarihi kaynaklarına geçmiş hali gibi durmaktadır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Togharma'nın Türk olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Türklerin kökenine dair rivayetlerde göze çarpan bir başka husus Hazarlar ile Türklerin aynı kola mensup kardeş milletler olduğudur. Aynı rivayetlerde ilgi çeken bir diğer nokta ise İran kralları ile Türklerin aynı soy kütüğüne mensup olmaları ve ortak atalarının Yâfes b. Nuh olmasıdır.¹¹⁷

Türklerin kökeni noktasındaki bir diğer önemli husus Moğollarla Türklerin ilişkisidir. Taberî bu konuda hiçbir bilgiye yer vermezken İbn Kesîr, Taberî'den farklı olarak Moğolların Türklerin bir kolu olduğu ve Türklerden daha çetin ve yakıp yıkma konusunda Türklerden daha üstte olduklarını rivayet etmiştir. Bu nedenle İbn Kesîr birçok rivayette adı geçen ve Türklerin akrabası olarak kabul edilen Moğolları, Ye'cüc ve Me'cüc olarak kabul etmiştir.¹¹⁸ Moğollarla Türklerin aynı topluluk veya aynı ırk gibi gösterilmesine gelince o dönem tarihçilerinin birçoğunun yaşadıkları bölge ve göçebe kültürünün benzerliğinden dolayı Moğallar, Türklerle aynileştirilmiştir. Halbuki Moğol istilası sırasında Türklerin bir çoğu müslüman olmuşlar ve bu istiladan onlar da payına düşeni almışlardır.

Bunlara ilave olarak Hz. Peygamber dönemine kadar ki Türklerle ilgili rivayetlerin çoğunlukla şu üç raviden geldiğini görmekteyiz. Bu isimler Vehb b. Münebbih (ö.110/725), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/715) ve Hişâm b. Muhammed b. Sâîb el-Kelbî (ö. 204/819)'dir. Vehb b. Münebbih'in rivayet ettiği bilgiler Nuh'un üç oğlu ve kavimlerin atalarına dair Tevrat paralelinde giden bilgilerdir. Saîd b. Müseyyeb erken dönem İran tarihi hakkındaki bilgileri aktarırken İslâm tarihinin İslâm öncesi İran tarihine dair bilgilerinin neredeyse tamamının Hişâm b. Muhammed'den geldiği karşımıza çıkmaktadır. Türk tarihine dair bilgileri de biz bu kişilerin rivayetlerinden dolayı elde etmekteyiz. Açıkça görülmektedir ki Arap tarihçiler İslâm öncesi Türk tarihiyle doğrudan ilgilenmemişler kendileriyle daha sıkı ilişkiler içinde oldukları İranlıların tarihine daha fazla yer vermişlerdir. Türkler İranlılarla olan ilişkileri seviyesince rivayetlere konu olmuştur. İranla alakalı rivayetler içerisinde Türklere dair bilgi verilen ilk kısım Kral Ferîdun rivayetleridir.

¹¹⁶ İbn Haldûn, *Târih*, II/13.

¹¹⁷ Taberî, *Târih*, I/126.

¹¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV/498.

1.1.2. Kral Ferîdun Rivayetlerinde Türkler

Yukarıda ifade edildiği gibi başvurduğumuz İslâm Tarihi kaynakları, Türk tarihini İran tarihinin bir parçası olarak ele almaktadır. Bunun bir örneği de İranlıların efsanevi kralı Ferîdun (أفریدون)¹¹⁹ ve üç oğlu ile ilgili rivayetlerdir. Bu rivayetlerde Türk ibaresi görmemiz dikkat çekicidir. Bu durum bizi iki sonuca götürmektedir. Bunlardan birincisi Türk isminin tarihin çok eski safhalarından itibaren biliniyor olması, diğeri ise Arapların Ceyhun nehrinin diğeri yakasında kalan halkları Türk diye isimlendiriyor olmalarıdır. Bu her iki görüşe dair deliller bulmak mümkündür. Bu durumu destekler nitelikte Türklerle ilgili rivayetlerin eski İran efsaneleri ve Zent Avesta rivayetleriyle paralellik arz etmesi İslâm Tarihçilerinin antik döneme ait Türklere dair rivayetleri İran kültüründen beslenerek kaleme aldıklarını akla getirmektedir.

İran'ın efsanevi kralı Ferîdun rivayetlerine göz atıldığında öncelikli olarak İranlılar'ın Ferîdun'un çocuklarının soyundan geldikleri iddiası dikkati çekmektedir.¹²⁰ Ferîdun hakkında ise İslâm Tarihi kaynakları bize şu bilgileri verir: Ferîdun, Cemşid'in (Cem) soyundan gelmektedir. Cemşid de Dahhâk'tan önce krallık yapmış eski İran krallarının en büyüklerindedir. Ferîdun, Abtin'in dokuz oğlundan biridir ve Damavend dağında dünyaya gelmiştir. Daha sonra buradan çıkarak Dahhak'ın üzerine yürümüş ve onu esir alarak güvenli bir yere kapatmıştır. Arkasından İran topraklarında zulmü kaldırarak Allah'a ibadet etmeyi, iyiliği ve dürüstlüğü emretmiştir.¹²¹

Ferîdun'un oğullarına dair rivayetlere gelince öncelikli olarak şunları söylemek gerekir ki Ferîdun'un üç oğlu vardı. Bunlardan en büyüğü Selm (سلم),¹²² ikincisi Tûc (طوج) ve üçüncüsü İrec (إيرج)'di. Ferîdun bu üç oğlunun kendisinden sonra anlaşmazlığa düşeceklerinden korkarak hâkim olduğu toprakları üçe böldü ve isimlerini üç okun üzerine yazdı. Oğullarından da bu oklardan birini çekmelerini istedi. Böylece Rum diyarı ve batı bölgeleri Selm'in payına, Türk ülkeleri ve Çin Tûc'un payına, Irak ve Hint bölgesi de İrec'in

¹¹⁹ Ferîdun hakkında bkz. H. Massé, "Faridun", *EP*, Leiden, 1991, II/798; Tahsin Yazıcı, "Ferîdun", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/396.

¹²⁰ Mes'ûdî, *Ahbâru'z-Zaman*, Beyrut, 1996, s. 100.

¹²¹ Taberî, *Târîh*, I/130; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/58; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/72.

¹²² İbnü'l-Esîr, Ferîdun'un Selm adındaki oğlunu Şerm (سرم) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/72) İbn Haldûn ise Serm (سرم) bkz. İbn Haldûn, *Târîh*, II/182) şeklinde zikretmektedir.

payına düştü. Ferîdun da tahtı ve tacı İrec'e bıraktı. Ferîdun'un ölümünden sonra Tûr ve Selm, İrec'e saldırarak onu öldürdüler.¹²³

Taberî, İrec'in öldürülmesine dair ilginç bir detay zikretmektedir. Buna göre, Tûc ve Selm, babaları Ferîdun'un kardeşleri İrec'i kayırdığını öğrenince, ona karşı kızgınlıklarını açıkça ortaya koydular. Ayrıca Tûc ve Selm kardeşlerine saldırıncaya kadar da aralarında her hangi bir kin ve nefret yoktu. Sonunda kardeşleri İrec'i yardımlaşarak öldürmüşlerdir. Tûc kardeşine bir kement atarak onu asmıştır. Bunun için Türkler darağacını kullanır hale gelmiştir. İrec'in Vendan ve Ustube adında iki oğlu ile Huzek veya Huşek denilen bir kızı bulunmaktadır. Selm ve Tûc babaları ile birlikte bu iki oğlu da öldürmelerine rağmen kızı Huşek'i bırakmışlardır.¹²⁴

Bu konuda Taberî'nin kaydettiği bir başka rivayette olay şöyle cereyan etmektedir. Ok çekme hadisesine hiç değinmeden Ferîdun'un üç oğlu arasında dünyayı paylaşmış ve Tûc'u Türk, Hazar ve Çin'i kapsayan Sinbağa adı verilen bölgeye kral yapmıştır. Çevresinde bulunan yerleri de buraya bağlamıştır. İkinci oğlu Selm'i Rumlara, Slavlara ve buralara sınır olan yerlere kral yapmıştır. Ayrıca Babil bögesini imar ederek yeryüzünün merkezi yapmış ve Hanaris diye isimlendirmiştir. Bu bölgeye Sind, Hind, Hicaz ve bazı yerleri Hanaris'e bağlayarak buranın başına en sevdiği oğlu olan İrec'i getirmiştir. İşte Ferîdun'un İrec'i kral yaptığı bu bölgeye İrañşehr (Nişâbur)¹²⁵ adı verilmiştir. Ancak daha sonra Ferîdun'un oğulları arasında düşmanlık ortaya çıkmıştır. Böylelikle Türk ve Hanaris kralları arasında sonu gelmeyen bir savaş da başlamıştır.¹²⁶ Bu sonu gelmeyen savaşlar zamanla her alanda bir rekabete dönüşmüştür. Hatta Turan ve İrañ arasındaki bu rekabetin izlerine *Şehnâme* ve *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönemler de dahi rastlamak mümkündür.¹²⁷

Yukarıda da sözünü ettiğimiz Turan ve İrañ ayrımı nasıl ortaya çıkmıştır? Bu sorunun cevabını vermek için başvurduğumuz rivayetlerde Türklere dair bilgilerin olması sebebiyle bu konunun üzerinde durmak faydalı olacaktır.

¹²³ Taberî, *Târîh*, I/131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/59; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/73.

¹²⁴ Taberî, *Târîh*, I/131-132.

¹²⁵ İlk İslami devirde Ebreşehr (Eberşehr) ve İrañşehr adlarıyla da anılırdı. (bkz. Osman Gazi Özgüdenli "Nişâbur", *DİA*, XXXIII/149.

¹²⁶ Taberî, *Târîh*, I/131.

¹²⁷ Bkz. Ömer Soner Hunkan, "Kutadgu Bilig'in Yazıldığı Ortam: Tûrân ve İrañ Rekabeti", *İstem*, sayı:18, Konya, 2001 s. 31-37.

1.1.3. Turan-İran Ayırımının Ortaya Çıkması

Günümüzde genel bir kabul ile dilimize yerleşmiş olan Turan ve İran kelimelerinin günlük kullanımda ne zaman ortaya çıktığı ve hangi nedenlerle böyle bir isim verildiği çoğu zaman üzerinde durulan bir konu değildir.

Farsça kökenli bir kelime olan Turan önceleri İranlıların kuzeydoğusuna verdikleri bir isim olmasına rağmen daha sonra Türklerin ve akraba milletlerin tarihî anavatanı anlamında siyasal ve kültürel bir anlam kazanmıştır.¹²⁸

İslâm Tarihi kaynaklarında Tûc krallık tacına sahip olup kral olunca İrec'in torunu Minûçihir (منوشهر) atalarının intikamını alacağına söz verip ülkesinden düşmanları kovmuş ve dedesi İrec b. Ferîdun'un intikamı için Türk yurtlarına yürümüştür. Tûc b. Ferîdun'u ve kardeşi Selm'i öldürerek intikamını almıştır. Türklerin soyundan geldiği Efrâsiyâb¹²⁹ b. Fişşenc b. Rüstem b. Türk b. Şehrisb -Efrâsiyâb'ın Ferîdun'un oğlu Tûc'un oğlu İrşisb'in oğlu olduğu da söylenir- Tûc ve Selm'in öldürülmesinden sonra altmış sene Minûçihir ile savaşmış ve onu Taberistan'da kuşatmıştır. Sonra Efrâsiyâb ve Minûçihir aralarında bir anlaşmaya vararak bir sınır belirlemek için ok atmaya karar vermişlerdir. Okun düştüğü yer aralarında sınır olacaktı. Kimilerinin İrş kimilerininin Areş¹³⁰ bâtîr dedikleri Minûçihir'in adamlarından biri gelerek okunu iyice asılmış okunu bırakınca Taberitan'dan Belh Nehrine kadar gitmiş ve oraya düşmüştür. Böylece Belh nehri Türkler ve Tûc'un çocukları ile İrec'in çocukları ve Farslar arasında sınır olmuştur. Bunun üzerine Areşbâtîr'in okundan sonra Efrâsiyâb ile Minûçihir arasındaki savaş sona ermiştir.¹³¹

Minûçihir'in hükümdarlığının üzerinden otuz beş yıl geçtikten sonra Türkler İran'ın sınırlarını yeniden ele geçirmeye ve orada yaşayan halk üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamışlardır. Bu nedenle Minûçihir tebeasını kısmen azarlayan kısmen nasihat eden uzun bir konuşma yapmıştır.¹³² Bu konuşma metninin içeriğinden de anlaşılmaktadır¹³³ ki Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türklerin İran toprakları üzerindeki arzuları hiç bitmemiş ve Turan ile İran arasında bulunan doğal sınır yani Ceyhun Nehri fırsat buldukça ihlal

¹²⁸ Yusuf Sarımay, "Turan", *DİA*, İstanbul, 2012, XLI/407.

¹²⁹ Efrâsiyâb aynı zamanda M.Ö. VII. yüzyılda kurulan eski Semerkant şehrinin adıdır. (bkz. Yury Karev, "Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibalar", *İstem*, çev. Ahmet Gedik-Ali Fuat Baysal, yıl:9, sayı:18 Konya, 2011 s. 118) İslam Tarihi kaynaklarında Efrâsiyâb adı hem Firâsiyâb (فراسياب) şeklinde hem de Efrâsiyâb (افراسياب) şeklinde görmemiz mümkündür. Hatta aynı eser içerisinde her iki şekline de rastlanabilir.

¹³⁰ Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/146.

¹³¹ Taberî, *Târih*, I/228; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümemi ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992, I/326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/144.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/145.

¹³³ Minûçihir'in metninin tamamı için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/145.

edilmiştir. Ayrıca daha sonraki dönemlerde yapılan savaşlar da göz önünde bulundurulduğunda İran toprakları o dönemde Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türkler için cazibe merkezi olma özelliğini hiç kaybetmemiştir denilebilir. Nitekim Türklerin efsanevî Hakanı olarak kabul edilen Efrâsiyâb döneminde de Turan-İran ilişkileri bu bağlamda devam etmiştir.

1.1.4. Efsanevî Kral Efrâsiyâb ve Turan-İran İlişkileri

İran millî destanında İran düşmanı ve Turan hükümdarı¹³⁴ olarak gösterilen Efrâsiyâb hakkındaki bazı bilgilerin efsanevî tarzda olması sebebiyle tarihi ve kimliği noktasında kesin verilere ulaşmak oldukça zordur. Firdevsî tarafından 370/980 yılında yazılmaya başlanıp 401/1010 yılında tamamlanmış olan Şehnâme adlı esere göre, Efrâsiyâb efsanevî bir kral, Turan'ın kahramanı ve İran'ın baş düşmanıdır. İran mitolojisinde Efrâsiyâb efsanevî Turanî krallar arasında en önde gelen şahsiyetlerden biri sayılmaktadır. Efrâsiyâb güçlü bir savaşçı, mahir bir komutan ve İran'ı yok etmek için sihirli güçlerle donatılmış olan Ehrimen'in ajanıdır. Ayrıca Şehnâme'de Efrâsiyâb'ın soyunun kral Ferîdun'un soyundan geldiği belirtilmektedir.¹³⁵

Rivayetler her ne kadar efsanevî bilgiler içerse de bütün rivayetlerin üzerinde durduğu hatta ittifak ettiği bir nokta vardır ki o da adının geçtiği her yerde Türklerin hükümdarı, Türklerin kralı ibarelerine rastlanılmasıdır.¹³⁶ Yakûbî, Efrâsiyâb'ı İran şahları arasında değerlendirmesine rağmen onun adından sonra özellikle Türklerin kralı olduğunu zikretmektedir.¹³⁷ Me'sûdî ise Keyumers'den Dara'ya kadar on dokuz Kısra bulunduğunu ve bunlardan birinin kadın (Humaye bt. Behmen) birinin de Efrâsiyâb olduğunu söyleyerek Efrâsiyâb'ı İran şahları içerisinde değerlendirir.¹³⁸ Bekrî (ö. 487/1094) de Efrâsiyâb'ın Türk olduğunun zannedilmesinin tarihçilerin bir hatası olduğunu söyler.¹³⁹ Buradan İran kısırlarını yenebilecek bir kral ancak yine İran kısıra soyundan çıkabilir düşüncesinin İslâm kaynaklarına yansımış şekli olduğu anlaşılmaktadır.

¹³⁴ S. M. Stern, "Afrasiyab", *EP*, Leiden, 1986, I/236; Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", *DİA*, İstanbul, 1994, X/478; Dursun Ali Tökel, *a.g.e.*, s. 156.

¹³⁵ Yarshater, E., "Afrasiab", *Encyclopædia Iranica* - digital library; Vol. I, Fasc. 6, pp. 570-576; <http://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king> erişim 19.10.2012

¹³⁶ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 88; Taberî, *Târîh*, I/297, 302, 328; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Hemem*, thk Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 2000, I/73; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam fî Târîhi'l-Ümemi ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992, I/400; Ebu'l-Fida, *Muhtasarü Ahbâru'l-Beşer*, Kahire, tsz. I/42; İbn Haldûn, *Târîh*, II/169.

¹³⁷ Yakûbî, *Târîh*, Beyrut, 2002, I/137.

¹³⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/213.

¹³⁹ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Cemal Talebe, Beyrut, 2003, I/208-209.

Efrâsiyâb'ın kimliği konusunda onun Yâfes b. Nuh'un soyundan gelenlerin kralı olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹⁴⁰ Efrâsiyâb, Tûc b. Ferîdun'un soyundan gelmektedir ve dedesi Tûc, Minûçîhr tarafından öldürüldüğünde Türk ülkesine kaçmış, onların arasında yetişmiş ve onların topraklarından çıkmıştır. Bu sebeple Efrâsiyâb Türklere nisbet edilmiştir.¹⁴¹ Ferîdun'un torunu Minûçîhr –annesi İshak peygamberin kızıdır- büyüyünce amcasından babasının öcünü almıştır. Daha sonra Babil ülkesini amcasının elinden alarak buradaki İranlıları İbrahim peygamberin dini ile tanıştırmıştır.¹⁴² Türklerin Hakanı Efrâsiyâb da Minûçîhr'den intikamını almış Babil halkını yenmiş¹⁴³ ve Minûçîhr'i Taberistan ormanlıklarına kadar takip edip kuşatmış ve onu öldürmüştür.¹⁴⁴ Arkasından Krallığını zabtetmiş ve onun tahtına oturmuştur.¹⁴⁵ İbn Haldûn burada açık bir şekilde Efrâsiyâb'ın Türk Hakanı olmasına rağmen İran asıllı olduğu üzerinde durmuştur. Halbuki bu daha önce Ferîdun ve üç oğlu meselesinde de temas ettiğimiz üzere Türklerin atası olarak Ferîdun'un oğlu Tûc kabul edilmesi açık bir şekilde Türklerin İranlılarla akraba olduğu düşüncesi üzerinden bu rivayetler inşa edilmektedir. Özellikle Efrâsiyâb'ın İran asıllı olduğuna vurgu yapmak tamamen İranlıları İranlı olmayan bir komutanın veya Kralın yenemeyeceği var sayımına bizi götürür. Tabii ki İranlılar ve milliyetçilikleri göze alındığında böyle bir hissiyatın rivayetlere yansımış olması mümkündür. Fakat Arap olan bir tarihçinin satırlarına bunun girmesi ise bu tarihçinin bu döneme dair kaynaklarının İranlı kaynaklar olduğunu anlamamıza engel değildir.

İslâm Tarihi kaynakları Efrâsiyâb ile ilgili detay sayılabilecek bilgiler dahi içermektedir. Minûçîhr ve oğlu arasında geçen olaylara dair bilgiler buna verilecek örneklerden biridir. Minûçîhr, oğlu Tahmâsb (طهماسب)'a kızmış ve onu ülkesinden çıkarmıştır. Bunun üzerine Tahmâsb Türk memleketlerine gidip Vâmen (وامن) diye bir Türk hükümdarına sığınmış ayrıca onun Madûl (مادول) adındaki kızıyla evlenmiştir. Bu evliliğinden Tahmâsb'ın Zâb¹⁴⁶ adında bir oğlu olmuştur. Münecimler Vâmen'e daha önce kendi kızından dünyaya gelecek olan bir erkek çocuğun kendisini öldüreceğini söylemiş olduklarından Tahmâsb, Vâmen'in kızı ile evlendikten sonra hanımının hamile olduğunu Vâmen'den gizlemişlerdi. Bu nedenle Vâmen bu durumdan haberdar olunca kızını ve daha sonra dünyaya gelen torununu

¹⁴⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 4.

¹⁴¹ İbn Haldûn, *Târih*, II/169.

¹⁴² İbn Haldûn, *Târih*, II/169.

¹⁴³ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 10; İbn Haldûn, *Târih*, II/169.

¹⁴⁴ İbn Haldûn, *Târih*, II/169.

¹⁴⁵ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 10.

¹⁴⁶ Dîneverî Zâb (زاب bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 10) Taberî (زوا bkz. Taberî, *Târih*, I/268) olarak, İbnü'l-Esîr ise Zevv (زو bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/178) olarak rivayet etmektedir.

hapsettirmiştir. Daha sonra Minûçihir, Tahmâsb'ı affetmiş o da babasının yanına dönmüştür. Tahmâsb, Türk ülkesinde kalan karısıyla oğlu Zâb'ı hapisten kurtarmak ve kendi ülkesine getirmek için bir takım çarelere başvurmuş ve sonunda onları yanına getirebilmiştir.¹⁴⁷ Burada sözü edilen Vâmen'in Efrâsiyâb'dan önceki Türk hakanı mı yoksa Efrâsiyâb'ın komutanlarından biri mi olduğuna dair herhangi bir malumata ulaşılamamaktadır.

İbn Kesîr'in anlatımına göre, Zâb büyüdüktan sonra dedesi Vâmen'i öldürmüş, bazı savaşlarda Türklere emân tanımış, aralarında cereyan eden bir takım savaşlardan sonra Türk asıllı olan Efrâsiyâb'ı Fars ülkesinden kovup Türk topraklarına kadar sürmüştür.¹⁴⁸

İbnü'l-Esîr ise Efrâsiyâb hakkında şu bilgileri vermektedir: “Fars hükümdarı Minûçihir'in ölümünden sonra Türk hükümdarı Efrâsiyâb b. Feşenc b. Rüstem Fars ülkesi üzerine yürümüş ve burayı istila etmiştir. Buradan Bâbil topraklarına yürüyerek Mihricânkazak'ta uzun müddet kalmıştır. Efrâsiyâb Fars ülkesini bir hayli tahrib etmiş ve her geçen gün zulmünü artırmıştır. Hatta ülkenin mâmur olan yerlerini viraneye çevirmiş, sulama kanallarını ve ırmakları toprakla doldurup kullanılamaz hale getirmiştir. Efrâsiyâb'ın Fars ülkesine hakimiyetinin beşinci yılında halk kıtlıkla karşı karşıya kalmış ve Efrâsiyâb Fars ülkesini terkedip gidinceye kadar bu kıtlık devam etmiştir. Zab b. Tahmâsb'ın Fars ülkesinde hakimiyeti yeniden elde edinceye kadar Fars halk Efrâsiyâb'tan çok sıkıntı çekmiştir.¹⁴⁹ Hatta İsfehânî İsfehân'dan bahsederken bu dönemde İsfehân'ın da diğer İran şehirleri gibi Efrâsiyâb tarafından harap edildiğini kaydetmektedir.¹⁵⁰

Efrâsiyâb dokuz yıl kadar Minûçihir'in tahtına oturduktan sonra Farsların içinden daha önce sözünü ettiğimiz Zâb b. Budekân b. Minûçihir çıkararak Sam b. Nuh'un çocuklarının hepsini Efrâsiyâb'ın hükümdarlığı döneminde maruz kaldıkları muameleden kurtarmak için etrafında toplamıştır. Zâb da Efrâsiyâb'a saldırarak ülkesinden kovmayı başarmıştır. Efrâsiyâb'ın yıkılmış olduğu kalelerin ve şehirlerin bazılarını onarmış bazılarını ise yeniden inşa etmiştir. Efrâsiyâb'ın kapattığı nehir ve suyollarını da yeniden kazdırmıştır.¹⁵¹ Hatta bugün Türkiye topraklarından doğan Zap suyuna ismini veren Zap kelimesi bile işte Efrâsiyâb'ı yenen bu kralın isminden gelmektedir.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/178.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/178.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/178.

¹⁵⁰ İsfehânî, *Tarihu İshâhân*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Beyrut, 1990, I/34.

¹⁵¹ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 10; Taberî, *Târîh*, I/269; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/69; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I/162; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, Beyrut, 1996, I/35.

Efrâsiyâb, Minûçihir'in ölümünden itibaren Zâb'ın onu sürüp çıkarmasına kadar Bâbil topraklarıyla Fars ülkesi üzerindeki hâkimiyetini on iki yıl devam ettirmiştir. Ayrıca Efrâsiyâb'ın sürülüp çıkarılması Âbânâmâh (Ağustos) ayının Rûzâbân yani onuncu gününe rastladığından Zâb bu günü Farslar için bayram ilan etmiş ve Farslar bu günü Nevruz ve Mihricân bayramlarına üçüncü bir bayram olarak eklemişlerdir.¹⁵²

Daha sonra Zâb, ülkesi için daimi bir tehlike olan Efrâsiyâb'ın üzerine yürümüş bir müddet Horasan'da kaldıktan sonra Efrâsiyâb'la savaşa tutuşmuşlardır. Erasnâs adında daha önce Minûçihir tarafından insanlara okçuluğu öğretmesi emredilen bir kişi savaş esnasında Efrâsiyâb'a yaklaşmış ona okunu atmış ve Efrâsiyâb orada can vermiştir. Efrâsiyâb'ın öldüğünü gören ordusu geri çekilmiş ve ülkelerine dönmüşlerdir. Efrâsiyâb'la yapmış olduğu bu savaşta çok sayıda yara alan Zâb da Efrâsiyâb'dan bir ay sonra ölmüştür.¹⁵³

Zâb'ın Efrâsiyâb'ı öldürmesinden sonra aşağıda da üzerinde duracağımız Efrâsiyâb'ın damadı Siyâvuş (سیاوش) ve oğlu Keyhüsrev rivayetleri bizleri şöyle bir düşünceye itmektedir: Acaba Zâb ile Keyhüsrev aynı kişiler midir? Yoksa birden fazla hakan, Efrâsiyâb ismi ile anılmış olabilir mi? Bu ikinci ihtimal kanımızca daha kuvvetli görünmektedir.

İran şahlarından Keykubâd öldükten sonra yerine oğlu Keykâvûs b. Keyniyye b. Keykubâd geçmiştir. Keykâvûs hükümdar olunca, ülkesini düşmanlara karşı korumuştur. Keykâvûs'un, Siyâvuş adındaki oğlunu iyi bir komutan olarak yetiştirmesi için bahadır bir kişi olan Rüstem b. Destan b. Neriman b. Cevzenk h. Girşâsb'a teslim etmiştir. Bu sırada Sicistân ve çevresinin yöneticisi olan Rüstem, Siyâvuş'u güzel bir şekilde yetiştirmiştir. Ona çeşitli ilimleri, biniciliği, devlet usul ve adabını, bir hükümdarın ihtiyaç duyacağı her türlü bilgiyi öğretmiştir. Nihayet Rüstem, onun istediği şekilde yetiştirdiğini görünce, onu alıp babasına götürmüş, babası da oğlu Siyâvuş'u görünce, hem dış görünüşünden, hem de sahip olduğu bilgi ve kültürden dolayı çok memnun olmuştur.¹⁵⁴

Siyâvuş'un babası Keykâvûs, Türk hükümdarı Efrâsiyâb'ın kızı¹⁵⁵ ile evlenmiştir. Başka rivayetlerde onun Yemen hükümdarının kızı olduğu da söylenir.¹⁵⁶ Çok güzel olduğu

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/178.

¹⁵³ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 10-11.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, Beyrut, 1996, I/36.

¹⁵⁵ Bu kadının ismini sadece Taberî zikretmektedir. Diğer kaynaklarda Efrâsiyâb'ın kızı denilmesine rağmen herhangi bir isim verilmemesine rağmen Taberî bu kadının isminin Sûzâbe (سوزابه) olduğunu rivayet eder. Bkz. Taberî, *Târîh*, I/297.

¹⁵⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/73; Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, trs., s. 138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.

ifad edilen¹⁵⁷ bu kadının büyücü olduğunu da söylenir.¹⁵⁸ Bu kadın Siyâvuş'a aşık olmuş ve ondan murad almak üzere kendisine davet etmişti. Ancak Siyâvuş'un onun bu isteğini kabul etmemesi üzerine kadın Siyâvuş'a iftirada bulunarak kocasıyla oğlunun arasını açmıştır. Bu durum karşısında Siyâvuş Rüstem'e gidip ondan babasını ikna etmesini ve babasıyla Efrâsiyâb arasında kararlaştırılan bazı şeylerin Efrâsiyâb tarafından yerine getirilmemesi sebebiyle kendisini Efrâsiyâb'a karşı savaşmak üzere göndermesi için teklifte bulunmasını istemiştir. Aslında Siyâvuş, bu kadının şerrinden ve hilesinden kurtulmak için babasından uzaklaşmak amacıyla böyle bir sefere çıkmayı talep etmiştir.¹⁵⁹ Rüstem'in de ricası üzerine babası Keykâvûs, Siyâvuş'u büyük bir ordu ile Efrâsiyâb'ın üzerine göndermiştir. Nihayet Siyâvuş Türk ülkesine gelince Efrâsiyâb ile aralarında sulh anlaşması yapılmıştır. Siyâvuş, Efrâsiyâb ile aralarında yapılan sulh anlaşmasını bildirmek üzere babasına bir mektup yazmış ancak babası da ona bir mektup gönderip anlaşmayı bozmasını ve hemen Efrâsiyâb ile savaşa devam etmesini emretmiştir. Siyâvuş ise anlaşmayı bozmayı ahde vefasızlık olarak görüp babasının emrini yerine getirmemiştir.¹⁶⁰

Bunun üzerine Siyâvuş, Efrâsiyâb'a bir elçi gönderip kendisi için eman istemiştir. Efrâsiyâb, onun bu isteğini kabul etmiştir.¹⁶¹ Bu eman meselesinde Fîrân¹⁶² b. Visğân, Siyâvuş ile Efrâsiyâb arasında elçilik faaliyetlerini yürütmüştür. Bundan sonra Siyâvuş Türk ülkesine gidince Efrâsiyâb ona ikramda bulunup kendisini sarayında konuk etmiştir. Ayrıca Efrâsiyâb, Siyâvuş'a hediyeler vererek¹⁶³ kendisine sığınan Siyâvuş'u kızı¹⁶⁴ ile evlendirmiş¹⁶⁵ daha sonra bugün Buhârâ olarak bildiğimiz yerin yönetimini ona vermiştir. O da burada Buhârâ şehrini inşa etmiştir.¹⁶⁶

Efrâsiyâb, Siyâvuş'un edeb ve kahramanlığını, devlet idaresindeki bilgisinin ileri derecede olduğunu anlayarak hükümdarlığını elinden alabileceğinden korkmaya başlamıştır.

¹⁵⁷ İbnü'l-Verdî, *Târih*, I/36.

¹⁵⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/73.

¹⁵⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.

¹⁶⁰ Taberî, *Târih*, I/297; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208; İbn Haldûn, *Târih*, II/170-171.

¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I/401; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208; İbn Haldûn, *Târih*, II/171.

¹⁶² Bu isimi Taberî ve İbn Miskeveyh Fîrân (فيران) olarak nakletmektedir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.)

¹⁶³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.

¹⁶⁴ Efrâsiyâb'ın Siyâvuş ile evlendirdiği kızının adını Narşâhî, Ferenkis veya Ferkis (فرنكيس/فرکيس) bkz. Narşâhî, *Târihu Buhârâ*, çev. & thk. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Kahire, 1993, s. 32.) şeklinde, Taberî ve İbnü'l-Esîr Vesfâferîd (وسفافرید) ve Taberî, *Târih*, I/298, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/209) şeklinde İbn Haldûn ise Esfâkadîn (أسفاقدين) bkz. İbn Haldûn, *Târih*, II/171) şeklinde rivayet etmektedir.

¹⁶⁵ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 13; Taberî, *Târih*, I/298; Narşâhî, *Târihu Buhârâ*, s. 7, 43; Taberî, *Târih*, I/298; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/74; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I/400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208; İbn Haldûn, *Târih*, II/171.

¹⁶⁶ Narşâhî, *Târihu Buhârâ* s. 7, 43.

Zaman içerisinde Efrâsiyâb'ın iki oğlu ve kardeşi Keyder'in Siyâvuş'a olan kıskançlıkları sebebiyle sıklıkla Efrâsiyâb'a Siyâvuş hakkında şikayette bulunmuşlardır. Bu durum Efrâsiyâb ile Siyâvuş'un arasının daha çok açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Efrâsiyâb, kardeşiyle oğullarına Siyâvuş'u öldürmelerini emretmiştir. Bu durumu kendileri için bir fırsat olarak gören Efrâsiyâb'ın iki oğlu ve kardeşi Keyder, Siyâvuş'u öldürmüşler ve öldürdükten sonra da organlarını kesmek suretiyle insanların nezdindeki yerini yok etmeye çalışmışlardır.¹⁶⁷

Buhârâ şehrini ilk kez inşa eden Siyâvuş daha sonra muhaliflerinin iftiraları sonucu yine kayınpederi Efrâsiyâb tarafından Buhârâ'da öldürülmüştür.¹⁶⁸ Nitekim başka kaynaklar da Siyâvuş'un Türk topraklarında öldürüldüğüne atıfta bulunmuşlardır. Bu atıftan da anlaşılacağı gibi Buhârâ şehri erken dönemlerde dahi Türk toprağı olarak kabul edilmiştir. Siyâvuş'tan önce Buhârâ'da herhangi bir kale bulunmaması sebebiyle Siyâvuş kurmuş olduğu bu şehri korumak amacıyla Irak¹⁶⁹ adı verilen Buhârâ kalesini inşa etmiştir.¹⁷⁰ Onun iftiralar sonucunda haksızca öldürülmesini Buhârâ halkı büyük bir üzüntüyle karşıladığı için onun için mersiyeler yazmışlardır.¹⁷¹

Siyâvuş öldürüldüğü zaman hanımı oğlu Keyhüsrev'e hamile olduğu için Siyâvuş'u öldürenler hanımının karnındaki çocuğu bile düşürmek için çeşitli çarelere başvurmuşlardır. Ancak başarılı olamamışlardır. Siyâvuş'a eman verilmesini sağlayan Fîrân da onun öldürülmesini hoş karşılamamıştır. Fîrân, Keykâvûs ile Rûstem'in Siyâvuş'un intikamını almalarından korkup endişeye kapılarak kendine teminat olması için Siyâvuş'un hamile eşini yanına almıştır. Ancak kadın bebeğini dünyaya getirince Fîrân'ın kalbi hem annesine hem de yeni doğan çocuğuna karşı yumuşayarak durumu da herkesten gizlemiştir. Keykâvûs ise çocuğun durumunu araştırmak ve onu kendisine getirmek üzere Türk ülkesine bir adam göndermiştir.¹⁷²

Keykâvûs, oğlu Siyâvuş'un öldürüldüğünü haber alınca, Bahadır Rûstem ve İsfehân baş kumandanı veya hükümdarı olan Tûs ile birlikte Efrâsiyâb'la savaşmak üzere ordular göndermiştir. Bu iki kumandan askerleri ile birlikte Türklerin ülkesine girmişler ve üstün gelerek birçok kimseyi öldürdükleri gibi çok sayıda da esir almışlardır. Bu iki kumandan ile

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.

¹⁶⁸ Narşahî, *Târîhu Buhârâ* s. 7, 43.

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Barthold, "Farsça Ark-Erk ارك 'Kal'e' 'Citadel'" çev. Abdükadir İnan, *Belleten*, XII/50, 1949, s. 327-330

¹⁷⁰ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 43.

¹⁷¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 7, 35, 43.

¹⁷² Taberî, *Târîh*, I/298; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/208.

Efrâsiyâb arasında geçen çok çetin savaşlar sonucunda Efrâsiyâb'ın iki oğlu ile kardeşi Keyder de öldürülmüştür.¹⁷³

Keykâvûs ölünce yerine torunu Keyhüsrev b. Siyâvuş b. Keykâvûs hükümdar olmuştur. Keyhüsrev hükümdarlık tahtına geçince, bütün valilere birer mektup yazarak, askerleriyle birlikte gelmelerini emretmiştir. Nihayet bütün kumandanların hepsi gelip toplanınca, Tûs'a komutanlığında otuz bin asker hazırlayıp Türk ülkesine girmesini, ağabeyi Firûz b. Siyâvuş'un bulunduğu şehir dışında uğradığı her şehir ve köyün ahalisini öldürmesini emretmiştir.¹⁷⁴

Siyâvuş'un, Efrâsiyâb'ın kızıyla evlenmeden önce Türk şehirlerinden birinde Firûz'un annesiyle evlenmiştir. Tûs, Keyhüsrev'in ağabeyi Firûz'un şehrine ulaşınca aralarında savaş çıkmış ve bu savaşta Tûs, Firûz'u öldürmüştür. Kardeşinin öldürüldüğü haberi Keyhüsrev'e ulaşınca, Tûs ile birlikte bulunan amcasına bir mektup yazarak Tûs'u yakalayıp zincire vurduktan sonra kendisine göndermesini ve ordunun kumandanlığını üzerine almasını emretmiştir.¹⁷⁵

Keyhüsrev'in amcası onun isteğini yerine getirdikten sonra Efrâsiyâb'ın üzerine yürümüşse de Efrâsiyâb ile yapılan çok çetin bir savaş sonucunda çok kayıp vermeleri üzerine geri çekilmiştir. Keyhüsrev amcasını geri çekilmesini kınayıp Türklere karşı kendisinin başında olacağı bir orduyla savaşmaya karar vermiştir. Dört ayrı cepheden ordusunun Türklerin yurduna hücumla geçmelerini emretmiştir. Dırefş-i Kâviyân'ı¹⁷⁶ verdiği Cevderz'i de en kalabalık kuvvetin başına geçirip Belh tarafından Türklerin yurduna girmesini söylemiştir. Keyhüsrev, başka bir kuvveti Çin tarafından, diğer bir kuvveti Hazar yakınlarından ve dördüncü kuvveti de bu iki kuvvetin arasından harekete geçirmiştir. Dört cepheden Türk ülkesine giren Fars ordusu her yeri harabeye çevirmiştir. Özellikle Cevderz, çok sayıda kişiyi öldürmüş birçok kimseyi esir almıştır. Keyhüsrev ise bizzat kendisi Cevderz'in gittiği yolu takip ederek Cevderz'e ulaşmıştır. Keyhüsrev Türk ülkesine girdiği sırada Cevderz üstünlüğü sağlamış Efrâsiyâb'ın ailesinden ve yakınlarından pek çok kimseyi öldürmüştür. Ayrıca Keyhüsrev, Cevderz'in beş yüz altmış bin kişiyi öldürmüş olduğunu, otuz bin kişiyi esir aldığını ve çok miktarda ganimet elde etmiştir. Bu arada Cevderz,

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/209.

¹⁷⁴ Taberî, *Târih*, I/299; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/210.

¹⁷⁵ Taberî, *Târih*, I/299; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/210.

¹⁷⁶ Dırefş-i Kâviyân/Râyet-i Kâve: Ünlü İran mitolojik kahramanlarından Kâve-yi Âhenger'in deriden yapılmış bayrağının adıdır. Sâsânîlerin yıkılışına kadar kullanılmıştır. (Nimet Yıldırım, "Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî", *Nüşa*, yıl:2, sayı: 5, Bahar 2002, s. 21.) Bu onların en büyük sancağıydı. Bu sancağı ancak hükümdar çocukları ile birlikte çok mühim işler dolayısıyla gönderirlerdi. (İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/211.)

Efrâsiyâb'ın ailesinden ve onun tarhanlarından¹⁷⁷ öldürdüğü kimseleri ona arz etmiştir. Bundan sonra Keyhüsrev'in katında Cevderz'in itibarı daha da artmış Keyhüsrev bu başarısına karşılık İsfehân ve Cürcân'ı iktâ olarak vermiştir. Bu arada Keyhüsrev'e dört cepheden Türk ülkesine giren askerî kuvvetlerin kumandanlarından öldürdükleri kişiler, aldıkları ganimetler, tahrip ettikleri yerler hakkında haberler gelmiştir. Keyhüsrev de daha önce belirlenen buluşma yerine kadar savaşa bütün güçleriyle devam etmelerine dair haber göndermiştir.¹⁷⁸

Efrâsiyâb, tarhanlarından, ailesinden ve askerlerinden öldürülenlerin haberini aldığı zaman bu duruma çok üzümüştür. Bu sırada yanında oğullarından sadece Şide¹⁷⁹,yi bir orduyla birlikte Keyhüsrev'in üzerine göndermiştir. Dört gün süren çetin bir savaş sonunda Türkler hezimete uğramıştır. Farslar Türklerin peşini bırakmayarak yakaladıklarını öldürmüşlerdir. Bu arada Efrâsiyâb'ın oğlu Şide'yi de öldürülmüştür. Efrâsiyâb oğlunun öldürüldüğünü duyunca, yanında bulunan askerlerle birlikte harekete geçip Keyhüsrev'le karşılaşmıştır. Sonunda Efrâsiyâb yenilerek geri çekilmeye başlamıştır. Bu savaş sırasında Türklerden öldürülenlerin sayısının yüz bin olduğu rivayet edilmektedir. Bundan sonra Keyhüsrev, Efrâsiyâb'ın peşini adım adım takip etmiş Efrâsiyâb ise ülkeden ülkeye kaçarak Azerbaycan'a gelip saklanmıştır. Neticede yakalanan Efrâsiyâb, Keyhüsrev'in huzuruna getirilmiştir. Keyhüsrev, Efrâsiyâb'a babasını neden öldürttüğünü sormasına rağmen geçerli haklı bir neden duymayınca Efrâsiyâb'ın, Keyhüsrev'in babası Siyâvuş'un başını nasıl vurdurduysa o şekilde öldürmüştür.¹⁸⁰

Narşâhî, Efrâsiyâb'ın son haline dair farklı bir bilgi vermektedir. Bu bilgiye göre Keyhüsrev, kalesi olan Ramisîn adında bir köyde Efrâsiyâb'ı sıkıştırmıştır. Keyhüsrev bu kaleyi iki yıl süren bir kuşatmadan sonra ele geçirebilmiştir. Efrâsiyâb'ı ele geçiren Keyhüsrev onu öldürmüştür. Efrâsiyâb'ın kabri Buhârâ şehrinin girişinde yer alan Mabed kapısında üzerinde yer aldığı İmam Seyyid Ebû Hafs el-Kebir tepesinin bitişiğinde bulunan yüksek tepenin üstündedir.¹⁸¹

¹⁷⁷ Eski Türklerde yüksek rütbeli devlet görevlilerinin sahip olduğu bir unvan olan tarhan(tarkan, terken, turhan); daha çok Türklerin, Moğolların ve Hint-Avrupa kökenli olmakla birlikte sözünü ettiğimiz milletlerle ilişki içerisinde olan halklarda görülmektedir.(bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *DİA*, İstanbul, 2011, XL/19-20)

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/210-211.

¹⁷⁹ İbn Miskeveyh Şize (شيد) bkz.İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/80) İbnü'l-Esîr Şide(شيد) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/211)

¹⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/211.

¹⁸¹ Narşâhî, *Târîhu Buhârâ*, s. 35.

Efrâsiyâb'ın hazinelerini Kerder'in üzerinde Hârezm bölgesinde bir denizin altına gömdüğü uzun bir müddet onu kimsenin bulmadığı ancak Pervîz b. Hüsrev'in bu bölgelere yapmış olduğu bir sefer sırasında bu hazinenin onun eline geçtiği aktarılmaktadır.¹⁸²

Efrâsiyâb öldürülünce, onun yerine Türklerin başına erkek kardeşi Keysevâsf hükümdar oldu. O da ölünce, onun yerine oğlu Curzâsf geçti. Cürzâsf, çok zalim ve diktatör bir hükümdardı. Keyhüsrev babası Siyâvuş'un intikamını alıp hükümdarlığını sağlamlaştırdıktan sonra dünyadan elini eteğini çekti ve kendini ibadete verdi. Ailesi ve yakın arkadaşları mülkünün başına geçip görevini sürdürmesi için ısrar ettilerse de o bunu kabul etmedi.¹⁸³

İbn Haldûn Türklerin Hakanlarına bağlılığı ve milliyetçilik yönlerinin yukarıda sözü edilen milletlerden aşağı kalmadığını şu sözlerle ifade eder: “Türkler İran krallarıyla rekabete girdiler ve kralları Efrâsiyâb'ın önderliğinde Horasan'ı İranlıların ellerinden aldılar. Onlar milliyetçilik ve krallarına bağlılık noktasında hakanlarını yeryüzünün diğer büyük kralları olan Kısra, Kayser, İskender ve Buhtunnasr ile eşdeğer tutarlar. Bu hükümdarlar büyük hükümdarlardır ve hükmettikleri milletler de büyük ve kadim milletlerdir. Onun için bu milletler nerede Türkler nerede! İşte bu durum bile bu hükümdar konusunda iddia ettiğim bağlılığa apaçık bir delildir.”¹⁸⁴ Her ne kadar Türkleri sözünü ettiği diğer milletlerden aşağı tutsa da bu cümleler şunu açıkça ortaya koymaktadır ki o da tarih boyunca Türkler kendilerini döneminin büyük ve güçlü milletleri ile kıyaslamaları ve bir bakıma en güçlü olma yolunda diğer milletlerle yarıştıklarıdır.

İran millî tarihinin bir bölümü içinde yer alan Efrâsiyâb efsanesi, Orta Asya bozkırlarındaki göçebeler tarafından İran'a karşı girişilen saldırılarla ilgi kurularak birçok rivayetle birleştirilmiştir. Nitekim bu hikâyelerin çoğu, birkaç hükümdar döneminde kuzeydoğudan yapılan hücumlarla ilgili görülmektedir. Sâsânîler döneminde (226-632) doğudan gelen saldırılar, Orta Asya'daki saldırıların hâtırasını güçlendirip onların canlandırılmasına yaradı. Bu yüzden Efrâsiyâb hikâyeleri, sadece Saka kabilelerinden bir bölümünün değil aynı zamanda Hunlar, Akhunlar ve Türkler'in saldırılarını da yansıtmaktadır.¹⁸⁵ Bu durum acaba Efrâsiyâb'dan sonra başa geçen hakanlar da Efrâsiyâb ünvanı ile mi anılmıştır? sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya vereceğimiz cevap olumlu olmaktan öteye geçemez.

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/510.

¹⁸³ Taberî, *Târih*, I/302; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/211.

¹⁸⁴ İbn Haldûn, *Târih*, VII/546.

¹⁸⁵ Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *DİA*, X/478.

Türkler tarafından Efrâsiyâb'a birçok hikmetli sözler ve öğütler atfedildiği gibi Karahanlılar'ın ve ayrıca Selçuklular'ın Efrâsiyâb soyundan geldiği ileri sürülmüştür.¹⁸⁶ İbn Haldûn'un, İbnü'l-Esîr'den naklettiği bir rivayette Kâşgar, Balasagun Hoten, Tıraz ve Mâverâünnehirde bulunan diğer memleketlerin hakimi olan Karahanlıların Efrâsiyâb'ın soyundan geldiklerini¹⁸⁷ nakleder. Yine coğrafyacılarından Himyerî, Kuşan'dan söz ederken Karahanlılardan bahsetmiş ve İslâm Tarihi kaynaklarına paralel olarak o da Karahanlıların Efrâsiyâb'ın soyundan geldiğini kaydetmiştir.¹⁸⁸

Ayrıca İbn Haldûn özet bir şekilde dünya tarihinde hangi kralların geçtiğinden bahsederken Türkler kısmında; Türklerin İran krallarıyla Horasan ve Mâverâünnehir konusunda anlaşmazlığa düştüklerini ve bunun sonucunda ortaya çıkan savaşların herkes tarafından bilindiğini yazar. Daha sonra Türklerin hükümdarlarına dair ilginç bir bilgi olarak Türklerin Efrâsiyâb'ın soyundan gelen krallar etrafında kenetlendiklerinden bahseder.¹⁸⁹ Buradan şu anlaşılmaktadır ki İslâmi döneme kadar hatta İslâm'ı kabul ettikleri ilk dönemler de bile Türk hakan ailesinin Efrâsiyâb soyundan gelmektedir.

Selçuklulara gelince onların aslının Efrâsiyâb'ın neslinden geldiklerine dair bilgi Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde şu ifadelerle yer almaktadır: “Selçukiler Türkmen olup, kardeşiz deyip, İl'e ve halka faydası dokunmadı. Padişah olunca Türkmen'in Kınık uruğundanız dediler ve padişah olduktan sonra Efrâsiyâb'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmen'in Kınık uruğunun içine varıp orada büyüyüp kalmıştır. Biz onun oğulları ve Efrâsiyâb'ın neslinden oluyoruz deyip atalarını sayıp otuz beşinci göbekte Efrâsiyâb'a eriştirdiler.”¹⁹⁰ Daha sonra yazılan Türk diline dair ilk kaynaklar olarak adlandırabileceğimiz eserlerde yer alan bilgilerin İslâm Tarihi kaynaklarıyla paralellik arz etmesi burada da açıkça görülmektedir. Ayrıca sadece Selçukluların değil Selçuklu sultanı Melikşah'ın hanımı Türkan Hâtûn ve babası Tağfac Han da Efrâsiyâb'ın soyundan geldiği iddia edilen kişilerdendir.¹⁹¹

Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılan Divânu Lügati't-Türk adlı eserde Efrâsiyâb'ın Alp Er Tunga adlı efsanevî karakter ile aynı kişi olduğu

¹⁸⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 79, 96; Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *DİA*, X/479.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX/6; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI/217; İbn Haldûn, *Târîh*, IV/396.

¹⁸⁸ Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1984, s. 504.

¹⁸⁹ İbn Haldûn, *Târîh*, VII/540.

¹⁹⁰ Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü/Şecere-i Terâkime*, haz. Muharrem Ergin, İstanbul, 1974, s. 82.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümemi ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992, XVII/14; Safedî, *Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut-Turki Mustafa, Beyrut, 2000, X/235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/373; Zeyneb bt. Ali el-Âmilî, *Ed-Dürerü'l-Mensûr fî Tabakâti Ribâti'l-Hadûr*, Kahire, 1312, I/106; Sallâbî, Ali Muhamed, *Devletü's-Selâcika*, Beyrut, 2006, s. 144.

belirtmiştir.¹⁹² Yine Kâşgarlı Mahmud, Türkler içerisinde kullanılan bir unvan olan Tegin kelimesini Efrâsiyâb'la ilintilendirir. Tegin kelimesinin kök anlamı “köle” iken daha sonra Hakanîler bu sözcüğü erkek çocukları için söylenen bir unvan olarak kullanmaya başlamışlardır. Çoğunlukla yırtıcı kuş isimleri bir araya getirilerek kullanılır. Bu sözcüğün köleleri anlatmaktan çıkıp Efrâsiyâb'ın oğulları için kullanılan sözcük haline gelmesinin nedeni onların babalarına duymuş oldukları saygıdır. Bu nedenle hem yazılı hem de sözlü olarak babalarına seslenirken “köleniz (kulunuz) şunları şunları yaptı, şunları şunları kıldı” demeleri onlara saygılarını gösterir. Tekin kelimesine bu mecaz anlam yüklenmesine rağmen asıl anlamı olan köle anlamı da kullanılmaya devam etmiştir.”¹⁹³

Osman Turan, İslâm kaynaklarını incelemiş ve bu kaynakların Karahanlıların, Koçu (İdikut) Uygur hükümdarlarının, Selçuklu, Osmanlı ve başka Türk hanedanları Efrâsiyâb'a mensup olduklarını ifade ederlerken bu münasebetle, onu tarihî ve millî ananeye uygun olarak, Oğuz Kağan ile birleştirdiklerini belirtmiştir. Efrâsiyâb ile ilişkiyi hep gündemde tutmalarının temel nedeninin halk üzerindeki meşruiyetlerini sağlama amacı güttüğü ifade ederek Timur'un büyük bir fatih olmasına rağmen emîr olarak kalmasının ve bir türlü sultan veya hükümdar olamamasının Efrâsiyâb'ın soyundan gelmemesine bağlar.¹⁹⁴ Ayrıca Karahanlıların en eski ataları saydıkları Efrâsiyâb havasının güzelliğinden Kâşgar'a Ordu Kent (Hakan'ın şehri) adını vermiştir. Bu sebeple Karahanlıların aile mezarlığı Kâşgar'dadır.¹⁹⁵

Efrâsiyâb'ın kim olduğuna dair farklı bir bakış açısı da Yunan kaynaklarında sözü edilen Keyhüsrev, İran şahlık hanedanının kurucusu Kuruş olarak kabul edilmesi durumunda Efrâsiyâb'ın da Med Kralı Astiyog olacağıdır¹⁹⁶ ki bu iddia diğer sözünü ettiğimiz kaynaklarla kıyaslandığında daha zayıf kalmaktadır.

Şehnâme'den başka Arap ve Fars kaynaklarında Efrâsiyâb ve ataları, isimlerin söylenişindeki bazı farklılıklar dışında Şehnâme'ye benzer bir şekilde anlatılır. Ancak X. yüzyıl Arap tarihçisi Mes'ûdî Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını, buralarda birçok şehirler kurduklarını anlatır. Ayrıca Efrâsiyâb'ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olduğunu, Türk ülkelerinin hâkimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirterek İran'a

¹⁹² Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 139, 577.

¹⁹³ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 546.

¹⁹⁴ Osman Turan, a.g.e., s. 44, 84, 136.

¹⁹⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya*, s. 69; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1999, s. 52.

¹⁹⁶ Tahsin Yazıcı, “Efrâsiyâb”, *DİA*, X/479.

hükmeden Efrâsiyâb'ın da bu hanlara mensup olduğunu söyler. Ayrıca milattan sonra VII. yüzyılın başındaki Göktürk hakanının Efrâsiyâb soyundan olduğunu yazmaktadır.¹⁹⁷

Efrâsiyâb sonrasında Türklerle ilgili rivayetleri Sâsânî öncesi ve Sâsânî dönemi olarak ele almak konuyu daha anlaşılır hale getirecektir. Sâsânîler öncesi dönemde Türk-Fars ilişkileri yine karşılıklı olarak hakimiyet mücadelesi içerisinde devam etmiştir.

1.1.5. Sâsânîler Öncesi Türk-Fars İlişkileri

İslâm Tarihi kaynaklarında Ferîdun, oğulları ve Efrâsiyâb rivayetleri dışında özellikle Efrâsiyâb sonrası ile alakalı olarak İran şahlarının Türklerle yapmış oldukları mücadeleleri anlatan bir takım bilgilere rastlamak mümkündür. Bu dönemin kronolojik açıdan Sâsânî döneminden önceye denk gelmesi sebebiyle bu döneme ait bilgiler Sâsânîler öncesi Türk-Fars ilişkileri başlığı altında incelenmeye çalışılmıştır.

Minûcihr'in soyundan gelen Keykubad'dan bahsederken Taberî, onun Tedursa'nın kızı Fertek ile evli olduğunu ve Tedursa'nın da Türklerin büyüklerinden ve önde gelen kişilerinden biri olduğunu ifade eder. Daha sonra onların çocuklarından isimlerini vererek bahseder. Burada dikkate şayan olan bir şey vardır ki o da zikredilen isimlerin hepsinin başında “Key” ifadesinin bulunmasıdır.¹⁹⁸ Bunun ne mânâya geldiğini araştırdığımız zaman Key lakabını ilk kullanan kişinin Ferîdun olduğunu ayrıca mânâsının saf, temiz, ruhanî, içinde kötülük barındırmayan ve yaptığı işlerde samimi olan anlamına geldiğini görürüz.¹⁹⁹ Turanlılar ile İranlıları efsanevî İran hükümdarlarından Ferîdun'un iki oğlunun soyundan getirmek suretiyle bu iki halkı kardeş sayan Firdevsî, Şâhnâme'de Gazneli Mahmud'u göklere çıkarır ve Keyânî (hükümdarlar) tahtının gerçek vârisi ve şahı sayar.²⁰⁰ Hatta Anadolu Selçuklu devrinde bile sultanların bazılarının bu ismi kullanmaları o döneme kadar Key ismine böyle bir mana yüklendiğini ortaya koymaktadır.

Sâsânîler öncesi Türk-Fars ilişkilerine dönecek olursak Keykubad'ın tahta oturduğunda ilk olarak: “Biz Türk ülkelerinin fatihyiz ve memleketimizin düzelmesi için çalışan kişileriz.” dediği rivayet edilir. Ayrıca rivayetlerin devamında; hırs yönüyle Firavun'a benzetilen Keykubad'ın Keyyiye krallarının onun soyundan geldiği ve onunla Türkler

¹⁹⁷ Mustafa Aksoy, “Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga”, *Türkler*, Ankara, 2002, III/562.

¹⁹⁸ Taberî, *Târih*, I/269.

¹⁹⁹ Taberî, *Târih*, I/131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/59; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I/246.

²⁰⁰ Mehmet Kanar, “Firdevsî”, *DİA*, İstanbul, 1996, XIII/126.

arasında çok çetin savaşlar yaşandığı, bu sebeple Belh nehrine yakın oturup Türk bölgelerinden gelecek akınları engellediği aktarılır.²⁰¹

Antik İnan dönemine ait bilgiler içerisinde; Keykâvûs döneminde Türklerle mücadeleye girildiği²⁰² ve Lührâsb döneminde bu mücadelelerin bir neticesi olarak Türklerin baskılarını iyice artırdığı ve bu yüzden Lührâsb'ın onlarla savaştığı,²⁰³ hatta Türklerle karşı koyabilmek için bir ordugah olarak Belh şehrini inşa ettiği²⁰⁴ ve bu akınları durdurabilmek amacıyla bir müddet burada ikamet ettiği rivayet edilmektedir.²⁰⁵ Nitekim Belh şehrinin Emevîler döneminde de Mâverâünnehir fetihleri için ordugah şehir olma özelliğini koruduğu görülür.

Taberî, Büştâsb ve oğlu İsfendiyar dönemlerinde Türklerle karşı etkili bir mücadele sürdürüldüğünü ve mücadele neticesinde Türklerin Horasan ve civarındaki etki ve nüfuzunun kırıldığını dahası Türklerle ait birçok kalenin yıkılıp yerle bir edilerek uzun süredir devam eden mücadelenin kesin bir zaferle sonuçlandığını bildirmektedir.²⁰⁶

Büştâsb b. Lührâsb hükümdarlığa geçince, devletini sağlam esaslara bağlayıp kanunlarını yapmış, İnan'da Fesâ adında yeni bir şehir kurmuştur. Ayrıca ülkesinin ileri gelen büyüklerinden yedi kişi seçerek bunlar için yedi derece tespit edip her birini rütbesine uygun bir bölgeye hükümdar tayin etmiştir. Daha sonra Efrâsiyâb'ın kardeşi olan Türk hakanı Hurzâsf'a bir elçi göndererek sulh anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Büştâsb adına Türk hakanı Hurzâsf'ın kapısında bir at bekletilecekti. -Çünkü o devirde hükümdarların kapısında bir hayvan bekletilmesi âdeti vardı.- Fakat Zerdüş, Büştâsb'ı etkisi altına alarak ona Türk hakanı ile aralarında olan sulh anlaşmasını bozmasını telkin etmiş ve "Ben sana öyle bir yıldız (zaman) tayin edip belirleyeceğim ki, ne zaman savaş için yola çıkacak olursan, zafer seninle olacaktır." demiştir. İşte yıldızlara bakılarak hükümdarlar için uygun zamanı seçme adeti ilk defa burada uygulanmıştır. Büştâsb, Zerdüş'ün teklifini kabul edince Türk hakasının kapısında bekleyen atlı görevliye bir haber göndererek onu oradan uzaklaştırmıştır. Türk hakanı Hurzâsf, Büştâsb'ın bu tavrına çok öfkelenerek ona bir mektup göndermiş ve mektubunda tehditkar bir ifadeyle, yaptığını hoş karşılamadığını ve Zerdüş'ün kendisine gönderilmesini, gönderilmediği takdirde savaş ilan edeceğini bildirmiştir.²⁰⁷ Bunun üzerine

²⁰¹ Taberî, *Târih*, I/269-270.

²⁰² Taberî, *Târih*, I/297-298.

²⁰³ Taberî, *Târih*, I/316; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/218; İbn Haldûn, *Târih*, II/172.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/101.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/218.

²⁰⁶ Taberî, *Târih*, I/327-331.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229; İbn Haldûn, *Târih*, II/173.

Büştâsb da ona son derece sert ifadelerle ona savaş ilân ettiğini bildirmiştir. Neticede taraflar şiddetli bir savaşa tutuşmuşlar ve bu savaşta Türkler yenilmiştir. Bu savaştan sonra zafer onun sözüyle kazanıldığı için Zerdüş, İranlıların nezdinde büyük bir itibar kazanmıştır.²⁰⁸

Bu savaşta en çok başarı sağlayan ve yararlık gösteren kişi İsfendiyâr b. Büştâsb'dır. Savaş bittikten sonra bir kısım insanlar Büştâsb ile oğlu İsfendiyâr arasında "Oğlun İsfendiyâr hükümdar olmak istiyor." şeklinde dedikodular yayarak babayla oğulun arasını açmak istemişlerdir. Bunun üzerine Büştâsb oğlunu bir savaştan başka bir savaşa sürükleyip durmuş, en sonunda onu zincire vurarak hapsedmiştir.²⁰⁹

Bundan sonra Büştâsb yaşlı babası Lührâsb'ı, hazinelerini, çocuklarını ve hanımlarını Belh'te bırakarak dinini öğrenmek ve kendisini ibadete vermek maksadıyla Tamîder adındaki bir dağa gitmiştir. Bu haber Türk hakanı Hurzâsf'a ulaşınca askerlerini toplayıp Belh üzerine yürümüştür. Hurzâsf, Belh'e gelince Lührâsb'ı, Büştâsb'ın iki oğlunu ve ateşgede hizmetçilerini öldürmüş, devlet kurumlarını ve burada bulunan defterleri yaktırmış, ateşgedeleri de yaktırmıştır. Sonra ülkenin birçok bölgesine birlikler gönderen Hurzâsf, Büştâsb'ın iki kızını esir almış ve Dırefş-i Kâviyân'ı da eline geçirmiştir. Bundan sonra Büştâsb'ın peşine düşmüş ise de Büştâsb kaçmayı başararak İran'a yakın dağlara sığınmıştır.²¹⁰

Büştâsb kötü duruma düşünce kendi âlimlerinden Câmâsb ile oğlu İsfendiyâr'a haber gönderip onu hapisten çıkartmış ve ondan özür dileyerek onu veliaht yapacağına dair söz vermiştir. Daha sonra İsfendiyâr babası Büştâsb'ın askerlerini bir araya toplayarak hazırlık yapmıştır. Ertesi gün Türk hakanı ile askerlerinin üzerine yürüyen İsfendiyâr Türkleri yenerek ülkesinden çıkarmıştır. Ayrıca Dırefş-i Kâviyân'ı da Türklerin elinden almayı başarabilmiştir.²¹¹

İsfendiyâr, babası Büştâsb'ın yanına gelip zafer haberlerini ona verince Büştâsb kazandığı sevinmiştir. Ayrıca İsfendiyâr'dan Türklerin peşini bırakmamasını, hakanlarını, hakanın ailesinden eline geçirdiklerini, ve imkân bulduğu her Türk'ü öldürmesini, kendilerinden alınan ganimet mallarını ve esirleri kurtarıp geri almasını istemiştir. Bunun üzerine İsfendiyâr, Türk ülkesine girerek pek çok kişiyi öldürmüş bir çok kişiyi esir almış bir hayli tahribat yaptıktan sonra Türklerin başkentine kadar gelebilmiştir. Türklerin hakanını, kardeşlerini ve savaşçılarını öldürüp ona ait malları ganimet, hanımlarını esir olarak alıp

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229; İbn Haldûn, *Târih*, II/173.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229; İbn Haldûn, *Târih*, II/173.

kendi kız kardeşlerini de kurtarmayı başardıktan sonra İsfendiyâr bütün Türk ülkesini iktâ bölgelerine ayırarak her yıl babası Büştâsb'a belli bir miktar haraç götürüp teslim etmeleri şartıyla Türkler'in ileri gelenlerine iktâ olarak vermiştir.²¹² İsfendiyar, doğuda birçok halkla savaşarak, Türkler'in ülkelerinin uzak noktalarına kadar ilerlemiş, zaptı mümkün olmayan ve büyük bir alanı kaplayan muhkem Sufî şehrini tahrip etmiştir. Daha sonra İranlılar bu şehirle ilgili atasözü bile üretmişlerdir.²¹³

İran'da Sâsânî devletinin kurulmasıyla birlikte özellikle İpek Yoluna hakim olma noktasında Türklerle-Sâsânîler arasında mücadele yaşanmıştır. Bu nedenle İslam Tarihi kaynaklarında Sâsânîler döneminde Türklerle ilgili rivayetler özellikle Akhun tarihi noktasında önemli bilgiler vermektedir.

1.1.6. Sâsânîler Döneminde Türkler

Sâsânîler döneminde Türkler başlığı altında İslâm Tarihi kaynaklarından elde edebildiğimiz bilgiler Akhunlar (Eftalitler) ile başlamakta ve daha sonra Göktürk Hakanlığı ile Sâsânîlerin ortaklaşa Akhunları yıkmaları ve daha sonra Göktürlere dair bilgilerle devam etmektedir.

Sâsânî Devleti aracılığı ile başlayan Türk-Arap münasebetlerinin izlerini Câhiliye Devri Arap şiirinde görmek mümkündür. Hassan b. Hanzale, Nâbiğa ez-Zübeynî, Evs b. Hacer, el-A'şâ el-Ekber, Şemmâh b. Zirâr, Amallas b. Akîl b. Ullafe ve Hallaf b. el-Ahmer gibi şairlerin Türkler'den, daha çok askerî yönlerini, kahramanlıklarını belirtir şekilde bahsetmeleri ilk temasın askerî yönden olduğunu göstermektedir. Az olmakla beraber bize kadar gelen beyitlerden, Arap şairlerinin, Türkler'in kahramanlığından korku ile karışık hayranlıkla bahsettikleri dikkat çekmektedir.²¹⁴ Câhiliye dönemine ait bu şiirlerin kayıt altına alınma tarihinin Abbâsîler dönemi olması,²¹⁵ tarihsel açıdan ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarının kaleme alındıkları zamana rastgelmektedir. Bu nedenle bu şiirleri Câhiliye döneminde yazılmış gibi kabullenip diğer İslâm Tarihi kaynaklarından değerli görmek kanaatimizce çok isabetli gözükmemektedir.

V. yüzyılın sonlarına doğru batıya yönelen ve Sâsânîler ile temasa geçen Türkler, onların iç ve dış siyasetleri üzerinde etkin olmuşlardır. Akhunlar büyük bir ihtimalle 440

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/229; İbn Haldûn, *Târîh*, II/173-174.

²¹³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/149.

²¹⁴ Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1969, XV, s. 12.

²¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Kenan Demirayak-M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000 s. 44-46.

yılından önce Mâverâünnehir bölgesine inmişler, Sâsânîler ile komşu olunca onlarla çatışmaya başlamışlardır. Kendilerine pahalıya mal olan bazı başarılar elde ettikten sonra Sâsânîlerle anlaşma yoluna gidip bütün güçlerini Hindistan'a yöneltmeyi tercih etmişlerdir.²¹⁶

İslâm Tarihi kaynaklarında bu döneme dair ilk rastladığımız bilgi Sâsânî Şahı V. Behrâm Gûr (420-438) dönemine rastgelmektedir. Hiç şüphesiz Akhun Devleti bir anda Sâsânîleri tehdit edebilecek bir güce ulaşmamıştır. Akhunlara dair bilgiler bu safhadan itibaren başlamaktadır. V. yüzyılın başlarından sonra Ceyhun ırmağını geçen Akhunlar, Sâsânî Devletinin doğu ve kuzeydoğu bölgelerini istila etmeye başladılar. Bu dönemde Sâsânî tahtında V. Behrâm Gur oturmaktaydı. Akhunlar, Sâsânî sınırını olan Ceyhun ırmağını Tirmiz bölgesinden geçtiler.²¹⁷ V. Behrâm tahta oturduğunda seleflerinden farklı olarak kendini oyun ve eğlenceye vermiştir. Hatta onun bu durumu öyle bir dereceye geldi ki tebeasından kendisini kınayanlar çoğaldığı gibi muhalif sesler de yükselmeye başlamıştır. Bundan faydalanmak isteyen çevre ülkelerdeki hükümdarlar gözlerini onun ülkesine dikmişlerdir. Bu noktada büyük bir ordu toplayarak üzerine ilk gelen iki yüz elli bin kişiden oluşan ordusuyla Türk Hakanı olmuştur.²¹⁸ Bunun üzerine birçok İranlı, Türk Hakanından korkmaları sebebiyle Türk memleketine gidip ondan eman dileyip onu yücelten sözler söylemişlerdi. Toplum içerisinde görüşüne değer verilen İran toplumunun önde gelenlerinden oluşan başka bir grup ise V. Behrâm'a giderek düşmanın ne kadar güçlü olduğunu ve ülkeyi ele geçirmek için hazırlık içinde olmasına rağmen kendisinin içinde bulunduğu durumu dile getirdiler. Daha sonra V: Behrâm kendisine gelen insanları yatıştırarak ikna etmiştir.²¹⁹

Bu aşamadan sonra V. Behrâm ülkesine saldıran bu güçlü düşmana karşı bir hile düşünerek gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra harekete geçmiştir. Sanki Azerbaycan'a ava gidiyormuş, ülke hiç umrunda değilmiş izlenimi vermiştir. Yerine ülkeyi yönetmesi için ise kardeşi Nersî'yi bırakmıştır.²²⁰

²¹⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 80.

²¹⁷ İbn Haldûn, *Târîh*, II/188; Gençliğini Hire'de Lahmîlerin Havernak Sarayı'nda geçirmiş olan V. Behram (420-438) tahta çıktı ve Lahmîler'in yardımıyla kardeşlerine üstünlük sağladı. Behrâm-ı Gûr adıyla bir destan kahramanı olan V. Behram, Sasani krallarının en meşhurdur. (bkz. Ahmed Ateş. "Behrâm Gûr", *İA*, İstanbul, 1979, II/452; Cl. Huart-H. Massé, "Bahrâm", *EI²*, Leiden, 1986, I/939; Enver Konukçu, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, İstanbul, 1992, V/356; Esko Naskalı, "Sâsânîler", *DİA*, XXXVI/175.)

²¹⁸ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 56; Ya'kûbî, *Târîh*, I/142 Taberî, *Târîh*, I/409; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/341; Arapça ve Farsça güzel şiirleri olan Behrâm-ı Gûr'un hayatı, av ve aşk maceraları Firdevsî'nin Şehname, Gencevi Nizâmî'nin *Heft Peyker*, Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt Behişt*, Ali Şir Nevaî'nin *Seb'a-i Seyyâre* ve Hâtifi'nin *Heft Manzar* adlı mesnevileri yanında birçok menkıbe ve minyatüre konu olmuştur. (bk. Ahmed Ateş, "Behrâm Gûr", *İA*, II/453; Enver Konukçu, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, V/356)

²¹⁹ Taberî, *Târîh*, I/409; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/163

²²⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 56; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/163

Dîneverî'nin anlatımına göre; V. Behrâm yola çıkarken yanında av köpekleri ve şahinleri olan en seçkin adamlarından yedi bin kişi seçerek yola koyulmuştur. İlk bakışta Türk hakanının ilerleyişi karşısında V. Behrâm'ın ava gitmesi açıkça düşmanından kaçıyor olduğu anlamına geliyordu. Türk Hakanı, V. Behrâm'ın kaçtığı duyunca ve ülke halkının ona boyun eğmeye hazır olduğunu görünce rahatlamıştır. Kendinden emin bir şekilde otağını kurarak ona gelecek heyetleri ve hazineleri beklemeye koyulmuştur. V. Behrâm bu arada yedi bin öküzün kesilerek derilerinin yanlarına alınmasını emretmiştir. Yanlarında yedi bin tay bulunan V. Behrâm'ın ordusu geceleri ilerlemek ve gündüzleri gizlenmek suretiyle Taberistan'a oradan da deniz kıyısını takip ederek Cürcân'a ulaşmıştır. Daha sonra önce ordu, Nesâ'ya sonra Merv'e ulaşmıştır. V. Behrâm Merv'den ayrılarak Kuşmihen'de bulunan Hakan'ın karargahına ilerlemiştir. Hakan'ın V. Behrâm'ın ilerleyişinden habersizdi. V. Behrâm daha önceden yanlarına aldıkları derilerin şişirilerek içlerine çakıl taşlarının doldurulmasını emretmiş, bu işlem sonrasında deriler tayların boynuna asılmıştır. V. Behrâm'ın adamları tayları arkalarından kovalamaya başlayınca tayların ön ayaklarının bu derilere çarpmasıyla korku verici bir ses ortaya çıkmıştır. Hakan'ın ordusu ne olduğunu anlayamadığı bu sesi duyduğu anda korkmaya başlamıştır. Ses daha da yaklaşınca Hakanın adamları karargahı terk etmesi üzerine V. Behrâm, Hakan'ın peşine düşerek onu kendi elleriyle öldürmüştür.²²¹

Sâsânîler Hakan'ın askerlerinden ele geçirdiklerini kılıçtan geçirmişlerdir. Ölümünden kurtulanlar ise geri çekilmiş ve savaş ağırlıklarını geride bırakarak kaçmışlardır. Fakat V. Behrâm onların peşini bırakmayarak arkalarından gitmiş, teslim olanları esir almış, teslim olmayanları öldürmüştür. Çok miktarda ganimet ele geçiren V. Behrâm esir aldığı kişiler ile birlikte geri dönmüştür.²²² Savaş sonrasında zafer nişanı olarak kendi elleriyle öldürdüğü Hakan'ın kesik başını yanında Irak'a götürmüştür.²²³ Bunun yanı sıra onun değerli taşlarla süslü tacını, inci işlemeli kılıcını ve Hakan'ın eşi Hâtûn'u ele geçirmişti. Sonra ateşgedeye giderek kendine böyle bir zafer bahşedilmesine şükür olarak üç yıl boyunca halkından vergiyi kaldırmış ve elde edilen ganimetlerin bir kısmını fakir ve yoksullara dağıtmıştır.²²⁴

Başka bir rivayette ise V. Behrâm yukarıda sözünü ettiğimiz Hakan'ın tacını ve mücevherlerle süslü başlığını ele geçirdikten sonra Hakan'ın ülkesinin bir kısmını istilâ edip

²²¹ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 56-57

²²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/341

²²³ Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, I/199

²²⁴ Taberî, *Târih*, I/409-410; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/164

buraya bir merzübân²²⁵ tayin etmiştir. Bundan sonra Behrâm'ın yanına gelen Türk elçileri saygı göstererek huzurunda eğilmişler ve itaati altına gireceklerini bildirmişlerdir. Ayrıca sınır ihlâlini önlemek için aralarında bir de sınır tayin etmişlerdir. Bundan sonra Behrâm kumandanlarından birisini Mâveraünnehr'e göndermiştir. Bu kumandan birçok kimseyi öldürmüş birçoğunu esir almış ayrıca çok miktarda ganimet ele geçirmiştir. Sonra Behrâm Irak'a dönmüş, yerine vekil bıraktığı kardeşi Nersî'yi Horasan'a vali tayin etmiş ve onun Belh şehrinde ikamet etmesini emretmiştir.²²⁶

Makdisî bu savaşın Hazarların kralı olan Hakan'a karşı yapıldığını bu nedenle V. Behrâm'ın Azerbaycan dolaylarına ava gidiyormuş gibi yaparak asıl amacının Babu'l-Ebvâb'da Hakanın üzerine yürümek veya ona karşı bir hamle yapmak olduğunu kaydetmektedir.²²⁷

V. Behrâm, Kuşmihen zaferinin arkasından hem Türklerle aralarındaki sınırı tamamen belirlemek, hem de Sâsânî topraklarına Akhun ilerleyişinin geri püskürtülmesini anıtlıştırmak amacıyla Sâsânî-Akhun sınırına bir kule yapılmasını emretmiştir.²²⁸

V. Behrâm'ın ardından oğlu II. Yezdicerd tahta çıkması üzerine ve hemen Bizanslılar'la barış yaparak doğuda yeniden saldırıya geçen Akhunlar'a üzerine yönelmiştir. Akhunlar'ı yenilgiye uğratıp Amuderya'nın diğer yakasına sürmüştür. II. Yezdicerd'in onyediyıl süren hükümdarlığı sonunda ölmesi üzerine boş kalan Sâsânî tahtı için Yezdicerd'in iki oğlu Fîrûz ve Hürmüz mücadeleye girmişlerdir. Hürmüz kardeşine üstün gelerek Sâsânî tahtına oturabilmiştir. Bunun üzerine kaçarak Akhunlara sığınan Fîrûz'u Akhun hükümdarı desteklemiş ve bir orduyla kardeşi Hürmüz'ün üzerine göndermiştir. O da kardeşini öldürerek 465 yılında Sâsânî tahtını ele geçirmiştir.²²⁹ Başka bir kaynakta ise Fîrûz'un kendisinin yaşça büyük olması sebebiyle Sâsânî tahtının asıl sahibi olduğunu Akhun hükümdarına söylemesi üzerine Akhun hükümdarı onun Hürmüz'den daha büyük olduğuna dair yemin etmesini istemiştir. Fîrûz yemin edince Tirmiz'in Akhunlara bırakılması şartı ile otuz bin kişilik bir orduyu yanına vererek onu İran üzerine göndermiştir. Yolda da Hürmüz'ün yönetiminden memnun olmayan ve Fîrûz'un başa geçmeye daha layık biri olduğunu düşünen İranlıların

²²⁵ İran'da Sâsânîler döneminde valilere, İslamî dönemde yüksek dereceli memurlara verilen addır. Geniş bilgi için bkz. J. H. Kramers, "Merzübân", *IA*, VII/787; J. H. Kramers - [M. Morony], "Marzpan", *EI²*, Leiden, 1991, VI/633-634; Tahsin Yazıcı, "Merzübân", *DİA*, XXIX/255-256.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/341.

²²⁷ Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/163-164.

²²⁸ Taberî, *Târih*, I/410; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/170.

²²⁹ Ya'kûbî, *Târih*, I/142; İbn Haldûn, *Târih*, II/188.

ordusuna katılması ile büyük bir güç elde eden Fîrûz, bu şekilde Sâsânî tahtını ele geçirmiştir.²³⁰

Sâsânî Hükümdarı Fîrûz (459-484) döneminde Akhunlar, tarih sahnesinde ciddi bir güç haline gelmiştir. Fîrûz tahtı ele geçirmek amacıyla Akhunların yardımını sağladığı için, önce Tâlekân ve Tirmiz şehirlerini onlara bırakmıştır. Ancak bir süre sonra iki taraf arasında çıkan savaşta Akhunlar, Sâsânîleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sâsânîler için ciddi kayıplara yol açan bu savaşta Fîrûz hayatını kaybetmiş ve Akhunlar Sâsânîler'i vergiye bağlamıştır.

Buraya kadar sözü ettiğimiz Akhunların kimler ve ülkelerinin neresi olduğu üzerinde durmak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yararlı olacaktır. Tebası Türklerden oluşan Akhunlar Orta Asya'dan gelerek V. yüzyılda aşağı Türkistan'a yerleşmişler ve burada önemli bir devlet kurmuşlardır. Akhunlar bütün eski Kuşan topraklarına hakim olmakla kalmayarak aynı zamanda İran ordularını da ardı ardına yenilgiye uğratabilecek hatta Sâsânîleri vergiye bağlayabilecek ve Sâsânî taht kavgalarında belirleyici unsur olabilecek güce erişmişlerdir. İslâm Tarihi kaynaklarında Haytal(هيطل) veya Hayatile(هياطلة)²³¹ diye geçen Akhunlara yapılan adlandırmaların 425 yılında Aşağı Türkistan'a inen "Abdal" adındaki Türk boylarından kaynaklandığı sanılmaktadır.²³² Akhunların bilinen Türk tarzı askerî sistemine göre yapılanmış göçebe bir toplum olduğu gözükmemektedir. Mevcut kurumlar ve hükümdarlıklar en azından büyük ölçüde Türklerle yan yana varlıklarını sürdürmüşlerdir.²³³

İslâm Tarihi kaynaklarında Akhunların ülkesini tarif ederken Dîneverî, Tohâristan, Sağaniyan, Kabulistan ve Ceyhun nehrinin arkasında kalan topraklar²³⁴ olarak nitelendirilirken Mes'ûdî'nin, Buhârâ ve Semerkant arasında kalan Soğd bölgesidir diye tanımlaması bize Mes'ûdî'nin Akhunlar'ın Soğdlular olduğunu düşündüğünü göstermektedir.²³⁵ Bu görüş diğer kaynaklarla tamamen uyuşmamaktadır. Makdisî ise Belh ve Tohâristan'da yaşayan insanlar²³⁶ olarak nitelendirirken Yâkût el-Hamevî Buhârâ, Semarkand

²³⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 59; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I/166-167.

²³¹ Mes'ûdî Haytallar'ı yani Eftalitler'i Soğdlular olarak görmektedir.(bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/200) Bu görüş diğer kaynaklarla tamamen uyuşmamaktadır. Makdisî ise Belh ve Tohâristan'da yaşayan insanlar olarak nitelendirir.(bkz. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/166-167)

²³² Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 42, 46; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 85.

²³³ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 15.

²³⁴ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 58.

²³⁵ bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/200.

²³⁶ bkz. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/166.

ve Hocend'den oluşan Maverâünnehr bölgesini Haytal ülkesi olarak tanımlarken²³⁷ İbn Haldûn Akhunları Hârezm ile Fergana arasında yaşamış bir topluluk olarak niteler.²³⁸

Fîrûz döneminde Akhunların hakanı İhşunvâr²³⁹ idi. Sâsânîler doğu sınırlarında yaşayan Akhunlar'dan bir süre sonra rahatsız olunca bu kavmin üzerine yeniden bir ordu göndermişlerdir. İhşunvâr, Fîrûz'a bir elçi göndererek düşmanca davranışlar içinde bulunduğu ve savaş açmak için bahane aradığını bildiğini ve bunun sonucunun kötü olacağını iletmiştir. Ancak Fîrûz, Hakan'ın bu iyi niyetli isteğine pek aldırış etmemiştir.²⁴⁰ Fîrûz ülkesindeki durumunu ve krallığını güçlendirince Horasan'da gücünü her geçen gün daha fazla hissettiren İhşunvâr üzerine yürümek için ordusuyla harekete geçmiştir. Fîrûz'un üzerlerine geldiğini haber alan İhşunvâr ne yapması gerektiğini düşünmeye başladığı esnada adamlarından biri kendisini onun için feda edeceğini, elini ve ayağını keserek Fîrûz'un yoluna bırakacağını ve böylece ona karşı bir hile yapabileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine eli ve ayağı kesilen adam Fîrûz'un yolu üzerine bırakılmıştır. Fîrûz ordusuyla birlikte geldiği zaman bu adamı görünce durumunu sormuş, Adam, Fîrûz'a elinin ve ayağının kesilmesinin sebebinin Akhun hükümdarı İhşunvâr'a "senin İran şahı Fîrûz gibi ne bir ordun ne de bir milletin var" dediği için bunların başına geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Fîrûz ona güvenmiş ve yol sorulabilecek biri olduğunu düşünmüştür. Adam'ın, Akhun Hakanlarının kullanmadığı kısa bir yol tarif ettiğini zanneden Fîrûz yola devam etmiştir. Adam'ın tarif ettiği yol dağlık ve dar geçitlerden oluşmaktaydı. Fîrûz'un hiç önlem almadan geçitlerden geçmesi sebebiyle Akhunların öncü güçleri Sâsânî ordusunu çember içine almıştır. Bir müddet kuşatma altında bekleyen Sâsânî ordusunda susuzluk baş göstermesi üzerine Fîrûz, İhşunvâr ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Fîrûz bir daha Akhunlara karşı savaşmayacağı, onların ülkelerine göz dikmeyeceği ve ordu göndermeyeceğine dair yemin eden bir anlaşma metnini mühürleyip İhşunvâr'a sunmuş, İhşunvâr'ın bu anlaşmaya razı olması sonucunda iki ordu savaş yapmadan ayrılmıştır.²⁴¹

Daha sonra Fîrûz yeniden ordusunun başında Akhunların üzerine yürümüştür. Aslında daha önce Türklerle Sâsânîler arasında yapılmış olan saldırmazlık anlaşması hala yürürlükteydi. Hakan elçi göndererek Fîrûz'un geri dönmesini istediye de Fîrûz

²³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/483.

²³⁸ İbn Haldûn, *Târîh*, II/188.

²³⁹ Taberî ve İbnü'l-Esîr İhşunvâr (إخشنوار) bkz. Taberî, *Târîh*, I/414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/344), Dîneverî Ahşuvân (أخشوان) bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 60), Mes'ûdî Ahşunvaz (إخشنواز) bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, I/200), Makdisî Aşınvâr (اشنوار) Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/166) ve İbn Haldûn ise Hıştuva (خشتوا) bkz. İbn Haldûn, *Târîh*, II/188) şeklinde kaydetmektedir.

²⁴⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 60.

²⁴¹ Taberî, *Târîh*, I/415; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, III/166-167.

ilerleyişinden vazgeçmemiştir.²⁴² Bunun üzerine Hakan derinliği yirmi kulaç (36.4 m.) genişliği on kulaç (18.2 m.) olan bir hendek kazdırmış hendeğin üstünü dayanıksız dal parçaları ve kamışlarla örtmüş ve gözükmemesi için üstünü toprakla kapatmıştır. Türk ordusunun üzerine gelen Fîrûz bu hendeği göremeyerek içine düşmüş ordusuyla birlikte büyük bir yenilgiye uğramıştır. Fîrûz da bu savaş sırasında öldürülmüştür. Ayrıca bu savaş sırasında Akhun hükümdarı İran'ın dinî lideri (Mûbed) ve Fîrûz'un kızı esir olarak alınmıştır.²⁴³

Başka bir rivayete göre Fîrûz, İhşunvâr'ın kazdırdığı hendeğin başına geldiği zaman hendeğin üzeri örtülü değildi. Bu yüzden Fîrûz karşı tarafa geçmek için hendeğin üzerine köprüler kurdurarak İhşunvâr'ın askerlerinin bulunduğu tarafa geçmiştir. Geri dönüşte faydalanmak için de geçtiği yere bayrak ve işaretler koydurmuştur. Nihayet iki tarafın askerleri karşı karşıya geldiklerinde İhşunvâr ortaya çıkarak Fîrûz'a daha önce aralarında yapmış oldukları sulh anlaşmasını hatırlatmış, ahdi bozmanın ceza ve tehlikesini bildirip onu uyarmıştır. Ancak Fîrûz onun ikazlarına aldırmaz etmemiştir. Bu arada Fîrûz'un adamları araya girip onu caydırmağa çalıştılsa da Fîrûz kararından vazgeçmemiştir. Ancak askerleri ne de olsa aralarında bir sulh anlaşması olduğundan savaşa karşı isteksizlik göstermişlerdir. Nihayet Fîrûz'un savaşmakta direnmesi üzerine İhşunvâr aralarındaki anlaşma belgesini bir süngünün ucuna takarak havaya kaldırmış ve "Allah'ım! Bu anlaşma metninin icabı olarak ona cezasını ver, taşkınlık ve azgınlığını kendi başına musallat kıl!" dedikten sonra hemen onunla savaşa tutuşmuştur. Neticede Fîrûz ve askerleri hezimete uğramaları üzerine geri çekildikleri esnada hendek üzerine kurdukları köprülerin bulunduğu yeri şaşırtıp hendeğin içerisine düşmüşlerdir. Fîrûz ve pek çok askeri burada ölmüş, İhşunvâr ise onların mallarını, hayvanlarını ve yanlarında bulunan her şeylerini ganimet olarak almıştır. Böylece İhşunvâr bütün Horasan bölgesine hakim olmuştur.²⁴⁴

Fîrûz'un başına gelenler İran ahalisinden saygı duyulan ve itibar gören Suhrâ'ya ulaşınca yanına cengâver bir süvari grubu alarak durum hakkında bilgi edinmek maksadıyla harekete geçmiştir.²⁴⁵ Şahları Fîrûz'un intikamını almak için halkını seferberliğe çağırmıştır. İnsanların bu çağrıyı olumlu karşılaması üzerine Suhrâ, Türk ülkesine karşı savaşa giden çok büyük bir ordu kurmuştur. Böyle büyük bir ordunun üzerine geldiğini duyan Hakan savaşmaktan çekinerek esir olarak aldığı Mubid, Fîrûz'un kızı, diğer kişileri ve malları geri

²⁴² Ya'kûbî, *Târih*, I/142.

²⁴³ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/344. Kimi tarihçilere göre esir aldığı Fîrûzun kızı değil kız kardeşidir. Mesela bkz. Ya'kûbî, *Târih*, I/143.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/344-345.

²⁴⁵ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 60; Ya'kûbî, *Târih*, I/143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/345.

vermek şartıyla Suhrâ'dan ülkesine dönmesini istediğini bir elçi vasıtasıyla iletmiştir. Suhrâ bu teklifi kabul ederek esirleri ve Fîrûz'a ait olan hazineleri geri almıştır.²⁴⁶ Bir başka rivayette Fîrûz'un, İhşunvâr'ın üzerine yürüdüğü zaman yerine Sicistân bölgesinin sahip ve hakimi olan Suhrâ'yı halef bıraktığı söylenir. Nihayet Akhunların hükümdarı İhşunvâr ile karşılaşan Suhrâ onu Horasan'dan sürüp çıkarmış ve Fîrûz'un karargâhından almış olduğu esirleri ve malları alıp ülkesine dönebilmiştir. Suhrâ'nın bu başarısından dolayı İran halkı ona son derece saygı göstermiş hatta onu hükümdardan sonra en büyük kişi kabul etmişlerdir.- Akhunların ülkesi Tohâristan olduğu halde Akhun hükümdarı taht kavgası yüzünden çıkan savaşta kendisinden kardeşi Yezdicerd'e karşı yardım etmesi üzerine Fîrûz Tâlekân'ı da Akhunlara bağışlamıştır.²⁴⁷

Fîrûz'dan sonra tahta oğlu Belâş geçmiş dört yıllık hükümdarlığından²⁴⁸ sonra yerine kardeşi Kubâd b. Fîrûz(488-541) hükümdar olmuştur. Kubâd'ın çok küçük yaşta olması sebebiyle ülkeyi Suhrâ yönetmiş, Kubâd büyüyünce Suhrâ'nın devlet üzerindeki bu etkisinden rahatsız olmuş ve onu öldürtmüştür. Daha sonra İranlılar Kubâd'ı hükümdarlıktan uzaklaştırarak zindana kapatmışlar yerine kardeşi Camasb b. Fîrûz'u hükümdar ilan etmişlerdir. Kubâd ise kız kardeşinin yardımı ile zindandan kurtularak²⁴⁹ ülkesinden kaçmıştır. Türkistan'a giden Kubâd Akhunlar'a sığınmış ve onlardan yardım istemiştir.²⁵⁰ Kubâd dört yıl Akhunların himayesinde kalmıştır. Akhunlar bu süre zarfında onu söz verdikleri gibi onu himaye etmişlerdir. Ancak Kubâd'ın Akhunların yanında kalış süresi uzayınca Kubâd, Akhun Hakanının eşinden kendisini evlat edinmesini ve Hakanın daha önce kendisine sözünü verdiği yardım meselesini konuşmasını istemiştir. Bunun üzerine Hâtûn bunu yapmıştır.²⁵¹ Akhun Hakanı da Sağaniyan bölgesini Akhunlara bırakması şartıyla ona yardım edeceğini söyledi. Kubâd bunu kabul edince otuz bin kişilik bir orduyla onu kardeşinin üstüne gönderdi.²⁵² Bu sırada Akhun Hakanının emrine verdiği ordu ile Nîşâbur'a geldiği sırada kardeşinin ölüm haberi gelmiştir.²⁵³

Bazı kaynaklar Camasb'dan hiç bahsetmezken Kubâd'ın taht mücadelesini ağabeyi Belaş'a karşı yaptığını rivayet etmektedir.²⁵⁴ Ancak Kubâd'ın Belaş'ten kaçıp Akhunlara

²⁴⁶ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 60; Ya'kûbî, *Târih*, I/143.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/345.

²⁴⁸ Ya'kûbî, *Târih*, I/143; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/200.

²⁴⁹ Ya'kûbî, *Târih*, I/143.

²⁵⁰ Taberî, *Târih*, I/418; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/167; İbn Haldûn, *Târih*, II/188, 232.

²⁵¹ Taberî, *Târih*, I/418.

²⁵² Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 66.

²⁵³ İbn Haldûn, *Târih*, II/189.

²⁵⁴ Taberî, *Târih*, I/418; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/347.

sığınması ve Kubâd'ın Akhunların yanında kalış süresi ile Belaş'ın hükümdarlık sürelerinin aynı olması onun Akhunların desteği ile Belaş'a karşı bu mücadeleyi kazandığını daha muhtemel kılmaktadır. Hatta Kubâd'ın Akhunlar'ın yardımı ile tahta çıktığı için saltanatı boyunca onların nüfuzu altında kaldığı bilinmektedir.²⁵⁵

Bu döneme dair zikredilmesi gereken bir diğer husus Kubâd'ın Akhunlara sığınmak için gittiği sırada Nişâbur'da konaklamış ve burada gördüğü bir cariyeden çok etkilenmiş olmasıdır. Cariye ile burada evlendikten sonra Kubâd, Akhun sarayına gitmiş ve dört yıl boyunca sarayda kalmıştır. Akhunların kendisine sağladığı ordu ile İran üzerine yürürken Nişâbur'a uğramış ve bu cariyenin bulunmasını istemiştir. Cariye yanında bir oğlan çocuğuyla çıkagelmiştir. Bu çocuğun kendisinin oğlu olduğunu öğrenince çok sevinmiş ve onun adını Enûşirvân²⁵⁶ koymuştur.²⁵⁷ Nitekim kendisinden sonra tahta oturan da bu oğlu olmuştur.

Sâsânîler dönemine dair Türklerle ilgili İslâm Tarihi kaynaklarında bulunan bir diğer rivayet Arapların İran, Türk bölgeleri ve Çin'e kadar akınlar düzenlediğidir. Hâris b. Amr el-Kindî Yemen'de bulunan Tübbâ'a haber göndererek onu Acem (İran) memleketleri üzerine yürümeğe teşvik etti. Bunun üzerine Yemen kralının yeğeni olan Şemir Zü'l-Cenâh Semerkant üzerine yürüyüp burayı kuşattı. Fakat bütün çabasına rağmen ele geçiremedi. Şemir, Semerkant hükümdarının aklî melekesinin yerinde olmaması sebebiyle işleri kızının idare ettiğini duyunca bu kıza hediyeler gönderdi ve ona "Ben seninle evlenmek için geldim, yanımda ise dört bin sandık dolusu altın ve gümüş var. Bunları sana vereceğim ve ben kendim Çin'e geçeceğim. Eğer bu toprakları ele geçirirsem hanımım olursun, şayet ölürsem bunlar senin olur." diyerek haber gönderdi. Şemir'in bu sözleri kıza iletilince "Teklifini kabul ediyorum, altın ve gümüş sandıklarını göndersin." dedi. Bunun üzerine Şemir her sandığa ikişer kişi yerleştirerek dört bin sandık gönderdi. Semerkant şehrinin dört kapısı vardı ve her kapıyı ikişer bin kişilik muhafızlar korurdu. Şemir, sandıktaki kişilerin dışarı çıkma zamanını belirlemek için parola olarak zil çalınmasını kararlaştırdı. Nihayet sandık içerisindeki kişiler şehre sokulunca, Şemir yüksek sesle bağırdı ve zil çalındı. Bunun üzerine adamlar hemen sandıklarından çıkıp şehrin kapılarını tuttular. Bundan sonra Şemir askerinin başında şehre girdi ve halkını öldürüp, şehirde ne varsa hepsini alıp götürdü. Böylece Semerkant işini tamamladıktan sonra Şemir Çin üzerine yürüdü. Türkleri hezimete uğratarak ülkelerine girdi.

²⁵⁵ Taberî, *Târîh*, I/418.

²⁵⁶ Enûşirvân, Nûşîrevân, Nûşervân şeklinde de kaydedilen bu kelime. Pehlevîce'de "ölümsüz ruh" anlamına gelen ve Zerdüşt metinlerinde ölümler için övgü sıfatı olarak kullanılan enûşeg – rûvânın değişik bir şekli olup genellikle Kisrâ I. Hüsrev'i II. Hüsrev Pervîz'den ayırt etmek için kullanılmıştır. (bkz. H. Massé, "Anûsharwân", *EI*², Leiden, 1986, I/522; Ahmed Tefazzülî, "Enûşirvân", *DİA*, XI/255)

²⁵⁷ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 66; Ya'kûbî, *Târîh*, I/143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/347

Bir müddet Çin ülkesinde kaldıktan sonra buralardan elde ettiği esir ve ganimetlerle birlikte geriye dönmüştür. Tübbâ' ise Yemen'de öldü ve ondan sonra bir daha Yemen hükümdarlarından diğer kavimlerle savaşmak üzere memleketinden çıkan olmadı.²⁵⁸

Karşılaştığımız başka rivayetlerde ise Himyer meliki Şemir b. Yer'îş Yemen bölgesinde büyük bir devlet kurmuş olan Himyerîler'in (M.Ö. 115 - M.S. 535) önde gelen krallarındandı. Ülke topraklarını Çin'e kadar genişletmek için sefere çıkmış önce Irak'a, oradan da Ceyhun nehrini aşmış Soğd bölgesine gelmiştir. Ardından şimdi Semerkant diye adlandırılan şehre gelince şehir halkı ona karşı direnmiş ve Şemir'e oldukça zorluk çıkarmışlardır. Bu sebeple Şemir onlara iyice kinlenmiş, şehri ele geçirince yapılarından hiç biri ayakta kalmayacak şekilde orayı tahrip etmiş ve halkının pek çoğunu katletmiştir. Bundan dolayı bu şehre, Şemir'in yıktığı, harap ettiği yer manasına Şemirkend (شمر كند) denilmiştir. Arap orduları bu şehri fethettikleri zaman dillerine uygun bir şekilde onu Semerkant (سمرقند) şeklinde söylemişlerdir.²⁵⁹ Başka bir görüşe göre ise Semerkant Şemir'in inşa ettiği şehir anlamında Şemirkent (شمر كنت) kelimesinden gelmektedir.²⁶⁰ Arapların Arap yarımadasından uzak diyarlara sefer düzenledikleri hatta İran'ın şehirleri ve Semerkant gibi büyük şehirleri alabilecek ordular göndermeye muktedir oldukları bilgileri başka tarih kitaplarından teyit edilemeyeceği için dikkatle okunması gereken rivayetler olarak karşımıza çıkar. Ayrıca bu rivayetlerde geçen isimlerin "Zü" ifadesi ile başlıyor olması (Zü'l-cenâh), bize Kur'an-ı Kerîm'de geçen Zülkarneyn ismiyle bir bağı olup olmadığına dair bir soruyu hatıra getirmektedir. Nitekim Yemen ehli Şemir Zü'l-Cenah'ın Zülkarneyn olduğunu iddia etmektedir.²⁶¹

Akhunlar, bir taraftan Sâsânî Devleti üzerinde baskılarını her geçen gün artırırken, diğer taraftan Avarlarla dostça ilişkilerini sürdürmüştür. Zira 520'de Akhun Hükümdarı, Avar Hakanı Anakuay'ın kızıyla evlenmiştir. Fakat 546 yılında Göktürkler Avarları ortadan kaldırıncaya, Akhunların geleceği tehlikeye düşmüştür. Çünkü Göktürkler, önce Akhunların egemen olduğu doğu bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Bu sırada İran tahtında oturan Enûşirvân bu gelişmeyi bulunmaz bir fırsat olarak görüp, Batı Göktürkleri Yabgusu İstemi Han ile ittifak kurmuştur. Taberî'nin İstemi Hanla ilgili anlatımına göre "İstemi Hakan Türklerin en dirençlisi, cesaretlisi ve askeri en fazla olanıdır. O, Akhunların sayısının

²⁵⁸ Taberî, *Târih*, I/420-421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/350-351; İbn Haldûn, *Târih*, II/283

²⁵⁹ İbn Hişâm, *el-Ticân fî Mulûku Himyer*, Sana 1347, s. 247, 443; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, IV/101; Bekrî, *Mu'cem Ma İsta'cem min esmai'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, Beyrut, 1403, III/755; İbn Saîd el-Endelûsî, *Neşvetü't-Tarb fî Târihi Cahiliyye*, Amman trs., s. 137; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XV/295; Cevad Ali, *el-Mufasssal Fî Târihi'l-Arabi Kable'l-İslâm*, byy., 2001, IV/191.

²⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III/279.

²⁶¹ İbn Saîd el-Endelûsî, *Neşve*, s. 137.

çokluğundan korkmadan onlarla savaşmıştır.”²⁶² Aynı ifadeleri İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'un eserlerinde de görmek mümkündür.²⁶³ Yine Sâsânî hükümdarlarından Enûşîrvân²⁶⁴ (541-579) doğuda kendisi için tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürkler ile iyi geçinmeyi siyaseti bakımından uygun bularak onlarla dostane münasebetler kurmaya çalıştı. O, bu ittifakı kısa bir süre sonra Hakan'ın kızı ile evlenerek pekiştirmiştir. Böylece her iki taraftan sıkıştırılan Akhun Devleti, 563-567 yılları arasında ortadan kaldırılmış ve Göktürkler ile İranlılar arasında Ceyhun nehri sınır kabul edilerek Akhun ülkesi paylaşılmıştır. Göktürklerle Sâsânîlerin beraber hareket etmesindeki en önemli etken elbette Göktürk Hakanının, Enûşîrevân'ın kayınbabası olmasıdır.²⁶⁵ Ayrıca Enûşîrvân'ın Hakanın kızı olan bu Türk prensesinden dünyaya gelen oğlu IV. Hürmüz (579-596) daha sonra İran kistrâsı olarak onun yerine geçmiştir.

Enûşîrvân devrinde, VI. yüzyılın ikinci yarısında (570) Yemen'e yapılan sefer esnasında İran ordu safları arasında Türkler'in bulunduğu rivayet edilmesi²⁶⁶ Enûşîrvân ile Türklerin arasının iyi olduğunu gösteren önemli bir delildir.

Göktürk İmparatoru İstemi Han²⁶⁷ ile Sâsânî kistrâsı Enûşîrvân'ın kız almak suretiyle akrabalık kurması Göktürklerin İran kistrâsı Enûşîrvân ile Akhunlar'a karşı ittifak kurmalarıyla sonuçlandı.²⁶⁸ Bu ittifak neticesinde Akhunlar üzerine ordu gönderen Enûşîrvân Tohârîstan, Zâbulîstan, Kâbulîstan ve Sağaniyan'ı ele geçirdi. İstemi Yabgu ise Şâş, Kiş ve Nesev'i ele geçirdi.²⁶⁹ İki ordunun saldırıları karşısında Akhun İmparatorluğu ani bir çöküşe uğradı ve toprakları Göktürkler ile Sâsânîler arasında paylaşıldı. İstemi Akhunlarla girdiği bu savaşta Akhun Hakanı Vezer'i öldürmüştür.²⁷⁰

Akhun ülkesi Göktürkler ile Sâsânîler arasında pay edildikten sonra İstemi Han Enûşîrvân'ın ülkesine saldırmak istedi. Ebhaz, Hazar ve Belencer bölgelerinin halkını kendi tarafına çekmeyi başarmış, onlar da itaati altına girmişlerdi. Nihayet İstemi Han yüz on bin askerden oluşan büyük bir ordu ile harekete geçti. Kistrâ Enûşîrvân'a bir mektup yazarak

²⁶² Taberî, *Târih*, I/423.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/369; İbn Haldûn, *Târih*, II/190.

²⁶⁴ Rasulullah (s.a.v.) Kistrâ Enûşîrvân devrinde dünyaya gelmiştir. Bu sene aynı zamanda Ebrehetü'l-Eşram Ebû Yeksûm'un Habeşlilerle birlikte yanlarına filleri de alarak Kâbe'yi yıkmak için geldikleri senedir. (Taberî, *Târih*, I/452.)

²⁶⁵ Taberî, *Târih*, I/424.

²⁶⁶ Taberî, *Târih*, I/424.

²⁶⁷ İslâm Tarihi kaynaklarında İstemi Yapgunun ismini biz Sencebû (سنجبو) bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 68; Taberî, *Târih*, I/423), Sicyûr (سجور) bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/368), Seyhûr (سجور) bkz. İbn Haldûn, *Târih*, II/190) Hakan olarak görmekteyiz.

²⁶⁸ Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/168-169.

²⁶⁹ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 68.

²⁷⁰ Taberî, *Târih*, I/423; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/369; İbn Haldûn, *Târih*, II/190.

kendisine vergi vermesini istedi. Aksi takdirde ülkesini işgal etmek ile tehdit etmiştir. Fakat Kisrâ Enûşirvân onun bu tehdidine aldırış etmemiştir. Çünkü ülkesini ve Ermeniye bölgesinde bulunan hudut boyunu tahkim etmişti. Bu yüzden az sayıda asker ile ülkesini koruması mümkündü. İstemi Han onun ülkesine saldırdıysa da hiç bir şey elde edemeden memleketine geri dönmek durumunda kalmıştır.²⁷¹

Kisrâ Enûşirvân'dan sonra tahta oğlu Hürmüz geçti. Hürmüz'ün annesi Türk hakanının kızıdır.²⁷² İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre: "Hürmüz daima muzaffer olan bir hükümdardı. Dâhi ve niyetini açığa vurmayan biriydi. Bu yönüyle Türk olan dayılarına çekmişti."²⁷³ Annesinin ismi Fakım'dır. Ayrıca Fakım'ın babasının Babü'l-Ebvab boyundaki Hazar hükümdarlarından biri olduğu da söylenir.²⁷⁴ Mes'ûdî dışındaki diğer kaynaklarda Enûşirvân'a gelin giden Türk hakanının kızının adı pek zikredilmemesine rağmen İstemi Han'ın kızı olduğu birçok kaynak tarafından teyit edilmektedir ve dolayısıyla Hazar hükümdarlarından birinin kızı olması ihtimaline dair bilgiyi sadece Mes'ûdî rivayet etmektedir. Fakat kronolojik açıdan Enûşirvân'ın evlendiği Türk prensesinin İstemi Han'ın kızı olduğunu mümkün görmeyen araştırmacılar da mevcuttur. Bu iddiaya göre Enûşirvân Hazar hakanının kızıyla evlenmiştir.²⁷⁵

Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere Enûşirvân, Göktürklerle iyi ilişkiler kurmak için bir iyi niyet göstergesi olarak İstemi Yabgu'nun kızıyla evlenmiştir. İşte Hürmüz bu evlilikten dünyaya gelmiştir. Kisrâ Enûşirvân ölmeden önce Hürmüz'e halka iyi davranmasını ve adaletle hükmetmesini vasiyet etmiştir. Hürmüz de kendi hükümdarlığı döneminde halka iyi davranmasına rağmen onun döneminde ülkesi dört bir taraftan saldırıya uğramıştır. Mesela Komşu ülkelerden Hazar Tarhanları büyük bir orduyla üzerine yürüdü. Ayrıca Kafkas dağlarıyla ilgili kan davalarını bir kenara bırakan Hazar ve Türk Beyleri aralarında anlaşma sağlayarak atlı birliklerle sınır boylarını yağmaladılar. Bizans, Cezire taraflarından seksen bin kişilik orduyla üzerine yürüdü. Yemen tarafından ise Kahtan ve Muad kabileleri Şaşı Abbas ve Kocaağzılı Amr kumandasında büyük bir ordu ile yola çıktı. Hürmüz çok zor durumda kalmıştı. Din adamlarının ve akil insanların düşüncelerine başvurdu. Bu maksatla düzenlediği toplantıya katılanların ortak görüşü, üç tarafla barış yapılarak razı edilmeleri ve Göktürk

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/368-369; İbn Haldûn, *Târîh*, II/190.

²⁷² Taberî, *Târîh*, I/461; Ya'kûbî, *Târîh*, I/144; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395.

²⁷⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/205.

²⁷⁵ Bkz. A. Shapur Shahbazi, "Hormozd IV", *Encyclopedia Iranica* - digital library, Vol. XII, Fasc. 5, pp. 466-467, <http://www.iranicaonline.org/articles/hormozd-iv> erişim 13.01.2013

Hakanı Şâbe b. Şeb'in üzerine yürünmesi şeklindeydi.²⁷⁶ Hürmüz için ise düşmanlarının içerisinde en çetini o sırada Göktürk hakanı olan Şâbe²⁷⁷ Han'dı. Horasan'a saldırmış ve neredeyse ele geçirecekti.²⁷⁸ Şâbe Hakan Hürmüz'ün hükümdarlığının on ikinci yılında²⁷⁹ üç yüz bin²⁸⁰ kişilik bir ordu ile Herat, Badğis²⁸¹ ve Buşenc²⁸² üzerine yürümüştür. Bundan sonra da Göktürk hükümdarı Şâbe Hakan, Sâsânî hükümdarı Hürmüz'e bir mektup yazarak ona: “Ben Rum ülkesine gideceğim ve yolumun üstünde senin ülkende yer alan vadi ve nehirleri bağlayan köprüleri tamir et ayrıca köprü olmayan yerlere yeni köprüler inşa ederek benim geçişimi kolaylaştır” dedi.²⁸³ Bunu haber alan Hürmüz, Azerbaycan bölgesinde bir tür uç beyi (merzûbân) olan Behrâm Çûbîn'i²⁸⁴ Göktürlere karşı orduyu yönetmekle görevlendirmiştir.²⁸⁵

Göktürk Hakanı kendi üzerine ordu gönderildiği haberini alınca kırk bin kişilik bir orduyla Herat'tan yola çıkmıştır. Ayrıca daha sonra Behrâm Çûbîn'e elçi göndererek eğer kendisine katılırsa onu İran'a hükümdar yapacağını vaat etmesine rağmen Behrâm buna çok sert bir karşılık vermiştir. Bunun üzerine karşı karşıya gelen iki ordu arasında savaş başlamış ve savaş esnasında Behrâm Çûbîn en cesur yüz adamıyla birlikte Göktürk ordusunun merkezine ani bir saldırı düzenlemiştir. Bu saldırı sonucunda Hakanın çevresindeki adamların kargaşa içine düşmelerinden yararlanan Behrâm Çûbîn okunu çekerek Şâbe Hakanı

²⁷⁶ Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/206.

²⁷⁷ Bu ismi Ya'kûbî ve Taberî Şâbe (شابة bkz. Ya'kûbî, *Târih*, I/144; Taberî, *Târih*, I/462, 463; Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/205), Mes'ûdî Şâbe b. Şeb (شابة بن شب bkz. Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/205) İbnü'l-Esîr Şaye. (شايه bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395) İbn Haldûn ise Şebâbe (شبابه bkz. İbn Haldûn, *Târih*, II/191) olarak kaydetmektedir.

²⁷⁸ Ya'kûbî, *Târih*, I/145.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395.

²⁸⁰ Taberî İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn bu ordunun üçyüzbin kişi (bkz. Taberî, *Târih*, I/462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395; İbn Haldûn, *Târih*, II/191); Mes'ûdî ise dört yüzbin kişi olduğu kaydeder. (Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/205)

²⁸¹ Taberî, *Târih*, I/462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395.

²⁸² Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/205.

²⁸³ Taberî, *Târih*, I/463.

²⁸⁴ Makdisî'de Şûbîne (bkz. Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târih*, III/167), Dîneverî'de Şûbîn (bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 79), Taberî, Mes'ûdî, İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn'da Cûbîn (bkz. Taberî, *Târih*, I/463, 464; Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/395; İbn Haldûn, *Târih*, II/192) şeklinde geçmektedir. Ayrıca Behrâm Çûbîn'in daha sonraki dönemde kurulacak olan ve Türklerin müslümanlaşması ve devlet kadrolarına geçmeleri noktasında önemli katkıları olan Samanoğulları devletine ismini veren Samanoğulları hanedanının dedesi olarak kabul edilen Sâmân'ın büyük dedesidir. (bkz. Narşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 145). Buradan da anlaşılacağı üzere Samanoğulları sadece İslamî dönemde Türklerle tanışmış değillerdir. Sâsânî döneminden itibaren Türklerle ilişkileri olan ve uzun yıllar boyunca Türklerle iç içe yaşamış köklü bir ailedir.

²⁸⁵ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 79; Ya'kûbî, *Târih*, I/145; Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, I/206.

öldürmüştür.²⁸⁶ Arkasından askerlerini kılıçtan geçirmiş ve hazine ve mallarına el koymuştur. Gövdesinden ayırdığı başını da Hürmüz'e göndermiştir.²⁸⁷

Bu gelişmeler üzerine Şâbe Hakan'ın oğlu Yeltekin²⁸⁸ babasının öldürülmesinden sonra çevrede bulunan Türklerin kendisine katılması sonucunda Göktürk ordusunu tekrar toparlayarak Behrâm'ın üzerine yürümüştür.²⁸⁹ Şâbe Kağan'ın Buhârâ yabgusu olan oğlu Nili'nin Arapça kaynaklarda isminin Yeltekin, Farsça kaynaklarda ise Permuda şeklinde geçtiği ifade edilmektedir.²⁹⁰ Adını böyle telaffuz etmelerinin sebebi gerçek adının "Buyruk" olmasından kaynaklanmaktaydı. Buyruk sözcüğünün Farsça anlamı sebebiyle kendisine "Bermude" denmiştir. Yeltekin ise onun lakabıdır. Reşiduddin Hamedanî kendisini Farsça destanlarında Buyruk Han olarak anmıştır.²⁹¹

Yeltekin komutasındaki Göktürk kuvvetlerini de mağlub eden Behrâm Çübîn Yeltekin'i bir kalede sıkıştırmış ve bu kaleyi kuşattığı sırada Yeltekin İran kısırası Hürmüz'den eman dilemiştir. Hürmüz'ün Yeltekin'in kendi yanına getirilmesini ve ona eman verilmesini istemesi üzerine Sâsânî-Göktürk savaşı Sâsânîlerin lehine sonuçlanmıştır. Bu savaşlar sırasında Behrâm Çübîn Göktürklerden büyük bir hazineyi ganimet olarak elde etmiştir.²⁹² Bu hazinenin içerisinde Efrâsiyâb döneminde İran Kısırası Siyavüş'ten alınan ganimetlerden tutun da diğer hakanlara ait özel mücevherlere varıncaya kadar tarihî ve maddî değeri yüksek çok sayıda değerli eşya bulunmaktaydı.²⁹³

Yeltekin, Hürmüz'ün yanına gidince Behrâm Çübîn'in ona gönderdiği ganimetlerin kendilerinden aldıklarının ancak az bir kısmı olduğunu söylemesi üzerine Hürmüz'ün Behrâm Çübîn'e olan güveni sarsıldı ve elinde olan ne kadar mal varsa kendisine göndermesini emretti. Bunu haber alan Behrâm çok sinirlendi ve adamlarına durumu haber vererek Hürmüz'e karşı isyan etti. Türk Hakanı'na elçi göndererek barış yapmayı talep etti.²⁹⁴ Hürmüz'ün Yeltekin'e inanması ve ona iyi davranmasının sebebi muhtemelen kendisinin

²⁸⁶ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 80; Ya'kûbî, *Târih*, I/145; Taberî, *Târih*, I/463; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/396; İbn Haldûn, *Târih*, II/191.

²⁸⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206.

²⁸⁸ Dîneverî'nin Yültekin (يولتكين) olarak kaydettiği (bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 81) bu isim Ya'kûbî ve Taberî Bermûde (برمودة) bkz. Ya'kûbî, *Târih*, I/145; Taberî, *Târih*, I/463) şeklinde zikretmektedir. Mes'ûdî ve İbnü'l-Esîr Bermûde (برمودة) bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/396) İbn Haldûn ise (برمودة) bkz. İbn Haldûn, *Târih*, II/191) olarak kaydetmiştir.

²⁸⁹ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 81; Taberî, *Târih*, I/463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/396.

²⁹⁰ Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, II/113

²⁹¹ Ahmet Altungök, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, FÜSBE, Elazığ 2007, s. 119.

²⁹² Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 81; Ya'kûbî, *Târih*, I/145-146; Taberî, *Târih*, I/463; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/396.

²⁹³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206.

²⁹⁴ Ya'kûbî, *Târih*, I/146.

anne tarafından Göktürklerle akraba olmasıydı. Batı Göktürk Devletinin kudretli kağanı İstemi, Hürmüz ve Yeltekin'in (Ni-li Kağan) öz dedesiydi. Bu akrabalık bağı Yeltekin'in hem savaşta hayatını kurtarmış hem de Hürmüz'ün yanında iyi muamele görmesine sebebiyet vermiştir.

Mes'ûdî'nin aktardığı başka bir rivayette Hürmüz'ü Behrâm'a karşı kışkırtanın Hürmüz'ün veziri Erikhsis el-Huzî olduğu zikredilir. Hürmüz'ün Behrâm'ın gönderdiklerine beğeni ve sevinçle baktığını görünce onu kıskanıp “Bu ne büyük bir alçaklık” diyerek Hürmüz'e Behrâm'ın ihanet içinde olduğunu, mücevherlerin, mal ve ganimetlerin çoğunu kendisine ayırdığını belirtip, onu Behrâm'a karşı kışkırtmıştır.²⁹⁵ Bu iki rivayeti beraber değerlendirecek olursak aslında birbirbirini tamamlar nitelikte olduğunu görürüz. Çünkü kaynaklar Behrâm'ın ihanet içinde olduğunu gösteren herhangi bir delilden bahsetmemektedir. İşte tam bu noktada Yeltekin rivayetini göz önüne alırsak Hürmüz'ün vezirinin ileride kendisi için tehdit arzeden bu komutanı bertaraf etmek amacıyla Yeltekin'in Behrâm hakkındaki sözlerini kullanmış olmasını mümkün kılmaktadır.

IV. Hürmüz'ün başkumandanı Behrâm Çübîn'in 588 yılında Göktürk Hakanı Bağa Hakan ile yaptığı savaşta ordusunda Arap birliklerinin bulunmasına karşın²⁹⁶ daha sonraki yıllarda Behrâm Çübîn'in birlikleri arasında kalabalık bir şekilde Türkler'in bulunduğu görülmektedir.²⁹⁷ Hatta Hüsrev Pervîz (590-628) ile bu kudretli kumandanı arasında meydana gelen 596 yılındaki savaşta Araplar'ın Hüsrev Pervîz'in tarafında bulunmalarına karşılık Behrâm Çübîn'in kuvvetleri arasında da Türkler bulunmaktaydı.²⁹⁸

Hüsrev Pervîz'in ilk yıllarında, İran'ın iç durumundan istifade eden Göktürk birlikleri İran içlerine girmişler, Rey ve İsfahan'a kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra Türkler'le dostane münasebetler kuran Hüsrev Pervîz Bizans İmparatorluğu üzerine yürüdü. 619 yılında İran orduları Kadıköy'e kadar ilerleyerek Bizans'a ağır bir darbe indirdi.²⁹⁹

Pervîz'in yaptıkları sonucunda Kur'an'ın şu ayetleri inmiştir: “Elif, Lâm, Mim Rumlar en yakın yerde yenilgiye uğradılar, fakat onlar birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler Allah'ın yardımıyla sevinecekler. Allah dilediğine yardım eder. O çok güçlü ve esirgeyicidir. Bu Allah'ın vaat ettiği'dir. Allah vadinden caymaz;

²⁹⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/206.

²⁹⁶ Taberî, *Târih*, I/463.

²⁹⁷ Taberî, *Târih*, I/463-464.

²⁹⁸ Taberî, *Târih*, I/463.

²⁹⁹ Taberî, *Târih*, I/466.

fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁰⁰ Bu ayetler göstermektedir ki müslümanlar İran’a karşı Bizans’ın üstün gelmesini kendi lehlerine olarak görmüşlerdir. Kısa bir zaman sonra Göktürkler ile ittifak yapan Bizans İmparatoru Herakleios, İran’a karşı taarruza geçerek Medâin’e³⁰¹ kadar ilerledi.³⁰² Aynı anda doğudan Batı Göktürk Hakanı Tung Yabgu (619-630)’da harekete geçerek Rey³⁰³ ile İsfahan’ı³⁰⁴ ele geçirdi. 628 yılında Tung Yabgu’nun Sâsânî topraklarını İsfahan ve Rey şehirlerine kadar istila ederek Sâsânî ordularını doğuda imha etmiştir. Hüsrev Pervîz’in bu yenilgisi karşısında Hz. Peygamber Allah’a şükürler etmiştir.³⁰⁵

Behrâm Çûbîn, Hürmüz’ün indirilmesine kadar olan dönemde Hürmüz’e karşı isyan içinde olmuş ve oğlu Pervîz’i desteklemiştir. Ne var ki Pervîz tahta geçtikten sonra kendisi için tehdit olarak gördüğü Behrâm Çûbîn’in üzerine yürümüş ve Behrâm Çûbîn Türk hakanına sığınmak zorunda kalmıştır.³⁰⁶ Kısra Pervîz’in annesinin de babaannesi gibi Türk olduğu ve Hakanın kızı olduğu nakledilmektedir.³⁰⁷ Ancak Pervîz’in annesinin adının ne olduğu ve hangi Hakan’ın kızı olduğu bilgisini kaynaklarda görememekteyiz.

Behrâm Çûbîn, Türk hakanına eman talep eden bir mektup yazmasından sonra Türk hakanı da ona sığınma hakkı tanımıştır. Silah arkadaşları ve birçok savaşta ona refakat eden aynı zamanda iyi bir binici olan cesur kız kardeşi Kerdiyye ile birlikte Türk topraklarına gitmiştir.³⁰⁸ Behrâm kendini ve çevresindekileri kurtarmak adına nehrin diğer yakasına geçerek Türk ülkesine ulaşınca onun Türk ülkesine geldiği haberi Hakan’a iletilmiş; Hakan Tarhanlarına onu karşılamalarını ve huzuruna getirmelerini emretmiştir. Behrâm Çûbîn de huzura girince Hakan’ı selamlayarak şöyle demiştir: “Bana ve adamlarıma yaşama hakkı tanımayan Kısra ve adamlarından sana sığınmak için geldim.” Bunun üzerine Hakan da “Sana ve adamlarına eman, koruma ve özgürlük veriyorum” diyerek Behrâm Çûbîn’i koruması altına almıştır. Hatta daha sonra Hakan, Behrâm ve adamları için bir şehir inşa edilmesini ve ortasına Behrâm ve asilzadelerinin konaklamaları için bir de saray inşa edilmesini

³⁰⁰ Rûm, 30/1-6.

³⁰¹ Medâin: Yedi tane şehir birbirine çok yakın mesafede olduğu için buraya şehirler anlamına gelen Medâin denmiştir. Bu şehirler İran şehirlerindedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, V/88-90.)

³⁰² Taberî, *Târih*, I/467.

³⁰³ Rey: Bağdat’tan Nişabur’a kadar olan şehirler arasında en büyüğüdür. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, III/132-137.)

³⁰⁴ İsfahan: Dünya şehirleri içinde en bilinenlerindedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, I/245-249.)

³⁰⁵ Makdisî, *Kitâbu’l-Bed’ ve’t-Târih*, III/173; İbn Saîd el-Endelusî, *Neşve*, 286; İbn Haldûn, *Târih*, II/193, 286; Zeki Velidî Togan, *a.g.e.*, s. 73.

³⁰⁶ Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, s. 95

³⁰⁷ Bağdadî, *Muhabber*, Beyrut, s. 31

³⁰⁸ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, I/208

emretmiştir. Böylelikle Behrâm Çûbîn, Hakan'ın meclisinde bulunma ve ona yakın olma imkanına kavuşmuştur.³⁰⁹

İslâm Tarihi kaynakları Behrâm Çûbîn'in Hakanın yanında olduğu döneme dair önemli bir olay zikretmektedir. Buna göre Hakan'ın Beğavir³¹⁰ adında bir kardeşi vardı. Beğavir'in kendine bağlı kuvvetleri ve atlı birlikleri mevcuttu. Bu nedenle Hakan'ın huzurunda cüretkarca konuşabiliyordu. Bir gün Behrâm, Hakan'a kardeşinin kendisine karşı çok cüretkarca konuştuğunu oysa İran'da kralın çocukları ve kardeşlerinin kendilerine sorulmadıkça konuşmadıklarını söylemesi üzerine Hakan, Beğavir'in kendisine savaşlarda ona bağlı birliklerle yardım ettiği için bu kadar şımarıldığını ve kendisini durmadan gözetleyip ona karşı kin ve düşmanlık beslediğini söylemiştir. Hakan'ın bu sözlerini duyan Behrâm, Hakan'a ondan kendisini kurtarmasını isteyip istemediğini sormuş ve olumlu yanıt alınca Behrâm Çûbîn işe koyulmuştur. Behrâm'ın kendisi hakkında iyi şeyler düşünmediğini öğrenen Beğavir, Behrâm'a düello teklif etmiştir. Bu düello sonucunda Beğavir Behrâm'ın attığı okla yere yığılarak ölmüştür. Böylece Hakan kendisi için tehdit olarak gördüğü kardeşinden Behrâm sayesinde kurtulmuştur.³¹¹

Behrâm Çûbîn'in Hakan'ın yanında bulunmasından dolayı tasalanan Kısra Pervîz her an kötü bir sürprizle karşılaşabileceğini düşünüyordu. Bundan dolayı İran'ın önde gelenlerinden olan ve Behrâm Cerâbzîn denilen birini hediyelerle Hakan'a yolladı. Hakan'dan Behrâm Çûbîn'in kendilerine teslim edilmesini istedi. Fakat Behrâm Cerâbzîn istediğini alamadı. Hakan'dan yüz bulamayınca Hâtûn'a yöneldi. Hâtûn'a değerli taşlardan oluşan hediyeler verdi. Behrâm'ı ondan da isteyince Hâtûn adamlarından birini göndererek Behrâm Çûbîn'i öldürmesini istedi. Behrâm'ın yanına giden bu kişi izin isteyip Hakan'dan önemli bir mesaj getirdiğini söyleyerek Behrâm Çûbîn'in yanına girdi ve onu öldürdü.³¹² Behrâm'ın ölümü Hakan tarafından çok sert bir şekilde karşılanmış ve emanı altında bulunan birinin öldürülmesi onun gururuna dokunacak ki Hâtûn'un bu işi yaptığını öğrenince onu boşamıştır.³¹³ Diğer rivayetlere göre ise Hakan, Behrâm'ın öldürülmesini fırsat bilerek Hâtûnu boşamış ve böylelikle Behrâm Çûbîn'in güzeller güzeli kız kardeşi Kerdiyye ile evlenebilmesi için fırsat doğmuştur.³¹⁴ Behrâm'ın kesik başı İran'a getirilerek Pervîz'in

³⁰⁹ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 95

³¹⁰ Dîneverî Hakan'ın kardeşinin adını Beğavir (بغاوير) olarak nakletmektedir. (Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 95)

³¹¹ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 95-97; Ya'kûbî, *Târih*, I/148

³¹² Ya'kûbî, *Târih*, I/148

³¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/396

³¹⁴ Taberî, *Târih*, I/466; İbn Haldûn, *Târih*, II/192

sarayının avlu kapısına asıldı. Cesedi ise Türk hakanının İranlı bir tacire getirttiği taş lahite defnedilmiştir.³¹⁵

Behrâm'ın daha önce de sözünü ettiğimiz Kerdiyye adında çok güzel bir kız kardeşi bulunmaktaydı.³¹⁶ Behrâm ölünce Hakan, Kerdiyye ve Behrâm Çûbîn'in adamlarına kötü haberi bildirmişti. Onu öldüren ve öldürülmesine yardım eden herkesi öldürmüştür.³¹⁷ Kerdiyye'ye kendisi ile evlenme teklifi içeren bir mektup yazarak kardeşi Natra ile birlikte Kerdiyye'ye bu mektubu göndermiştir.³¹⁸ Kerdiyye İran'a doğru adamları ile birlikte yola çıkmışken Natra onlara yetişmiştir. Kerdiyye ona "Cesaret ve kuvvet konusunda Behrâm Çûbîn gibi olmayan biriyle asla evlenmeyeceğim. Benimle dövüş" demesi üzerine Kerdiyye ile çarpışan Natra yenilmiş ve öldürülmüştür.³¹⁹

Daha sonra Pervîz, Kerdiyye'ye mektup göndererek Deylem ve Horasan merzûbânı olan dayısı Bistam'ın öldürülmesini istemiş, o da denileni yapmıştır. Kerdiyye kendisine geldiğinde ise onunla evlenmiştir.³²⁰ Pervîz, Behrâm Çûbîn tehlikesi ortadan kalkınca Türk Hakanı'na yakın hissettiği dayısı Bistam'dan da kurtulmak istemiştir. Kerdiyye sayesinde bu kişiden de kurtulmuştur. Hatta Kerdiyye ile evliliğinin bile bu kişiyi öldürmesi şartına bağlı olması muhtemeldir.

Behrâm Çûbîn'in hem Türk tarihi hem de İran tarihi açısından önemli bir şahsiyet olması sebebiyle İran'da Behrâm Çûbîn'in başından geçenler ve sığındığı Türk ülkesinde tuzağa düşürülüşü ayrıca Türk hakanının cariyeleriyle birlikte bir gezi sırasında yanına aldığı kızını bir sırtlanın saldırısından kurtarışı; doğumundan ölümüne kadar geçen hayat hikayesi ve nesebini anlatan bir kitap kaleme alınmıştır.³²¹

İslâm öncesi dönemle ilgili olarak dikkatimizi çeken bir nokta da Türklerin krallarını Hakan diye isimlendirmeleridir.³²² Nitekim İslâm Tarihi kaynaklarında sadece Mâverâünnehir³²³ bölgesindeki Türklerin krallarına değil aynı zamanda Hazarların da

³¹⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/209

³¹⁶ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 100; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/209; Kerdiyye (کردیة) Ya'kûbî ve Taberî'ye göre Behrâm Çûbîn'in karısıdır. (bkz. Ya'kûbî, *Târih*, I/148; Taberî, *Târih*, I/466)

³¹⁷ Ya'kûbî, *Târih*, I/149

³¹⁸ Taberî, *Târih*, I/466

³¹⁹ Ya'kûbî, *Târih*, I/149

³²⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/209

³²¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, I/209 Çubinname adındaki bu kitap Cebele b. Salim adında biri tarafından tarafından Arapçaya aktarılmıştır.

³²² Taberî, *Târih*, I/186.

³²³ Mâverâünnehir: Horasan'da bulunan Ceyhun nehrinin öteki yakasıdır. İslâm kaynaklarında bu yer Akhunların yurdu olarak da geçer. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V/54-57.) Mâverâünnehir konusunda geniş bilgi ve sınır konusundaki ihtilaflar için bkz. V. V. Barthold, "Mâverâünnehir", *IA*, İstanbul, 1978, VII/408; Ramazan

krallarına Hakan ayrıca Hakan'ın hanımına da Hâtûn³²⁴ denildiği açıkça nakillerde gözükmektedir.³²⁵

İslâm Tarihi kaynaklarında yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Türklere dair bilgiler İran'ı konu alan rivayetler içerisinde geçmektedir. Bu nedenle İslâm Tarihi kaynakları yalnızca İran tarihi açısından değil aynı zamanda Türk tarihi açısından da önemli bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Çalışmamız açısından önemli başlıklardan biri de Hz. Peygamber döneminde Türkler'dir. Hz. Peygamber Türklere dair bilgi sahibi miydi? sorusunun cevabının aranacağı bu başlıkta bizzat Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerde ve kimi ayetlerin tefsirinde Türklere dair bilgilerin bulunması konunun önemini bir kat daha artırmaktadır.

1.2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TÜRKLER

Hz. Peygamber döneminde Türklerle doğrudan bir temasın olmaması sebebiyle bilgiler son derece kısıtlıdır. İslâm Tarihi kaynaklarının Hz. Peygamber döneminde sadece onun hayatına odaklanmaları da diğer bölgelere dair bilgilerin sınırlı olmasının temel sebebi olarak görünmektedir.

Taberî'nin Tarih'inde geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in Türkler'in karakterlerine dair bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen rivayeti Hatîb el-Bağdadî, Süyûtî, Müttakî el-Hindî ve Gümüşhanevî hadis olarak nakletmiş olsa da temel hadis kaynaklarında bulunmaması sebebiyle, bu rivayeti hadis olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır. Ancak söz konusu haberin hadis olmaması tarihî açıdan değeri olmadığı anlamına gelmemektedir. Rivayet şu şekildedir: “Muhammed b. Müslim, Rasulullah (s.a.v.)'in şöyle dediğini nakletmiştir: Hıfz/muhafaza etme/koruma on kısma ayrılmıştır. Bunun dokuzu Türklere, biri diğer insanlardadır. Cimrilik ona ayrılır, dokuzu Farslarda, biri diğer insanlardadır. Cömertlik ona ayrılır, dokuzu Sudanlılarda, biri diğer insanlardadır. Şehvet ona ayrılır, dokuzu Hindlilerde, biri diğer insanlardadır. Hayâ, ona ayrılır, dokuzu kadınlarda, biri diğer insanlardadır. Hased ona ayrılır, dokuzu Araplarda, biri diğer insanlardadır. Kibir, ona ayrılır, dokuzu Rumlarda, biri diğer insanlardadır.”³²⁶ Tarihte

Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985; Yusuf Ziya Yürükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004.

³²⁴ Hatunlar, Hakanlar gibi merasimle tahta oturtuluyor ve eşlerin veya oğulların yokluğunda, “Terken” ünvanı ile naib olabiliyordu. (Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhaları*, Ankara, 1985, s.7.)

³²⁵ Taberî, *Târih*, I/410, 452, 466; III/243; V/607.

³²⁶ Taberî, *Târih*, II/487; Hatîb el-Bağdadî, *el-Muhallâ li'l-Hatîb el-Bağdâdî*, Beyrut, 2000, s. 204, Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut, 2003, II/60; Suyûtî, *Câmiu'l-Ehâdis*, Kahire, 1984, IV/748; *el-Leâli'l-Masnu'a fi'l-Ehadisi'l-Mevdu'a*, Beyrut, 1996, I/143-144; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Beyrut, 1979, XII/88; Gümüşhanevî, *Ramuzü'l-Ehâdis*, İstanbul, 1312, s. 334.

Türkler'in en önemli özelliklerinden biri onların dahil oldukları topluluk içerisinde kolayca asimile olmayarak kendilerini muhafaza etmeyi başarabilmeleridir. Örneğin Abbâsîler'den sonra devlet kadrolarında söz sahibi olmayı başaran Türkler, aslında Irak, Suriye ve Mısır gibi coğrafyalarda azınlık olmalarına rağmen hem etkin olmayı başarmışlar hem de o toplum içerisinde eriyip gitmemişlerdir. Hatta yaşam şekillerinden hiç taviz vermemeleri ve kendileri için farklı olan Bağdat'taki şehir hayatına uyum sağlayamamaları Halife Mu'tasım'ı onların diğer insanlardan ayrı yaşamaları için Samerra şehrini inşa etmeye mecbur etmiştir.³²⁷ Taberî'nin naklettiği bu haber hadis olsun veya olmasın Türklerin diğer milletlere göre daha muhafazakâr olduklarına işaret etmesi yönüyle tarihî tecrübeyi yansıtmaları bakımından bir tespit olarak değerlendirilebilir.

Bu rivayetten anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber o günün dünyasında yaşayan ırklardan ve milletlerden haberdardı. Tabî ki o dönemin güç dengeleri içinde bulunan Türklerden haberdar olmaması söz konusu olamayacağı gibi Türklerle alakalı Hz. Peygamber'e isnâd edilen birçok rivayet mevcuttur. Hatta bunların bir kısmı sahih Hadis kaynaklarında da bulunmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz bilgiler ışığında Câhiliye ve Hz. Peygamber döneminde Arap toplumunun Türkler hakkında bir fikir sahibi oldukları söylenebilir. Bununla birlikte bu mesele hakkında kesin bir şey söylemek elimizdeki kaynaklarla mümkün görünmemektedir.³²⁸ İslâm öncesi dönemde Sâsânîler vasıtasıyla birbirlerinden haberdar olan Türkler ile Araplar'ın birbirlerini ne kadar tanıdıkları ve aralarındaki ilişki ile tanışıklığın boyutunun ne derecede olduğunu tespitin oldukça güç olduğu bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.³²⁹ İslâm'ın doğuşundan sonra ise, Hz. Muhammed'e isnad edilen bütün haber ve rivayetlere rağmen, Câhiliye döneminde var olan ve özellikle de göçebe Türkler'i niteleyen özelliklerin öne çıkarıldığı anlayışın Türkler ile mücadelenin başlamasına kadar devam ettiği görülmektedir ki bu döneme ait olan bütün rivayet ve haberler derlendikleri dönemin kültürel yapısını aksettirmekten öte her hangi bir anlam taşımamaktadır.³³⁰

Araplarla Türklerin birbirlerini tanıdıklarını gösteren ipuçları sadece siyaset ve edebiyat alanı olmayıp aynı zamanda aradaki bu ilişkilerin varlığını gösteren bir diğer önemli alan ise şüphesiz ticarettir. Bilindiği gibi Araplar, Kureyş Suresinde de ifadesini bulan,

³²⁷ Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/70.

³²⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 29.

³²⁹ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Erken Dönem Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları*, 11 (Mart 2002), 7-29.

³³⁰ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları*, 12 (Eylül 2002), 21.

güneye ve kuzeye kışlık ve yazlık kervanlarla ticaret yaparlardı.³³¹ Muhammed Hamidullah'ın tespitine göre, Basra ve Bahreyn Arap tacirlerinin sık sık uğradıkları önemli bir açık pazardır. Muakkar ve Debâ ticaret panayırları bu bölgede kurulur ve bu fuarlara Araplar kadar, İran, Hindistan, Hatta Çin'den bile insanlar katılırdı.³³² Bunların arasında Türklerin olması da tabii idi. Hz. Peygamber de bizzat kendisi Basra ve Bahreyn'e ticarî seyahatte bulunduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in çeşitli hadislerinde Çin, Hint ve Orta Asya'dan ve bu bölgenin milletlerinden bahsetmesi, muhtemelen bu seyahatler sırasında edindiği bilgi ve izlenimlere dayanmaktadır. "İlim Çin'de bile olsa peşine düşünüz."³³³ hadisini Hz. Peygamber'in bu ticari seyahatler sonucunda o bölgelerin ilim ve kültürüne dair fikir sahibi olması sebebiyle daha sonraki dönemlerde dile getirmiş olması muhtemeldir.³³⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in uzak doğudan ve Orta Asya'dan gelen tüccarlarında katıldığı Suhâr ve Debâ panayırlarına gittiği Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde zikredilmektedir.³³⁵ Arabistan'ın iki büyük limanından birisi olan Debâ panayırına Hint, Sind ve Çin'den tacirler de katılırdı. Bu sebeple gerek Arabistan'ın gerekse diğer deniz aşırı ülkelerin malları, "musâveme" (icab ve kabul şeklinde) gerçekleştirilen alış-veriş tarzı ile satılırdı.³³⁶ Bu pazar ve panayırlarda Türklerin ve Türklere ait ticaret mallarının bulunduğunu ve bu milletin varlığından Arapların ve özellikle Hz. Peygamber'in haberdar olduğunu gösteren en önemli delil, Buharî ve Müslim'in rivayetlerinde söz edilen Türk çadırıdır. Hadislere kadar yansıyan Türklere has bu eşyanın Arapların eline ancak ticaret yoluyla geçtiğini gösteren önemli bir veridir.

Önemli bir merak konusunu da Türk sahâbî var mıdır? sorusunun cevabıdır. Her ne kadar Muhammed Hamidullah³³⁷ ve Zekeriya Kitapçı,³³⁸ İslam'ın ilk şehidi olan Sümeyye'nin Türk olduğunu iddia etse de İbn Hacer, Hz. Peygamber döneminde iki Sümeyye'den söz etmektedirler. Bunlardan birisi Arap asıllı olup İslam'ın ilk şehidi Sümeyye bt. Habbât'tır ki Ebû Huzeyfe b. Muğire'nin cariyesidir.³³⁹ Diğeri ise asıl adı Bâmîh olan ve Arap yarımına gelince adı Sümeyye olan Hâris b. Kelede'nin cariyesidir³⁴⁰ ki bu cariyenin

³³¹ Kureyş; 106/2.

³³² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993, I/24, 48; Câhiliye döneminde kurulan panayırlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, İstanbul, 1999, s. 17-29.

³³³ Beyhakî, *Şu'abu'l-İman*, thk. Muhammed es-Saîd Besyunî Zağlul, Beyrut, 1410, I/92.

³³⁴ Muhammed Hamidullah, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1975, sayı: 6, s. 140-141.

³³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/206.

³³⁶ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s. 20.

³³⁷ Muhammed Hamidullah, *a.g.e.*, II/801.

³³⁸ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001, s. 39.

³³⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd ve Ali Muhammed Muavvid, Beyrut, 1415, VIII/189-190.

³⁴⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, V/487, VIII/190, 199.

Türk olma ihtimali kadar Fars ve Rum olma ihtimali de vardır. Ayrıca bu cariye sahâbî de değildir. Nitekim İbn Hacer onu muhadramlar arasında zikreder.³⁴¹

Bütün bunlara ilave olarak Mehmet Efendioğlu'na ait olan ve Arap olmayan sahâbîler üzerine yapılan çalışmada konu etraflıca işlenmiştir. Arap olmayan sahâbîlerin sadece şu beş milletten Fars, Rum, Yahudî, Habeşî ve Kıptî oldukları sonucuna varmıştır. Bunlar dışında kalan milletlerden ise sahâbî bulunduğuna dair elde kesin bir delilin olmadığını aktarmaktadır.³⁴²

Hz. Peygamber'in Türkleri tanıdığına dair verilerden bir tanesi de Hz. Peygamber'in Türklere dair söylemiş olduğu hadislerdir. Ancak bu hadisler dikkatli bir şekilde okunmalı ve Hz. Peygamber'in öğretisinin bütünlüğü içinde değerlendirilmelidir. Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler başlığı altında bu konu değerlendirilecektir.

1.2.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Türklere İşaret Edildiğine Dair Yorumlar

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok topluluğun (Ad, Semud, Arap, Rum vb.) adı zikredilmektedir. Ancak Türk adı Kur'ân'ın hiçbir yerinde açık bir şekilde geçmemektedir. Ancak bazı ayetlerde Türklerin adı zikredilmese de onlara telmih yapıldığı bilim adamları tarafından dile getirilmiştir.

Bu görüşler incelendiğinde Kur'ân'ın üç yerinde Türklerden söz edilmiş olabileceği iddia edilmiştir. Tevbe Sûresi 39., Maide Sûresi 54. ve Kehf Sûresi 93. ayetlerin, kimi müfessirler ve araştırmacılar tarafından Türklerle alakalı olduğu düşünülmüştür.³⁴³ Nitekim Vâni Mehmed Efendi, "yerinize başka bir millet getirir"³⁴⁴ ifadesinde, Arapların yerine getirilen milletin Türkler olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü, Türklerin İslâm dinine hizmetleri ve tarihte düşmanlarıyla yapmış oldukları mücadelelerde sağlamış oldukları üstün başarıları örnek göstererek desteklemeye çalışmakta ve eski Türk, Selçuklu ve Osmanlı tarihinden örnekler vermektedir. Emevîler ve Abbâsîler tarafından birçok fetih girişimlerinde bulunulmasına rağmen, İstanbul'un fethinin Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmesini de bu bağlamda ele almaktadır.³⁴⁵

³⁴¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII/199

³⁴² Mehmet Efendioğlu, *Arap Olmayan Sahâbîler*, İstanbul, 2011, s. 108.

³⁴³ Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Türkler Niçin Müslüman oldu?*, İstanbul, 2008, s.26-41; Erdoğan Pazarbaşı, "Osmanlı Dönemi Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11 Kayseri 2001 s. 113-140; "Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul, 2011, s. 329-348.

³⁴⁴ Tevbe, 9/39.

³⁴⁵ Erdoğan Pazarbaşı, "Osmanlı Dönemi Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11 Kayseri 2001 s. 123.

Tefsir tarihinde yukarıda sözünü ettiğimiz ayetler dışında esas itibarıyla Zülkarneyn ile Ye'cüc ve Me'cüc'ün kim oldukları noktasında yapılan yorumlarda Türklerle ilişkilendirildiğini görülmektedir. Bu ilişkinin sadece tefsirlerde değil, tarih ve coğrafya kitaplarında da kurulmuş olması bu konuya karşı biraz daha fazla dikkatleri çekmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Kehf Sûresi'nde Zülkarneyn adında birinden söz edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Zülkarneyn'in peygamber olup olmadığı yönünde kesin bir ifade yer almaz. Müfessirler, tarihe bakarak kim olabileceğini araştırmışlardır. Vanî Mehmet Efendi (ö. 1684) ve ondan istifade ederek İsmail Hamî Danişmend gibi alimler bu konuyu etraflıca inceleyerek bu kişinin Oğuz Kağan olduğunu söylemişlerdir.³⁴⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de; “Andolsun ki biz, Allah'a kulluk edin diye her ümmete bir Peygamber gönderdik.”³⁴⁷ ayeti ve “Rabbin, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir Peygamberi memleketlerinin ana merkezine göndermedikçe, o memleketi helak edici değildir.”³⁴⁸ ayetinde her kavme mutlaka bir Peygamber gönderildiği net bir şekilde anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Türklere de bir Peygamber gelmiş olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte bu gelen Peygamberin Zülkarneyn olup olmadığını tespit etmek çok zordur. Bu konudaki iddialar nazariyeden öteye geçecek durumda değildir.

Kur'ân-ı Kerîm'de insanların ibret alacağı bir çok kıssa bulunmaktadır. Müfessirlerin çoğunluğu, bu kıssalardaki ibret yönünü bir tarafa bırakarak, bunların mâhiyetini ortaya çıkarmak amacıyla birbirini tutmayan bir çok rivayete başvurmuşlar ve bir takım fikirler yürütmüşlerdir. Ancak bunların birçoğu akıl ve nakil açısından, özellikle günümüz insanını tatmin edecek durumda da değildir. Bunlardan biri de Ye'cüc ve Me'cüc kıssasıdır. Kur'ân-ı Kerîm, bu meseleden Zülkarneyn ve yaptığı sed münâsebetiyle bahseder. Zülkarneyn'in kim olduğu ve yapmış olduğu sed hakkında, şimdiye kadar kesin bir fikir de elde edilmiş değildir. Fakat Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türk kavmi olduğu fikri, maalesef birçok müfessir tarafından tefsirlerde işlenmiştir. Hatta İslâm Tarihi kaynaklarının birçoğunda Türklerin Ye'cüc ve Me'cüc'ün amcaoğulları olduğu veya başka rivayetlerde Ye'cüc ve Me'cüc'ün Yafes soyuna bağlanmak kaydıyla Türklerle akraba yapıldığı görülmektedir.³⁴⁹ Bu rivayetlerin Tevrat'ta bulunan rivayetlerle benzeşmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.

³⁴⁶ İsmail Hamî Danişmend, *Türkler Niçin Müslüman oldu?*, İstanbul, 2008, s.35-41; Erdoğan Pazarbaşı, *Vanî Mehmet Efendi ve Arâisü'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri 1987, s. 129-137; Erdoğan Pazarbaşı, “Osmanlı Dönemi Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11 Kayseri 2001 s. 133; “Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri” *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, İstanbul, 2011, s. 343.

³⁴⁷ Nahl, 16/36

³⁴⁸ Nahl, 16/59

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II/496

Aslında duvarlar maddi sınırlar oldukları kadar manevi sınırlardır. Bir tarafta iyiler, uygar insanlar, öteki tarafta kötüler, barbarlar. Müslümanlar, İskender ve onun savunma duvarıyla da bağlantılı olarak Avrasya bozkırlarının göçebe halklarını Ye'cüc ve Me'cüc olarak adlandırdıklarında Gog ve Magog'a gönderme yaparlar.³⁵⁰ Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır, Zülkarneyn'in manevî bir sed yaptığını, bunun da Türkler olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir: “Kur'ân-ı Kerîm'in bahsettiği bu duvar, Zülkarneyn'den onun yapılmasını isteyen kavmin bizzat kendisidir. Onlar demir kütleleri gibi dayanıklı ve sağlam olan vücutlarına akıtılan Allah feyzi ile meydana gelmiş, maddî ve manevî bir sed demek olur. Eğer bu kavim, tefsir âlimlerinin naklettikleri şekli ile Türk idiyse, burada, Zülkarneyn'e kuvvetle yardım eden Türklerin geçmişte yeryüzünü bozgunculuktan kurtarmak için ettikleri hizmetin önemi anlatılmış olduğu gibi, yüce Peygamberimizin gönderilmesinden sonra İslâm'a yapacakları hizmete de işaret edilmiş demektir. Ve şu halde Türklerin yok olması, Ye'cüc ve Me'cüc seddinin yıkılması ve yeryüzü düzeninin bozulması demek olacaktır ki, kıyametin alâmetlerindedir.”³⁵¹

Zülkarneyn'in yaptığı sed düşünülünce akla Enûşîrvân'ın, İran'ın Kafkaslara açılan kapısı olan Babü'l-Ebvâb şehrinde yaptırdığı sed gelmektedir. Bu şehirle Hazar Denizi arasında bir sur çekmiştir. Bu sur denizin içine doğru bir mil kadar sokulur ve Taberistan kalesine kadar kırk fersah kadar derelerden, tepelerden ve çukurlardan geçerek Kafkas dağları üzerinde uzanır. Enûşîrvân ayrıca bu sur üzerinde her üç milde ve bazen güzergâhın durumuna göre daha az veya daha çok mesafede demir bir kapı yaptırmıştır. Her kapının arkasına o kapıyı ve kapıyı takip eden suru gözetten bir halk yerleştirmiştir. Bütün bunlar bu dağa komşu olan Hazar, Alan, Avar ve diğer Türk kabilelerin saldırılarına karşı koymak için yapılmıştır.³⁵²

Kur'ân'da Ye'cüc ve Me'cüc biri Kehf suresinde diğeri ise Enbiyâ suresinde olmak üzere iki yerde geçmektedir. Ye'cüc ve Me'cüc'den bahsedilen ayetlerden biri, Kehf sûresinin 94. ayeti; “Onlar dediler ki: Zülkarneyn! Doğrusu Ye'cüc ve Me'cüc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasında bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?”³⁵³, diğeri de, Enbiyâ sûresinin 96-97. ayetleridir: “Ye'cüc ve Me'cüc'ün seddi yıkıldığı zaman her dere ve tepeden boşanırlar. Gerçek vaad yaklaştığında, inkâr edenlerin gözleri beleriverir: “Vah bize! Bundan önce gaflet içindeydik hem de zalimdik” derler.”³⁵⁴

³⁵⁰ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2006, s.43.

³⁵¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, trs, V/394.

³⁵² Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, Beyrut, 2008, I/136.

³⁵³ Kehf, 18/94.

³⁵⁴ Enbiyâ, 21/96-97.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Ye'cüc ve Me'cüc'ün geçtiği iki ayet dikkatle incelenecek olursa, bunların yeryüzünde bozgunculuk çıkaran fesatçı bir topluluk olduğu anlaşılacaktır. Ye'cüc ve Me'cüc'ün özellikleri, yaşadıkları yer ve zaman tamamen kapalı olduğundan Ye'cüc ve Me'cüc'ün bir kavme nisbet edilmesi kanaatimizce doğru değildir. Yeryüzünde herhangi bir yerde veya her bir milletten olması da muhtemeldir.

Kehf Sûresinde anlatılmakta olan Ashab-ı Kehf, Hızır-Musa ve Bahçe Sahipleri gibi kıssalara tarihi açıdan zaman ve mekan tespiti yapılması çok güçtür. Bu nedenle bu kıssalar hakkında birçok tevil yapılmış ve bu kıssalarda geçen yer ve zaman noktasında farklı yorumlara gidilmiştir. Bunun sebebi bu kıssalarda zaman ve mekana hükmedenin yaratan olduğunun vurgulanması sebebiyle zaman ve mekan konusunda netlik yoktur. Kehf Sûresinde yer alan Zülkarneyn kıssasının tevilleri noktasında Türklerle ilgili bir takım yorumlar göze çarpmaktadır. Türklerle ilişkilendirilen ayetler Kehf Sûresinin 93-98. ayetleridir.

93. İki dağ arasına ulaşınca, bunların önünde, neredeyse söylediklerini hiç anlamayan bir halk buldu.

94. Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Ye'cüc ve Me'cüc yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?”

95. Zülkarneyn, “Rabbimin bana verdiği daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de, sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım” dedi.

96. “Bana demir madeni getirin” dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu bir hizaya getirince “körükleyin!” dedi. Demiri eritip kor yapınca da, “Bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım” dedi.

97. Artık onu ne aşabildiler, ne de delebildiler.

98. Zülkarneyn dedi: “Bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin vaadince onu yerle bir eder. Rabbimin vaadi gerçektir.

Bu ayetlerde sözü edilen kavmin Türkler olduğunun bazı araştırmacı ve müfessirler tarafından dile getirildiği daha önce ifade edilmişti. Buradan hareketle Zülkarneyn'in Türk olduğu hatta daha da ileri gidilerek Türk tarihi açısından efsanevî bir şahsiyet olan Oğuz Kağan ile aynı şahıs olduğu iddia edildiğinden bahsedilmişti. Şimdi bu görüşler kısaca irdelenecektir.

Bazı Kur'ân meallerinde “Zülkarneyn'in doğuda sözü anlamayan bir halkla karşılaştı” şeklinde tercüme edilen ayetler tamamen yanlış anlaşılmaktadır.³⁵⁵ Bu ayet sözü anlamayan

³⁵⁵ Bkz. Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, , Türkiye Diyanet Vakfı yay. Ankara, 1993; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara, 2004, s. 302; Yusuf Işıcık, *Kur'an Meâli*, Konya, 2008, s. 215.

yerine konuştuğu dili anlamayan bir kavimle karşılaştı şeklinde tercüme edilirse daha doğru bir çeviri olur. Çünkü laftan sözden anlamayan bir kavim nasıl olur da devam eden ayetlerde sözden anlamaya başlar? Bu ayetin tercümesinin tekrar gözden geçirilerek yeniden tercüme edilmesine ihtiyaç vardır.

Eğer ayetlerde sözü edilen bu kavmi Türkler olarak kabul edecek olursak bizim tercih ettiğimiz tercüme sonucunda şu da ortaya çıkmaktadır ki Zülkarneyn'in sözünü anlamadıklarına göre Zülkarneyn'in bu kavimden olmasının imkanı yoktur. Hatta Kehf suresinin 93. ayetlerinde yer alan kavmin Türkler olduğuna iddia eden birçok müfessir vardır.³⁵⁶ Nitekim Zemahşerî sözden anlamıyorlardı ayetinin tefsirinde “dillerinin farklı olmaları sebebiyle ancak işaret yoluyla güçlükte anlaşabiliyorlardı”³⁵⁷ demesi bu konuda ayetin anlaşılmasına ışık tutacak şekildedir. Zülkarneyn'in Türklere gönderilen peygamber olmasına gelince başka birçok peygamber vardır ki birden fazla yere birden gönderilmiştir. Buradan hareketle Zülkarneyn'i Türklere gönderilen peygamber olması mümkün olabilir. Kur'ân'da anlatılan Zülkarneyn de bir çok mekana yolculuk yapmış ve buralara –eğer peygamber olarak kabul edersek- tebliğde bulunmuş olabilir. Bunlar içerisinde Türklerin de bulunması pekâlâ mümkündür.

Zülkarneyn'i sadece Türklere gönderilmiş bir peygamber olarak düşünmek ilmi olmaktan uzaktır. Ayrıca Oğuz Kağan Destanı ile Zülkarneyn kıssası arasındaki benzerlikler hakkında şunlar söylenebilir: Oğuz Kağan destanı ile Zülkarneyn kıssası arasında benzerlikler bulunmaktadır. Ancak sadece bu benzerlikler üzerinden giderek kesin bir şekilde “Zülkarneyn, Oğuz Kağan'dır.” demek mümkün değildir. Şunu da belirtmek gerekmektedir ki benzeşen yönler dikkate şayan olmakla birlikte bizatihi özel olarak akademik bir usulle araştırılmalı ve konu açığa kavuşturulmalıdır.

Diğer milletlerde olan Zülkarneyn kıssasına benzer destanlar veya halk hikayeleri “Zülkarneyn kıssası acaba milletten millete başka destanlarla mı dile getirilmiştir?” sorusunu akla getirmektedir. Şayet böyle ise bu fikir bize bir kapı aralamakta, Türk tarihine dair bazı yorumlar yapabilmemizi sağlamaktadır. Bu yorumlara geçmeden önce Zülkarneyn'in iki boynuz sahibi/iki yüzyıl sahibi/iki boynuzlu/iki yüzyıllı anlamlarına geldiğini söylemek gerekmektedir.

Zülkarneyn'in peygamberliği konusunda olduğu gibi ismi noktasında da çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Zülkarneyn ismi dünyanın doğu ve batısını

³⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, XI/62; Zemahşerî, *Keşşâf*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin, Beyrut, 1995, II/717

³⁵⁷ Mukâtil, b. Süleyman el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah. Mahmûd Şehate, Beyrut, 2002, II/599; Zemahşerî, *Keşşâf*, II/717.

dolaştığı, Pers ve Roma imparatorluklarına hakim olduğu, rüyasında güneşin iki boynuzunu tuttuğu, iki saç belğine sahip olduğu, tacında iki boynuz bulunduğu için verilmiş bir isimdir.³⁵⁸ Buradan hareketle birçok müfessir Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğu³⁵⁹ ve onun iki boynuzlu bir başlık taktığı için bu isimle adlandırıldığını söylemişlerdir. Aynı durum İran'ın efsanevi krallarından ilki olan Ferîdun için de geçerlidir.³⁶⁰ Taberî, Ferîdun'dan bahsederken onun öküz başına benzer bir başlık taktığından söz eder.³⁶¹ Ayrıca Oğuz isminin kimi ilim adamlarına göre öküz manasına gelmesini sadece bir tesadüfle açıklamak gayet güç gözükmektedir.³⁶²

Bunun yanında bazı müfessirler Yemen Kralı olduğunu söylemişler. Az da olsa kimi müfessirler Zülkarneyn için Oğuz Kağan olduğunu iddia etmişlerdir. Büyük İskender'in hayatına baktığımızda Zülkarneyn'in hayatıyla fazla örtüşmediğini görürüz. Sadece taktığı başlıktan ötürü Zülkarneyn olduğunu iddia etmek çok güçtür. Yemenli bir hükümdar olduğu da söylenmez. Çünkü tarih, Yemen'den çıkarak doğu ve batıya sefer düzenlemiş güçlü hükümdardan söz etmemektedir. Bu yüzden düşük bir ihtimal olarak karşımıza çıkar. Zülkarneyn'in Oğuz Kağan olduğuna gelince yukarıda söz ettiğimiz gibi üzerinde çalışılması gereken bir konudur. Tarihî bulgu ve belgelerle desteklenmediği takdirde Zülkarneyn'e Oğuz Kağan'dır demek ilmi anlayışla örtüşmeyecektir. Günümüzde bu düşünceden hareketle bir roman yazılmıştır.³⁶³ Bu roman İslâm öncesi dönemde Türklere Allah'ın peygamber gönderdiği fikrinden hareketle yazılmıştır. Ancak şu an itibariyle bu düşünce edebi bir ürün olmaktan öteye gidememiştir.

Zülkarneyn kıssasına tarihî bir perpektifle bakılacak olursa şunların da söylenilmesi mümkündür. Zülkarneyn doğuya sefer düzenlemiş ve düzensiz bir şekilde yaşayan Türklerin atası olarak kabul edebileceğimiz grupları bir araya getirerek Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı onların isteği üzerine hem onlara yardım etmiş, hem de onları bu karşı koyuşta kullanmıştır. Bu takdirde kimi müfessirlerin "Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı ördüğü duvar Türklerdir" iddiası daha fazla temel kazanır. Zülkarneyn gibi güç kudrete sahip bir hükümdarın olması ve gücünü ona Allah'ın vermiş olması daha sonrası için Kut geleneğinin doğmasına ve hakanlığın Tanrı vergisi bir unsur olduğunun düşünülmesine sebebiyet vermiş olabilir.

³⁵⁸ İsmail Bayer – Ahmet Özkan, *Kur'an'da Özel İsimler, Anlambilim*, Ankara, 2005, s. 26.

³⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, II/599; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I/236.

³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, I/246; İbnü'l-Verdî, *Târih*, I/35.

³⁶¹ Taberî, *Târih*, I/131; Zülkarneyn'in tarihi şahsiyet olabileceğine dair görüşler hakkında geniş bilgi için bkz. İskender Türe, *Zülkarneyn*, İstanbul, 2000, s. 65-113. Ayrıca bu konuyla alakalı olarak yazılmış olan şu kitaba bkz. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, *Zülkarneyn el-Kâidü'l-Fâtih ve'l-Hâkimü's-Sâlih*, Beyrut, 1999.

³⁶² Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-20.

³⁶³ Ahmet Turgut, *Bozkırın Sırrı Türk Peygamber*, İstanbul, 2010, 440 s.

Dünyanın en doğusundan en batısına sefer düzenleyebilen bir hükümdar dönemi hep özlenen bir devir olmuş yeniden bu ülküye ulaşmak amacıyla çaba sarfedilmiştir. Nizam-ı Alem bekli de bu özlemden başka bir şey değildir. Hatta bu özleme ulaşma noktasında konulan kimi hedeflere Kızıl Elma adı da verilmiş olabilir. Roma, İran, Türk vb. gibi halkların destanlarında Zülkarneyn benzeri bir şahsın olması bunun merkezinin tek olduğu sonucuna varmamızı sağlamaktadır. Hatta şunu son olarak şunu söyleyebiliriz ki hangi milletin destanları içerisinde Zülkarneyn kıssasına yakın bir örnek varsa o halkın dünyayı yönetmeye dair de arzusu olmuştur.

İlk İslam fetihleri müslüman Arapların diğer milletlerle tanışması ve kaynaşması noktasında belki de en önemli etkenlerden biridir. Müslüman Arapların Türklerle ilk karşılaştıkları dönem Hulefâ-i Râşidîn dönemi fetih hareketleridir. İslâm Tarihi kaynaklarında bu dönem içerisinde de Türklere dair bilgiler bulmak mümkündür.

1.2.2. Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler

Türkler ile ilgili hadisler birçok insanda merak uyandırmıştır. Özellikle Türkler müslüman olduktan sonra kendileriyle alakalı hadislerin birçoğunda Türklerden iyi bir şekilde bahsedilmemesi Türkleri hem bu hadislerin sıhhatini araştırmaya hem de daha detaylı bir şekilde bu hadisleri incelemeye itmiştir.

İçerisinde Türk ibaresi geçen veya Türklerle alakalı olabileceği düşünülen hadisler birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu konu ile alakalı ilk çalışma İsmail Hakkı İzmirli'ye aittir. II. Türk Tarih Kongresi'nde "Peygamber ve Türkler" adlı sunduğu tebliğle ilk kez dikkatleri Hz. Peygamber'in hadislerinde Türk mefhumu üzerine çekmiştir.³⁶⁴ Daha sonra bir müddet bu konuyla alakalı mustakil çalışmaların yapıldığını görememekteyiz. Zekeriya Kitapçı'nın yazmış olduğu "Hadislerde Türkler –Sahih ve Sünenlerde Bir Tarama-" adlı makale ile bu konu tekrar gündeme gelmiştir.³⁶⁵ Ahmed Ağırakça'nın "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler" isimli XII. Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğu tebliğ bu konuyla ilgili üçüncü akademik ürün olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶⁶ Bu konuyla ilgili olarak yazılan tek kitap Zekeriya Kitapçı'ya ait olan "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler"dir.³⁶⁷ Bu

³⁶⁴ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, "Peygamber ve Türkler", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 1013-1027

³⁶⁵ Bkz. Zekeriya Kitapçı, "Hadislerde Türkler –Sahih ve Sünenlerde Bir Tarama-", *Tarih ve Medeniyet*, Mayıs, 1996, no: 27, s.47-52.

³⁶⁶ Bkz. Ahmed Ağırakça, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler", *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 12-16 Eylül 1994*, Kongrede Sunulan Bildiriler II. cilt, TTK, Ankara, 1999, s. 527-535.

³⁶⁷ Bkz. Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, Konya, 2004.

konuyla ilgili tespit edebildiğimiz son akademik ürün ise Talat Sakallı'nın “Hadislerde Türk Mefhumu ve Rivayetlerde Çağrıştırdığı Zihniyet Analizi” ismini taşıyan tebliğidir.³⁶⁸ Basılmış çalışmaların dışında Hz. Peygamberin hadislerinde Türklerle alakalı iki adet de basılmamış yüksek lisans tezi bulunmaktadır.³⁶⁹ Konunun önemi sebebiyle gelecekte de birçok çalışmanın yapılacağı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in hadislerinde Türkleri incelediğimizde şu hadislerden söz edilebilir. Araştırmada sadece sahih olarak kabul edilebilecek hadislere yer verilmiştir. Aksi takdirde zayıf ve mevzu hadisler de bu bağlamda değerlendirilecek olursa karşımıza çalışmanın boyutunu aşacak bir durum ortaya çıkacağı için Hz. Peygamber'den gelen sahih hadisler üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmada milletleri övmek veya yermek maksadıyla uydurulan hadislere de yer verilmemiştir.

1- عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال دعوا الحبشة ما ودعوكم واتركوا الترك ماتركوكم

Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Habeşliler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyin! Türkler size saldırmadıkça siz de onları kendi hallerine bırakın!”³⁷⁰

Hadiste Türklerin ve Habeşlilerin zikredilmesi doğal olarak “bu milletlerin diğer milletlerden farkı ne?” sorusunu akla getirmektedir. Bu noktada yaptığımız incelemeler sırasında Ahmet Yaman'ın yaptığı izahatlar konuyu biraz daha anlamamıza sebebiyet vermiştir. Bu hadis iradî olarak aksi beyan edilmedikçe sürekli bir tarafsızlık halinin varlığını ifade eder gibi görünmektedir. İşte burada, müslümanlara sıkıntılı anlarında sığınma hakkını veren ve aradaki iyi diplomatik ilişkilere vefaen Habeşistan'ın en azından müslümanlar tarafından daimî tarafsız bir ülke olarak kabul edildiğini görüyoruz.³⁷¹ Nitekim İbn Rüşd'ün beyanına göre İmam Mâlik, Habeşliler ve Türklerle onlardan kaynaklanacak herhangi bir sınır ihlali ve düşmanlık olmadıkça savaş açılmayacağını söylemiştir.³⁷² Bu nedenle başta sorduğumuz sorunun cevabı olarak ilk akla gelen müslümanlar için ilk dönemden itibaren açık bir tehdit içermeyen hatta gerektiği takdirde sığınılabilir bir yer olarak görülen bu iki millete karşı tarafsızlık hali olmalıdır.

³⁶⁸ Talat Sakallı, “Hadislerde Türk Mefhumu ve Rivâyetlerde Çağrıştırdığı Zihniyet Analizi”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları sempozyumu*, Isparta, 31 Mayıs -1 Haziran 2007 s. 227-241.

³⁶⁹ Bkz. Abdülkadir Aykan, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 1998; İsmail Kanbaz, *Bazı Milletler ve Dillerle İlgili Övgü Ya da Yergi İçeren Hadisler (Araplar, Farslılar ve Türkler Bağlamında)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, HÜSBE, Şanlıurfa, 2006.

³⁷⁰ Ebû Davud, Melâhim, 8, 11; Neseî, Cihâd, 42; Taberânî, Süleyman b. Eyüb b. Ahmed, *Mu'cemu'l-Kebîr*, Musul 1983, XIX/375; *Mu'cemu'l-Evsat*; thk. Tarık b. Avzullah- Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî; Kahire, 1995, VI/7; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, III/28, IX/179; Şeybânî, Ahmed b. Amr, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*; thk. Bâsim Faysal Ahmed Cevâbira, Riyad 1991, V/225.

³⁷¹ Ahmet Yaman, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 1998, s. 322-323.

³⁷² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul, 1985, I/308.

Hadis şârihleri genel cihad hükmünden bu iki milletin bu hadisle ayrı tutulmasını ilk olarak kendileriyle savaş halinden uzak durulması gerektiği şeklinde yorumlamışlardır. Bu yorumlarını hem çetin savaşçılar oldukları hem de özellikle Türkler için ülkelerinin soğuk ve bir takım doğal engeller sebebiyle bir savaş halinde müslümanların çokca kayıp vereceği bu nedenle bu milletlerin doğrudan saldırmamaları durumunda onlara dokunulmaması gerektiği şeklinde açıklamalar getirmişlerdir.³⁷³ Nitekim hadis şârihlerinin bu noktada haklı oldukları Türklerin yaşadıkları şehirleri fethetmiş Arap ordularının Şâş ve Semerkant arasındaki dağlarda Türklerle yapılan mücadelede çok kayıp verilmesinden³⁷⁴ anlaşılmaktadır. Hatta bu dönemde Araplar parlak askerî başarılarına rağmen alışmış oldukları şartların dışına çıkmaları sebebiyle bu bölgelerde çok zorlanmışlardır. Bu nedenle bozkırlarda sürdürülen savaşlarda onlar için herhangi bir zorluk olmadığı halde dağlık bölgelerde savaşa çok zor alışabilmişlerdir. O zaman diğer ordular için geçilmesi büyük bir çaba gerektirmeyen geçitlerde bile çok başarısız olmuşlardır.³⁷⁵

Yukarıdaki hadiste Türklerden uzak durulması noktasındaki anlayış, Emevîler döneminde yıkılmış, uzun bir mücadele döneminden sonra Türklerin yaşadığı topraklar Emevîler'in eline geçmiştir. Durum böyle olunca bu hadiste coğrafi çetinlikten ve insanların savaşa yatkın tabiatlı olmalarından bahsediliyor olması zayıf bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada asıl söz konusu edilenin Türklerin ve Habeşlilerin dinî inanç noktasında diğer milletlere oranla daha müsamahakâr olduklarından bu milletlere Müslümanların olabildiğince savaştan kaçınmasını vurgulamaktır. Eğer bu milletlerle ilk karşılaşma savaş ve kan dökme yoluyla olursa her iki milletin de karşı koyacak tabiatta olması sebebiyle İslâm'a karşı bir ön yargının oluşacağı açıktır. Bu iki milletin tarihleri göz önüne alındığında Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık hatta Yahudiliğin bile yayılmış olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in asıl amacının ona tabi olanların hâkimiyetinin artması değil, getirdiği mesajın olabildiğince çok insana ulaşması düşünüldüğünde rivayetin bağlamı daha net anlaşılabilir.

2- عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال إن رسول الله صلى الله عليه وسلم اعتكف العشر الأول من رمضان ثم اعتكف العشر الأوسط في قبة تركية على سدها حصير قال فأخذ الحصير بيده فنحاه في ناحية القبة ثم أطلع رأسه فكلم الناس

³⁷³ Azîmabâdî *Avn 'ul-Ma'bûd*, Beyrut, 1415, II/276; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, 1356 Kahire, I/521.

³⁷⁴ Taberî, *Târîh*, III/614-618; IV/3, 50, 614-618.

³⁷⁵ V. V. Barthold, *Türkistan*, s.197.

“Hz. Peygamber Ramazan ayının ilk on gününde itikâfa girerdi. Daha sonra girişinde hasır gerilmiş Türk çadırında Ramazanın ikinci on gününde itikâfa girdi. Hasır eliyle kaldırdı kapıya doğru yürüdü ve başını çıkararak insanlarla konuştu.”³⁷⁶

Aynı hadisi küçük değişikliklerle İbn Mace de rivayet etmiştir.³⁷⁷ Rivayetlere göre bu çadırda Hz. Peygamber itikâfa girmiş, Hendek savaşı sırasında Hendek kazma işlemini bu çadırdan yönetmiştir.³⁷⁸ Bu rivayet Hz. Peygamberin Türk çadırını bildiğini ve kullandığını göstermektedir. Yine bu rivayeti tarih kaynakları da desteklemektedir. Hadis ve Arap şiirinden başka kaynaklarda bulunan bazı bilgiler, Araplar’ın Hz. Peygamber devrinde Türkler’i tanıdığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.³⁷⁹ Taberî, müslümanların Hendek savaşına hazırlandıkları sırada, Hendek kazılırken büyük beyaz bir kayanın ortaya çıktığını ve sahabenin onu parçalamayı başaramaması üzerine Selman el-Fârisî’nin bu esnada Hendek kazılmasını denetlemek için kurdurulan Türk çadırında³⁸⁰ bulunan Hz. Peygamberin yanına giderek durumu haber verdiğini bildirmektedir.³⁸¹ Bu hadis rivayetinden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber Hendek kazımını yönetmek için seyyar bir barınağa ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyaç Türk çadırı ile karşılanmıştır.

Türk çadırı ile alakalı olarak Hz. Aişe’nin de Hz. Peygamberin vefatından sonra hac sırasında kapısında örtü olan bir Türk çadırında kaldığı rivayet edilmektedir.³⁸² Bu çadırın Hz. Peygamber’in hayatında karargâh olarak kullandığı çadır olması ve Hz. Peygamber’in vefatından sonra hanımları tarafından kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu çadır hakkında şerhlerde de bilgi mevcut olup hadis şârihleri bu çadırın keçeden yapıldığından ve yere kurulduğundan bahsetmişlerdir.³⁸³

3- قال أبو هريرة رضي الله عنه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تقوم الساعة حتى تقاتلوا الترك صغار

الأعين حمر الوجوه ذلف الأنوف كأن وجوههم المجان المطرقة ولا تقوم الساعة حتى تقاتلوا قوما نعالهم الشعر

Ebû Hureyre (ra)’den Rasûlullah (sav)’in şöyle dediğini rivayet ediyor: “Sizler ayakkabıları kıldan yapılmış, gözleri küçük, burunları basık ve yüzleri kırmızı sanki deri

³⁷⁶ Müslim, *Sıyâm*, 215;

³⁷⁷ İbn Mâce, *Sıyâm*, 62

³⁷⁸ Müslim, *Sıyâm*, 214; İbn Mace, *Sıyâm*, 62; Ahmed b. Hanbel, IV/348

³⁷⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 28.

³⁸⁰ Türk çadırının genel özellikleri hakkında bilgi için bkz. İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev: Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975, s. 28, 29, 37, 55

³⁸¹ Taberî, *Târih*, II/92; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV/482

³⁸² Buhârî, Hac, 63

³⁸³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, Beyrut, 2001, IX/260,. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut, 1993, IV/284. Nevevî, *Şerhu Müslim*, Beyrut, 1971, VIII/62; Azîmabâdî *Avn 'ul-Ma'bûd*, Beyrut, 1995, IV/181.

üstüne deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli olan Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmaz.”³⁸⁴

4- أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا تقوم الساعة حتى يقاتل المسلمون الترك قوما وجوههم كالمجان

المطرقة يلبسون الشعر ويمشون في الشعر

“Müslümanlar Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmaz. Onlar, yüzleri deri üstüne deri kaplanmış kalkan gibi olan bir kavimdir. Kıl elbise giyerler ve kıl ayakkabılar içinde yürürler.”³⁸⁵

Yukarıda sözü edilen dördüncü hadisin senet kısmını aşağıdaki gibi tablo şeklinde görmemiz bize hadis-râvî ve metin ilişkisi bazında çarpıcı noktalar göstermektedir.

Kaynak	Ravî Zinciri	İfade
Buhârî	1. Ebû Hureyre, A’rec, Salih حدثنا سعيد بن محمد حدثنا يعقوب حدثنا أبي عن صالح عن الأعرج قال قال أبو هريرة	Türk ³⁸⁶ الترك
	2. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا علي بن عبد الله حدثنا سفيان قال الزهري عن سعيد ابن المسيب عن أبي هريرة	Kavm ³⁸⁷ قوما
	3. Amr b. Tağlib, Hasen, Cerîr b. Hâzim, Esved b. Âmir حدثنا أبو النعمان حدثنا جرير بن حازم قال سمعت الحسن يقول حدثنا عمرو بن تغلب	Kavm ³⁸⁸ قوما
	4. Ebû Hureyre, A’rec, Ebu’z-Zenâd حدثنا أبو اليمان أخبرنا شعيب حدثنا أبو الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ³⁸⁹ قوما
	5. Ebû Hureyre, Hemmâm, Ma’mer, Abdürrezzak حدثني يحيى حدثنا عبد الرزاق عن معمر عن همام عن أبي هريرة	Hûz ve Kirman ³⁹⁰ خوزا وكرمان
Müslim	1. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî	Kavm ³⁹¹

³⁸⁴ Buhârî, *Cihâd*, 94; Taberânî, Süleyman b. Eyüb b. Ahmed, *Müsnedü Şâmiyyîn*, Beyrut, 1984, I/86; Neysâburî, *Mustedrek*, thk. Mustafâ Abdülkadir A’ta, Beyrut, 1990, IV/522.

³⁸⁵ Müslim, *Fiten*, 65; Neseî, *Cihâd*, 42; İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1993, 15/146.

³⁸⁶ Buhârî, *Cihâd*, 94.

³⁸⁷ Buhârî, *Cihâd*, 95.

³⁸⁸ Buhârî, *Cihâd*, 94.

³⁸⁹ Buhârî, *Menâkıb*, 22.

³⁹⁰ Buhârî, *Menâkıb*, 22.

	حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وابن أبي عمر (واللفظ لابن أبي عمر) قالوا حدثنا سفيان عن الزهري عن سعيد عن أبي هريرة	قوما
	2. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا سفيان بن عيينة عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ³⁹² قوما
Ebû Davûd	1. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî, Süfyân حدثنا قتيبة وابن السرح وغيرهما قالوا ثنا سفيان عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة	Kavm ³⁹³ قوما
Tirmizî	1. Ebû Hureyre, Saîd b. Müseyyeb, Zührî حدثنا سعيد بن عبد الرحمن المخزومي و عبد الجبار ابن العلاء قالوا حدثنا سفيان عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة	Kavm ³⁹⁴ قوما
İbn Mâce	1. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة. حدثنا سفيان بن عيينة عن الزهري عن سعيد ابن المسيب عن أبي هريرة	Kavm ³⁹⁵ قوما
	2. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة . حدثنا سفيان بن عيينة عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ³⁹⁶ قوما
	3. Amr b. Tağleb, Hasen, Cerir b. Hazim, Esved b. Âmir حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا أسود بن عامر حدثنا جرير بن حازم حدثنا الحسن عن عمرو بن تغلب	Kavm ³⁹⁷ قوما
	4. Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Salih, A'meş حدثنا الحسن بن عرفة . حدثنا عمار بن محمد عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي سعيد الخدري	Kavm ³⁹⁸ قوما
Ahmed b. Hanbel	1. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا سفيان عن الزهري عن سعيد عن أبي هريرة	Kavm ³⁹⁹ قوما

³⁹¹ Müslim, *Fiten*, 62.

³⁹² Müslim, *Fiten*, 62.

³⁹³ Ebu Davud, *Melahim*, 9.

³⁹⁴ İbn Mâce, *Fiten*, 36.

³⁹⁵ İbn Mâce, *Fiten*, 36.

³⁹⁶ İbn Mâce, *Fiten*, 36.

³⁹⁷ İbn Mâce, *Fiten*, 36.

³⁹⁸ İbn Mâce, *Fiten*, 36.

³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/239.

	2. Amr b. Taġlib, Hasen, Cerir b. Hazim, Esved b. Âmir حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا أسود بن عامر ثنا جرير بن حازم ثنا الحسن ثنا عمرو بن تغلب	Kavm ⁴⁰⁰ قوما
	3. Hasen, Avf, Muhammed b. Cafer حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا محمد بن جعفر قال ثنا عوف عن الحسن	Kavm ⁴⁰¹ أقواما
	4. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا علي أنا ورقاء عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ⁴⁰² قوما
	5. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا علي أنا ورقاء عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Türk ⁴⁰³ الترك
	6. Ebû Saïd el-Hudrî, Ebû Salih, A'meş حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا عمار بن محمد بن أخت سفیان الثوري عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي سعيد الخدري	Kavm ⁴⁰⁴ قوما
İbn Hibbân	1. Ebû Hureyre, Hemmâm, Ma'mer, Abdürrezzak خبرنا ابن قتيبة قال حدثنا ابن أبي السري قال حدثنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة	Hûz ve Kirman ⁴⁰⁵ خوزا وكرمان
	2. Ebû Saïd el-Hudrî, Ebû Salih, A'meş, Süfyân b. Uyeyne خبرنا أحمد بن علي بن المثنى قال حدثنا محمد بن عبد الله بن نمير قال حدثنا محمد بن أبي عبيدة بن معن عن أبيه عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي سعيد	Kavm ⁴⁰⁶ قوما
Neysâburî	1. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Türk ⁴⁰⁷ الترك
	2. Ebû Hureyre, A'rec, Abdullah b. Fadl, İbn Sevban حدثنا أبو بكر محمد بن عبد الله بن غياث العبدي ببغداد ثنا إبراهيم بن	Türk ⁴⁰⁸ الترك

⁴⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/69-70.

⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/493.

⁴⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/530.

⁴⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/530.

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/31.

⁴⁰⁵ İbn Hibbân, *Sahih*, 15/144.

⁴⁰⁶ İbn Hibbân, *Sahih*, 15/146.

⁴⁰⁷ Neysâburî, *Mustedrek*, IV/521.

⁴⁰⁸ Neysâburî, *Mustedrek*, IV/522.

	الهيثم البكري ثنا علي بن عياش ثنا عبد الرحمن بن ثابت بن ثوبان عن عبد الله بن الفضل عن الأعرج قال : سمعت أبا هريرة	
	3. Ebû Hureyre, Hemmâm, Ma'mer, Abdürrezzak أخبرني أحمد بن جعفر القطيعي ثنا عبد الله بن أحمد بن حنبل حدثني أبي ثنا عبد الرزاق أنبا معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة	Hûz ve Kirman ⁴⁰⁹ خوزا وكرمان
Ebû Ya'la	1. Ebû Hureyre عن أبي هريرة	Kavm ⁴¹⁰ قوما
Abdürrezzak	1. Ebû Hureyre, Hemmâm, Ma'mer, Abdürrezzak أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة	Hûz ve Kirman ⁴¹¹ خوزا وكرمان
Ebû Şeybe	1. Ebû Hureyre, Saïd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا بن عيينة عن الزهري عن سعيد عن أبي هريرة	Kavm ⁴¹² قوما
	2. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd حدثنا بن عيينة عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ⁴¹³ قوما
Beyhakî	1. Ebû Hureyre, Saïd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا أبو محمد أنبا أبو سعيد ثنا الحسن بن محمد الزعفراني ثنا سفيان بن عيينة عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة	Akvâm ⁴¹⁴ أقواما
	2. Ebû Hureyre, A'rec, Ebu'z-Zenâd, حدثنا أبو الحسن محمد بن الحسين بن داود العلوي أنبا أبو القاسم عبيد الله بن إبراهيم بن بالويه المزكي ثنا أحمد بن يوسف السلمى ثنا عبد الرزاق أنبا معمر عن همام بن منبه قال هذا ما حدثني أبو هريرة	Kavm ⁴¹⁵ قوما
	3. Ebû Saïd el-Hudrî, Ebû Salih, A'meş, Süfyân b. Uyeyne أخبرنا جرير عن عمارة عن أبي زرعة عن أبي هريرة	Hûz ve Kirman ⁴¹⁶ خوزا وكرمان
İshak b. Râhveyh	1. Ebû Hureyre, Halâs b. Amr, Avf, Nadr أخبرنا النضر نا عوف عن خلاص بن عمرو عن أبي هريرة	Kavm ⁴¹⁷ قوما

⁴⁰⁹ Neysâburî, *Mustedrek*, IV/523.

⁴¹⁰ Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dîmeşk 1984, X/281. hadis no: 5878

⁴¹¹ Abdürrezzak, *Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1403, XI/374.

⁴¹² İbn Ebî Şeybe, *Musannefî'l-Ehâdis ve'l-Asâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Riyad 1409, VI/476.

⁴¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII/476.

⁴¹⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mekke 1994, IX/175.

⁴¹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX/176.

⁴¹⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX/176.

⁴¹⁷ İshak b. Râhveyh, *Müsned*, thk. Abdülğafur b. Abdulhak el-Belluşî Medine 1991, I/431.

Taberânî	1. Ebû Hureyre, A'rec, Abdullah b. Fadl, İbn Sevban, Ali b. Ayyaş حدثنا أبو زيد ثنا علي بن عياش ثنا بن ثوبان عن عبد الله بن الفضل عن الأعرج عن أبي هريرة	Türk ⁴¹⁸ الترك
	2. Ebû Hureyre, Saîd b. el-Müseyyeb, Zührî حدثنا موسى بن عيسى بن المنذر ثنا أبو اليمان أخبرنا شعيب بن أبي حمزة عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة	Ümmet ⁴¹⁹ أمة
	3. Ebû Hureyre, A'rec, Zührî حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى بن حمزة قال حدثنا بن عائذ قال حدثنا الوليد بن مسلم قال حدثنا أبو عثمان الأوقص عن الزهري عن الأعرج عن أبي هريرة	Kavm ⁴²⁰ قوما

Bu hadis kaynak olarak üç sahâbîden gelmektedir. Onlar da Ebû Hureyre, Amr b. Tağlib ve Ebû Saîd el-Hudrî'dir. Yukarıda gördüğümüz üzere kaynak kişileri aynı sahâbî olan metinlerin bile metin içerisinde söz konusu edilen topluluğun farklılık arz etmesi bize bu topluluğun isimlendirilmesi noktasında râvinin dahlinin olduğunu göstermektedir. Aynı sahâbîlerden gelen bu haber tüm tarikleri gözden geçirildiğinde çoğunluğu herhangi bir kavim adı vermezken bazı tariklerde Türk veya Hûz ve Kirman isimlerine rastlanması bu kavim adlarının tamamen râvîlerin çıkarımı olduğunu ortaya koyar. Bu çıkarım daha önce de dile getirdiğimiz üzere Arapların Ceyhun nehrinin doğusunda yaşayan çekik gözlü ve geniş alınlı herkesi Türk olarak kabul etmelerinden kaynaklansa gerektir. Hadiste geçen çekik gözlü ve geniş yüzünün yerine Türk çıkarımının konulmasının temel nedeni özellikleri verilen bu kavmin râvîler nezdinde Türkler olduğunun düşünülmesi olabilir.⁴²¹ Hal böyle olunca bu hadisin Türklerden bahsediyor olmasından daha muhtemel olan kavimler vardır ki bunların başında Moğollar gelmektedir. Ayrıca Moğolların İslâm beldelerine yapıp ettiklerine bakınca bu hadis ile ilgili olarak Moğollar mı? Yoksa Türkler mi? Kıyasını yapmak bile manasız kalmaktadır. Nitekim aşağıda sözünü edeceğimiz Benû Kantura hadislerinde de durum aynıdır.

5- حدثنا محمد بن يحيى بن فارس ثنا عبد الصمد بن عبد الوارث حدثني أبي ثنا سعيد بن جهمان ثنا مسلم بن أبي بكر قال سمعت أبي يحدث أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ينزل ناس من أمتي بغائط يسمونه البصرة عند

⁴¹⁸Taberânî, *Müsnedü Şâmiyyîn*, IV/30.

⁴¹⁹Taberânî, *Müsnedü Şâmiyyîn*, IV/30.

⁴²⁰Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüsaynî, Kahire, 1995/1415, I/19.

⁴²¹V. V. Barthold, *Orta Asya*, s.32; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 92.

نهر يقال له دجلة يكون عليه جسر يكثر أهلها وتكون من أمصار المهاجرين قال ابن يحيى قال أبو معمر وتكون من أمصار المسلمين فإذا كان في آخر الزمان جاء بنو قنطوراء عراض الوجوه صغار الأعين حتى ينزلوا على شط النهر فيتفرق أهلها ثلاث فرق فرقة يأخذون أذناب البقر والبرية وهلكوا وفرقة يأخذون لأنفسهم وكفروا وفرقة يجعلون ذراريهم خلف ظهورهم ويقاتلونهم وهم الشهداء

“Ümmetimden bazı insanlar, üzerinde köprü olan, Dicle denilen nehrin yanında, Basra adını verecekleri çukur bir yere yerleşecekler. Oranın ahalisi çoğalacak ve o şehir Muhacirlerin şehirlerinden olacak. -İbn Yahya, Ebû Ma'mer'in; müslümanların şehirlerinden olacak dediğini söyledi- Ahir zaman gelince geniş yüzlü küçük gözlü Kantura oğulları gelip, nehir kıyısına kadar inecekler o zaman şehir halkı üç gruba ayrılacak; bir grup öküzlerin kuyruğuna ve araziye sarılacak ve helak olacak, bir grup kendi canlarını tercih edip aman dileyip kâfir olacak, bir grup da çocuklarını arkalarına alıp düşmanla savaşacaktır. İşte onlar şehitlerdir.”⁴²²

Daha önce bazı fizyolojik özelliklerden sözü edilen hadislerin Türkler olarak düşünüldüğü gibi bu hadiste yer alan Benû Kantura adlı topluluk Türkler olarak yorumlanmıştır. Tıpkı “Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmaz” hadisinde yer alan geniş alınlı küçük/çekik gözlü ibaresinin yer alması Türkleri çağrıştırması için yeterli görülmüştür. Burada böyle anlamının en temel sebebi ilk dönem Araplarının Ceyhun'un öte yakasında yaşayan bütün milletleri Türk diye isimlendirmeleridir. Kendi coğrafyalarına en yakın olan ve az da olsa ilişki içinde oldukları Asya milletinin Türkler olması bu hadisin böyle anlaşılmasına sebep olmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde üç yerde bu hadis küçük değişikliklerle yer almaktadır.⁴²³ Bu esere talikte bulunan Şuayb Arnavut her üç hadisin senetleri için zayıf, metinleri için de münker demektedir. Benû Kantura hadisini sadece Ebû Davud ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde değil, bunların dışında kalan kaynaklarda da görmek mümkündür.⁴²⁴ Ancak hadis metinlerinde sözü geçen bu topluluğu Türklerle ilişkilendiren eserler Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin eserleridir.⁴²⁵ Ayrıca Hattabî, Benû Kantura'nın Türklerden olduğunu Kantura'nın ise Hz. İbrahim'in cariyesi olduğunu ve Türkler için de bu cariyeden olan çocukların neslinden geldiğini iddia etmiştir.⁴²⁶ Tarih kaynaklarında durum biraz daha

⁴²² Ebû Davud, *Melâhim*, 10.

⁴²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/40, 44.

⁴²⁴ Abdürrezzak, *Musannef*, XI/381; İbn Hibbân, *Sahih*, 15/146; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII/476, 481, 482; Neysâburî, *Mustedrek*, IV/522, 577; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, X/181; *Mu'cemu'l-Evsat*, VI/7.

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/40; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, X/181; *Mu'cemu'l-Evsat*, VI/7.

⁴²⁶ Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *Meâlimu's-Sünen*, Beyrut, 1991, IV/320.

farklıdır. Süyutî dışında Benû Kantura'nın Türklerle ilişkilendirildiği⁴²⁷ görülmemektedir. Ayrıca Kantura'nın süslü bir elbise veya kaftan olduğuna dair iddialar⁴²⁸ göz önüne alınınca bu elbiseyi giyen herkese Benû Kantura denebileceği açıktır.

Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türkler birgün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu uydurma hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştırmak amacıyla söylenmiştir. Nitekim Câhız (ö. 255/869) daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklerle haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.⁴²⁹

6- حدثنا محمد بن يحيى البصري حدثنا محمد بن يعقوب قال: حدثني إسحاق بن إبراهيم بن الغمر مولى سموك قال : حدثني أبي عن جدي قال: سمعت معاوية بن حديج يقول: كنت عند معاوية بن أبي سفيان حين جاءه كتاب عامله يخبره أنه وقع بالترك وهزمهم وكثرة من قتل منهم وكثرة من غنم فغضب معاوية من ذلك ثم أمر أن يكتب إليه قد فهمت ما ذكرت مما قتلت وغنمت فلا أعلمن ما عدت لشيء من ذلك ولا قاتلتهم حتى يأتيك أمري قلت له : لم يا أمير المؤمنين؟ فقال: سمعت رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول: لتظهرن الترك على العرب حتى تلحقها بمنابت الشيخ والقيصوم فأكره قتالهم لذلك

Muhammed b. Hudeyc, Muâviye b. Ebû Süfyan'dan duyduğu sözleri şöyle aktarmaktadır: Ben, Muâviye'ye valisinden Türklerle savaştığını, onları yendiğini ve çoğunu öldürdüğünü ve fazla miktarda ganimet aldığını bildiren bir mektup geldiğinde Muâviye b. Ebû Süfyan'ın yanındaydım. Muâviye buna çok sinirlendi ve sonra ona şöyle bir cevap yazılmasını emretti: “Öldürdüğün kişiler ve aldığın ganimetler hakkındaki söylediklerini çok iyi anladım. Bir daha böyle bir haberi bildirme ve sana emrim gelinceye kadar onlarla savaşma!” Ben de bunun üzerine “Müminlerin Emiri! Neden?” diye sordum. O da Rasûlullah (sav)'dan şöyle duyduğunu söyledi: “Ben Rasûlullah (sav)'in şöyle dediğini duydum: “Arapların karşısına Türkler çıkacak. Arapları Şiyh⁴³⁰ otağı ve Kaysum'a⁴³¹ kadar takip edecekler. Bu yüzden onlarla savaşmak hoşuma gitmiyor.”⁴³²

⁴²⁷ Suyutî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, thk Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1952, s. 24.

⁴²⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 396.

⁴²⁹ Câhız, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.85; Zeki Velidî Togan, *a.g.e.*, s. 74; Ramazan Şeşen *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 3-4; Abdülkerim Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türkler*, Ankara, 2002, IV/239.

⁴³⁰ Şiyh: Güzel kokulu pelin cinsi bir bitki. Yemame ve Irak tarafında bir yer. Bak: “Mu'cemu'l-Buldan” (3/379)

⁴³¹ Kaysum: Çölde yetişen güzel kokulu bir bitki. Şiyh'in karşı tarafındaki su. Aralarında, Mekke ve Kûfe arasında bulunan ve hacıların geçtiği dağ yolu olan Fayd vardır. Bkz. “Mu'cemu'l-Buldan” (4/282,422)

⁴³² Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XIII/301. hadis no: 7376

7- عبد الرزاق عن معمر قال أخبرني رجل من أهل الشام ممن كان يحرس عمر بن عبد العزيز قال ما رأيت عمر بن عبد العزيز قتل أسيرا قط إلا واحدا من الترك قال جيء بأسرى من الترك قال فأمر بهم أن يسترقوا فقال رجل ممن جاء بهم يا أمير المؤمنين لو كنت رأيت هذا لأحدهم وهو يقتل في المسلمين لكثرت بكأوك عليهم قال فدونك فاقتله قال فقام إليه فقتله

Ma'mer b. Râşid şöyle bir haber nakletmektedir: Şam halkından Ömer b. Abdülaziz'i koruyan kişilerden biri bana şöyle söyledi: Ben Ömer b. Abdülaziz'i hiç esir öldürürken görmedim. Sadece bir Türk esir hariç. Türklerden esirler getirilmişti. Bu esirlerin köle yapılmasını emretti. Bunun üzerine onları getiren adamlardan biri "Müminlerin emiri eğer sen bunu -birini göstererek- müslümanları öldürüyorken görseydin gözyaşlarına boğulurdun" dedi Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz "Ne duruyorsun öldür onu" dedi. O da kalktı esire doğru gitti ve öldürdü.⁴³³

8- عن زيد بن محمد قال كنت في غزاة مع مسلمة بن عبد الملك بالترك فهدهه رسل خاقان وكتب إليه لألقينك بحزاورة الترك فكتب إليه مسلمة إنك تلقاني بحزاورة الترك وأنا ألقاك بحزاورة العرب يعني قيسا

Zeyd b. Muhammed şöyle dedi: Ben Mesleme b. Abdülmelikle birlikte bir savaşırken Türk Hakanı seni Türklerin en yiğitleriyle karşılayacağım diye bir mektup göndererek tehdit etti. Mesleme b. Abdülmelik de bunun üzerine ben de seninle Arapların yiğitleriyle birlikte karşılaşacağım dedi. Arapların yiğitlerinden Kays kabilesini kastetti.⁴³⁴

9- أن رجاء بن حيوة كتب الى هشام بن عبدالمك بلغني يا أمير المؤمنين أنه دخلك شيء من قتل غيلان وصالح وأقسم لك بالله يا أمير المؤمنين إن قتلهما أفضل من قتل الفين من الروم أو الترك

Reca' b. Hayve, Hişam b. Abdülmelik'e şöyle bir mektup yazdı: "Müminlerin Emiri! Ğaylan ve Sâlih'in öldürülmelerinin seni endişelendirdiği haberi bana ulaştı. Allah'a yemin ederim ki o ikisinin öldürülmesi Türklerden ve Rumlardan öldürülecek iki bin kişiden daha değerlidir."⁴³⁵ Bu haberden anlaşılmaktadır ki öldürülen iki kişinin önemine binaen en çetin düşman Türkler ve Rumlardan ikibin askerin öldürülmesinden daha değerli görülmektedir. O dönemin zihin yapısına dair bu haberin bize verdiği ipucu Emevîler'in en parlak dönemlerinden biri olan Hişam b. Abdülmelik döneminde bile endişe duyulan düşmanın Türkler ve Rumlar olmasıdır.

10- عن النبي صلى الله عليه وسلم قال سام أبو العرب وحام أبو الحبش ويافت أبو الترك

⁴³³ Abdürrezzak, *Musannef*, V/205. hadis no: 9392

⁴³⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI/412.

⁴³⁵ İsfehanî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut, 1405, V/171-172.

Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Sam Arapların, Ham Habeşlilerin, Yafes de Türklerin atasıdır.”⁴³⁶ Yâfes’in Rumların atası olduğunu bildiren hadisler de mevcuttur.⁴³⁷ Buradan anlaşılmaktadır ki Yâfes Arapların kuzeyinde bulunan bütün beyaz ırkın atası olarak kabul edilmektedir. Daha önce Türklerin kökenine dair rivayetleri konu ederken Yâfes’in Türklerin atası olduğuna dair haberler söz konusu edilmişti. Burada yeniden Yâfes’in Türklerin atası olduğuna dair bilgiye değinilmesinin nedeni hadis kaynaklarında da aynı bilgiye rastlanılmasıdır.

Türklerle müslüman Arapların askerî ve siyasî mücadelelerini hadis şeklinde anlatan rivayetlerin haricindeki diğer rivayetlerde de iki temel tema olduğu görülmektedir. Birinci grup Türkleri kötileyip onların Allah’ın gazabına uğramış millet olarak tavsif etmektedir. Diğeri de bu fikre karşı çıkmak amacıyla aynı metotla uydurulmuş olanlar. Bir nevi “Sizin dediğiniz gibi değil, Türkler azgın, yoldan çıkmış, zalim milletleri cezalandırmak için Allah tarafından gönderilmiş mukaddes bir “İlahî Ordu” demek istemişlerdir. Görünen o ki, uzun asırlar devam etmiş olan savaş meydanlarındaki çetin ve amansız mücadele, psikolojik ve soğuk savaş alanında da devam etmiş; her bir taraf hasmını ilzam etmek ve yıldırma için hadis uydurma yolunu ihmal etmemişlerdir.⁴³⁸

Sonuç olarak Hz. Peygamber’in Türklerle ilgili hadislerinde Türklere dair ne bir övgü ne de bir yergi bulabilmek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber’in hiçbir milleti toptan övdüğü veya yerdığı nakledilmemektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber’in hadislerinde yer alan Türk ibarelerinin olduğu yerleri ideolojik bir okumaya tabi tutarak ele almak bu hadisleri olağan seyrinde anlamamızın önünde engel olarak gözükmektedir.

Hz. Peygamber’in hadislerinde Türk mefhumuna değindikten sonra acaba Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan ayetlerde Türklere atıf var mıdır? sorusu akla gelmektedir. Türk kelimesi ayet lafızlarında yer almamasına rağmen kimi ayetlerin tefsirinde Türklere dair bilgilere rastlamak meselenin özünü araştırmak için merak uyandırmaktadır.

1.3. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE TÜRKLER

İslâm orduları ile Türklerin ilk karşılaşmaları Hz. Ömer dönemine denk gelmektedir. Daha önce sözünü ettiğimiz üzere Hz. Peygamber’in ve müslümanların Türklerden haberdar olduğuna dair elimizde yeterince veri bulunmaktadır.

⁴³⁶ Taberânî, Süleyman b. Eyüb b. Ahmed, *Müsnedü Şâmiyyîn*, Beyrut, 1984/1405, IV/30.

⁴³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/9, 10; Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’an*, 38, Menâkıb, 70; Neysâburî, *Mustedrek*, II/595; Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, VII/210, XVIII/145.

⁴³⁸ Talat Sakallı, *a.g.m.*, s.241

Türkler ile müslüman Araplar arasındaki ilk temas Hazar Türkleri ile olmuştur. Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya bölgelerinde fetih hareketleri ile görevli Abdurrahman b. Rabîa el-Bab ve Belencer şehirlerinin üzerine yürümüş hatta Hazarların başkenti Beyda'ya⁴³⁹ (İtil) kadar ulaşmıştır.⁴⁴⁰ Ancak bazı araştırmacılar, Taberî'nin verdiği bu bilgiye rağmen müslümanların Belencer ve arkasından Beydâ'ya kadar ilerlediklerini mümkün görmemektedir.⁴⁴¹ Çalışmamız konu itibarıyla Hazar Türklerini içermediği için biz Araplarla Hazarlar arasındaki ilişkiler üzerinde durmayacağız. Arap-Hazar ilişkileri başlı başına bir başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniştir. Burada dile getirmemizin sebebi ise Türklerle Araplar arasındaki ilk temasın Mâverâünnehir bölgesinde değil Kafkaslarda olduğunu belirtmektir. Nitekim Şaban Kuzgun'un *Hazar ve Karay Türkleri, Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*,⁴⁴² Hakkı Dursun Yıldız'ın *İslamiyet ve Türkler*,⁴⁴³ Zekerîya Kitapçı'nın *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*,⁴⁴⁴ Murat Eldarov'un *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*,⁴⁴⁵ Mehmet Çoğ'un *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da İslam Hakimiyeti*,⁴⁴⁶ Fatih Erkoçoğlu'nun *Arap-Hazar İlişkileri*⁴⁴⁷ isimli çalışmalarında Arap-Hazar ilişkileri değerlendirilmiştir.

Mâverâünnehir bölgesindeki ilk karşılaşmanın da Hz. Ömer devrinde 12-23/634-644 yıllarında girişilen İslâmî fetih hareketleri sırasında olduğu görülmektedir. İslâm hâkimiyetinin doğu sınırları bu ilk hamlede Ceyhun Nehrine kadar ulaşmış bulunuyordu. Ceyhun Nehri ise genel tarihî seyri ve bitmek tükenmek bilmeyen milletler mücadelesinde Turânilerle (Türkler) ile Âriler (İranlılar) arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir. Eski ve ortaçağ boyunca Ceyhun Nehrinin batısında kalan topraklara İran, doğusuna ve özellikle de Türklerin yaşadığı yerlere ise Turan Yurdu deniliyordu. Hz. Ömer döneminde büyük bir hızla hareket eden bu fetih dalgası neden Ceyhun kıyısına gelince duraklamıştır? İşte bu sorunun cevabını yine o dönem bilgilerini içeren kaynaklara dönerek bulabiliyoruz.

Konunun başında şunu vurgulamak gerekmektedir ki o da bu dönemden itibaren müslümanların yalnız Türk topraklarında giriştikleri değil o günün İslâm coğrafyası dışında

⁴³⁹ Bu şehrin diğer ismi Elil yahut Alil olup, Araplar "el-Beyzâ" diye tesmiye etmektedirler, bkz. Zeki Velidi Togan, "*Hazarlar*", *İA*, İstanbul, 1977, V/397-408.

⁴⁴⁰ Taberî, *Târih*, II/541; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/132-133.

⁴⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 31; Hüseyin Ali Dakukî, "Dört Halife Döneminde Araplar ve Hazarlar", çev. M. Faruk Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2*. cilt, Ankara, 1987, s. 93.

⁴⁴² Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri, Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Ankara, 1993, s. 84-87.

⁴⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 60-67; 76-79.

⁴⁴⁴ Zekerîya Kitapçı, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*, Konya, 2005.

⁴⁴⁵ Murat Eldarov, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri, 2006.

⁴⁴⁶ Mehmet Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da İslam Hakimiyeti*, Trabzon, 2009.

⁴⁴⁷ Fatih Erkoçoğlu, *Arap-Hazar İlişkileri*, Ankara, 2012.

giriştikleri tüm askerî ve siyasî faaliyetler sonucunda elde ettikleri topraklar için “fetih” sözcüğünü kullandıklarını görürüz. Nitekim Türklerle doğrudan ilk temasın bu fetih hareketleri sonucunda olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Müslümanların bu askerî hareketlere neden bu ismi vermiş olabileceğine cevaben şunları söyleyebiliriz. Arapça’da “açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma” anlamlarına gelen fetih (feth, çoğulu fütûh, bunun da çoğulu fütuhat), terim olarak İslâm’da meşru görülen savaşlar hakkında cihad kelimesine benzer şekilde, müslümanların gayri müslimlerle gerçekleştirdikleri toprak mücadelelerini tarihte ve günümüzde bilinen diğer istilâ ve sömürü savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır.⁴⁴⁸ Her ne kadar Orta Asya ve Türk tarihiyle uğraşan kimi tarihçiler “bu ilk fetihler büyük çapta yağmacı akınlardan başka bir şey değildi. Amacı ise sonuçta karşı konulamaz bir biçimde Arapların ilerleyişini sağlamaktı.”⁴⁴⁹ diyerek bu hareketlerin istila ve sömürü amacı güttüğünü iddia etmişler ve bu duruma müslüman tarihçilerle aynı pencereden bakmadıklarını göstermişlerdir.

Bu dönemle alakalı olarak ilk dikkatimizi çeken husus İran fetihleri sonucunda elde edilen ganimetler arasında İslâm öncesi döneme dair ünlü şahsiyetlere ait olan bir takım eşyaların müslümanların eline geçmiş olmasıdır. Rivayetlerden öğrendiğimize göre İranlıların Türklerle yapmış oldukları savaşlarda elde etmiş oldukları Hakanlara ait şahsi eşyaların, bu ganimetin içerisinde olduğudur. Sözünü ettiğimiz rivayete göre Ka’kâ b. Amr, bir İranlıya yetişerek onu öldürmüş ve ondan iki heybe almıştır. Bunların birisinde beş kılıç, diğerinde ise altı kılıç ile bazı zırhlar bulunmaktadır. Bu zırhlardan biri Kısra’nın ve onun miğferlerinin, biri Heraklius’un, biri Türklerin hükümdarı Hakan’ın, biri Hindistan kralı Daher’in, biri Behrâm Çûbin’in, biri Siyâvuş’un ve birisi de Nu’mân b. Münzir’in⁴⁵⁰ zırhıydı. İranlılar bu zırhları Hakan, Heraklius ve Daher ile savaştıkları sırada elde etmişlerdi. Nu’mân ile Behrâm Çûbin’in zırhlarına gelince, bunları da Kısra’dan kaçırdıkları sırada ganimet olarak almışlardı. Kılıçlara gelince, bunlar Kısra Enûşirvân’ın Hürmüz’ün Kubâd’ın, Fîrûz’un, Heraklius’un, Türklerin Hakanının, Dâher’in, Behrâm’in, Siyâvuş ile Nu’mân’ın kılıçlarıydı. Ka’kâ bütün bunları Sa’d’ın huzuruna götürmüştür. Sa’d onu istediği kılıcı seçmekte serbest bırakınca o da Heraklius’un kılıcını seçmiş Behrâm’in zırhını K’akâ’ya verdikten sonra Kısra ile Nu’mân’ın kılıçları dışında geri kalanları askerleri arasında dağıtmıştır. Kısra ile Nu’mân’ın kılıçlarını, Kısra’nın tacı ve elbisesini, ganimetin beşte biri ile birlikte fethin bir nişanı olarak

⁴⁴⁸ Mustafa Fayda, “Fetih”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/467.

⁴⁴⁹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 30; V. V. Barthold, *Türkistan*, s.198

⁴⁵⁰ Hire’deki Lahmî sülalesinin en meşhur hükümdarıdır. En önemli hükümdarı olmamasına rağmen Araplar tarafından en bilineni olmasının temel nedeninin Türklerle dair şiirleri de bulunan Nabiğa ez-Zübyânî’nin ve Adi b. Zeyd’in, Numan’ın saray şairleri olmasıdır. (bkz. A. Moberg “Nûmân b. Al-Munzir”, *İA*, İstanbul, 1964, IX/351; İrfan Shahîd “al-Numan b. al-Mundhir”, *EI²*, Leiden, 1995, VIII/119)

müslümanların görmesi için Hz. Ömer'e göndermiştir.⁴⁵¹

22/642-643 yılında Suveyd b. Mukarrin'in komuta ettiği ordu Bistâm'da olduğu bir sırada Suveyd b. Mukarrin Cürçân hükümdarı Ruzbân Sûl ile mektuplaşmış ve bunun üzerine oraya doğru ilerlemiştir. Ruzbân Sûl ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Anlaşmaya razı olmasına rağmen cizye ödemeye yanaşmamıştır. Suveyd'in ona üstün gelmesiyle cizye vermeye de razı olmuştur. Fakat Dihistan⁴⁵² Türklerinin akınlarına karşı duran askerlerden Suveyd cizye alınmaması şartı ile bir anlaşma metni yazdırtmıştır.⁴⁵³

Horasan'ın fethiyle görevlendirilen Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetlerinin komutanı olan Ahnef b. Kays Hz. Ömer ve bilhassa Hz. Osman devrindeki fetihler sırasında büyük başarılar göstermiştir. 24/644-650 yıllarında Herat, Merv, Merverrûz, Belh ve bölgedeki diğer şehirleri fethetmeyi başarmıştır. Sâsânî Hükümdarı III. Yazdicerd'in son direnişini de kırarak Tohâristan'a kadar ilerlemiş ve bir müddet Horasan'ın bir şehrinde valilik yapmıştır.⁴⁵⁴ Ahnef b. Kays'ın Türkler'in yoğun olarak yaşadığı Merv, Mervurrûz ve Belh'e girdiği haberini alan Hz. Ömer ona şöyle bir mektup yazarak takip etmesi gereken stratejiyi bildirmiştir: "Sakin nehrin öbür yakasına geçmeyiniz. Elinizde bulunan topraklarla yetinin. Hangi şartlarla Horasan'a girebildiğinizi bilmektesiniz. Bu şartlara bağlı kalın ki zaferiniz devam etsin. Sakin ola nehrin karşı yakasına geçmeyesiniz, dağılır, perişan olursunuz!"⁴⁵⁵

Hz. Ömer'in bu çağrısına kulak verilmiş olacak ki bu dönemde müslüman fatihlerin Ceyhun nehrinin diğer yakasına geçemedikleri görülür. Bir taraftan halifenin kendisinden oldukça uzak olan bölgedeki haberleri yakından takip ettiğine, diğer taraftan da fethedilen bölgelerde kalıcı olabilmek için her türlü tedbirin alınmasının gerektiğine işaret eden bu rivayette yer alan nehirden maksat, Araplar'ın Ceyhun veya Belh adını verdikleri Amuderya'dır.⁴⁵⁶ Türkler ise Amuderya nehri için ırmak anlamında "Ögüz" tabirini kullanmışlardır.⁴⁵⁷ Daha önce İranlılarla Türkler arasında doğal bir sınır olarak tarih boyu varlığını korumuş olan Ceyhun nehri bu sefer ise aynı işlevi Türklerle Araplar arasında görmüştür. Türkler ile Araplar arasında ilk tabii sınır olan Amuderya'nın kuzeyinde kalan ve Araplar tarafından fethedilerek İslâm hâkimiyeti altına alınan bölgelere, rivayette geçen

⁴⁵¹ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, Beyrut, 1997, II/189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/476; İbn Haldûn, *Târih*, II/465

⁴⁵² Dihistan: Cürçân ve Harezmi yakınlarında bir beldenin adıdır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II/579.)

⁴⁵³ Taberî, *Târih*, II/538. Bazı araştırmacılar bu anlaşmanın tarihini 19/639-40 olarak vermektedir. Fakat Taberî bu olayı 22/642 olaylarının altını işlemektedir. Belki de bunu Arapların Nihavend'deki savaşları (22/642) öncesine kadar Cürçân'a gelememeleri temeline dayandırmaktadır. (Farda Asadov, "*VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümranlık Süren Türk Sulî Hanedanı*", çev: Bülent Keneş, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, IV/313.)

⁴⁵⁴ Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, İstanbul, 1989, II/174

⁴⁵⁵ Taberî, *Târih*, II/547; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/137.

⁴⁵⁶ Mustafa S. Küçükaşçı, a.g.m., 22.

⁴⁵⁷ Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, İstanbul, 1991, III/98.

“nehriñ öte yakası” anlamında Mâverâünnehr adı verilmiştir.⁴⁵⁸ Bu topraklar günümüze kadar bu isim ile anılır olmuştur.

Daha sonra bu sınırın geçilmesi noktasında kimi girişimler olsa da Ahnef b. Kays Belh’den Hârezm üzerine yapılan seferlerde başarılı olamamıştır. Ancak İran hükümdarının yeniden İran ve İranlılar üzerinde hakimiyet kuramaması bizatihi Ahnef b. Kays’ın çabalarının bir neticesidir.⁴⁵⁹

Yezdicerd’in elçileri Hakan’a ve Oğuzlara ulaştığı zaman Yezdicerd yenik olarak nehri geçinceye kadar yardıma gitmemişlerdir. Hakan daha sonra bizzat Yezdicerd’in kendisinin yardım istemesi üzerine onu kurtarmayı kabul etmiştir. Soğdlular da bu çağrıya kulak vermiş, Türk Hakanının komutası altında Türkler, Ferganalılar ve Soğdlular Yezdicerd’e yardım amacıyla harekete geçmişlerdir. Sonra Yezdicerd, Hakanla birlikte nehri geçip Belh’e gelmişlerdir. Belh’de bulunan Kûfeliler Türk Hakanı Mervurrûz’a doğru Ahnef üzerine yürümek için Belh’den çıktığı haberini Ahnef’e ulaştırmıştır.⁴⁶⁰

Taberî’nin uzun bir şekilde anlattığı rivayete göre bir gece Ahnef kendisine fayda sağlayacak bir taktik duymak amacıyla askerinin içerisinde gezintiye çıkmıştır. Bu sırada hayvanlarını yemleyen iki adamının aralarında konuşmalarına kulak misafiri olarak onlardan duyduğu ordunun arkasına dağa vermek suretiyle orada yer alan akarsuyun düşmanla aralarında bir hendek olması fikri aklına yatmıştır. Birgün sonra bu stratejiyi hayata geçirerek akşam duyduğu şekilde orduya savaş düzeni aldırılmıştır.⁴⁶¹

Ahnef’in ordusu on bin Kûfe’den, on bin de Basra’dan olmak üzere yirmi bin askerden oluşmuştur. Daha sonra Türk ordusu gelerek savaş alanına konuşlanmıştır. Yiyecek ve su ihtiyaçlarını gördükten sonra ortamı keşfetmek için o gece Ahnef’e saldırmamışlardır. Geceleyin Ahnef’in bilgi edinmek amacıyla gizlice Hakanın ordugâhının yakınına kadar gittiği de bildirilir. Sabahleyin Hakan’ın ordusundan mübareze amacıyla çıkan üç askeri Ahnef’in öldürmesi üzerine Hakan, Ahnef ile savaşmaktan vazgeçmiştir. Çünkü savaş öncesinde mübareze için meydana çıkan kişilerin öldürülmesi Türklerin uğursuz saydığı şeylerdendi. Bu şekilde savaş öncesi mübarezelerde üç askerini kaybeden Türk Hakanı bunu uğursuzluk sayarak şunları söylemiştir: “Burada kalışımız uzadı, bu kavim daha önce misli görülmemiş şekilde bu mekânda vuruldu. Müslümanlarla savaşmamızda, bizim için bir hayır yoktur, artık dönelim.”⁴⁶² Bu sözleri söyleyen Hakan askerlerini geri çekmiştir. İbn Haldûn da

⁴⁵⁸ V. V. Barthold, “Mâverâünnehr”, *İA*, VII/408.

⁴⁵⁹ Reckendorf, “Ahnef”, *İA*, İstanbul, 1978, I/224; Ch. Pellat, “al-Ahnef b. Kays”, *EI*, Leiden, 1986, I/304.

⁴⁶⁰ Taberî, *Târih*, II/547; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/137; İbn Haldûn, *Târih*, II/476.

⁴⁶¹ Taberî, *Târih*, II/547; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/137.

⁴⁶² Taberî, *Târih*, II/548; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/138.

bu olayı bu kadar uzun anlatmamasına rağmen Hakanın askerlerinin mübarezede öldürülmelerini uğursuzluk saydığını rivayet etmektedir.⁴⁶³

Hakan'ın Belh'e çekildiği haberi yayılınca Yezdicerd Mervu'r-Rûz'da Hakan'ın yanından ayrılarak Merv-i Şahcân'a gitmiştir. Orada bulunan Hatem b. Numan ve adamları kaleye sığınmak zorunda kalmışlardır. Onları kuşatan Yezdicerd böylelikle rahatça hazinelerini bulunduğu yerden çıkartabilecekti. Hakan da onu Belh'de beklemekteydi. Türklerin geri çekildiğini gören İslâm ordusu ise Ahnef'e:

“Bunları kovalamaya ne dersin?” diye sormuşlar, Ahnef de askerlerine:

“Yerinizde durun, onları bırakın” demiştir.⁴⁶⁴

İbn Kesîr, Ahnef'in bu görüşünde isabetli olduğunu Hz. Peygamber'in “sizi bıraktıkları müddetçe, Türkleri bırakın, onlara ilişmeyin” hadisiyle delillendirerek ifade etmektedir.⁴⁶⁵ Ahnef b. Kays'ın o gün için ordusunu bu takipten sakındırması güzel bir taktiktir. Çünkü bu şekilde hem halifenin sözüne kulak vermiş, onun emrine itaat etmiş hem de fethettiği bölgeyi kontrolü altında tutmuştur. Ancak ordusunu bu takipten men eden Ahnef'in Hz. Peygamber'in yukarıda sözünü ettiğimiz hadisi bilip bilmediği konusunda bir şey söylememiz mümkün değildir.

Ahnef'in, Hakanın ordusuyla meşgul olması sebebiyle Yezdicerd güven içerisinde hazinelerini bulunduğu yerden çıkararak bir yerde toplamıştır. Toplanan bu hazineler İran hazinelerinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Hazinelerini başka bir yere taşımak isteyen Yezdicerd, Hakan'a iltihak etmek istemiş, bunun üzerine İranlılar ona şöyle demişlerdir: “Ne yapmak istiyorsun?” O da: “Hakan'a sığınmayı, böylece ya onunla birlik olurum veya Çinlilerle.” demiştir. Bunun üzerine İranlılar ona şöyle karşı çıkmışlardır: “Dur bakalım, Bu iyi bir fikir değil. Sen toprağını ve milletini bırakarak başka bir milletle alıp başını gideceksin. Bizimle beraber gel bu kavimle anlaşalım. Onlar vefalı ve dindar insanlar. Onlar topraklarımızda iyi davranıyorlar. Bize kendi ülkesinde iyi davranacak dini olmayan vefaları konusunda da bir fikrimizin olmadığı bir milletense bize topraklarımızda iyi davranan bir millet daha sevimli gelmektedir.” Bunun üzerine Yezdicerd onlara karşı çıktı; onlar da ona karşı çıktılar ve şöyle eklediler: “Bizim hazinelerimizi bize bırak! Biz onu memleketimize iyi davranan idarecilere vereceğiz. Hazineleri memleketimizden başka bir yere çıkaramazsın.” Yezdicerd'in karşı çıkması üzerine aralarında bir çatışma çıkmış ve ondan hazineleri alarak onu kendi haline bırakmışlardır. Yezdicerd de Türk Hakanı'nın peşinden giderek Fergana'ya

⁴⁶³ İbn Haldûn, *Târîh*, II/486.

⁴⁶⁴ Taberî, *Târîh*, II/548; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/138.

⁴⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/138.

ulaşmıştır. Yezdicerd'in elinden hazineleri alan İranlılar ise Kisrâ'nın mal ve hazinelerini Ahnef'e getirerek onunla sulh yapmışlardır.⁴⁶⁶ Bir başka rivayette Yezdicerd'in hazinelerini Hârise b. Numan'ın daha önce gömülen yerden çıkarıp getirdiği ve Yezdicerd'i Hakan'ın kendisine dönünceye kadar Belh şehrinde beklediği nakledilmektedir.⁴⁶⁷

Hz. Osman'ın ilk yıllarında, Hz. Ömer döneminde başlayan fetihler devam etmiş, bu devirde Saîd b. Osman tarafından Taberistan fethedilmiş, Cürcân Türk hükümdarı cizyeye bağlanmıştır.⁴⁶⁸

Bu dönemde Horasan şehirlerinde zaman zaman hâkimiyet el değiştirmiştir. Devletini kaybetmiş olan Yezdicerd son bir ümitle 31/651'de Kirman'dan⁴⁶⁹ bölgesinden yanındaki orduyla Merv'e doğru gelmiştir. Şehrin merzübânı Mahveyh'den müslüman ordularına karşı koyabilmek amacıyla güçlü bir ordu oluşturabilmek için elinde ne kadar parası varsa istemiş ancak şehrin merzübânı bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine durumlarından endişe eden şehir halkı ve merzübânı Mahveyh⁴⁷⁰, Türklerden kendisine yardım etmeleri için yardım istemiş bunun üzerine Tohâristan Yabgusu Nîzek⁴⁷¹ Tarhan'ın⁴⁷² yetişmesinden dolayı Yezdicerd şehri terketmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Nîzek, Yezdicerd'e ulaşarak onunla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Nîzek ona şunları söylemiştir: “Beni kızlarından biriyle evlendir ki seninle birlikte düşmanlarına karşı savaşayım.” Bunun üzerine Yezdicerd de ona: “Köpek! Buna nasıl cüret edersin” demiştir. Askerlerini teyakkuz halinde durduran Nîzek bunun üzerine Yezdicerd'e saldırmış ve yanındaki askerleri de öldürmüştür.⁴⁷³ Nîzek ismini Taberî nakletmektedir. İbn Kesîr, Türklerden yardım istendiği ve Türklerin de Yezdicerd'in yanına gelerek adamlarını öldürdüğü bunun sonucunda

⁴⁶⁶ Taberî, *Târih*, II/548; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/138.

⁴⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/138.

⁴⁶⁸ Taberî, *Târih*, II/607-608.

⁴⁶⁹ Kirman: Semerkant ile Buhârâ arasında yer alan bir bölgedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I/515-517.)

⁴⁷⁰ Merv valisi Mahveyh şehrin kapılarını III. Yezdecird'e kapatmıştı. Şahın beraberinde küçük bir birlik ve hazineyi taşıyan bir kervan vardı. Önce Merv ahalisi saygıyla şahın huzuruna gelip itaat arz etmiş fakat III. Yezdecird Araplarla savaşmak için para isteyince, Mahveyh Arapların kendisine ulaşamayacaklarını düşünerek fırsat eldeyken şahın beraberindeki hazineye el koyup yerine geçebileceğini hesaplamıştı. Şahın muhafızlarına bizzat saldırmaya cesaret edemediğinden Türklerden yardım almayı uygun görmüştü. (Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, s. 300-301.)

⁴⁷¹ Belâzürî onun Nizek Tarhan olduğunu, Badgis'te hakimlik yaptığını ve Kuteybe tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Taberî de aynı ismi veriyor ancak Firdevsî, itiraz ederek, onun isminin Bijan Tarhan olduğunu ileri sürüyor. Yine ona göre Bijan'ın ölüşü Semerkant'daydı. 709 yılında öldürülen Nizek Tarhan onun genel valisi idi. Şu halde büyük bir ihtimalle Tarhan'ın adı Nizak değil Bijan idi. Arap kaynaklarında geçen Nizak'da, Arapça da “j” olmadığı için, olsa olsa Bijan'ı gösterebilir. (Lev Nikolayeviç Gumilev, *a.g.e.*, s. 301.)

⁴⁷² Taberî, *Târih*, II/623. Türk Ünvanı olan Tarhun veya Tarhan, Ceyhun'un hem doğusunda hemde batısında mevcuttur ve Hakan'ın emrinde bir hükümdar demektir. (J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s. 206)

⁴⁷³ Taberî, *Târih*, II/623.

korumasız kalan Yazdicerd'in kaçıp sığındığı bir yerde öldürüldüğünü nakleder. Ancak yardıma gelen komutanın kim olduğu yönünde herhangi bir bilgi vermez.⁴⁷⁴

Ahnef b. Kays komutasındaki ordu Kûhistan⁴⁷⁵ üzerine yürümüş ve burada karşılarına Heratlı Akhunlar çıkmıştır.⁴⁷⁶ Ahnef onlarla savaşmış ve onları da mağlup etmiştir.⁴⁷⁷ Ahnef b. Kays 32/652 yılında Mervu'r-Rûz, Tâlekân,⁴⁷⁸ Faryâb,⁴⁷⁹ Cûzcân ve Tohâristan'ı fethetmiştir.⁴⁸⁰ Ayrıca Belh halkıyla da bir anlaşma yapmıştır.⁴⁸¹

Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Abdullah b. Hâzim, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in emrinde İran ve Horasan'daki fetihlere kumandan olarak katılmıştır. Birçok yerin fethedilmesinde başarılı hizmetler görmüştür. 651-652 yıllarında Herat ve Serahs'ı fethetmeyi, bir yıl sonra da isyan eden Kârinin kuvvetlerini yenmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Basra Valisi Abdullah b. Âmir tarafından Horasan'a vali tayin edilmiştir.⁴⁸²

Bu bölgeye yönelik fetih hareketlerinde dikkatimizi çeken bir husus fethedilen bölge insanının bir süre sonra yapılan anlaşmayı ihlal ederek isyan etmesidir. Dolayısıyla bu durum aynı şehrin veya aynı bölgenin ilk olarak ne zaman ve hangi komutan tarafından fethedildiği bilgisinin karışmasına neden olmuştur. Bu durum bölgeye yönelik fetih hareketlerinin başladığı ilk yıllardan sonraki dönemlere kadar devam eder.⁴⁸³

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/170

⁴⁷⁵ Bu ada farklı birçok bölgeye isim olarak verilmiştir. Bunlar horasan Kûhistanı, Kirman Kûhistanı ve Kâbul Kûhistanıdır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/472.)

⁴⁷⁶ Aslına bakılacak olursa o dönemde Eftalit devleti çoktan yıkılmıştı. Fakat Mâverâünnehir bölgesindeki şehirlerde hala Eftalit kalıntısı Türk Beyleri şehirlere hakimdi. Nitekim J. Wellhausen'in bu konudaki görüşleri de bu yöndedir: Akhunlar bir müddet için bütün Mâverâünnehir'e hakim olmuşlardı. Bu yüzdendir ki Makdîsî, bu bölgeyi "Akhunlar diyarı" olarak zikreder. Konumuza esas olan zamanlarda ise; bunlar ön plandaki mevkilerini Türklere terk etmiş bulunuyorlardı. Türklerin asıl ikamet mahalleri Seyhun'un (Jaxertes) doğusunda idi. Fakat bunlar bu bölgeden giriştikleri ve çok uzaklara kadar sevk edilen akınlar sırasında, birçok yerlerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlar kurarak bölge halkından (İranlılardan) vergi almaya başlamışlardı. (J. Wellhausen, *a.g.e.*, s. 206.)

⁴⁷⁷ Taberî, *Târih*, II/625.

⁴⁷⁸ Tohâristan'ın en büyük şehri olup belh ile Mervu'r-Rûz arasında bulunmaktadır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/7-9.)

⁴⁷⁹ Faryâb: Belh yakınlarında bir şehirdir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/294.)

⁴⁸⁰ Taberî, *Târih*, II/630-631.

⁴⁸¹ Taberî, *Târih*, II/632. Arapların ilk fetihlerine karşı direnişin ağırlıklı kısmı Aşağı Tohâristan hükümdarları tarafından gerçekleştirildi. Bunlar Çağâniyan ve Belh ile Cüzcan, Badgis ve Herat'taki Eftalit yöneticileri ve muhtemelen Garcistan'ın dağ eteğini kapsayan Demir Kapı'nın güney sahillerindeki hükümdarlardı. Bu durum Arapların, niçin Kuşan İmparatorluğu'nun eski dinî merkezi ve ünlü Budist Nevbahar türbesinin bulunduğu yer olan Belh'i her zaman Türklerin başkenti olarak kabul ettiklerini açıklamaktadır. Aslında orası, dinî kutsallığının yanı sıra hem stratejik hem de ticarî önemi bulunan, Aşağı Tohâristan'ın çok yönlü diyebileceğimiz cazibe merkeziydi. (H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 23.)

⁴⁸² Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, İstanbul, 1988, I/106.

⁴⁸³ M. Bahauddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", *SÜİFD*, sayı:18 yıl: 2004 güz, s.118.

Özetle söylemek gerekirse Hulefa-i Râşidîn döneminde müslüman Araplarla Türkler karşı karşıya gelmiştir. Ancak bu dönemde Türkler üzerinde müslümanların etkili olduğuna dair herhangi bir veri yoktur. Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde önemli başarılar elde edilmiş ve halkı Türk olmasına rağmen İran'a bağlı olan kimi bölgelerle anlaşmalar imzalanmıştır. Fakat Hz. Osman'ın son dönemiyle başlayan iç karışıklıklar nedeniyle bu yapılan anlaşmaların yerine getirildiğini söylemek çok güçtür. Nitekim Hz. Ali döneminde de bu iç karışıklıkların devam etmesi sebebiyle Horasan'ın hakimiyet altında tutulmasıyla yetinilmiştir. Horasan'a bağlı bulunan bu yerlerin yeniden hakimiyet altına alınması ve Ceyhun Nehrinin diğer yakasına geçilerek Mâveraünnehr'in fethine girişilmesi Emevîler döneminde gerçekleşmiştir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonunda duraklayan fetih hareketleriyle Türklerle olan ilişkinin kesintiye uğradığı görülmektedir. Türklerle ilişkiler yeniden Emevîler döneminde hız kazanacaktır. Bundan sonraki bölümde Emevîler döneminde Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle yaşanan gelişmeler ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVLER DÖNEMİNDE TÜRKLER

Emevî tarihine genel olarak baktığımız zaman Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki fetih hareketlerine devam edildiğini ve bunlara ilaveten yeni yerlerin fethedildiğini görürüz. Ayrıca Emevîler dönemindeki iç problemler, dış siyaseti ve fetih hareketlerini çok fazla olumsuz etkilemediği söylenebilir. Emevî halifelerinin bir kaçı dışında fetih hareketleri açısından önemli icraatlarda bulunmuşlardır.⁴⁸⁴

Emevîler dönemi İslâm fetihlerinin yeniden başlaması açısından önemli bir evredir. Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonunda iç karışıklıklar sebebiyle duraklayan fetih hareketleri yeniden başlamıştır. Bu da çevre bölgelerle olan ilişkilerin yeniden artmasını sağlamıştır. Türkler ve yaşadıkları bölgeler açısından aynı durum geçerlidir. Ancak Emevîler döneminde Türkler ile ilişkilerin pek dostane şekilde ortaya çıktığı söylenemez. Bu nedenle Emevîler, Türklerin yaşadıkları bölgeleri egemenlikleri altına alırken önemli ölçüde dirençle karşılaşmışlardır.

Emevîler döneminde Türklerle ilişkileri incelerken Mâverâünnehir bölgesiyle olan ilişkinin şu evrelere ayrıldığıımız takdirde daha rahat anlaşılabilceğini gördük. Bu nedenle çalışmamızda Emevîler döneminde Türklere ait bilgiler dört ana başlık altında incelenmiştir. Bu evrelerin ilki Akınlar Dönemi diye isimlendirilebileceğimiz Emevîler'in bu bölgelere ilk hamlelerini içeren dönemdir. İkinci evre hâkimiyet kurma evresidir. Bu evre ise Kuteybe b. Müslim'in bölgedeki faaliyetleriyle başlamaktadır. Üçüncü evre elde edilen bu hâkimiyetin Emevîler'in içinde bulunduğu bir takım karışıklıklar ve Türkiş Hakanlığının Türkler arasında birliği sağlaması sebebiyle Emevîler tarafından Mâverâünnehir'de hâkimiyeti kaybettiği evredir. Kuteybe b. Müslim sonrası valilerinin bu bölgedeki süreci iyi yönetememesi sonucu bu bölgedeki hâkimiyet yitirilmiştir. Dördüncü ve son evre ise Türkiş Hakanı'nın öldürülmesiyle birliğini ve organizesini yitiren Türklerin, Emevîler'in yeniden hâkimiyetleri altına girdikleri dönemdir. Bu evre de Talas savaşına kadar devam etmektedir. Bu evreler incelenirken Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle ilişkinin Irak valisi ve Horasan valilerinin ana aktör olmaları sebebiyle evrelerin alt başlıkları bu valilerin isimleriyle başlıklandırılmıştır.

⁴⁸⁴ Emevîler döneminde yapılan fetih hareketleri için bkz. Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu 'd-Devleti 'l-Ümeviyye*, Beyrut, 2006; Ali Muhamed Sallâbî, *ed-Devletü 'l-Ümeviyye Avamilü 'l-İzdihâr*, Beyrut, 2008; Hasen Ahmed Mahmud, *el-İslâm fi 'l-Asya el-Vustâ*, Mısır, 1972.

Mâverâünnehir’de İslâm fetihlerinin gerçekleştiği sırada bölgenin coğrafi ve siyasi açıdan şu aşağıdaki kısımlardan ve müstakil devletçiklerden oluştuğunu görürüz. Bu devletçikleri ve bölgeleri bilmek Mâverâünnehr’in fetih seyrini de takip etmemiz açısından önemlidir. Birbirlerinden büyük akarsular, aşılmaz dağlar veya dar geçitlerle ayrılan bu bölgeler altı tanedir:

1. Tohâristan Bölgesi: Ceyhun kenarında bulunur ve bölgenin merkezi Belh şehridir.
2. Soğd Bölgesi: En önemli şehirleri Buhârâ, Semerkant ve Beykent’tir.
3. Hârezm Bölgesi: Ceyhun nehrinin Aral gölüne döküldüğü yerde oluşturduğu delta üzerinde yer alan bölgedir. En önemli şehri Cürcân’dır.
4. Huttel Bölgesi: Yukarı Ceyhun bölgesinde yer alır. Merkez şehri Helbek’dir. Ayrıca diğer önemli şehirleri Eşcird ve Sağaniyan’dır.
5. Fergana Bölgesi: Seyhun havzası üzerinde yer alır ve bugün daha çok Hokand olarak bilinir.
6. Şâş Bölgesi: Seyhun havzası üzerinde yer alır ve bugün daha çok Taşkent’in merkezi olduğu bölgedir. Diğer önemli şehirleri Hocend, İlak ve İsbicâb’tır. İlk dört bölge Ceyhun Havzasında yer alırken diğer iki bölge Seyhun havzasında bulunmaktadır.⁴⁸⁵

Bu noktada bu bölgeye dair şu bilgileri vermemiz de isabetli olacaktır. İslâm fetihlerinin bu bölgede başladığı sırada Arap ordularının karşısına ilk olarak bu bölgede yaşamakta ve Sâsânîler döneminde devletlerini yitirmiş olan Akhunlar çıktılar. Bu topluluk iki kısımdan oluşmaktaydı. Kuzey kabileleri ve Güney kabileleri. Kuzey kabileleri İslâm kaynaklarında Heyâtîle diye isimlendirilen gruptur. Krallarını Zünbîl adıyla isimlendirirler. Fakat çoğunlukla bu isim yanlış bir şekilde Rutbîl olarak da okunmuştur. İkinci kısma gelince İslâm kaynaklarında Zâbuliyyûn diye isimlendirilir. Yaşadıkları bölgeye de Zâbulistan adı verilir. Yine aynı zamanda bu bölgede Maveraünnehr’in hâkimiyeti noktasında Akhunların yanında yer alan bir diğer grup Buhtiyyûn diye isimlendirilen Akhunlardan olmayan Türklerdir. Buhtiyyun bilindiği üzere Bakteriyalı demektir. Bekteriya da Mâverâünnehir bölgesinin bir diğer ismidir.⁴⁸⁶ İslam fetihleri sırasında Mâverâünnehir bölgesinin siyasi ve coğrafi yapısına dair kısa bilgiler verdikten sonra Emevîler döneminde Mâverâünnehir bölgesinde meydana gelen fetih hareketleri üzerinde durmamız yararlı olacaktır.

⁴⁸⁵ Taha Abdulmaksud Abdussamed Ebû U’beyye, *Muciz A’ni’l-Fütûhâti’l-İslamiyye*, Kahire, trs., s.7

⁴⁸⁶ Hüseyin Munis, *Atlasu’t-Târîhi’l-İslâmî*, Kahire, 1987, s. 130-131.

2.1. AKINLAR DÖNEMİ

Emevîler döneminde Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesi ile birlikte uzun zamandır iç karışıklıklar sebebiyle sekteye uğrayan fetih hareketleri tekrar hız kazanmıştır. Fetih hareketlerinin yeniden başladığı yerlerden biri de Mâverâünnehir bölgesidir. Türklerle ilişkinin bu bölgede yapılan fetih hareketleri ile başlamış olması sebebiyle İslâm Tarihi kaynaklarında Türkler'e dair bilgileri bu fetih hareketleri ile ilgili rivayetler içerisinde bulabilmekteyiz.

Mâverâünnehir bölgesi ile ilgili rivayetlere baktığımız zaman Türklerle ilişkilerin Şam'da bulunan halifelerden çok Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine atanan valiler etrafında şekillendiğini görürüz. Bu dönem Horasan'da iç sükûneti sağlayan Emevî valilerinin Ceyhun ırmağının doğusuna doğru yapmış oldukları ilk akınlar dönemidir. İlk akınlar döneminde bölge üzerinde kalıcı bir egemenlik sağlanmaktan çok daha sonraki dönemler için stratejik açıdan hazırlık sayabileceğimiz bir takım hareketlerden ibarettir.

2.1.1. Abdullah b. Âmir (41-45/661-665)

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın 41/663 yılında hilafeti devralmasıyla birlikte Abdullah b. Âmir yeniden Horasan'ın fethi ile görevlendirildi. Abdullah b. Âmir'in ilk vekili Kays b. Heysem, Bâdegis, Herat, Buşenc ve Belh'de yeni bir dizi ayaklanma ile karşı karşıya kaldı. Bu tam anlamıyla müslümanların hâkimiyetine bir kalkışma ve Ahnef b. Kays'ın yapmış olduğu anlaşmayı bozmaydı. Kays b. Heysem yaptıkları anlaşmayı bozmaları sebebiyle Bâdegis, Herat, Buşenc ve Belh üzerine yürümüş ve bu bölgeleri yeniden itaat altına almıştır.⁴⁸⁷

Abdullah b. Âmir'in Horasan valiliği döneminde 44/664 yılında Mühelleb b. Ebû Sufra'nın kumandanlığına getirildiği bir birlik Sind illerinin sınırlarına kadar Kandabil adı verilen yere varıp⁴⁸⁸ Benne ve Ahvâz şehirlerine kadar ulaşmıştır. Bu iki şehir Mültân ve Kabil arasında bulunuyordu. Düşman ile karşılaşmış onları alt eden Mühelleb sağ salim geri dönmeyi başarabilmiştir.⁴⁸⁹ Ayrıca Mühelleb, Kikân ülkesinde Türklerden on sekiz atlıya rast gelip onlarla çarpışmış ve hepsini öldürmüştür.⁴⁹⁰ Mühelleb bunun üzerine şöyle demiştir: “Bu adamlar bizden daha iyi kılıç kullanacak değiller.” Bu sefer sırasında atlarını

⁴⁸⁷ Taberî, *Târîh*, III/200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/363; İbn Haldûn, *Târîh*, III/6.

⁴⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, Beyrut, 1995, s. 126; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, IV/12; *Iber fi Haberi men Ğaber*, thk. Muhammed es-Saîd Besyunî Zağlûl, Beyrut, I/37.

⁴⁸⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 126; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/387

⁴⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/387; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/266

boğazlamışlardı. Bu nedenle müslümanlardan ilk defa bu şekilde at boğazlayan bunlar olmuştur.⁴⁹¹

Abdullah b. Âmir 45/665 yılında bölgeye Abdullah b. Sevvâr el-Abdî'yi göndermiştir. Kîkan'ı fetheden Abdullah, bol miktarda ganimet elde etmiştir. Hatta buradan elde ettiği ganimetler içerisinde yer alan Kîkan atlarından Muâviye'ye de hediye etmiştir.⁴⁹² Abdullah bu makamda çok uzun süre kalmamış daha sonra 47/667 yılında Türklerden oluşan bir grupla yapılan savaşta bu bölgelerdeki faaliyetleri sürdürmesi için atadığı Abdullah b. Sevvâr tarafından öldürülmüştür.⁴⁹³

2.1.2. Ziyâd b. Ebîh (45-50/665-670)

Ziyâd b. Ebîh 45/665 yılında Muâviye tarafından Basra valiliğine getirilince, Horasan bölge valiliğine ashabtan Hakem b. Amr el-Gıfârî'yi tayin etmiştir. Ziyâd ile Hakem arasında yapılan fetih planına göre başlatılan akınlar sonunda Ceyhun nehrinin ötesinde Çaganiyân'a kadar olan Türk toprakları fethedilmiştir. Hakem b. Amr 'ın faaliyetleri bir sonraki başlık altında verilecektir.

Ziyâd b. Ebîh'in emriyle 45/665 yılında Merv valiliğine getirilen Umeyr b. Ahmer, aileleri ile birlikte müslüman Arapları Merv'e yerleştiren ilk kişidir.⁴⁹⁴ Umeyr b. Ahmer daha önce Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde bu bölgede fetih hareketleri içerisinde bulunan birisiydi. Bölgenin şartlarını ve özellikle Horasan'ın dışına yapılacak seferlerde ordunun Irak valiliğinden yardım beklemesi ve yardımın zamanında ulaşması nerdeyse imkansızdı. Bu nedenle hem askerî açıdan hem de toplumsal açıdan bu bölgelerde yapılan fetih hareketlerinin kalıcı olabilmesi için müslüman Arap nüfusuna ihtiyaç vardı. Vali Umeyr'in bu gibi bir takım ihtiyaçlar sebebiyle böyle bir faaliyette bulunması kuvvetle muhtemeldir. Emevîler döneminde yapılan fetih hareketlerinde elde edilen toprakların kalıcı olabilmesi için benzer iskan politikalarının görmek mümkündür. Yeri geldikçe Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine yapılan bu tip iskan hareketlerine değineceğiz.

Halife Muâviye 46/666 yılında Abdurrahman b. Semura'yı Sicistan valiliğinden azlederek yerine Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'yi atadı. Burada yapılan vali değişikliği Türkler arasında korkuya neden oldu. Bunun üzerine Kabul Şah ordusunu toplayarak ve komşu bölgelerde yaşayan Türklerden de yardım alarak Kâbil'de daha önce iskan edilmiş olan

⁴⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/387

⁴⁹² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 126; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/381

⁴⁹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 127; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/381; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/17; *Iber* I/38.

⁴⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 396.

müslümanları buradan çıkardı. Zebulistan ve Rahe üzerine yürüdü ve buraları da ele geçirdi. Bist adı verilen yerde Rebî' b. Ziyâd, Rutbî'yi durdurabilmiş ve burada yapılan muharebede üstün gelen Rebî', Rahe'ye kadar Rutbî'yi kovalamıştır.⁴⁹⁵

50/670 yılında Ziyâd b. Ebîh Rebî' b. Ziyâd'ı görevden alarak yerine Sicistan valisi olarak Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi atamıştır.⁴⁹⁶ Bunu haber alan Züntbîl bir milyon iki yüz bin dirhem miktarında bir anlaşmayla Ubeydullah'ı savaş yapmamaya razı edebilmiştir. Anlaşmanın imzalanması sırasında meblağın iki yüz bin dirhemini kendisine hibe edilmesini istemiş ve Ubeydullah da bunun üzerine o miktarı hibe etmiş ve bir milyon dirhem üzerinden anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmayı Ubeydullah bir heyetle birlikte Ziyâd b. Ebîh'e birdirmiştir.⁴⁹⁷

2.1.3. Hakem b. Amr (45-50/665-670)

Ziyâd b. Ebîh tarafından 45/665 yılında Horasan'a vali olarak gönderilen Hakem b. Amr 47/667 yılında Mühelleb b. Ebû Sufre ile birlikte Horasan'a, Türklerin yaşadıkları bazı dağlık bölgelere⁴⁹⁸ sefer düzenlemişler ve birçok ganimetler elde etmişlerdi. Ancak Türkler yolları ve çıkışları tuttuklarından Hakem bunu çözmek için uğraşmış ve harp işlerini Mühelleb'e devretmişti. Mühelleb Türklerin ileri gelenlerinden birini esir almak için tuzak kurmuş ve nihayet onlardan birini eline geçirerek şöyle demişti: "Bizi sıkışıp kaldığımız bu yerlerden ya çıkarırsın, ya da seni öldürürüz." Bunun üzerine adam: "Şu dağ yollarından birinde ateşler yak ve ağırlıkları da bu tarafa doğru kaydır. Onlar tümüyle buraya toplanacaklar ve bunun dışındaki bütün yolları serbest bırakacaklardır. Siz bu arada başka bir yoldan çıkmaya çalışın, çıkıp gidinceye kadar sizin nereye gittiğinizi anlayamazlar." Aynen adamın dediğini uygulamış, müslümanlar da ellerindeki ganimetlerle birlikte kurtulmuşlardır.⁴⁹⁹

47/667 yılında Hakem b. Amr, Gur ve Ferâvende dağları üzerine bir sefer düzenlemiştir. Çünkü buranın halkı ile daha önce yapılan anlaşmaya sadık kalmamışlardı. Hakem bütün buraları savaşarak ele geçirebildi. Bu nedenle birçok ganimet ve çok sayıda esir almıştır. Bazı rivayetlere göre bu seferden döndükten sonra Merv'de vefat etmiştir. Hakem

⁴⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 127; Belâzürî, *Fütûh*, s. 385; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IV/16; *Iber* I/38; Yâfi'î, *Mirâtü'l-Cinân*, Beyrut, 1997, I/99.

⁴⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 129; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 385.

⁴⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 385.

⁴⁹⁸ Burada sözü edilen bölge Pamir'in güneyinde Türkler'in yaşadığı dağlık bölge (Eşel dağları)'dir. (bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/410; Mehmet Ali Sönmez, "Hakem b. Amr", *DİA*, XV/175; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA*, XXXI/511)

⁴⁹⁹ Taberî, *Târîh*, III/316; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/21; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/398.

valiliği sırasında nehrin öbür tarafına geçmiş fakat herhangi bir yer fethetmemiştir. Müslümanlardan ilk defa Ceyhun nehrinin suyunu içen kişi Hakem'in azatlı kölesi olmuştur. Bu azatlı köle nehirden kalkaniyla su alıp ondan biraz içtikten sonra Hakem'e vermiş Hakem de biraz içip abdest almış ve iki rekat namaz kılmıştır. Müslümanlardan ilk defa böyle bir şey yapan kişi o olmuştur.⁵⁰⁰ Ceyhun nehrini de geçerek Mâverâünnehir bölgesine giren Hakem, Çağâniyânlı birinden gelen rivayete göre Çağâniyan bölgesini fethetti.⁵⁰¹ Ancak Taberî ve İbnü'l-Esîr, Ceyhun'u geçmesine rağmen onun Mâverâünnehir'de hiçbir yeri fethetmediğini söylemektedir.⁵⁰²

Türklerle yapmış olduğu savaşlarda büyük ganimetler elde eden Hakem, Ziyâd'dan elinde bulunan ganimetin tamamını Halife Muaviye'ye göndermesi emredilen bir mektup almıştır. Ancak Allah'ın ganimetler konusundaki emrini valinin emrinden önce okuduğunu, bu sebeple mektubun gereğini yerine getiremeyeceğini Ziyâd'a bildirerek askerlerin payını taksim etmiştir. Fakat halifenin emrine karşı çıktığı için azledilerek elleri kolları bağlı bir şekilde hapse atılmıştır. Hakem öleceği sırada, kıyamet gününde Muaviye'den hesap sormak için bağlı olarak defnedilmesini istemiş ve Merv'de 50/670 yılında vefat etmiştir.⁵⁰³

2.1.4. Rebî' b. Ziyâd (51-54/670-674)

Hakem b. Amr 50/670 yılında Merv'de vefat edince Ziyâd, Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî'yi Horasan valiliğine atadı. Fakat çok geçmeden 51/671 yılında Huleyd'i bu görevden azledip, Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'yi Horasan valiliğine atadı. Ziyâd b. Ebîh, Hz. Osman döneminde bu bölgelerde fetih hareketlerinde bulunmuş⁵⁰⁴ olan Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'yi Horasan'a vali tayin etmişti. Bundan önceki vali Hakem b. Amr ölmeden önce Enes b. Ebî Ünâs'ı yerine vekil bırakmıştı. Ziyâd ise Enes'i azletmiş, yerine Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi getirmiş, sonra onu da azlederek Rebî' b. Ziyâd'ı 51/671 yılının başlarında tayin edip Basra halkından aileleriyle birlikte elli bin kişi, Kûfe'den yirmi beş bin kişiyi yanına katmış ve Horasan'a göndermişti. Rebî' ile birlikte gönderilenler arasında ashaptan Büreyde b. el-Husayb ve Ebû Berze de vardı. Bunlar Horasan'a gidip yerleşmişlerdir.⁵⁰⁵

Gerek Umeyr b. Ahmer'in gerekse Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî'nin, Ceyhun nehrinin bu tarafına müslüman aileleri getirip iskan etmesi, hem bu yerlerin kesin olarak İslâm toprağı olmasını sağlamış, hem de daha sonra gerçekleştirilecek fetih hareketleri için zemin

⁵⁰⁰ Taberî, *Târih*, III/236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/397-398, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/446.

⁵⁰¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 396.

⁵⁰² Taberî, *Târih*, III/236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/398.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/410-411.

⁵⁰⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 95.

⁵⁰⁵ Taberî, *Târih*, III/200.

hazırlamıştır. Bu bölgedeki müslüman nüfusun yoğunlaşması hilafet merkezinden oldukça uzakta savaştan İslâm ordularına kısa sürede destek sağlanmasını kolaylaştırmıştır.⁵⁰⁶ Ayrıca Ziyâd b. Ebîh Irak bölgesinden insanları Horasan ve Mâverâünnehir'e iskan etmesi o bölgede duyulan bir takım ihtiyaçların yanında aynı zamanda Irak bölgesinde daha sonrası için yükselen potansiyel isyan gücünü de kırmış oluyordu.⁵⁰⁷ Bu kişileri Horasan'a göndermek suretiyle hem bu kişilerin içinde olabilecekleri muhalefet hareketlerinin önü kesilmiş hem de bu kişiler Mâverâünnehir ve civarında savaştan İslâm orduları için taze bir kan olmuşlardı.

Rebî' b. Ziyâd da oradan Belh üzerine yürüyerek burayı sulh yoluyla fethetmiştir. Bazı tarihçilerin rivayetlerine göre, Ahnef b. Kays'ın yaptığı anlaşmadan sonra Belh halkı tekrar ahitlerini bozmuşlardı. Rebî' b. Ziyâd diğer taraftan Kuhistân'ı da savaşarak fethetmiş⁵⁰⁸ ve buradaki Türklerin bir kısmını öldürmüştü. Bu bölgede Türklerden sadece Nîzek Tarhan adında bir hükümdar kalmıştır.⁵⁰⁹ Nîzek Tarhan, Kuteybe b. Müslim'in valiliğine kadar bu bölgede varlığını sürdürebilmiştir.

Rebî' b. Ziyâd, Hucr b. Adıyy'in öldürülmesine çok üzüldüğü için 53/673 yılında vefat etmiştir.⁵¹⁰ Rebî' b. Ziyâd'ın valiliği iki yıl ve birkaç ay sürmüştür. Ziyâd b. Ebîh ile aynı yıl ölmüştür. Kendisinden sonra oğlu Abdullah b. Rebî' iki ay valilik görevini üstlenmiş o da ölünce ikinci oğlu Abdurrahman b. Rebî' bu göreve devam etmiştir. Onun da kısa süre sonra ölmesi sonucunda Huleyd b. Abdullah bu görevi valiliği devralmıştır.⁵¹¹ Rebî' b. Ziyâd'dan sonra saymış olduğumuz isimler merkezden yeni bir vali atanıncaya kadar buradaki müslümanların başsız kalmaması için geçici olarak bu göreve gelmiş kişilerdir.

Ziyâd b. Ebîh'in atamış olduğu Hakem b. Amr, Rebî' b. Ziyâd gibi valiler sayesinde müslümanların Hz. Osman döneminden itibaren başlayan iç karışıklıklar sebebiyle kaybedilen otorite yeniden sağlanmıştır. Tohâristan, Belh ve Kûhistan bölgelerinde elden çıkmış olan topraklar yeniden ele geçirilerek⁵¹² Hulefa-i Râşidîn dönemine göre daha sağlam bir otorite kurulmaya çalışılmıştır. Asıl amacın bölgede kalıcı olmak olduğu için Irak dolaylarında muhalefetinden çekinilen topluluklar Horasan bölgesine iskan edilmişlerdir. İskan edilen bu müslüman topluluklar daha sonra Mâverâünnehir bölgesinde yapılacak olan fetih hareketlerinin ana unsurunu teşkil etmişlerdir.

⁵⁰⁶ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 31

⁵⁰⁷ Neşet Çağatay, "Ziyâd b. Ebîh", *İA*, İstanbul, 1986, XIII/618.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/428; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/446.

⁵⁰⁹ Taberî, *Târîh*, III/235-236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/428.

⁵¹⁰ Taberî, *Târîh*, III/240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/433; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/453.

⁵¹¹ Taberî, *Târîh*, III/240; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/260.

⁵¹² I. Hasson, "Ziyâd b. Abihi", *EP*, Leiden, 2002, XI/521.

2.1.5. Ubeydullah b. Ziyâd (54-55/674-676)

Muâviye, Ziyâd b. Ebîh'in oğlu Ubeydullah'ı Horasan valiliğine atayınca kadar, Ceyhun nehrinin alt kısımlarına yapılan birkaç akından başka bölgede yeni toprakların fethine dair herhangi bir gelişme meydana gelmedi. Kaynaklar Ubeydullah'ın Horasan valiğine atanmasının 54/674 yılında olduğuna dair neredeyse ittifak halindedirler. Ancak Muâviye'nin Ubeydullah'ı 53/673⁵¹³ yılında atadığı ve onun bir yıl boyunca hazırlık yapıp sonra fetih hareketlerine başladığı da rivayet edilir.⁵¹⁴ Nitekim Narşahî'nin de bu hareketin 53/673 yılı sonu ile 54/674 yılı başı arasında⁵¹⁵ gerçekleştiğini bildirmesi Ubeydullah'ın 53/673 yılı itibariyle atanmasını desteklemektedir. Ayrıca Rebî' b. Ziyâd'ın 53/673 yılında öldüğünü dikkate alırsak Ubeydullah'ın buraya atanmasının bu tarihte olması daha muhtemel gözükmemektedir. Ne var ki o dönemin şartları itibariyle Ubeydullah'ın gerekli hazırlıklarını yapıp görev yerine ulaşması süresinde yukarıda sözünü ettiğimiz valiler geçici olarak bu görevi üstlenmişlerdir. Ubeydullah b. Ziyâd bu göreve tayin edildiği zaman yirmi beş yaşında idi. Horasan'a gidip 54/674 senesinin ilkbaharında yirmi dört bin⁵¹⁶ askerin başında Ceyhun nehrini develerin sırtında aşarak Buhârâ dağlarını askeriyle ilk ulaşan Arap vali Ubeydullah olmuştur.⁵¹⁷

Ubeydullah, Râmiten,⁵¹⁸ Nesef,⁵¹⁹ Beykent,⁵²⁰ -kimi rivayetlere göre Beykent'in yarısı⁵²¹- ve Sâğâniyan'ı⁵²² fethetmiştir. Bütün buralar Buhârâ'ya bağlı idiler ve müslümanlar burada çok miktarda ganimet ele geçirmişlerdi.

Bu esnada Buhârâ ve bölgelerinin yönetimi burada hüküm süren yerli prensler tarafından yönetilmekteydi. Buhârâ'yı yöneten Tudun'a⁵²³ Buhar-Hudât (Buhârâ sahibi) adı

⁵¹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 135; Taberî, *Târîh*, III/243; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/177; C.F. Robinson, "Ubaydallah b. Ziyâd", *EF*, Leiden, 2000, X/763.

⁵¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/177.

⁵¹⁵ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64.

⁵¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵¹⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 137; Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; Taberî, *Târîh*, III/243; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, Beyrut, 1995, XXXVII/442, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/271, 346; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/158, V/178; *Iber* I/38; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁵¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; Taberî, *Târîh*, III/243; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/157; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/459; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁵¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/178; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16 Buraya Nahşeb de denilmektedir. (bkz. Belâzürî, *Fütûh*, s. 397)

⁵²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/158; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16

⁵²¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 137; Taberî, *Târîh*, III/243; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/158; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/459. Bazı kaynaklarda Beykent'in doğrudan yer alması bazı kaynaklarda ise Beykent'in yarısı ifadesinin yer alması kanımızca Nesef şehrinin kitapların yazmalarından ya yazının kötülüğü sebebiyle veya tahkik edenlerin gözden kaçması neticesinde kaynaklarda Beykent'in yarısı gibi bir ifade yer almaktadır. Farklı kaynakları aynı anda değerlendirince bu farklılığın kanımızca Nesef kelimesinin Nısf(yarı) şeklinde okunmasından kaynaklandığı açıktır.

⁵²² Belâzürî, *Fütûh*, s. 397

verilirdi.⁵²⁴ Çin kaynaklarında yer alan bir ifadede dönemin Buhar-Hudât'ının 3/627 yılında yirmi iki kuşaktır bu bölgeyi atalarının yönettiğini ifade etmesi⁵²⁵ uzun zamandır bu bölgenin bu aile tarafından yönetildiğini işaret etmektedir. Ubeydullah'ın askerleriyle birlikte üzerine yürüdüğü anda Buhârâ'nın yönetimi Bidûn Buhar-Hudât'ın eşi Kabac Hâtûn'un elinde bulunmaktaydı. Bidûn Buhâr-hudât Ubeydullah'ın Buhârâ seferi sırasında halen sağ olup müslümanlarla bizzat savaştığına dair rivayetler de mevcuttur. Hatta Kabac Hâtûn da onunla birlikte bu savaşa katılmıştır.⁵²⁶ Ancak kaynaklarda Bidûn Buhar-hudât'ın bu savaşlar sırasında öldürüldüğüne dair açık bir ibare yer almamaktadır.

Bidûn Buhar-hudât öldüğü zaman geride Tuğşâde isimli bir oğul bırakmıştı. Ancak Tuğşade bebek yaşta olduğu için annesi olması hasebiyle kocasından boşalan tahta Kabac Hâtûn oturmuş ve on beş yıl kadar şehrin yönetimi elinde bulundurmuştur.⁵²⁷

Hâtun'un gerçek adının ne olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. İslâm Tarihi kaynakları onun ismini farklı şekillerde vermektedir. Taberî bu kadının ismini Kabac⁵²⁸ Hâtûn (قبج خاتون) olarak verirken; İbn A'sem, Hayl veya Hil⁵²⁹ Hâtûn (خيل خاتون), Makdisî ve Reşîd b. Zübeyr, Feth⁵³⁰ Hâtûn (فتح خاتون), Narşahî ise Seyyide⁵³¹ Hâtûn (سيدة خاتون) şeklinde verirler. Bunun yanı sıra Belâzürî, Ya'kübî, İbn Haldûn, her hangi bir isim belirtmeksizin sadece Hâtûn şeklinde verirler.⁵³² Gibb, Hâtûn isminin bu kadının asıl ismi olmadığını, bu kelimenin Soğd lisanında hanım anlamına gelen kelimenin Türkçe karşılığı olduğunu söyler.⁵³³ Kaynaklarda Kabac Hatûn okunuşunun farklılık arz etmesinin temel nedeni kelimenin az önce de sözünü ettiğimiz gibi Arapça olmamasından kaynaklanmaktadır. Harfler

⁵²³ İslam fetihleri gerçekleştiği sırada Mâverâünnehir bölgesi Batı Göktürk Hakanlığına ait biri Soğd'da biri Tohâristan'da olmak üzere iki yabguluk ve geriye kalamı tudunluk olmak üzere onaltı küçük şehir hükümetlerinden oluşmaktaydı.(Şemseddin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trs, s.14.) Tudunlar kağanlığa ait vergilerin toplanmasına nezaret ediyorlardı.(Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994, s. 11.)

⁵²⁴ Barthold-Frye, "Bukhâra", *EP*, I/1293; Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, İstanbul, 1992, VI/363.

⁵²⁵ Mirza Bala, "Buhârâ", *İA*, İstanbul, 1979, II/762; Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI/363.

⁵²⁶ Taberî, *Târîh*, III/243; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/346; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁵²⁷ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 23.

⁵²⁸ Taberî, *Târîh*, III/243;Çağdaş Tarihçilerden Hakkı Dursun Yıldız ve Hasan Kurt'un tercihi de Hatun'un isminin Kabac olduğu yönündedir. (bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 34; "Ubeydullah b. Ziyâd", *İA*, İstanbul, 1986, XIII/3; Hasan Kurt, *Buhârâ*, s.144) Ramazan Şeşen'in tercihi Bidun Hatun'dur.(bkz. Ramzan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI/363) Diğer yandan Zekeriya Kitapçı'nın tercihi ise Kınık Hatun'dur.(bkz. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001, II/73)

⁵²⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/310.

⁵³⁰ Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târîh*, VI/4; Reşîd b. Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt 1959, 169.

⁵³¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64.

⁵³² Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; Ya'kübî, *Târîh*, II/165; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁵³³ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 32

tespit edilmesine rağmen nasıl seslendirileceği bilinmemektedir.⁵³⁴ Aslında kaynaklarda yer alan Kabac, Fetih, Kayıh veya Kayığ şeklindeki isimlerin tamamı ana iskelet açısından birbirinin aynıdır. Temel sorun bu kelimelerin başka bir dilin ürünü olması nedeniyle kelimedeki noktaların hangi harfe ait olduğunun tespit edilememiş olmasıdır. Hatta bu nedenle Kabac kelimesinin Kayıh veya Kayığ diye bilinen Türk kabilesinin ismi olabileceği de ifade edilmiştir.⁵³⁵

Bu konudaki anlatımlara göre Ubeydullah ve askerleri Türklerle karşılaşınca onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Müslümanların gelmesi üzerine Hâtûn'un adamları ona çabucak giyinmesini söylemişler, ayakkabılarının bir tekini giymiş, fakat diğer tekini giymeden müslüman askerler oraya ulaşmıştır. Bu ayakkabının kalan teki zaferin nişanesi olarak ganimetler arasındaki yerini almıştır. Daha sonra bu ayakkabı iki yüz bin dirhem karşılığında geri verilmiştir.⁵³⁶ Türklerle yapılan bu savaşa Horasan'dan birçok kimse katılmıştır. Bu sefer sırasında birçok zorluklarla karşılaşan Ubeydullah ve askerleri geri geldikten sonra Horasan'da iki yıl ikamet etmişlerdir.⁵³⁷

Ubeydullah'ın Horasan'a atandıktan sonra Maverâünnehir bölgesine büyük bir hareket düzenleyebilmek için bir müddet hazırlıklar yapmış ve bu savaşta kullanılmak üzere bütçe ayırmıştı.⁵³⁸ İbnü'l-A'sem bu savaş sırasında diğer kaynaklarda göremediğimiz bir bilgi de veriyor. Buna göre Semerkant şehri de bu savaş sırasında kuşatılmıştır.⁵³⁹ Semerkant'ın alınması mı planlanmıştı yoksa Buhârâ'ya yardım göndermesinin önü kesilmesi için mi böyle bir şey yapılmıştı buna dair bilgiyi kaynaklarda görememekteyiz.

Ubeydullah, Buhârâ şehrine ulaşınca ordusuyla kuşatma düzeni aldı, mancınıklar bile kurdurdu. Kabac Hâtûn bu güçlü ordu karşısında şansının olmadığını anlayınca çevre şehirlerdeki Türklere bir adam göndererek onlardan yardım istedi.⁵⁴⁰ Bu arada Ubeydullah'ı oyalayabilmek için birçok hediyelerle birlikte bir heyeti ona gönderdi. Kendisinden şehri teslim etmek için yedi günlük süre istedi. Fakat bu zaman zarfında Türklerden gelecek yardım ulaşmadığı için Kabac Hâtûn, Ubeydullah'a tekrar hediyeler gönderip ikinci defa yedi günlük süre talebinde bulundu. Bu sırada Türk ordusu Hâtûn'un yardımına geldi. Yardıma gelenlerle

⁵³⁴ R. N. Frye, *Orta Çağın Başarısı- Buhârâ-*, çev. Hasan Kurt, Ankara, trs., s. 57.

⁵³⁵ Barthol-Frye, "Bukhâra", *EF*, I/1293.

⁵³⁶ Taberî, *Târih*, III/243; Narşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 64; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/459; İbn Haldûn, *Târih*, III/16.

⁵³⁷ Taberî, *Târih*, III/244; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/459.

⁵³⁸ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/317; H.A.R. Gibb de Ubeydullah'ın atanır atanmaz Buhârâ'yı alma düşüncesinde olduğu ve bunun için hazırlık yaptığı aktarır. (bkz. H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 32)

⁵³⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/317.

⁵⁴⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

Hâtun'un askerlerinin birleşmesinden büyük bir ordu meydana geldi. Ancak bu ordu Ubeydullah'ın ordusu karşısında büyük bir yenilgiye uğradı. Bu bozgun neticesinde Türk ordusu geriye dönerken Hâtûn kaleye sığınmak zorunda kaldı.⁵⁴¹ İşte yukarıda sözünü ettiğimiz Hâtun'un aceleyle çorap ve ayakkabı çiftlerinden ancak birer tanesini giyme fırsatını bulabilmesi sebebiyle diğer teklerinin Ubeydullah'ın askerlerinin eline geçmesi yenilginin hiç beklenmediğini göstermesi açısından önemlidir.

Ubeydullah, Hâtun'u teslim olmaya zorlamak için ordusuna şehrin tahrip edilmesini ve ağaçların kesilmesini emretti. Bunun üzerine çok fazla direnemeyeceğini anlayan Hâtûn, gönderdiği elçi vasıtasıyla ona anlaşma teklifinde bulundu. Hâtun'un teklifi Ubeydullah tarafından kabul edildi. Buna göre aşağıda sözü edilen maddeler karşılığında anlaşma sağlandı:

1. Hâtûn, Ubeydullah'a bir milyon dirhem ödeyecek.⁵⁴²
2. Hâtûn, Ubeydullah'ın ordusunda yer almak üzere ikibin savaşçı verecek.⁵⁴³

Ubeydullah, anlaşma maddesi gereğince aldığı iki bin tane savaşçıyı beraberinde Basra'ya götürdü. Bunlar sıradan birileri olmayıp iyi ok ve yay kullanan kimselerdi.⁵⁴⁴ İbn A'sem Ubeydullah'ın kendisine bu savaş sonrasında Horasan krallarının çocuklarından birini köle edindiğini rivayet etmektedir.⁵⁴⁵ Taberî ise Ubeydullah tarafından Basra'ya getirilen iki bin iyi ok atan Türk savaşçının sonradan Basra'nın Buhârâlular Sokağı olarak adlandırılacak yerine yerleştirildiğini ve bunlardan birinin Reşid et-Türkî olduğunu ifade eder.⁵⁴⁶ Belâzürî bu askerler hakkında farklı rivayetler nakletmektedir. Kimi rivayetlerde onların Ubeydullah'ın vereceği karara rıza göstermesi, kimisinde ise Ubeydullah'ın eman vermeyi ve maaş bağlamayı kabul etmesi üzerine teslim olduklarının kaydedildiğini belirtmektedir.⁵⁴⁷ Ubeydullah bu askerlerin hepsine maaş bağlamış ve Basra'da iskan etmiştir.⁵⁴⁸ İbnü'l-Fakih diğer kaynaklardan farklı olarak iskan edilen kişilerin sayısının dört bin olduğunu ve onları iskan ettikleri yerin adının es-Sikketü'l-Buhâriyye olduğunu bildirmiştir.⁵⁴⁹ Daha sonra

⁵⁴¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64

⁵⁴² Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵⁴³ Taberî, *Târîh*, III/244. Belâzürî antlaşma gereğince Buhârâ halkından verilecek esirlerin sayısı hakkında bir sayı zikretmezken büyük bir topluluk olduğunu ifade eder.(Belâzürî, *Fütûh*, s. 397) Narşahî bu sayıyı dört bin olarak vermektedir.(Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64) Hasan Kurt da aynı görüşü benimsemektedir.(Hasan Kurt, *Buhârâ*, s. 145)

⁵⁴⁴ Taberî, *Târîh*, III/244.

⁵⁴⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/317.

⁵⁴⁶ Taberî, *Târîh*, III/244.

⁵⁴⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Beyrut, 1996, s. 234

Haccâc, Vâsıt şehrini kurunca onların bir kısmını bu şehre yerleştirmiştir.⁵⁵⁰ İlk etapta Şurta güçlerine destek için getirilen bu savaştı güçten zaman içerisinde istifade edildiği görülmektedir. Nitekim Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının tutuklanmasında⁵⁵¹ ve Yemâme üzerine yapılan bir seferde yer almışlardır.⁵⁵² Ayrıca 58/678 yılında Basra'da ayaklanan Hâricî Tavâf b. Ğallak'ın isyanını bastırmak amacıyla da kullanılmışlardır.⁵⁵³

Taberî'nin zikrettiği bir rivayette Ubâde b. Hısn Ubeydullah b. Ziyâd'ın Türklerle yaptığı savaşı anlatırken şunları demiştir: “Ben Ubeydullah'dan daha sert savaşanını görmedim. Horasan'da Türklerden bir orduyla karşılaşmıştık. Ben bir baktım Ubeydullah savaşıyordu daha sonra baktım üzerlerine atıldı ve bir anda kayboldu daha sonra kanlar akar bir vaziyette bayrağı kaldırdığını gördüm.”⁵⁵⁴ Bu rivayetten anlaşılacağı gibi Horasan valiliği Ubeydullah için bir sınav yeri olmuş ve kendisi de bu sınavı geçebilmek için elinden geleni yapmıştır. Denenmek üzere gönderilen Ubeydullah'ın iki yıl süren aktif Horasan valiliği döneminde dikkatleri çeken en önemli olay Horasan fetihlerini ve Buhârâ'nın fethini gerçekleştirmesi, burada Emevî iktidarını ve hâkimiyetini güçlendirerek devamını sağlamasıdır.⁵⁵⁵ Onun döneminde yapılan fetih hareketleri aslında takdire şayan olmasına ve kendinden önceki valilerin başaramadıklarını yapmasına rağmen hakkında çok az bilginin bulunması ravilerin Hz. Hüseyin'i şehit eden valinin başarılarını dile getirmek istememelerinden⁵⁵⁶ kaynaklanmaktadır.

2.1.6. Saîd b. Osmân (55-56/676-677)

55/676 yılında Muâviye, Abdullah b. Amr'ı görevden alarak Ubeydullah b. Ziyâd'ı Basra valiliğine atamıştır. Bunun üzerine Ubeydullah da, Horasan valiliğine vekil olarak Eslem b. Zur'a el-Kilâbî'yi atamıştır. Fakat Eslem'in herhangi bir faaliyet göstermemesi⁵⁵⁷ üzerine Muâviye, Horasan valiliğini Ubeydullah'tan alarak 56/676 yılında Saîd b. Osman b. Affan'ı atamıştır.⁵⁵⁸ Ubeydullah b. Ziyâd'dan sonra Semerkant üzerine ilk sefer düzenleyen kişi olan Saîd b. Osman, Belâzûrî'ye göre Ceyhun nehrini askeriyle geçen ilk Arap komutandır.⁵⁵⁹ Belâzûrî'nin daha önce Ubeydullah'ın Buhârâ seferiyle alakalı olarak

⁵⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I/423

⁵⁵¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Zirikli, Beyrut, 1996, V/405

⁵⁵² Câhız, *Kitâbü'l-Hayavân*, Beyrut, 2003, VII/107; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, Beyrut, 1998, I/215; Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V/179

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/452; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/284

⁵⁵⁴ Taberî, *Târih*, III/244.

⁵⁵⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara... Kerbelâ*, Konya, 2001, s. 32

⁵⁵⁶ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 32

⁵⁵⁷ Taberî, *Târih*, III/246; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/347.

⁵⁵⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 138; Ya'kûbî, *Târih*, II/165; Taberî, *Târih*, III/249.

⁵⁵⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, s. 397.

anlattıklarıyla bu ifadesi çelişmektedir. Ya da Belâzürî vali olarak atanmadan önceki yıllarını içine katarak böyle bir bilgi söylemiş de olabilir. Ancak bu rivayette Osman'ın hangi tarihte nehri geçtiği açıkca belirtilmemiştir. Ayrıca 56/676 yılı olayları ile bu haberi zikretmesi sanki bu olayın bu yıl meydana gelmiş olduğunu kabul ettiğini düşünmemize sebep olmuştur. Nitekim İbn A'sem'in, Saîd b. Osman'ın Mâverâünnehir seferini Ubeydullah b. Ziyâd'ın seferinden önce kaydetmesi ve Saîd'in Ziyâd b. Ebîh döneminde görev yapmış gibi gösterilmesi⁵⁶⁰ yukarıda Saîd'in askerleriyle ilk olarak nehri ne zaman geçtiği konusundaki şüphemizi desteklemektedir.

Saîd ile Horasan'a gönderilenler arasında Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib,⁵⁶¹ Muhelleb b. Ebû Sufârâ,⁵⁶² Talha b. Abdillâh,⁵⁶³ Rebîa' b. Aseî,⁵⁶⁴ Malik b. er-Rîb el-Mazîni,⁵⁶⁵ Abdullah b. Cüdan el-Cahzamî,⁵⁶⁶ Evs b. Sa'lebe et-Teymî,⁵⁶⁷ Rufey' Ebû'l-Âliye er-Riyâhî⁵⁶⁸ gibi seçkin kimselerle daha önce hapsedilmiş kimselerden de dört bin kişi yer almaktaydı. Ayrıca cihada katılmak isteyenlerle ordusunu güçlendirdi.⁵⁶⁹ Hatta Horasan yolunda hacc yolu kesen eşkıyaları bile kendilerine maaş bağlamak yoluyla ordusunda savaştırdı.⁵⁷⁰

Saîd, Ceyhun nehrini geçer geçmez Buhârâ Melikesi Hâtûn⁵⁷¹, onun Ceyhun nehrini geçip Buhârâ'ya doğru geldiğini öğrendi. Bunun üzerine Hâtûn, Ubeydullah b. Ziyâd ile yaptığı sulh anlaşmasına bağlı olduğunu bir elçi vasıtasıyla Saîd b. Osman'a bildirdi. Elçi ile birlikte anlaşmadaki vergi yükümlülüğünün gereği olarak üçyüzbin dirhem göndererek daha önce Ubeydullah b. Ziyâd ile yaptığı anlaşmada belirlenen vergiyi ödemiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁰ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/306. Nüveyrî bu olayı 46/666 yılı başlığı altında olayları içinde zikreder. (Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/360) Aslında Nüveyrî bu olayı 56/676 yılı olayları içinde zikreder ancak muhtemelen baskı hatası sebebiyle 56, 57 ve 58 yılları 46, 47 ve 48 olarak verilmiştir. Asıl 46 yılı olaylarından sözünü ettiğimiz sayfalardan önce verilmektedir. (Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/317)

⁵⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Belâzürî, *Fütûh*, s. 398; Ya'kûbî, *Târîh*, II/165; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/288; *Iber* I/44; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I/161; Yâfîî, *Mirâtül-Cinân*, Beyrut, 1997, I/104.

⁵⁶² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III/246; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/160; *Iber* I/44.

⁵⁶³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III/246.

⁵⁶⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III/246.

⁵⁶⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/308.

⁵⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, Beyrut, 1995, XXXVII/310.

⁵⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III/246.

⁵⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵⁶⁹ İbn A'sem'e göre Muâviye, Basra valisi Ziyâd'a, Horasan valiliğine atadığı Saîd yanına gelince, ona mal ve asker yönünden yardım etmesini bildiren bir mektup gönderdi. Ziyâd, Saîd yanına gelince Muâviye'nin emrini yerine getirmiş, Basra ve çevre bölgelerinde yaşayan halkı cihada çağırdığı gibi ona kırk bin dirhem para yardımı yapmıştır. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi diğer kaynakların aksine İbn A'sem, Saîd b. Osman'ın Ziyâd b. Ebîh döneminde görev yaptığını zikreder. (İbn A'sem, *Fütûh*, IV/308.)

⁵⁷⁰ Taberî, *Târîh*, III/249.

⁵⁷¹ Hasan Kurt, Buhârâ melikesinin adının Bîdûn olduğu kanaatindedir. (bkz. Hasan Kurt, "Saîd b. Osman b. Affân", *DİA*, XXXV/573)

⁵⁷² İbn A'sem, *Fütûh*, IV/310.

Fakat bu sırada Türkler, Soğd, Kiş ve Nesef (Nahşeb)lilerden müteşekkil yüz yirmi bin kişilik orduyla Buhârâ'ya yardım için gelince Hâtûn da, vergiyi ödediğine pişman olarak anlaşmayı bozup, kuvvetleriyle yardım için gelen orduya katıldı. Saîd, onun pişmanlığını öğrenir öğrenmez kendisine gönderdiği malları ve yaptığı anlaşmayı reddedip savaş vaziyeti almıştır.⁵⁷³

Tam bu sırada birleşik ordunun içinden nüfuzlu bir köle ortaya çıkmıştır ve yanındakilerle birlikte bu ordudan ayrılmıştır. Bu ayrılışın vermiş olduğu ruhsal çöküntüyle geri kalanlar da Sâid'le yaptıkları şiddetli savaşta büyük bir yenilgiye uğramıştır. Durumu gören Buhârâ melikesi Hâtûn, Saîd'e rehinelere vererek itaatini bildirmiştir. Böylece aralarında tekrar sulh yapılmasıyla Saîd de Buhârâ şehrine girmiştir.⁵⁷⁴ Bu rehinelerin sayısı yirmi ve hepsi eski Buhârâ hükümdarlarının soyundan gelen kişilerden oluşmaktaydı.⁵⁷⁵ Hâtûn'un rehineleri, oğlu Tuğşâde'yi kocası Bîdûn'dan olmadığı iddiasıyla onun Buhar-hudât'ın bir kölesinden olduğunu iddia ederek veliahtlıktan azletmek isteyen askerî ve siyasî kanadın ileri gelenlerinden seçmiştir. Böylece Hâtûn hem kendi iktidarı için sorun olabileceğini düşündüğü bu kişilerden hem de kendi emniyeti için rehine isteyen Saîd b. Osman'dan kurtulmuştur.⁵⁷⁶

56/676 yılında Saîd Horasan'a ulaştığında Ceyhun nehrini aşarak Semerkant'a gelmiş ve Soğdlularla karşılaşmıştı. Her iki taraf bir gün bir gece durup beklemişler⁵⁷⁷ ertesi gün Saîd çarpışmaya girip onları hezimete uğratmış ve müslümanlar onları şehirlerinde kuşatma altına almışlardı.⁵⁷⁸ Hâtûn yardımcı kuvvetler vermek suretiyle Sâid'e yardım etti. Semerkant'ın surlarının önüne gelince şehri fethetmeden ve kalesi olan Kuhendez'i⁵⁷⁹ taşa tutmadan gitmeyeceğine yemin etti. Semerkant'ın hükümdarı İhşid halkını savaşa karşı teşvik etti ve onlara da çok çetin bir şekilde savaştılar.⁵⁸⁰ Savaşın en şiddetli günü üçüncü gündü. Saîd, Ahnef b. Kays⁵⁸¹ ve Mühelleb birer gözlerini kaybetmişlerdir. Başka bir rivayette ise Mühelleb'in gözünü Tâlekân savaşında kaybettiği nakledilir. Ayrıca Hz. Peygamberin

⁵⁷³ Belâzürî, *Fütûh*, s.397; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64.

⁵⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s.397.

⁵⁷⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/310.

⁵⁷⁶ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 65.

⁵⁷⁷ Taberî, *Târîh*, III/249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/449.

⁵⁷⁸ Taberî, *Târîh*, III/250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/449.

⁵⁷⁹ Eski kale anlamına gelir. Aslında Kuhen (eski) kelimesinin Arapçalaşmış halidir. bkz. <http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-180c7a1a603c4f86b5910bdfce06c10a-fa.html> erişim 12.04.2012

⁵⁸⁰ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/311.

⁵⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dîmeşk*, XXI/221.

amcasının oğlu olan ve Hz. Peygamber'e çok benzeyen Kusem b. Abbas b. Abdülmuttalib de bu savaş sırasında şehit olmuştur.⁵⁸²

Daha sonra Saîd, Buhârâ'dan çok sayıda yaralıların olması sebebiyle hemen ayrılmamıştır. Bu sırada Saîd'e gelen bir kişi şehrin ileri gelenlerinin oturduğu sarayı göstermiştir.⁵⁸³ Saîd adamlarıyla buraya giderek onları kuşatmıştır. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri Saîd'in onların bulunduğu yere savaş yoluyla girmesinin neticelerinin kötü olacağını düşünerek barış istemişlerdir. Bunun üzerine o da beş yüz bin⁵⁸⁴ veya yedi yüz bin⁵⁸⁵ dirhem ödemeleri ve ileri gelenlerin çocuklarını rehine olarak vermeleri şartıyla bu anlaşmayı kabul etmiştir. Onlar şehrin ileri gelenlerinin çocuklarından yirmi,⁵⁸⁶ yirmibeş,⁵⁸⁷ kırk,⁵⁸⁸ elli⁵⁸⁹ veya seksen⁵⁹⁰ çocuğu rehin olarak verdiklerine dair farklı rivayetler bulunmaktadır.⁵⁹¹ Saîd oradan Tirmiz'e giderek burayı savaşız bir şekilde fethetmiştir.⁵⁹² Saîd b. Osman, Muâviye döneminde anlaşma yapmak suretiyle Semerkant, Kiş, Nesef ve Buhârâ'yı hâkimiyet altına almıştır.⁵⁹³

Bir müddet sonra Buhârâ melikesi Hâtûn bir elçi göndererek rehinelerin geri verilmesini istemiştir. Saîd buna razı olmayıp Ceyhun nehrini geçince iade edeceğini söylemiştir. Ancak nehri geçince de iade etmemiştir. Daha sonra Merv, Nişâbur, Kûfe ve Medine şehirlerinde teslim edeceğine dair sözler verse de her defasında sözünden dönmüştür.⁵⁹⁴ Semerkantlı ve Buhârâlı seçkinlerin çocuklarından oluşan almış olduğu bu rehineleri serbest bırakmayarak Medine'ye götürmüştür.⁵⁹⁵

Saîd b. Osman 57/677 yılında Horasan valiliğinden azledilmiştir.⁵⁹⁶ İbn A'sem bu kadar çabuk azledilmesinin sebebinin Saîd'in kendi isteği olduğunu rivayet ederken⁵⁹⁷ Belazürî

⁵⁸² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, 1990, VII/260; Ya'kûbî, *Târîh*, II/165; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, MXXIII/178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/449; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, I/187; Zehebî, *Iber* I/44; *Siyer*, III/441; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I/161; Yâfîî, *Mirâtü'l-Cinân*, I/104; Mezarı zamanla ziyaretgâh haline gelmiş, etrafına cami ve medrese yapılmıştır. Semerkantlılar arasında "şâh-ı zend" (yaşayan sultan) olarak anılan Kusem'in mezarına Bâbü'r devrinde Mezarşâh adı verilmiştir. (bkz. Abdülhalik Bakır, "Kusem b. Abbas", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/462)

⁵⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 397.

⁵⁸⁴ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/314.

⁵⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁵⁸⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/310.

⁵⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁵⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁵⁸⁹ Taberî, *Târîh*, III/250; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/287; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/361.

⁵⁹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁵⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁵⁹² Belâzürî, *Fütûh*, s. 398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/449; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/361; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I/161; Yâfîî, *Mirâtü'l-Cinân*, I/104.

⁵⁹³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire, 1992, s. 568.

⁵⁹⁴ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 65.

⁵⁹⁵ Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târîh*, VI/4; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/449; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/361

⁵⁹⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/163; *Iber* I/44; Yâfîî, *Mirâtü'l-Cinân*, I/104.

Muâviye'nin kendisini hilafetten azletmesinden endişe ettiği için Horasan'da elde ettiği ganimetlerle daha fazla güçlenmesinden korkarak Horasan haracına beraber baktıkları arkadaşına hile yaptığı gerekçesiyle Saîd'i görevinden azlettiğini nakleder.⁵⁹⁸

Yukarıda sözünü ettiğimiz rehinelerin âkıbetine gelince; Saîd Medine'ye ulaşınca rehinelerin silah, elbise ve altın, gümüş gibi değerli eşyalarını alıp azadlı kölelerine dağıtmıştır. Bununla da yetinmeyen Saîd, onları kaba yünden yapılmış elbiseler giydirerek, hurma bahçelerinde ve tarlalarında çalıştırmıştır.⁵⁹⁹ Bu şartlara yaşamaya daha fazla katlanamayan bu rehineler Yezîd b. Muâviye döneminde (60-64/680-683) isyan etmişlerdir. İsyân'ın ayrıntılarını incelediğimizde rehinelerin sonunun ne olduğuna dair bilgiler bulabilmek mümkündür. Kendileri için bir çıkış yolu kalmadığını düşünen bu rehineler Saîd b. Osman'ın üzerine bir duvar yıkmak suretiyle onu öldürmüşler daha sonra öldürüleceklerini bildikleri için halatlarla kendilerini asarak intihar etmişlerdir.⁶⁰⁰ Ya'kubî'ye göre rehineler Saîd b. Osman'ı öldürdükten sonra içlerinden hiçbiri kalmamacasına birbirlerini öldürmüşlerdir.⁶⁰¹ Dîneverî ve Belazürî'ye göre ailesiyle birlikte oturduğu bir sırada Saîd'in evine baskın düzenleyen rehineler onu öldürüp sonra da intihar etmişlerdir.⁶⁰² İbn A'sem'e göre ise rehineler Saîd hurma bahçesinde dolaşırken üzerine atılıp yanlarında bulunan hançerlerle onu öldürmüşler ve ardından kaçarak dağa sığınmak zorunda kalmışlardır. Kısa bir süre sonra olaydan haberdar olan Medineliler tarafından etrafları kuşatılan rehineler teslim olmadıkları için açlık ve susuzluk sebebiyle burada ölmüşlerdir.⁶⁰³

Muâviye, Saîd b. Osman'ı görevden alıp yerine Eslem b. Zür'a'yı Horasan valiliğine atamıştır. Eslem, göreve getirildikten sonra aylarca Herat'ta kalarak Mâverâünnehir üzerine her hangi bir sefer düzenlememiştir. Muâviye onun ardından Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî'yi atamıştır. Hatta Ya'kubî'ye göre Huleyd, Muâviye'nin atamış olduğu Horasan'daki son valisidir.⁶⁰⁴ 59/679 yılında Abdurrahmân b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine getirmişti.⁶⁰⁵ 59/679 yılında Yezîd b. Müferriğ el-Hımyerî, Abbâd b. Ziyâd ile birlikte Sicistân'a gitmişti. Yezîd b. Müferriğ Türklerle bir savaşa girişmesine rağmen Abbâd b. Ziyâd destek konusunda geç kalınca Yezîd b. Müferrik'in komutasındaki askerlerin binekleri bile yiyeceksiz kalmıştır.

⁵⁹⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/314.

⁵⁹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 399.

⁵⁹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 398-399.

⁶⁰⁰ Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, VI/4.

⁶⁰¹ Ya'kubî, *Târih*, II/165.

⁶⁰² İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 202; Belâzürî, *Fütûh*, s. 398.

⁶⁰³ İbn A'sem, *Fütûh*, IV/314.

⁶⁰⁴ Ya'kubî, *Târih*, II/165.

⁶⁰⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 399; Ya'kubî, *Târih*, II/165; Taberî, *Târih*, III/256; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/456; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/256.

Bunun üzerine Yezîd b. Müteferriğ, Abbad b. Ziyâd yanına gelince ona şöyle demiştir: “Keşke şu sakallar ot olsaydı da onları müslümanların atlarına yedirseydik.”⁶⁰⁶

Muâviye'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Yezîd, Selm b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine atayınca kadar Mâverâünnehir üzerine her hangi bir sefer düzenlenmemiştir. Bunun sebebi olarak bölgeye atanan valilerin kısa süre içinde değiştirilmesi ve kabiliyet yönünden yetersizlikleri, iç hesaplaşmaları dış seferlere tercih etmeleri⁶⁰⁷ gösterilebilir.

2.1.7. Selm b. Ziyâd (61-64/680-683)

Yezîd b. Muâviye döneminde de Muâviye tarafından takip edilen fetih politikasına devam edilmiştir. Fakat Yezîd'e karşı içte oluşan muhalefet sebebiyle fetihlere istenilen önem verilememiştir. Ancak Yezîd'in içteki muhalefeti baskı ve güç kullanmak suretiyle susturduğu yıl olan 61/680 yılında fetih hareketlerine yeniden yönelme fırsatı bulabilmiştir. Bu nedenle Mâverâünnehir bölgesindeki fetih hareketlerini devam ettirmesi için Selm b. Ziyâd'ı Horasan ve Sicistan'a vali olarak göndermiştir. Selm bu sırada henüz yirmi dört yaşlarında bir gençtir. Selm'den önce bu görevi kardeşleri Abdurrahman b. Ziyâd ve Abbâd b. Ziyâd icra etmişlerdir. Birisi Horasan, diğeri de Sicistân da idarecilik yapıyorken söz konusu iki bölgenin de valiliğine getirilen Selm, İsa b. Şebîb'in dedesi olan Hâris b. Muâviye el-Hârisî'yi Şam'dan Horasan'a göndermiştir. Kendisi de Basra'ya gidip yol hazırlıklarına başlamış ayrıca kardeşi Yezîd b. Ziyâd'ı da Sicistan'a göndermiştir. Ubeydullah b. Ziyâd, kardeşi Abbâd'a bir mektup yazarak ona Selm'in vali olduğu haberini iletmiş bunun üzerine Abbâd, beytûlmâlde olan malları, azatlı kölelerine dağıtarak Sicistan'dan ayrılıp Yezîd'in yanına gitti.⁶⁰⁸ Buradan anılmaktadır ki Horasan valileri arasında bir önceki dönemde elde edilen gelirlerin bir sonraki valinin eline geçmemesi için askerler arasında pay edilmektedir. Kardeş bile olsalar Emevî idarecilerin arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemli bir örnek olduğunu görülmektedir.

Selm'in adı kimi kaynaklarda Sâlim⁶⁰⁹ kimi kaynaklarda Müslim⁶¹⁰ olarak geçmektedir. Ancak bu dönemde Emevîler'in Horasan'da Müslim b. Ziyâd ve Sâlim b. Ziyâd adında valilik yapmış iki ayrı şahsiyetin olmaması bize bu isimlerin tahkik yapanların veya daha önce bu kaynakları kaleme alan hattatların bir okuma hatası yaptıkları anlaşılmaktadır.

⁶⁰⁶ Taberî, *Târih*, III/257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/456; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/489.

⁶⁰⁷ Taberî, *Târih*, III/257-258.

⁶⁰⁸ Taberî, *Târih*, III/345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/544-545.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/347.

⁶¹⁰ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 66 vd.

Selm, Horasan'a gitmek üzere yola çıktığında Yezîd, onunla birlikte kardeşi Ubeydullah'a altı bin atlı seçmesini emreden bir de mektup göndermiştir. Seçilecek atlıların altı bin değil de iki bin olduğu da söylenmektedir.⁶¹¹ Selm, Horasan'a giderken önemli kişilerden bazıları da beraberinde götürmüştür. Basralı olan bu şahıslar arasında Mühelleb b. Ebû Sufre, İmran b. Fuseyl el-Burcûmî, Hanzala b. Arâde, Yahya b. Ya'mer el-Advânî⁶¹² Talha b. Abdullah el-Huzâî, Ömer b. Abdullah et-Teymî ve Abdullah b. Hâzim⁶¹³ gibi kabile reisleri yer almıştır.

Selm b. Ziyâd kışı nehrin diğer yakasında geçiren ilk vali olmuştur.⁶¹⁴ Selm b. Ziyâd Ceyhun nehrini geçerken yanında eşi Ümmü Muhammed bt. Abdullah b. Osman b. Ebu'l-Âs da bulunmaktadır. Bu nedenle Ceyhun nehrini ilk geçen Arap kadını olan Ümmü Muhammed, Semerkant üzerine düzenlenen sefer sırasında doğum yapmış Selm, Soğd'da doğmasının hatırası olarak oğluna "es-Suğdî" adını vermiştir. Rivayete göre Selm'in bu eşi, Semerkant'ta oturan Soğd melikinin hanımına haber gönderip mücevherlerini ödünç olarak kendisine vermesini istemiş, ancak iade edeceğine dair verdiği sözde durmayıp bu hanımın tacını dönerken beraberinde götürmüştür.⁶¹⁵

Selm'den önceki Horasan valileri Horasan'da yazın savaşır, kışın ise askeri üsleri konumunda bulunan Merv-i-Şahcân'a geri dönerlerdi. Bu durumu farkederek Horasan'ın yerli hükümdarları, 61/680 yılında aralarındaki çatışmalara son verip Araplara karşı hep birlikte savaşmaya karar vermek için Horasan'ın Hârezm'e yakın olan bir şehrinde toplanmışlardır. Birbirleri ile savaşmama, birinin diğerini kışkırtmaması ve müslümanlar bu yerli hükümdarlardan diğer bir şehir için savaş talebinde bulunurlarsa bunu reddedecekleri konusunda anlaşmaya varmışlardır. Ancak Selm, kendisinden kış mevsimi girmesine rağmen, savaşmak için izin isteyen Mühelleb b. Ebû Sufre'ye izin vermiştir. Selm, Mühelleb komutasındaki dört bin veya altı bin kişiyi savaşa çıkararak yerli hükümdarları ummadıkları bir anda kuşatma altına almıştır. Sonunda karşı taraf, barış istemek zorunda kalmış Mühelleb, de ancak yirmi milyon dirhem ödemeleri şartıyla anlaşmanın olabileceğini söylemiştir. Bu şartı kabul eden yerli hükümdarlar ödemeyi de peşin olarak yapmışlardır. Mühelleb, buradan aldığı

⁶¹¹ Taberî, *Târih*, III/345.

⁶¹² Taberî, *Târih*, III/345.

⁶¹³ Ya'kûbî, *Târih*, II/176.

⁶¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/609; C.E. Bosworth, "Salm b. Ziyâd", EI², İstanbul, 1995, VIII/997.

⁶¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 399; Taberî, *Târih*, III/346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/545-546; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/484; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/609.

ganimetleri Selm'e götürmüş Selm ise bunlardan beğendikleri dışındakileri Yezîd'e göndermiştir.⁶¹⁶

Selm, nehri geçip Buhârâ üzerine gelerek şehri kuşatmıştır. Buhârâ hakimi Hâtûn, onun ordusuna güç yetiremeyeceğini anlayınca, Semerkant'ta oturan Soğd meliki Tarhûn'un⁶¹⁷ yardımını temin etmek amacıyla onunla evlenmek ve kendi topraklarının hâkimiyetini ona bırakmak istediğini, bunun için ilk önce kendisine yardım etmesi gerektiğini bildiren bir haber göndermiştir. Bunun üzerine Tarhun, yüz yirmi bin kişiden oluşan büyük bir orduyla Buhârâ'ya doğru yola çıkmıştır.⁶¹⁸ Ayrıca Narşahî de Bîdûn isimli başka bir komutanın da Türkistan bölgesinden büyük bir orduyla Hâtun'a yardıma geldiğini rivayet etmektedir.⁶¹⁹

Anlaşılan o ki şehre yardımın gelmeyeceğini düşünen Hâtûn, Selm ile anlaşma yapmış ve şehrin kapılarını açmıştır. Tam bu sırada Tarhun'un Harkan (veya Harkan-rûd) nehrinin karşı yakasına karargahını kurduğu ve Hâtun'un bu haberi alarak şehrin kapılarını yeniden kapattığı haberi Selm'e ulaşmıştır. Selm bu ani tavır değişikliği karşısında gelen haberlerin gerçek olup olmadığını öğrenmesi amacıyla Mühelleb b. Ebû Sufra'ya bir adam gönderip karşı tarafın ordusunun ne kadar olduğunu ve neler yapılabileceğini araştırmasını emretmiştir.

Narşahî, Mühelleb'in görevlendirilmesinden sonra gelişen olayları geniş bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre, Mühelleb bu görevin kendisine verilmesini hoş karşılamamasına rağmen Selm özellikle Mühelleb'in gönderilmesi noktasında ısrarcı olmuştur. Mühelleb emrindekilerle beraber geceleyin gizlice yola çıkmış ve sessizce düşman hatlarına kadar ilerlemiştir. Ancak sabah namazını kıldıktan sonra Selm durumu cemaata bildirince, bu haber kısa zamanda yayılmıştır. Askerler Mühelleb'in ganimetten daha fazla pay alması için önden gönderildiği düşüncesiyle, hemen bineklerine bindi ve onun peşinden karşı tarafın karargahının bulunduğu Harkan nehrinin diğer yakasına geçmişlerdir. Durumdan haberdar olan Tarhun'un adamları tarafından Mühelleb ve askerleri zor duruma düşmüştür. Mühelleb hızla geri çekilmelerini emretse de Tarhun arkadan yetişip Mühelleb'in adamlarından dört yüz kişi kadarını öldürmüştür. Geri kalanlar ise kendilerini karargahlarına zor atabilmişlerdir. Sabah olunca Tarhun nehrin karşı yakasına geçmiş ve Hotan Emiri'ne yarım fersahlık bir mesafe de iken savaş başlamış Tarhun onların etrafını kuşatmıştır. Bu arada Mühelleb "yetişin" diye bağırsa da, Selm bu nidaları duymasına rağmen ona yardıma gitmemiştir.⁶²⁰

⁶¹⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 146; Taberî, *Târîh*, III/345-346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/545; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/483-484.

⁶¹⁷ İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA*, XXXI/511.

⁶¹⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II/176; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 70.

⁶¹⁹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 70

⁶²⁰ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 70-71; Hasan Kurt, *Buhârâ*, s.151-152.

Selm'in yanında bulunan Abdullah b. Hûdân Selm'in Mühelleb'in sesini duymasına rağmen umursamamasını görünce şaşırmıştır. Abdullah, Selm'in bu kayıtsızlığına daha fazla dayanamayarak Selm'i kınayıp orduda bulunun gönüllü kişilerle Mühelleb'in yardımına koşmuştur.⁶²¹ Bir süre sonra islâm ordusuyla Tarhun ve Bîdûn'un orduları arasında çok şiddetli bir savaş başlamış öncü birliklerinin komutanı Mühelleb b. Ebû Sufra'nın gösterdiği üstün başarı sonucu düşman ordusunu büyük bir bozguna uğramıştır. Kaçan düşmanın Soğd bölgesinde takip edilmesi neticesinde Tarhunla birlikte çok sayıda askeri öldürüldü. Savaş sonunda bol miktarda ganimet ele geçirilmiştir. İslâm ordusundaki her bir askerin payına yüklü miktarda ganimet düşmüştür. Kaynaklar bu ganimetten her bir süvarinin payına iki bin dört yüz ve her bir piyadenin payına bin iki yüz dirhem düştüğünü kaydetmektedir.⁶²²

Bunun üzerine Hâtûn, elçiler gönderip anlaşma teklif etmiştir. Ele geçirilen ganimetlerden hariç yapılan anlaşmanın sonunda daha pek çok mala sahip olmuşlardır. Barış anlaşması tamamlandıktan sonra Hâtûn yanındakilere, Abdullah b. Hâzim'i ilk gördüğünde heybetinden baygınlık geçirdiğini belirtmiş ve onun nasıl birisi olduğunu merak edip daha yakından görmek istemiş, kendisini etkileyen Abdullah b. Hâzim'i görünce, takdirlerini ifade etmek için, ona cazip birçok hediyeler vermiştir. Selm muzaffer bir komutan edası içinde, elde ettiği ganimetlerle birlikte Horasan'a dönmüştür.⁶²³

Narşahî'nin, Türkistan bölgesinden Buhârâ'ya yardım için büyük bir orduyla geldiğini söylediği⁶²⁴ Bîdûn'u,⁶²⁵ Belâzûrî, Soğdlu olarak göstermektedir.⁶²⁶ Gibb, bu ismin daha önce sözünü ettiğimiz Buhârâ şehrinin hakimi Buhar-hudât'ın ismi Bîdûn olması gerektiğine işaret etmektedir.⁶²⁷ Taberî'nin, diğer kaynaklardan farklı olarak Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhârâ üzerine yaptığı sefer sırasında şehri savunan kişinin Kabac Hâtun'un kocası Buhar-hudât Bîdûn olduğunu söylemesi⁶²⁸ ve Bîdûn hakkında kesin bilgi vermeyen Belâzûrî'nin, Bîdûn'un Selm ile yapılan savaşta öldürüldüğünü zikretmesi,⁶²⁹ onun bu güne kadar yaşadığı şeklindeki ananevi bir rivayetin devamı gibi gözükmektedir.⁶³⁰

⁶²¹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 71

⁶²² Ya'kûbî, *Târîh*, II/176; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 71; Burada mağlup edilen hükümdarın Soğd hükümdarı olduğu görüşündedir.

⁶²³ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 72.

⁶²⁴ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 70.

⁶²⁵ Belâzûrî'de Bindûn(بندون) Narşahî'de Bîdûn(بيدون) olarak geçmektedir. Bkz. Belâzûrî, *Fütûh*, s. 399; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 70.

⁶²⁶ Belâzûrî, *Fütûh*, s. 399.

⁶²⁷ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 36.

⁶²⁸ Taberî, *Târîh*, III/243.

⁶²⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, s. 399.

⁶³⁰ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 36; Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkand Tarihi*, İstanbul, 2001 s. 192.

Yezîd kendi döneminde Selm b. Ziyâd'ı Horasan ve Sicistan'a vali olarak göndermiştir. Selm de buralarda zayıflayan devlet otoritesini yeniden tesis etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Yaptığı anlaşmalarla bunu başarabilmiş ve pek çok ganimet elde etmiştir. Ayrıca Yezîd b. Muâviye döneminde ona karşı gerçekleştirilen muhalefet hareketleri bu güçlü vali sayesinde Yezîd'in ölümüne kadar bu bölgede hissedilmemiştir.

2.1.8. Abdullah b. Hâzim (65-72/684-691)

Emevî devletinin üçüncü halifesi olan Muâviye b. Yezîd, hilafette sadece kırk gün veya üç ay kadar bir süre kalmıştır. Bu süre zarfında da hastalığı ve zafiyeti sebebiyle devlet işleriyle ilgilenmemiştir. Ayrıca kendinden sonraya bir veliaht bırakmayan Muâviye b. Yezîd, yeni halifenin seçimini de halkın iradesine bırakmıştır.⁶³¹ Muâviye b. Yezîd'in halifeliğinden sonra İslâm devletinde mevcut olan siyasî birlik yerini kargaşaya ve çok başlılığa bırakmıştır.

Muâviye b. Yezîd'in 64/683 yılında vefatıyla, birçok vilayette olduğu gibi Horasan'da da iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Çünkü onun yerine geçecek bir veliaht bırakmadığı için Emevîler'in Süfyânî kolu Muâviye b. Yezîd ile sona ermiştir. Bu nedenle vali Selm b. Ziyâd'ın, valiliğini onaylayacak bir halife bulunmadığından otoritesi sarsılmış ve her kabile kendi başına buyruk hale gelmiştir. Selm de Yezîd b. Muâviye'nin ve oğlu ile Muâviye b. Yezîd'in öldüklerini açık açık ilân ettikten sonra halkı bir halife seçilinceye kadar kendisinin söyleyeceklerini kabul edeceklerine dair bey'at etmeye çağırmıştır. Ancak ilk önce Selm'in çevresindekiler onun isteği üzerine bey'at etmelerine rağmen iki ay sonra bu bey'atlerini bozmuş oldukları görülmektedir. Selm çevresindekilere oldukça iyilik yapmış ve onlar tarafından sevilen bir kişi olmasına karşın iktidar süresinin dolduğunu anlayarak yerine Mühelleb b. Ebû Sufre'yi vekil bırakmış ve Horasan'dan ayrılmıştır.⁶³²

Selm, Horasan'dan ayrılırken Süleyman b. Mersed gelip kendisine kendi yerine kimi bıraktığını sormuş, yerine bıraktığı kişiyi beğenmemesi üzerine Selm de Süleyman'ı Merv er-Rûz, Fâriyâb, Tâlekân ve Cûzcân'a vali olarak tayin etmiştir. Diğer taraftan Evs b. Sa'lebe b. Züferî'yi de Herât'a vali tayin etmiştir. Nîşâbur'a ulaşınca Abdullah b. Hâzim ile karşılaşmış, Abdullah Selm'e Horasan'a kimi vali olarak bıraktığını sorunca yaptığı atamayı beğenmeyip karşı çıkınca Selm'den kendisine bir ahitname yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Selm böyle bir ahitname kaleme almış ve ona yüz bin dirhem vermiştir.⁶³³ Selm'in böyle

⁶³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", SÜİFD, sayı: 7, Konya, 1997, s. 411-430.

⁶³² Taberî, *Târîh*, III/370; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/591.

⁶³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/591.

davranmasının iki sebebi olabilir. Birincisi sağ salim valilik yapmış olduğu yerden güvenli bir yere gidebilmek, ikincisi ise kendisinden sonra büyük sorunlara gebe bir ortam bırakmaktır. Böylece kendi valiliği işlerin düzenli yürüdüğü bir devir olarak kalacak, yeni halifenin muhtemel Horasan valilerini arasında yerini alacaktır.

Abdullah b. Hâzim 65/684 yılından itibaren Mekke'de halifeliğini ilan etmiş bulunan Abdullah b. Zübeyr'in resmen Horasan valisi olmuştur. Bunun sonucunda Horasan Emevî hâkimiyetinden çıkıp Zübeyrî hâkimiyetine girmiştir. Abdullah b. Hâzim otoritesini sağlamlaştırabilmek için Temîmoğulları ile ittifak kurup, kendisine muhalefet eden Rebîa kabilesinin Kays b. Sa'lebe ve Bekir b. Vâiloğulları ile çıkan çatışmalarda bu kabilelere hâkimiyetini kabul ettirmiştir.⁶³⁴ Abdullah b. Hâzim, Horasan'da valiliğini sağlamlaştırmasının bir göstergesi olarak adına para bastırmıştır. Bunlar arasında altın paralar da bulunmaktadır.⁶³⁵ Bu da açıkça göstermektedir ki Abdullah b. Hâzim döneminde merkezi otoritenin zayıflamasının doğal bir sonucu olarak Abdullah b. Hâzim sanki Horasan'ın mutlak hükümdarı gibi hareket etmiştir.

Mâverâünnehr'de fütihat devam ederken doğuda Emevî hanedanı ile Abdullah b. Zübeyr arasında hilâfet mücadelesi başlamıştı. Bu mücadeleler eyaletlerde de tesirini göstermekte gecikmedi. İslâm devleti içinde çıkan bu karışıklıklardan istifade eden mahallî prensler bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler. Abdullah b. Zübeyr tarafından Horasan valiliğine tayin edilen Abdullah b. Hâzim, Türkler'in Nişâbûr'a karşı yaptıkları bir akını püskürttüğü gibi Herât'ta iken İsfâd Kalesi'ne karşı girişilen bir taarruzda da Türkleri yenilgiye uğratmıştır.⁶³⁶ Türklerin kaleye saldırdığı haberi Abdullah b. Hâzim'e ulaşınca Züheyr b. Hayyân'ı Temîmlilerin başında oraya göndererek ve ona: "Sakın onların uzaklaşmasına meydan vermeyesin. Onları görür görmez üzerlerine hamle yapınız!" diye talimat vermiştir. Züheyr oldukça soğuk bir günde Türklere yetişmiş ve Türkleri bozguna uğratmıştır. Gece boyunca onları takip eden Züheyr geri döndüğünde mızrağını tutan elinin soğuktan tamamen donduğunu görmüştür. Bunun üzerine yanında bulunanlar iç yağı ısıtıp elinin üzerine koymuşlar ve o yağla elini ovuşturmak suretiyle elini eski haline getirebilmişlerdir.⁶³⁷

⁶³⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 400-401; Taberî, *Târîh*, III/370-371; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/590-593.

⁶³⁵ V. V. Barthold, *Türkistan*, 199; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, I/107.

⁶³⁶ Taberî, *Târîh*, III/388.

⁶³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 400-401; Taberî, *Târîh*, III/388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/593.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân 72/691 yılında Abdullah b. Hâzim'e gönderdiği bir elçi ile kendisine biat etmesi karşılığında Horasan valiliğinin yedi yıl süreyle onun olacağını bildirmiş ancak Abdullah, Abdülmelik b. Mervân'ın bu isteğini reddetmiştir.⁶³⁸

Horasan'ı Zübeyrî hâkimiyetinden alıp kendisine bağlamakta kararlı olan Abdülmelik b. Mervân, Abdullah b. Hâzim'in kendi teklifini reddetmesi üzerine Horasan valiliğini Bükeyr b. Vişâh'a bir mektup göndererek teklif etmiştir.⁶³⁹ Bükeyr, Abdullah b. Hâzim'in Ebreşehr'de (Nişâbur) Bahîr b. Verkâ es-Sureymî ile savaştığı sırada Merv'de yerine bıraktığı vekiliydi. Abdülmelik b. Mervân'ın teklifini kabul eden Bükeyr artık Abdullah b. Zübeyr'i halife, Abdullah b. Hâzim'i de vali olarak tanımadığını ilan etti. Durumdan haberdar olan Abdullah b. Hâzim, Bahîr ile savaşmayı bırakıp Merv'e doğru yola çıktı. Fakat Bahîr peşini bırakmadığı için Şahmîgd denilen yerde onunla tekrar savaşa tutuştu. 72/691 yılında bu savaş esnasında Abdullah b. Hâzim, Bahîr tarafından öldürüldü. Abdullah'ın ölümüyle Horasan valiliği, tekrar Emevîler'in eline geçmiş oldu. Böylece Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervân'ın Horasan valisi olarak faaliyete başlamıştır.⁶⁴⁰

Abdullah b. Hâzim'in Tirmiz'de bulunan oğlu Musa'nın yanına gitmek için harekete geçtiği sırada öldürüldüğünü de ifade eden kaynaklar vardır.⁶⁴¹ Abdullah b. Hâzim'in vali olduğu dönem Mâverâünnehir açısından fetih hareketlerinin durduğu bir dönem olmuştur. Hangi halifeye beyat edileceği ayrıca Horasan'da fetih hareketlerinde bulunan kabilelerin her birinin valinin kendilerinden olmasını istemesi, bu insanların güçlerini ve enerjilerini birbirleri arasındaki mücadelelerde harcamalarına sebep olmuştur. Böylece daha önce Mâverâünnehir'de fethedilmiş veya anlaşmalarla itaat altına alınmış topraklar ya elden çıkmış ya da bölge üzerinde hâkimiyet planları olan diğer güçlerin etki alanına girmiştir. Abdülmelik b. Mervân'ın siyasî rakiplerini bir bir eleyip yönetimde birlikteliği sağlayıncaya kadar İslâm coğrafyasında kendisine beyat edilen birden fazla halife aynı anda hüküm sürmüştür. Bu yapı fetih hareketlerini doğrudan etkilemiştir.

⁶³⁸ Taberî, *Târih*, III/531, 532. Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, VI/23, 27; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/248-249; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/36.

⁶³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/36; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/132; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V/301; İbn Kesîr, *Bidâye*, VIII/729; İbn Haldûn, *Târih*, III/36.

⁶⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 187; Belâzürî, *Fütûh*, s. 401; Taberî, *Târih*, III/531; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/36; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/132-133.

⁶⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 401; H.A.R. Gibb, "Abdallah b. Khazim", *EF*, Leiden, 1986, I/48.

2.1.9. Ümeyye b. Abdullah (72-79/691-698)

Abdullah b. Hâzim, 65/685 yılından itibaren öldürüldüğü yıl olan 72/691 yılına kadar Emevî hâkimiyetini kabul etmeyerek Horasan'da kalmaya devam etmiştir.⁶⁴² Bu nedenle Abdülmelik'in ilk yıllarında Horasan Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanıyan Abdullah b. Hâzim tarafından yönetilmiştir. Yedi sene gibi uzun bir sene Horasan valiliğinde bulunmasına rağmen ne tam anlamıyla Horasan'da hâkimiyetini yayabilmiş ne de çekişmelerden kurtulup fetih hareketlerinde bulunabilmiştir. Ayrıca kabile çatışmaları nedeniyle bölgedeki müslüman hâkimiyeti giderek gücünü yitirmiş, Mâverâünnehir'de daha önce elde edilen kazanımların hepsi kaybedilmiştir. Bırakın Horasan valilerinin Mâverâünnehir'e sefer düzenlemesini Mâverâünnehir'de bulunan Türklerin akınları Nişâbur'a kadar uzanmıştır.⁶⁴³

Horasan'da Abdullah b. Hâzim'in öldürülmesiyle buradaki Zübeyrî hâkimiyeti sona ermiştir. Sonrasında bölge valiliğine Bükeyr b. Vişâh getirilmiştir.⁶⁴⁴ Bükeyr b. Vişâh, Abdülmelik b. Mervân'ın valilikten azledeceği endişesiyle Abdullah b. Hâzim'i kendisinin öldürdüğünü iddia ettiği için Bahîr b. Verkâ ile aralarında bir çekişme başlamıştır.⁶⁴⁵ Abdullah b. Hâzim'e yapılanlar Horasan'dakileri kızdırmıştır. Bu nedenle bir kısmı Bükeyr b. Vişâh diğer bir kısmı ise Bahîr'den yana olmuşlardır. Bu durumdan rahatsız olan Horasan halkının ileri gelenleri 74/693 yılında Abdülmelik b. Mervân'a başvurmuşlardır. Abdülmelik'e yazdıkları mektupta bu karışıklığın ancak bir Kureyşli tarafından çözülebileceğini teklif etmişlerdir. Kureyşlinin atanması sonucunda farklı grupların bir arada tutulabileceğini, üst bir otoriteye itaat etmedikleri takdirde Horasan'daki hâkimiyetin sona ereceğini bildirdiler. Bunun üzerine Abdülmelik onlara vali olarak kendi ailesinden Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i gönderdi.⁶⁴⁶ Bükeyr b. Vişâh'ı da Tohâristan'a vali olarak tayin etti ve daha sonra Mâverâünnehir bölgesindeki savaşlar için görevlendirmiştir.⁶⁴⁷

Ümeyye, ilk icraatı olarak Buhârâ üzerine sonra da Tirmiz'de bulunan Musa b. Abdullah b. Hâzim'in üzerine yürümüştür. Bu sırada Ümeyye'nin yokluğundan faydalanan Bükeyr, Merv'e gelerek Ümeyye'nin yerine bıraktığı oğlunu hapsedmiştir. Ayrıca Horasan halkını Ümeyye'nin valiliğini tanımamaya çağırmış, onlar da bunu kabul etmişlerdir. Bu durumu öğrenen Ümeyye az bir fidye karşılığında anlaşarak hızlıca geri dönmeye çalıştıysa

⁶⁴² Taberî, *Târîh*, III/531.

⁶⁴³ Wellhausen, *Arap Devleti*, 202-203.

⁶⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s.187; Belâzürî, *Fütûh*, s. 401; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/316.

⁶⁴⁵ Taberî, *Târîh*, III/545.

⁶⁴⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 401; Taberî, *Târîh*, III/545; İbn A'sem, *Fütûh*, VI/348; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/143; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/318.

⁶⁴⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 402.

da Bukeyr daha önce gemileri yaktırmiş olmasından Ceyhun nehrini geçmek için gemiler bulmaya çalıştığı sırada vakit kaybetmiştir. Musa b. Abdullah'ın üzerine gitmeyi de düşünen Ümeyye, seferi yarıda keserek geri dönmek zorunda kalmıştır. Bukeyr ilk önce Ümeyye ile savaşmış ancak daha sonra istediği yere atanması şartıyla Ümeyye ile anlaşmıştır. Ümeyye daha sonra onun kendisi aleyhine çalışacağını öğrenince Bukeyr, Ümeyye'nin konağına girdiği sırada Ümeyye'nin adamları tarafından tutuklanmıştır. Ümeyye onun hapsedilmesini emretse de daha önceden aralarında husumet bulunan Bahîr b. Verkâ onun üzerine atlayarak Bukeyr'i öldürmüştür.⁶⁴⁸ Abdullah b. Hâzim'den sonra Abdülmelik b. Mervân tarafından 74/693 yılında Horasan valiliğine atanan Ümeyye b. Abdullah⁶⁴⁹ döneminde bölgede istikrar sağlanamamış, iç çekişmeler otoriteyi zayıflatmıştır. Bu nedenle Ümeyye'nin 77/696 yılında Buhârâ ve Tirmiz'e karşı giriştiği hareket başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶⁵⁰

Ümeyye b. Abdullah kendi oğlu Abdullah'ı Sicistân valililiğiyle görevlendirdi. 74/693 yılında Abdullah Sicistân'a ulaştığında daha önce öldürülmüş olan ilk Rutbîl'den sonra kral olan Rutbîl ile savaşmıştır. Aslında Rutbîl müslümanların saldırılarından korkuyordu. Bu sebeple Abdullah b. Ümeyye, Büst'e ulaşınca Rutbîl ona elçi göndererek bir milyon dirhemlik bir anlaşma teklifinde bulunmuştur. Bu elçiyle birlikte Abdullah'a da bir takım hediyeler ve köleler göndermiş, Abdullah, Rutbîl'in bu teklifini "Eğer o şu çardağı altınla doldurmazsa, aramızda bir anlaşma olmayacak" diyerek kesin bir şekilde reddetmiştir. Aldığı bu olumsuz cevap üzerine Rutbîl bölgeyi boşaltıp onu iç kesimlere doğru çekmiştir. Yolları ve geçitleri tutarak Abdullah'ın işini daha da zorlaştırmıştır. Bu sefer de Abdullah hiçbir şey almaksızın Rutbîl'den geçitleri açmasını istediye de Rutbîl bu teklifi kabul etmeyerek Abdullah'ı şu şartlarda bir anlaşma yapmaya zorlamıştır. Rutbîl Abdullah'a "Üçyüzbin⁶⁵¹ dirhemi sulh yoluyla alacaksın! Ayrıca vali olarak kaldığın sürece ülkemize karşı savaşmayacağını, yakıp yıkmayacağını taahhüt eden bir vesika yazacaksın" demiştir. Abdullah Rutbîl'in bu isteklerini kabul ettiyse de daha sonra bu anlaşmayı haber alan halife Abdülmelik, Abdullah b. Ümeyye'yi valilikten azletmiştir.⁶⁵² Ya'kûbî ise diğer kaynaklardan farklı olarak Abdullah'ın Rutbîl ile savaştığını ve onu öldürdüğünü nakletmektedir.⁶⁵³ Ayrıca Belâzürî'ye göre

⁶⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 402.

⁶⁴⁹ Taberî, *Târih*, III/545.

⁶⁵⁰ Taberî, *Târih*, III/608-610.

⁶⁵¹ İbn A'sem ikiyüzbin dirhem olarak nakletmektedir. (bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, VII/74)

⁶⁵² Belâzürî, *Fütûh*, 386; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/55.

⁶⁵³ Ya'kûbî, *Târih*, II/190.

Ümeyye, Saîd b. Osman döneminde yapılan anlaşmayı bozan Huttel halkının üzerine yürüyerek burayı yeniden fethetmiştir.⁶⁵⁴

75/696 yılında Abdümelik, Saîd b. Eslem b. Zür'a'yı Sind'e vali olarak göndermiştir. Ancak Hâris el-A'lâkıyyân'ın iki oğlu olan Muâviye ve Muhammed ona karşı çıkarak onu öldürmüşler ve bölgeyi ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Haccâc, Sind'e Temîmli Müccâ'a b. Si'r'i gönderdi. Müccâ'a bu sınır bölgesinde üstünlüğü sağlayarak çeşitli seferler düzenlemiştir. Bu seferler sonucunda Kandâbîl'de bazı yerleri fethettikten bir yıl sonra Müccâ'a, Mekrân denilen yerde vefat etmiştir.⁶⁵⁵

Haccâc b. Yusuf kendi kabilesinden Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi 78/697 yılında Sicistân valiliğine tayin etmiştir.⁶⁵⁶ Haccâc'ın Ubeydullah'ı Sicistân'a vali tayin etmesinde Ubeydullah'ın hem kendi kabilesinden olması hem de bölgeyi iyi tanması etkili olmalıdır. Çünkü Ubeydullah b. Ebû Bekre 50/670 yılında Muâviye'nin Irak'da Ziyâd b. Ebîh valiyken Sicistân valisi Rebî' b. Ziyâd'ın yerine tayin edilmiştir.⁶⁵⁷ Daha sonra 53/673 yılında bu görevden azledilmiştir.⁶⁵⁸ İşte bu görevi sırasında Ubeydullah b. Ebû Bekre, bir orduyla 52/672 yılında Kâbil hükümdarı Rutbîl ile bir milyon dirhem karşılığında anlaşma yapmıştır.⁶⁵⁹

2.1.10. Ubeydullah b. Ebû Bekre'nin Rutbîl'e Karşı Savaşması (79/698)

Haccâc, Ubeydullah b. Ebû Bekre'yi 78/697 yılında Sicistân'a tayin edince bir yıl boyunca her hangi bir askerî faaliyette bulunmamıştır. Kâbil Hükümdarı Rutbîl'in yukarıda sözünü ettiğimiz barış anlaşması gereğince haraç ödemesi gerekmektedir. Ancak haraç ödemekten vazgeçmiş olacak ki Haccâc, Ubeydullah'a haber göndererek Rutbîl ile çarpışmasını ve ülkesini eline geçirmeden, kalelerini yıkmadan, askerlerini de zincire vurmaktan geri dönmemesini emretmiştir.⁶⁶⁰ Burada dikkatimizi çeken bir diğer husus İbn Kesîr'in, Rutbîl'i o gün itibariyle Türklerin en büyük hükümdarı olarak zikretmesidir. Ayrıca Rutbîl'in haraç anlaşmalarında düzenli olmadığı, sıkıştığı esnada haracını ödediği ancak müslümanlar geri çekilip Merv'e dönünce haraç ödemeyi bıraktığı ifade edilmektedir.⁶⁶¹ Bu da Emevîler'in içerisinde bulunan durumu açıkça göstermektedir. Emevîler'in Mâverâünnehir

⁶⁵⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 403.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/65; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/222; İbn Haldûn, *Târîh*, III/42.

⁶⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 173;

⁶⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 129; Belâzürî, *Fütûh*, s. 385.

⁶⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 135.

⁶⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 134; Belâzürî, *Fütûh*, s. 385.

⁶⁶⁰ Taberî, *Târîh*, III/614; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/120; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/36-37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/197; İbn Haldûn, *Târîh*, III/46.

⁶⁶¹ İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/36-37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/197.

bölgesinde istikrarı sağlayamadıklarını, çok güçlü akınlar yapmalarına rağmen her halifelik tartışmasında kendi iç çatışmalarına yönelmeleri, bu bölge halkı zihninde nasıl olsa geri çekilirler fikrini oluşturmuştur.

Ubeydullah, Haccâc'ın emri üzerine Basra ve Kûfelilerden oluşan ordusuyla sefere çıkmıştır. Ubeydullah Rutbîl'in ülkesine girmiş ve pek çok ganimet elde ettikten sonra kendisi için tehdit oluşturabilecek bazı kaleleri yıkmıştır. Rutbîl'in etrafındaki Türkler bölgeleri bir bir terk edip geri çekildiklerinden Ubeydullah'ın adamları sonunda Rutbîl'in ülkesinin içlerine kadar ilerleyerek Rutbîl'in baş şehri konumundaki Kâbil'e on sekiz⁶⁶² fersahlık bir mesafe kadar yaklaşmışlardır. İşte bu sırada bütün yol ve geçitler müslümanlara kapatılmıştır. Böylelikle müslümanlar onların ellerine düşerek âdeta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bunun üzerine Ubeydullah ancak yediyüzbin⁶⁶³ dirhem vermek karşılığında onlarla barış yaparak ellerinden kurtulabilmiştir.⁶⁶⁴

Bu konudaki anlatılanlara göre Ubeydullah bu bölgede çıkış yolu bulamayıp sıkışıp kalınca Rutbîl'e kendilerini bırakması karşılığında ne istediğini sormuş o da kendisinden on yıl boyunca haracın kaldırılmasını, kendisine bir milyon dirhem para ile ordusunda bulunan silahların ve zırhların yarısını kendisine vermesini ayrıca bu anlaşmanın uygulanabilmesinin bir teminatı olarak Ubeydullah'dan kendi çocuklarını ve orduda yer alan eşraftan kişileri rehin olarak vermesi karşılığında orduyu salıvereceğini söylemiştir.⁶⁶⁵ Bu ağır şartlar ordunun kalmış olduğu kötü durumu göstermesi açısından önemlidir. Başarısızlığının nedenini çatışmaların meydana geldiği Afganistan'ın doğu bölgesinin müslümanlarca iyi bilinmemesine, ordunun dar vadi ve geçitlerde yeterli erzağı olmaksızın bir nevi muhasara altında kalarak ve hareket kabiliyetleri sınırlanmış olarak mücadeleye etmek zorunda kalmasına bağlanmaktadır.⁶⁶⁶ Kanaatimizce bu yenilgi bölgenin aşırı dağlık olması sebebiyle müslüman ordusunun dar geçitler arasında bilmedikleri bir coğrafyada sıkışıp kalmalarına bağlıdır. Nitekim bölgenin düzenli orduların ilerleyişine elverişsiz olması gelişen teknolojiye rağmen bugün bile geçerlidir.

Hz. Ali'nin arkadaşlarından Ubeydullah'ın ordusundaki Kûfelilerin komutanı Şureyh b. Hanî, Ubeydullah ile karşılaştığında: “Barış yapmak için ne verirsiniz Haccâc bunu maaşlarınızdan keser. Uzun bir zamandır şehitlik isteyip duruyorum. Ancak bir türlü elime

⁶⁶² İbn Kesîr ve Nüveyrî yirmisekiz fersah olarak bildirmektedir. (İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/198)

⁶⁶³ Belâzürî sözü geçen fidye miktarını beşyüzbin olarak aktarmaktadır. (bkz. Belâzürî, *Fütûh*, s. 386)

⁶⁶⁴ Taberî, *Târîh*, III/614-615; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/333; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/36-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/120; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/198; İbn Haldûn, *Târîh*, III/46.

⁶⁶⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/74.

⁶⁶⁶ Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*, Ankara, 2011, s. 335.

geçiremedim. Bu gün de kaçırarak olursam artık ölünceye kadar elde edemem.” dedikten sonra şöyle devam etmiştir: “Ey Müslümanlar, haydi düşmanınıza karşı birbirinizle yardımlaşınız!” Ubeydullah: “Sen bunamışsın.” deyince Şureyh şöyle karşılık vermiş: “Hayır ancak sen: ‘Bu Ubeydullah’ın bağı, bu da hamamıdır.’ denilmesiyle yetinen bir kimsesin. Ey müslümanlar! Şehit olmak isteyen yanına gelsin.” diye seslenmiştir. Sayıları çok olmayan gönüllü bazı kişiler Şureyh’e katılarak ölünceye kadar çarpışmışlar ve aralarından çok az sayıda kişi kurtulmuştur.⁶⁶⁷ Belazürî bu savaş sonrasında kurtulanların Büst çölüne sığındığını ancak onların büyük bir kısmının açlıktan ve susuzluktan öldüğünü rivayet eder. Ubeydullah da müslümanların başına gelen bu felakete üzüntüsünden ölmüştür.⁶⁶⁸

Ubeydullah, Şureyh’le birlikte savaşa girip de kurtulanlarla birlikte Rutbîl’in ülkesinden ayrılmıştır. Müslümanlar onları yiyecekler ikram ederek karşıladılar. Aşırı açlık çektiklerinden dolayı doyasıya yiyen hemen ölüyordu. O bakımdan bu konuda dikkatli davranmağa başladılar. Rahatlıkla yiyebilecek duruma gelinceye kadar kendilerine azar azar yağ yedirilmeğe başlandı. Haccâc durumu haber alınca Abdülmelik’e mektup yazarak vaziyeti bildirdi. Kûfelilerle Basralılardan kalabalık bir ordu hazırladığını belirterek Rutbîl’in ülkesine bu orduyu göndermek için ondan izin istedi.⁶⁶⁹

Ubeydullah’ın Türkler karşısındaki yenilgisi Haccâc tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Haccâc, durumdan halifeyi haberdar ettikten sonra Rutbîl üzerine yeni bir ordunun gönderilmesi noktasında halifeden izin çıkınca hiç vakit kaybetmeden hazırlıklara başlamıştır. Basra’dan yirmi bin ve Kûfe’den yirmi bin olmak üzere toplam kırkbin kişilik bir orduyu 80/699 yılında Abdurrahman b. Eş’as komutasında bölgeye göndermiştir. Ordunun moralini yüksek tutmak amacıyla orduda bulunan askerlere iyi atlar ve silahlar verilmiş ayrıca maaşlarını peşin olarak ödenmiştir.⁶⁷⁰ Ubeydullah b. Ebû Bekre’nin vefat ettiği haberi Haccâc’a ulaşınca Abdurrahman’a Ubeydullah’ın yerine geçmek üzere gerekli ahitnameyi göndererek sözünü ettiğimiz bu orduyu hazırlamıştır. Bu orduya her bakımdan mükemmel ve donanımlı olması sebebiyle “Tavuslar Ordusu” adı verilmiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/120.

⁶⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 387.

⁶⁶⁹ Taberî, *Târih*, III/615; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/121; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/37; İbn Haldûn, *Târih*, III/46-47.

⁶⁷⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/123; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/39; İbn Haldûn, *Târih*, III/47.

⁶⁷¹ Taberî, *Târih*, III/618; Mes’ûdî, *Tenbîh ve’l-İşrâf*, Kahire, trs., s. 271; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/334; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/124; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/40; İbn Haldûn, *Târih*, III/47.

2.1.11. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın Rutbîl Üzerine Gönderilmesi

Ubeydullah b. Ebû Bekre'nın Rutbîl'in karşısında aldığı yenilgiden sonra Haccâc, Abdülmelik'ten Rutbîl üzerine ordu göndermek üzere izin istemesinin üzerinde durmuştu. Haccâc bu ordunun hazırlıklarını bitirdikten sonra başına komutan olarak Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı getirmiştir. Ancak Haccâc'ın İbnü'l-Eş'as'dan nefret ettiğini hatta onun hakkında “Onu her gördüğümde öldürmek istemişimdir.” dediği kaynaklar tarafından ifade edilir. Kendisi hakkında bu sözleri duyan Abdurrahman da: “Yemin ederim ki ben de Haccâc'ı valilikten etmek için elimden geleni yapacağım.”⁶⁷² demiştir. Bu sözlerden her ikisinin de birbirini sevmediği ancak mecburiyetler karşısında bu görevi kabul edip yerine getirdikleri anlaşılmaktadır.

Abdurrahman bu ordunun başında Sicistân'a kadar gitmiş, Sicistânlıları toplayıp onlara bir konuşma yaparak şunları söylemiştir: “Haccâc beni sınırınızı korumak üzere görevlendirdi. Ayrıca bana yurdunuzu istediği gibi kullanan düşmanınıza karşı savaşmayı da emretti. Bunun için sizden hiç bir kimse bu savaşa katılma konusunda bana muhalefet etmesin aksi takdirde cezayla karşılaşır.” Sicistanlılar gerekli hazırlıklarını yapınca Abdurrahman onları da yanına almıştır. Rutbîl durumu haber alınca elçi göndererek özür dilemesine hatta haraç vermek istediğini bildirmesine rağmen Abdurrahman ülkesinin iç bölgelerine doğru ilerlemiştir. Rutbîl de bölge bölge, köy köy, kale kale ülkesini Abdurrahman'a terk ederek geri çekilmiştir. Abdurrahman eline geçirdiği her bir yere bir görevli atıyordu. Ayrıca yol ağzlarına gözcüler bırakıyor, saldırı olması muhtemel her yere silahlı adamlar yerleştiriyordu. Abdurrahman bu ilerleyişe Rutbîl'in ülkesinden oldukça büyük bir kısmı ele geçirip orduda bulunanların eli ganimetlerle dolup taşıncaya kadar devam etti. Belli bir yere gelince Rutbîl'in ülkesinde daha da içerilere girmekten vazgeçerek şöyle demiştir: “Bu yıl onların ülkesinden elimize geçirdiklerimizle yetinelim. Müslümanlar bu bölgeyi iyice tanıyıp yollarında cesaretle ilerleyebilecek duruma gelinceye kadar bölgede kalalım. Gelecek yıl geriye kalan kısmı alalım ve sonunda onlarla hazinelerini, çoluk çocuklarını, en uzak topraklarını ellerinden almak için çarpışır ve Allah'ın onları helak etmesini bekleriz.” Abdurrahman daha sonra Haccâc'a Allah'ın kendisine nasip ettiği fetihleri ve yapmak istediklerini bildiren bir mektup göndermiştir.⁶⁷³

⁶⁷² Taberî, *Târih*, III/618; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/123.

⁶⁷³ Taberî, *Târih*, III/618; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/124; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/200; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/44; İbn Haldûn, *Târih*, III/47.

Haccâc, Abdurrahman'ın bu mektubuna karşı onun durmamasını daha da ilerlere giderek yeni fetihler yapmasını isteyen hatta fetihleri sürdürmesini aksi takdirde idareyi kardeşi İshak'a bırakmasını emreden bir mektup göndermiştir. Haccâc'ın bu tutumuna çok kızan Abdurrahman, ordusunu toplayıp durumdan haberdar edip Haccâc'a olan bağlılığını kaldırdığını, bundan sonra müstakil olarak hareket edeceğini açıklamıştır. Haccâc'ı sevmeyen Iraklı kumandanlar ise uzak diyarlarda, kış şartları altında ve Rutbîl gibi bir düşman karşısında savaşa girmek yerine yurtlarına dönmeyi tercih ederek Abdurrahman'ın yanında yer almışlardır. Böylece Abdurrahman açıkça Haccâc'a isyan etmiş oluyordu. Abdurrahman, Haccâc'a karşı savaşmak için Rutbîl ile de anlaşmıştır.⁶⁷⁴ Bu anlaşmaya göre eğer Abdurrahman zafer elde edecek olursa Rutbîl'den ebediyen haracı kaldıracak eğer hezimete uğrarsa Rutbîl ona sığınma hakkı verecekti.⁶⁷⁵

Abdurrahman 81/700 yılında Irak'a doğru yola çıkmıştır. Daha sonra Haccâc ile yapmış olduğu savaşları kaybeden Abdurrahman yeniden kendisi için güvenli olarak gördüğü Mâverâünnehir bölgesine kaçmak zorunda kalmıştır. Emevî iktidarının tesirinin en az olabileceğini düşündüğü hükümdar olan aynı zamanda daha önceden anlaşmış olduğu Rutbîl'e sığınmak üzere yola koyulmuştur.

Abdurrahman Kirmân'a ulaştığında Kirmân âmili onu ağırlamak için gerekli hazırlıkları yapıp ona katılmıştır. Daha sonra Abdurrahman Sicistân'a doğru ilerlemiş ve Zerenc'e ulaşmıştır. Ancak Zerenc âmili şehrin kapılarını kapatıp Abdurrahman'ın Zerenc'e girmesine izin vermemiştir. Abdurrahman bir kaç gün burayı fethetmek için uğraştıysa da sonuç alamayacağını anlayınca Büst'e gitmiştir. Abdurrahman daha önce Büst'e İ'yâd b. Himyân b. Hişâm es-Sedûsî'yi âmil olarak tayin etmişti. Bu nedenle İ'yâd Abdurrahman'ı iyi bir şekilde karşılamış ve onu misafir etmiştir. Ancak korumalarının gafil oldukları bir anda İ'yâd, Abdurrahman'ı yakalayıp zincire vurmuştur. Böylelikle Haccâc'a yaranmaya çalışmıştır.⁶⁷⁶

Rutbîl Abdurrahman'ın geldiğini haber aldığından onu karşılamak için harekete geçmiştir. Ancak İ'yâd onu yakalayınca Rutbîl Büst şehrinin yakınlarında durup İ'yâd'a haber göndererek şöyle demiştir: “Yemin ederim ki onun hoşuna gitmeyecek bir şey yaparsan veya ona en küçük bir zarar verirsen, ya da ondan küçücük bir ip parçası bile alacak olursan seni

⁶⁷⁴ Taberî, *Târîh*, III/622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/130; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/343; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/235; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/45; İbn Haldûn, *Târîh*, III/47.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/130; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V/343; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/235; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/45; İbn Haldûn, *Târîh*, III/47.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/13; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/256; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/60; İbn Haldûn, *Târîh*, III/50.

oradan indirip beraberindekilerle birlikte öldürmedikçe, çoluğunuzu çocuğunuzu esir almadıkça, mallarınızı da ganimet olarak elime geçirmediğim buradan ayrılmayacağım.” Bunun üzerine İ’yâd ondan emân isteyerek Abdurrahman’ı serbest bırakmıştır. Daha sonra Abdurrahman, İ’yâd’ı öldürmek istediye de Rutbîl buna engel olmuştur. Bundan sonra Rutbîl, Abdurrahman ile birlikte ülkesine gitmiş ve onu iyi bir şekilde misafir etmiştir. Rutbîl, Abdurrahman’a hürmet göstermiş ve ikramlarda bulunmuştur.⁶⁷⁷ Bu arada 84/703 yılında taraftarları Zerenc’de Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemî ile Abdurrahman b. Abbas el-Hâşimî’nin idaresinde toplanarak onu geri çağırdılar. Davete uyan Abdurrahman Suriyeli birliklerin yaklaşması üzerine tekrar Rutbîl’e sığınmıştır.⁶⁷⁸

Kaynaklarda Abdurrahman’ın akıbeti ile ilgili farklı bilgilere rastlanmaktadır. Abdurrahman’ın Rutbîl’in ülkesinde hastalıktan vefat ettiği ve Rutbîl’in gömülmeden önce cesedinden başını keserek Haccâc’a gönderdiği, Haccâc’ın da bunun karşılığında on yıl süreyle haracı kaldırdığı rivayet edilir.⁶⁷⁹ Ayrıca Haccâc Rutbîl’e Umâre b. Temîm ve otuz süvari eşliğinde bir milyon dört yüz bin dirhem göndererek Abdurrahman’ın kendisine teslim edilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine onun da yolda Ruhhac Kalesi’nden veya uçurumdan atladığı⁶⁸⁰ şeklinde bir başka rivayet de bulunmaktadır. Aynı zamanda Haccâc’ın Sicistan üzerine güçlü bir ordu göndereceğini haber alan Rutbîl’in bunun sonucunda Abdurrahman’ı teslim ettiği de rivayet edilir.⁶⁸¹ Hatta bu rivayeti destekleyen rivayetlerde Haccâc, Rutbîl’in Abdurrahman’ı teslim etmemesi halinde bir milyon savaşçıyla üzerine geleceğini, teslim etmesi halinde ise yedi yıl haracı kaldıracağını vaat etmiştir.⁶⁸²

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as isyanı müslüman Araplar arasındaki çekişmeleri bölgede bulunan yerel Türk hükümdarların lehlerine kullandığının en güzel örneklerinden biridir.

2.1.12. Mühelleb b. Ebû Sufre (79-82/698-701)

Abdülmelik b. Mervân 79/698 yılında Ümeyye b. Abdullah’ı görevden alarak yerine Horasan valisi olarak Mühelleb b. Ebû Sufre’yi göndermiştir.⁶⁸³ Abdülmelik b. Mervân’ın

⁶⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/148; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, VI/13; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/256; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/60; İbn Haldûn, *Târih*, III/50.

⁶⁷⁸ Makdisî, *Kitabü’l-Bed’ ve’t-Târih*, VI/36.

⁶⁷⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/256; İbn Haldûn, *Târih*, III/50.

⁶⁸⁰ Makdisî, *Kitabü’l-Bed’ ve’t-Târih*, VI/36.

⁶⁸¹ Mes’ûdî, *Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 272.

⁶⁸² Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, VI/22; İbn Kesîr, *Bidâye*, IX/66; İbn Haldûn, *Târih*, III/52.

⁶⁸³ Taberî, *Târih*, III/615; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/118.

emriyle Horasan'a gelen Mühelleb burada on dört yıl sonra istikrarı sağlayabilmeyi başarmıştır.

2.1.12.1. Mühelleb'in Mâverâünnehir Bölgesine Düzenlediği Sefer

80/699 yılı içerisinde Mühelleb, Belh Nehrini aşarak Kiş şehrine ulaşmıştır. Üç bin kişilik öncü kuvvetlerinin başında savaştaki metaneti, samimiyeti ve tedbirliliği açısından iki bin kişiye bedel olan Ebu'l-Edhem ez-Zemânî bulunmaktaydı. Ayrıca Mühelleb'in ordusu da beş bin askerden oluşmaktaydı.⁶⁸⁴

Mühelleb, Kiş'de bulunduğu sırada beş şehire birden ordu göndermiştir. Bu şehirler Semerkant, Buhârâ, Belh, Tohâristan ve Büst'dür. Bu bölgeleri yeniden fethettiği gibi elde ettiği çok miktarda ganimetin beşte birini Haccâc'a göndermiş geriye kalanını adamları arasında pay etmiştir.⁶⁸⁵

Mühelleb Kiş'teyken Huttel⁶⁸⁶ hükümdarının amcasının oğlu Mühelleb'in yanına gelerek ondan Huttel'in üzerine yürümesini talep etmesi üzerine Mühelleb onunla beraber oğlu Yezîd'i göndermiştir. Huttel hükümdarının Sebel,⁶⁸⁷ Yezîd ile Sebel'in amcasının oğlu bir yerde konakladığı esnada geceleyin bir baskın yaparak amcasının oğlunu yakalayıp öldürmüştür. Bunun üzerine Yezîd, Sebel'in kalesini kuşatmasına karşın daha sonra kendisine verilen fidye karşılığında Huttel hükümdarı Sebel ile barış yaparak geri dönmüştür.⁶⁸⁸

Bu esnada Sebel'in amcasının oğlunun annesi Sebel'in annesine bir elçi göndererek oğlunun ölümünden sonra daha geride yedi oğlu olduğunu ifade ederek Sebel'in ikbaline dair ne umduğunu sormuştur. Sebel'in annesi de "Aslanların yavrusu ne kadar az olur fakat domuzların yavruları ne kadar çok" diyerek tehditlere aldırış etmediğini göstermiştir.⁶⁸⁹

Diğer taraftan Mühelleb öteki oğlu Habîb'i Rabincan üzerinden Buhârâ'ya göndermiştir. Habîb, Buhârâ yöneticisi yanında kırk bin asker olduğunu farkedince, onların zayıf bir anını yakalamaya çalışmış, bir grup bir kasabada konaklayınca Habîb dört bin asker

⁶⁸⁴ Taberî, *Târîh*, III/616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/122; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/201.

⁶⁸⁵ İbn A'sem, *Fütüh*, VII/54.

⁶⁸⁶ İslâm kaynaklarında hem Huttel hem de Hayyâtıla olarak geçmektedir. Hun kökenli bir kabile olan (Akhun) Haytallar, (çoğulu ise Hayyâtıla'dır.) VI. yüzyılda bölgenin büyük siyasi kuruluşudur. Devlet batıda Sâsânîler, doğuda Türkler, güneyde ise Hindu Racalıkları ile komsuydu. Nizek Tarhan'ın Hayyâtıla'nın milli kahramanı olduğu belirtilmektedir. Genis bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", Türkler, Ankara, 2002, IV/305.

⁶⁸⁷ Taberî ve Nüveyrî Sebel (السبل) İbnü'l-Esîr ise Şebel (الشبل) şeklinde zikretmektedir. Bkz. Taberî, *Târîh*, III/616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/122; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/201. Her ne kadar İbnü'l-Esîr'de yukarıda sözünü ettiğimiz yerde Şebel olarak geçmesine rağmen başka bir yerde Sebel şeklinde geçmesi diğer kaynaklarla örtüşmesi sebebiyle Sebel'in daha makul olabileceğini düşünmemize sebep olmaktadır. Zira İsmi Arapça olmaması sebebiyle yazmadan okuyan muhakkık'ın sin, şin ayrımı yapamaması gayet doğal küçük bir hatadır.

⁶⁸⁸ Taberî, *Târîh*, III/616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/122; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/201.

⁶⁸⁹ Taberî, *Târîh*, III/616.

ile birlikte üzerlerine yürüyerek burada konaklayan askerleri öldürüp orayı yakmıştır. Bu yüzden buraya “Muhterika (yakılmış)” adı verildi. Daha sonra Habîb babası Mühelleb’in yanına geri dönmüştür.⁶⁹⁰

Mühelleb, Kiş’te iki yıl kaldığı sırada kendisine: “Burdan daha öteye gitsen keşke!” denilince şu cevabı verdi: “Keşke bu orduyu sağ salim geriye götürebilsem!”⁶⁹¹ Bu sözleriyle Mühelleb’in henüz Mâverâünnehir’in daha iç bölgelerine kadar gitmenin hem askerî hem de siyasî şartlar açısından uygun zaman olmadığını düşündüğü anlaşılmaktadır. Ubeydullah b. Ebû Bekre’nin Rutbîl karşısında aldığı hezimetin zihinlerde taze olduğu açıktır. Mühelleb daha iç bölgelere girerek ordunun kuşatılıp imha edilmesinden korkmaktadır. Ubeydullah’ın düştüğü hataya düşmek istememektedir. Bu tedirginliğini son cümlesiyle açıkça beyan etmektedir.

Mühelleb, Kiş halkı ile kendilerinden belirli bir fidye alma şartıyla barış yapmıştır. Diğer taraftan Mühelleb’e Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as’ın Haccâc’a karşı kendisine yardım etmesini talep eden mektubu de ulaşmasına rağmen Mühelleb Haccâc’a bağlı kalıp Abdurrahman’ın bu mektubunu Haccâc’a göndermiş ve Kiş’te ikamet etmeğe devam etmiştir.⁶⁹²

Abdullah b. Hâzim’in Halife Abdülmelik tarafından katledilmesine karşılık onun oğlu Musa, Emevî halifesine karşı isyan ederek daha önce Mâverâünnehir’de sığınmış olduğu kaleden hareket ederek Kiş’e gelmiş ve burada yaptığı savaşı kazanarak Tirmiz’in üzerine yürümüş ve burayı ele geçirmiştir. Tirmiz halkı Türkler’den yardım istedilerse de müsbet bir netice alamamışlardır. Musa, 85/704 yılında Türkler, Akhunlar, Araplar ve Tibetliler’den meydana gelen büyük bir orduyu yenmiştir.⁶⁹³

2.1.12.2. Mühelleb’in Kiş Halkı ile Barış Yapması (82/701)

82/701 yılında Mühelleb, Mâverâünnehir bölgesinde Kiş’te bulunuyor ve buranın halkıyla savaşıyordu. Oğlu Yezîd altmış veya yetmiş atlı ile yola koyuldu. Büst geçidinde karşılarına Türklerden beş yüz kişi çıktı. “Sizler kimsiniz?” diye sorunca Yezîd ve beraberindekiler: “Tüccarız.” dediler. Türkler: “O zaman bize bir şey verin.” Dediler. Fakat Yezîd onlara bir şey vermek istemeyince Müccâ’a b. Abdurrahman el-Atekî onlara bir elbise ile bir kaç aba ve bir yay verdi. Bunun üzerine bırakıp gittiler. Fakat daha sonra sözlerinde durmayarak geri döndüler ve onlarla çarpıştılar. Aralarında şiddetli bir çarpışma oldu.

⁶⁹⁰ Taberî, *Târih*, III/616; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IV/122; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/201.

⁶⁹¹ Taberî, *Târih*, III/616; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IV/122; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/201.

⁶⁹² İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IV/123.

⁶⁹³ Taberî, *Târih*, III/659.

Yezîd'in yanında vaktiyle esir almış olduğu Haricîlerden bir kişi vardı. "Beni serbest bırak." deyince Yezîd isteğini yerine getirdi. Bunun üzerine bu serbest bırakılan Haricî Türklerin üzerine bir hamle yaparak aralarına karıştı ve arkalarından çıktı. Onlardan bir kişi öldürdükten sonra tekrar üzerlerine gitti. Bir kişi daha öldürüp Yezîd'in yanına geldi. Yezîd de onların ileri gelenlerinden bir kişiyi öldürdü. Ancak bu sırada Yezîd'in bacağına isabet eden bir ok Türklerin maneviyatını yükseltti. Ancak Yezîd'in direnmeye kararlı olduğu anlaşılınca Türkler şöyle dediler: "Biz sözümüzde durmadık. Ya biz, ya siz ölünceye kadar veya bize bir şeyler verinceye kadar geri dönmeyeceğiz." Yezîd yine onlara bir şey vermedi. Bu kez de Müccâ'a ona şöyle dedi: "Sana kardeşinin öldüğünü bildirir ve Allah'ın seni yaşatmasını dilerim. Allah'tan korkmanı hatırlatırım. Kendini ölüme atarak Mühelleb'in acısını artırma." Bunun üzerine Yezîd: "Muğîre ecelini aşamadığı gibi ben de ecelimi aşamam." diye cevap verdi. Daha sonra Müccâ'a Türklere sarı bir sarık attı. Onlar da bu sarığı alıp gittiler.⁶⁹⁴

Mühelleb Kiş halkı ile barış yaparak yerine Huzâa kabilesinin azatlısı olan Hureys b. Kutbe'yi vekil tayin edip Merv'e geri dönmüştür. Hureys'e: "Fidyeyi teslim aldığı takdirde Kiş halkından almış olduğum rehineleri de onlara geri ver." talimatını vermesine rağmen Belh'e gelince Hureys'e şöyle bir mektup yazmıştır: "Onların rehinelerini bırakacak olsan bile sana baskın düzenlemeyeceklerinden emin değilim. O bakımdan sen fidye alsan bile Belh'e varıncaya kadar sakın rehineleri serbest bırakma." Bunun üzerine Hureys, Kiş hükümdarına şöyle bir haber gönderdi: "Mühelleb bana şu şu şekilde bir mektup yazdı. Şayet sen fidyeyi zamanından önce ödeyecek olursan ben de sana rehineleri teslim eder ve buradan giderim. Mühelleb'e de mektubun elime ulaştığı sırada sizden fidyeyi almış olduğumu ve rehineleri iade ettiğimi söylerim." Bunun üzerine Kiş hükümdarı fidyeyi zamanından önce verip rehinelerini geri almıştır. Hureys geri dönerken yolda Yezîd'in de yolunu kesen Türklerden oluşan grupla karşılaşmıştır. Ona: "Sen kendini ve beraberindekileri fidye vererek kurtar. Biz Mühelleb'in oğlu Yezîd ile de karşılaştık. O da fidye vermek yoluyla elimizden kurtulabildi." demeleri üzerine Hureys, Yezîd'i aşağılayıcı sözler söyledikten sonra onlarla çatışmış bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da esir almıştır. Daha sonra bu esirlere karşılık fidye ödemelerine rağmen Hureys onları serbest bıraktığı gibi fidyelerini de iade etmiştir.⁶⁹⁵

Mühelleb, Hureys'in Yezîd hakkında söylediklerini haber alınca kızmıştır. Belh'e ulaşınca ona: "Rehineler nerede?" diye sormuştur. Hureys: "Senin mektubun gelmeden önce onları serbest bırakmıştım ve korktuğun şeyi de önlemiş oldum." dediyse de Mühelleb: "Yalan söylüyorsun, sen onlara sevimli gözükme için böyle yaptın." diyerek üzerinden

⁶⁹⁴ Taberî, *Târîh*, III/632; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/138-139.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/139.

elbiselerinin çıkartılıp otuz kırbaç vurulmasını emretmiştir. Hureys bu durum karşısında onuru kırılmış ve içinde çok büyük bir öfke uyanmıştır. Bunun üzerine Hureys “Keşke bana üç yüz kamçı vurdursaydı da elbisemi çıkartarak beni utandırıp rezil etmeseydi.” demiştir. Hureys Mühelleb’i öldürmek için yemin etti. Bir gün Mühelleb ile birlikteyken yanında bulunan iki köleye Mühelleb’i vurmalarını emretmiş, ancak köleler onun emrini dinlemeyerek: “Senin öldürülmeden korkuyoruz.” diye cevap vermişlerdir. Daha sonra Hureys, Mühelleb’in yanına gitmekten vazgeçmiştir. Mühelleb kardeşi Sabit b. Kutbe’yi göndererek Hureys’i getirmesini istemiş ve ona şöyle haber göndermiştir: “Sen de benim bir çocuğum sayılırsın. Seni de onlardan birisini dövdüğüm gibi dövdüğümü say.” Sabit kardeşi Hureys’e giderek Mühelleb’in yanına gitmesini istediye de Hureys gitmeyip kesinlikle onu öldüreceğine dair yemin etmiştir. Bunun üzerine Sabit ona: “Eğer sen bu görüşte ısrar ediyorsan haydi birlikte Abdullah b. Hâzim’in oğlu Musa’nın yanına gidelim.” diyerek hep birlikte öldürüleceklerinden çekinmiştir. İki kardeş kendilerine çok bağlı olan üç yüz kişiyle birlikte oradan çıkıp Musa’nın yanına gitmişlerdir.⁶⁹⁶

Buradan net bir şekilde anlaşılmaktadır ki Arap valileriyle sorun yaşayan kimseler hemen bölgede kendilerine egemenlik alanı sağlayan korunaklı bölgelere giderek buradan muhalefetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Ayrıca bu bölge Türkler ve Araplar arasında sıklık el değiştirdiğinden siyasî açıdan istikrarsız gözükmektedir.

2.1.13. Yezîd b. Mühelleb ve Bâdegis’te Bulunan Nizek Kalesi’nin Fethi

Mühelleb, Kiş halkı ile barış yaptıktan sonra oradan ayrılıp Merv’e dönmüştür. Merv’e ulaştınca karnında bir sancı başlamıştır. Öleceğini anlayan Mühelleb çocuklarına: “Ben sizin başınıza Yezîd’i bırakıyorum. Ona muhalefet etmeyiniz.” deyince oğlu Mufaddal kendisine: “Sen onu başımıza geçirmeyecek olsaydın bile biz onu getirecektik.” diye cevap vermiştir. 82/701 yılında Mühelleb vefat edince oğlu Yezîd Haccâc’a mektup yazarak babasının vefatını bildirmiş, Haccâc da Yezîd’i Horasan’a babasının yerine vali olarak atamıştır.⁶⁹⁷

86/705 yılında Abdülmelik b. Mervân’ın ölümünün hemen öncesinde Haccâc’ın, Kuteybe b. Müslim’i göreve getirmesine kadar Horasan’ın yönetimi Mühellebîlerin elinde olmuştur.⁶⁹⁸ Mühelleb, ölüp yerine Yezîd b. Mühelleb geçtiği sırada Abdurrahman b. Muhammed b. Eş’as henüz hayattaydı. Abdurrahman’ın adamları neden Horasan

⁶⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/139-140.

⁶⁹⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 187; Belâzürî, *Fütüh*, s. 410; Dîneverî, *Ahbâru’t-Tıvâl*, s. 280; Taberî, *Târîh*, III/634; Makdisî, *Kitabü’l-Bed’ ve’t-Târîh*, VI/37; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/140-141.

⁶⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 187.

hâkimiyetini Yezîd'in elinden almıyorsun sorusuna "işe hezimetle başlamak istemem" diyerek Mühellebîlerden uzak durmuştur.⁶⁹⁹ Ayrıca Abdurrahman ile uğraşan Haccâc Mühelleb'den Kiş'te olduğu sırada yardım talep etmesine rağmen Mühelleb kayıtsız kalmıştır. Bu da göstermektedir ki Mühelleb, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as hadisesini sıradan bir isyan olarak görmemiş devlet içerisinde muktedir komutanlar ve güç odakları arasında bir mücadele olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle böyle bir kavgada taraf olmak istememiştir. Bu kavgadan galip çıkan Haccâc ilk fırsatta samimiyeti noktasında şüphe duymadığı birni bulunca Mühelleb ailesinin Horasan'da ve Mâverâünnehir'de daha fazla güçlenmelerine izin vermeyerek yerlerine Kuteybe'yi atamıştır.

84/703 yılı içerisinde Yezîd b. Mühelleb Nîzek Kalesi'ni fethetmiştir. Yezîd casusları aracılığıyla Nîzek'i göz hapsinde tutuyordu. Nîzek'in kaleden çıkıp gittiğini haber alınca gidip kaleyi kuşatarak içindeki mal ve hazinelerle birlikte ele geçirmiştir. Bu kale sağlam ve zaptedilmesi güç kalelerden birisiydi. Nîzek'in kendisi bu kaleyi gördüğü zaman taziminden dolayı kalenin önünde secdeye kapandığı bile rivayet edilmektedir.⁷⁰⁰

85/704 yılında Haccâc, Yezîd'e: "Hârezm'e karşı sefere çık!" diye mektup yazmış, Yezîd de ona: "Oranın ganimeti azdır, bize karşı koyacakları da fazladır." diye karşılık verince: "Yerine bir vekil tayin et ve gel." demiştir. Daha sonra Yezîd: "Ben Hârezm'e sefer düzenlemek istiyorum." diye yazınca Haccâc: "Hayır, oraya sefer düzenleme, orası senin dediğin gibi bir yerdir." diye cevap verdiği halde Yezîd, Haccâc'a itaat etmeyip sefer düzenlemiştir. Buranın halkı ile barış yapmış ve bazı kimseleri de esir almıştır. Yezîd beraberindekilerle birlikte kış mevsiminde geri dönmek için yola çıkmış, yolda hava soğuyunca esirlerin elbiselerini alıp giydiklerinden esirler soğuktan ölmüştür. Daha sonra Haccâc'ın çağrısı üzerine Haccâc'ın yanına gitmiştir.⁷⁰¹

2.1.14. Mufaddal b. Mühelleb ve Bâdegis ve Âherûn Seferleri

Mühellebîlerden Horasan valiliği yapmış bir diğer kişi Mufaddal b. Mühelleb'dir. Ağabeyi Yezîd'in, Haccâc'ın yanına gitmesi üzerine Horasan valiliğini devralmış ve Türklerin yaşadıkları bölgelere seferler düzenlemiştir.

Mufaddal, Bâdegis'e sefer düzenleyerek orayı fethetmiştir. Ele geçirdiği ganimetleri hemen gazileri arasında paylaşmıştır. Bu sefer sırasında her bir savaşçının payına sekiz yüz dirhem düşmüştür. Daha sonra Mufaddal Âherûn ve Şûmân'a sefer düzenlemiş ve buralardan elde ettiği ganimetleri de askerleri arasında paylaşmıştır. Mufaddal'ın böyle yapmasının

⁶⁹⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/82.

⁷⁰⁰ Taberî, *Târîh*, III/650; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/158; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/203.

⁷⁰¹ Taberî, *Târîh*, III/656; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/164.

nedeni bir beytülmalinin olmamasıdır.⁷⁰² Bu olay da bize açıkça göstermektedir ki Horasan'da bulunan kimi valiler çevrelerinde bulunan küçük şehirlerde herhangi bir oluşuma izin vermemek için seferler düzenleyip bu bölgelerin kendi üzerlerine gelmelerini bu şekilde çözmüşlerdir. Böylece maddi açıdan gücünü kaybeden şehirlerin direnci kırılmış ve fethetmek kolaylaşmıştır.

2.1.15. Abdullah b. Hâzim'in Oğlu Musa'nın Öldürülmesi

Musa'nın babası olan Abdullah b. Hâzim, Abdülmelik b. Mervân'ın hilafetini tanımayan, Abdulah b. Zübeyr'i halife olarak benimseyen biriydi. Abdullah b. Hâzim öldürülmeden kısa bir süre önce Temîmoğullarından bazı kimseleri öldürmüş onunla birlikte bulunan Temîmlilerin büyük bir çoğunluğu etrafından dağılmış, kendisi de Nişabûr'a gitmişti. Diğer taraftan Temîmoğullarının kendisinin Merv'de sahip oldukları mallarına zarar vermelerinden korkarak oğlu Musa'ya sahip olduğu malları ve kıymetli eşyalarını alarak Belh Nehrini aşmasını ve oradaki her hangi bir hükümdarın yanına sığınmasını emretmiştir. Bunun üzerine Musa yüz yirmi atlı ile birlikte Nişabûr'dan ayrılmış sonra kendisine katılanlarla sayıları beş yüz yirmiye ulaşmıştır. Zem şehrine ulaştınca oranın halkıyla savaşmış onlara karşı galip gelerek ellerindekileri ganimet olarak alıp yoluna devam etmiştir. Belh Nehrini aşarak Buhârâ'ya ulaşmış, ancak Buhârâ hükümdarından sığınma talep ettiyse de bu talebi reddedilmiştir. Musa, hangi hükümdarın yanına gittiyse hiç biri şehirde kalmasını istememiştir. O da Semerkant'a gitmiş, Semerkant hükümdarı Tarhun'dan istediği kadar şehirde kalabilme iznini almıştır.⁷⁰³

Musa'nın adamlarından birinin bir gün Semerkant hükümdarının en iyi atısını öldürmesi üzerine Musa ve adamları Semerkant şehrinden çıkarılmıştır. Hatta bu olay bir sofra hikayesi içerisinde kaynaklar tarafından geniş bir şekilde anlatılmaktadır.⁷⁰⁴ Daha sonra Semerkant'tan ayrılan Musa Kiş şehrine yönelmiştir. Ancak Kiş hükümdarının Tarhûn'dan yardım istemesi üzerine yardıma gelen Tarhun ile aralarında cereyan eden savaş neticesinde Musa kendisinin ve arkadaşlarının canını zor kurtarabilmiştir.⁷⁰⁵

Kiş şehrinden de ümidini kesen Musa Tirmiz'e gitmiştir. Tirmiz'in nehir kıyısına hâkim bir kalesi vardı. Musa bu kalenin dışında konakladı ve Tirmiz Şah'tan kendisinin

⁷⁰² Taberî, *Târih*, III/656; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/164; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/204; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VII/9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/69; İbn Haldûn, *Târih*, III/54.

⁷⁰³ Taberî, *Târih*, III/657; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/372; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/165.

⁷⁰⁴ Taberî, *Târih*, III/657; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/165; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/266; Belâzürî sofra olayından bahsetmemesine rağmen Musa'nın Semerkant'dan çıkarılma sebebinin adamlarından birinin Soğdu birini öldürmesi olduğu rivâyet etmektedir. (Belâzürî, *Fütüh*, s. 403)

⁷⁰⁵ Taberî, *Târih*, III/657; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/165-166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/267.

kaleye alınmasını istediye de kabul etmemiştir. Daha sonra aralarında oluşan bir dostluk gereği Tirmiz Şah bir gün Musa'yı yemeğe çağırmıştır. Ancak Musa'dan yemek sonrasında Tirmiz Şah kaleden çıkmalarını istese de Musa kaleden çıkmayarak kaledeki muhafızları etkisiz hale getirerek kaleyi ele geçirmiştir. Tirmiz Şah ve beraberindekiler çevre şehirlerde bulunan Türklere gidip onlardan Musa'ya karşı yardım istedilerse de Türkler onlara yardım etmemişlerdir. Böylece Musa Tirmiz'e yerleşmiş ve Tirmiz kalesinin Musa'ya ait olduğu kabullenilmiştir. Daha sonra babasının arkadaşlarından bir grubun yanına gelmesi sonucunda daha da güçlenerek kalenin etrafında bulunan yerlere baskınlar tertiplemeye başlamıştır.⁷⁰⁶

Ümeye azledilip Mühelleb Horasan valisi olarak atanınca Musa'ya ilişmemiştir. Daha sonra da bir müddet bu isyancı komutanın üzerine gidememiştir hatta bir ara kendisi gibi Mühelleb'lere muhalefet eden Hureys ve Sâbit kardeşlerin de kendilerine katılımıyla neredeyse tüm Mâverâünnehir bölgesine egemen olmuştur. Ancak Hureys ve Sâbit kardeşler ile Musa arasında başlayan iktidar kavgası Musa'nın gücünü kaybetmesine sebebiyet vermiştir.⁷⁰⁷

Yezîd b. Mühelleb valilik görevinden alınıp yerine Mufaddal vali tayin edilince Mufaddal, Musa b. Abdullah'ı öldürmek suretiyle Haccâc'ın yanındaki yerini sağlamlaştırmak istemiştir. Bu amaçla Osman b. Mes'ûd'un komutası altında Musa'nın üzerine bir ordu göndermiştir. Diğer taraftan Belh' te bulunan Müdrîk b. Mühelleb'e mektup yazarak Osman'a destek olmasını emretmiştir. Böylelikle Osman on beş bin kişi ile nehri geçmiştir. Osman Cezîretü Osman diye bilinen Tirmiz'deki bir adaya kadar ilerlemiş Sebel ile Tarhûn'a da mektuplar yazarak yanında yer almalarını sağlamıştır. Hep birlikte Musa'yı iki ay boyunca kuşatmışlardır. Tirmiz kalesinde sıkışıp kalan Musa ise Tarhûn'un emrindeki kuvvetlere hücum üzere kaleden çıkmıştır. Onlarla kararlı bir şekilde çarpışınca Tarhûn'u bozguna uğratmış ve karargâhlarını ellerine geçirmiştir. Bu sırada Türkler ve Soğdlular ileri atılarak Musa ile çarpışmaya başlamışlardır. Sonunda atını keserek Musa'yı atından yere düşürmüşlerdir. Bir azatlı kölesinin atına bindiyse de Osman tarafından fark edilen Musa öldürülmüştür. O gün özellikle Araplardan esir alınanlardan pek çok kişi öldürülmesine rağmen, Arap olmayan kimselere deynek cezası uygulanarak serbest bırakılmıştır. Diğer taraftan şehir Nadr b. Süleyman'ın elinde kalmış, Nadr şehri Osman'a teslim etmeyip Müdrîk b. Mühelleb'e teslim etmiştir. Müdrîk de ona emân verdikten sonra şehir Osman'a teslim etmiştir. Ayrıca Mufaddal Haccâc'a bir mektup yazarak Musa'nın

⁷⁰⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 404; Taberî, *Târîh*, III/658; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/166; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/267.

⁷⁰⁷ Taberî, *Târîh*, III/659-660; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/167-168; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/270-271.

öldürüldüğünü bildirmiştir.⁷⁰⁸ Böylece Musa'nın ölümü ile Abdullah b. Hâzim ile başlayan bölünmüş yapı son bulmuştur. Tabi burada rivayetlerde elde edilen ganimet ve haraç gelirlerin fazlalığının bu çekişmelere sebebiyet verdiği gözlerden kaçmamalıdır.

2.1.16. Ceyhun Nehrinin Öte Yakasına Geçilmesi

Mâverâünnehir fetihlerinde daha önce sözünü etmiş olduğumuz doğal sınır olan Ceyhun nehrini geçmek çok önem arz etmektedir. Nitekim Mâverâünnehir'de fetih hareketlerinde bulunabilecek bir vali veya komutanın bu nehri geçmesi şarttır. Bu nedenle bu nehri geçen ilk müslümanlar İslâm tarihi açısından önem arz etmesi hasebiyle özellikle kaynaklarda dile getirilmiştir. Ancak nehri ilk geçen kişinin kim olduğu konusunda kaynaklar farklılık göstermektedir. Bu farklılık Barthold tarafından da dile getirilerek eleştirilmiştir.⁷⁰⁹ Ancak kaynaklar daha dikkatli bir şekilde gözden geçirildiğinde bu farklılıkların birbirlerini nakzeden rivayetler olmadıkları anlaşılır. Bu rivayetleri şu şekilde sıralamamız mümkündür: Nehri geçen ilk müslüman Hakem b. Amr'ın kölesi olmuştur. Daha sonra o efendisini de karşıya geçirmiş hatta kalkanı ile efendisine su vermesiyle Hakem b. Amr bu sudan içen ve abdest alan ilk Arap komutan olmuştur.⁷¹⁰ Ayrıca burada ilk namaz kılan olarak da kayıtlara geçmiştir.⁷¹¹ Daha sonra Rebî' b. Ziyâd kölesi Ferruh ve cariyesi Şerife ile birlikte nehrin öte yakasına geçmişlerdir. Ancak bu geçişin ilk geçiş olmadığı bizzat kaynaklar tarafından bize bildirilmektedir.⁷¹² Hem Hakem b. Amr'ın hem de Rebî' b. Ziyâd'ın bu geçişleri ordu ile olmadığı daha çok keşif ve daha sonraki fetihler için bilgi toplamak ve araziyi tanımak maksadıyla olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle kaynaklar ilk nehri geçenler olarak bu isimleri verseler de ordu ile birlikte devesinin sırtında Ceyhun Nehrini geçen ilk Arap valinin Ubeydullah b. Ziyâd olduğunu bildirmektedirler.⁷¹³ Ayrıca Saîd b. Osman Ceyhun nehrini Ceyhun'un bir kolu olan Belh Nehri tarafından geçen ilk Arap olmuştur.⁷¹⁴ Ayrıca Ceyhun Nehrinin öte yakasında kışlayan ilk vali Selm b. Ziyâd'dır.⁷¹⁵ Ondan önce valiler kışı Horasan'da geçirmek için Merv'e dönmüşlerdir. Onun karısı Ümmü Muhammed nehrin diğer

⁷⁰⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 404-405; Taberî, *Târîh*, III/653-664; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/170-171; İbn Haldûn, *Târîh*, III/54-56.

⁷⁰⁹ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 197.

⁷¹⁰ Taberî, *Târîh*, III/236; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/397-398, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/446.

⁷¹¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 396.

⁷¹² Taberî, *Târîh*, III/236; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/446.

⁷¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 137; Belâzürî, *Fütûh*, s. 397; Ya'kûbî, *Târîh*, II/165; *Buldân*, 129; Taberî, *Târîh*, III/243; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXXVII/442; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/438; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/271, 346; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/158, V/178; *Iber* I/38; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁷¹⁴ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 555.

⁷¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/609.

yakasına geçen ilk hür müslüman bayan olmuştur.⁷¹⁶ Bu birbiri ile çelişir gözükten rivayetler araştırmacıların gözünden kaçmamıştır. Bu konuda yapılan en isabetli yorumlar biri de Ceyhun Nehrinin çok uzun olması hasebiyle ilk kez geçtiği söylenen kişilerden hepsinin geçtiği bölgeden daha önce Araplardan kimsenin geçmiş olmamasıdır.⁷¹⁷ Bu nedenle bu geçişlerin hepsi ilk olma özelliği taşımaktadır. Hakem b. Amr ve kölesi müslümanlardan ilk nehri geçenler olmaları bakımından, Rebî' b. Ziyâd komutan olmasına rağmen askeri maksatla olmayan kendi maiyetindeki kişilerle geçen ilk komutan olması bakımından, Ubeydullah b. Ziyâd ise ordusunun başında fetih amacıyla nehri geçen ilk Arap vali olması açısından İslâm Tarihi nezdinde Mâverâünnehir bölgesinin ilkleri olarak karşımıza çıkarlar.

2.2. FETİH ve HÂKİMİYET KURMA DÖNEMİ

Türk Hakanlığı Doğu ve Batı olmak üzere iki devlete ayrıldı. Her iki devletin tarihinde kudret ve şan devreleri ile zaaf devreleri nöbetleşe devam ettiğinden Çinliler bu durumdan faydalanarak imparatorluklarını genişletmişler ve Türkleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Doğu Türk devletinin VIII. yüzyıl sonunda yeniden kurulması, Türk hakanlığının birliğinin yeniden teessüs etmesiyle neticelenebilirdi. 71/689 yılında Doğu Türkleri'nden bir tümen, Batı Türkleri'nin kuvvetlerini yendikten sonra Soğd bölgesini zaptetmiş ve Demirkapı'ya (yâni Buzgala geçidine) kadar ilerlemiştir. Aynı şekilde bu istilâ 82/701 yılında tekrarlanmıştır.⁷¹⁸ Bu nedenle İlk Akınlar Dönemi dediğimiz dönemde her ne kadar bir takım başarılar elde edilmiş olsa da müslüman orduların ilerlemek istedikleri bölgelerde Türk Hakanlığının hâkimiyetini görmek mümkündür. Bu sebeple elde edilen başarılar yerel ve kısa süreli olmuştur. Özellikle Arap valilerin kışın Merv'e dönmeleri sebebiyle nerdeyse hâkimiyet yaz aylarıyla sınırlı kalmıştır. İşte bu nedenle Kuteybe'nin valiliğinden sonraki dönemi fetih ve hâkimiyet kurma dönemi olarak isimlendirmemizin temel sebebi müslüman valilerin ve komutanların bölgeye bakış açılarının değişmesinden kaynaklanır.

2.2.1. Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (85-97/704-716)

Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bâhilî; hiç şüphesiz Emevîler döneminin en meşhur komutanlarından birisidir. 49/669 yılında Basra'da Bâhile kabilesinin bir ferdi olarak dünyaya gelmiştir.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 399; Taberî, *Târîh*, III/345; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V/347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/545; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XX/484, 346; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV/158, V/178; *Iber* I/38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/609; İbn Haldûn, *Târîh*, III/16.

⁷¹⁷ Abdüşşafi Muhammed Abdüllatif, *Siretü'n-Nebeviyye ve Târîhu'l-İslâm*, Kahire, 2008, s. 265.

⁷¹⁸ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 202.

⁷¹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 128.

75/694 tarihinde Basra'da meydana gelen Abdullah b. Carûd isyanında Haccâc b. Yusuf'un yanında yer almıştır.⁷²⁰ Şebîb b. Yezîd başını çektiği Hâricî isyanın bastırılmasında önemli rol oynamıştır.⁷²¹ Emevî iktidarı için büyük bir tehdit oluşturan İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılması ve Deyrülcemâcim savaşında gösterdiği başarılar sonucunda⁷²² hem Haccâc'ın hem halifenin güvenini kazanmıştır. Bunun neticesinde Rey şehrine vali olarak atanması⁷²³ parlak geleceğinin ilk basamağı olarak değerlendirilebilir. Daha sonra Irak genel valisi Haccâc b. Yusuf muhtemelen o an Horasan'da görev yapan vali Mufaddal b. Mühelleb'in icraatlarını yetersiz görmüş olacak ki; bu göreve Kuteybe b. Müslim'i getirmeyi düşünmüştür.⁷²⁴

85/704⁷²⁵ veya 86/705⁷²⁶ yılında Kuteybe b. Müslim, Haccâc b. Yusuf tarafından Horasan valisi olarak tayin edilmiş biri olarak Horasan'a gelmiştir. Horasan'a ulaştığı sırada Mufaddal b. Mühelleb orduyu savaşa göndermek üzere hazırlamıştı. Kuteybe askerlere bir konuşma yaparak onları cihada teşvik etmiştir.⁷²⁷ Mufaddal, Âherûn ve Şûmân üzerine sefere gitmeyi planlıyordu.⁷²⁸ Ancak Kuteybe de bu hazırlığı devralarak bu hareketin başına geçmiş ve askerlerine şöyle hitab etmiştir:

“Allah bu yeri, dinini yüceltmek için size helal kıldı. Sizi haramlardan uzaklaştırdı. Sizin malınızı çoğaltır ve düşmanlarınızı zelil kılar. Nebi (s.a.v.) sahih hadisinde sizlere zafer vadetti. Allah Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurdu: ‘Müşrikler hoşlanmasalar bile, Peygamberini her dinin üstüne çıkarmak için, onu hidayet ve hak din ile gönderen işte O'dur.’⁷²⁹ Kendi yolunda cihad edenlere Allah büyük sevap vaat etti. Büyük mükâfat ise Allah'ın katındadır. ‘Allah yolunda çektikleri bir susuzluk, bir yorgunluk, bir açlık, kâfirleri kızdıracak bir yeri çiğnemeleri ve düşmana karşı bir muvaffakiyete erişmeleri yoktur ki, mukabilinde kendilerine salih bir amel yazılmış olmasın. Çünkü Allah, salih amel işleyenlerin mükâfatını zayi etmez. Onların Allah yolunda harcadıkları küçük ve büyük bir nafaka ve geçtikleri bir vadi olmaz ki, (bunun karşılığında) Allah, yapmakta olduklarından daha güzelini kendilerine vermek için hesaplarına yazmış bulunmasın.’⁷³⁰ ‘Sakın Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanmayınız.

⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/68.

⁷²¹ Taberî, *Târih*, III/587.

⁷²² Taberî, *Târih*, III/646.

⁷²³ Taberî, *Târih*, III/646.

⁷²⁴ Taberî, *Târih*, III/670; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180.

⁷²⁵ Taberî, *Târih*, III/670; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180.

⁷²⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/75; İbn Haldûn, *Târih*, III/58.

⁷²⁷ Taberî, *Târih*, III/670; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/393; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180.

⁷²⁸ Taberî, *Târih*, III/670.

⁷²⁹ Saf; 61/9.

⁷³⁰ Tevbe; 9/120-121.

Doğrusu onlar Rableri katında diridirler, Allah!ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri şekilde rızıklanırlar.’⁷³¹ Allah’a karşı olan sözü yerine getirin. Kendinizi bu yüce gayeye ve her türlü zorluğa hazırlayın. Sakın ha gevşemeyin!”⁷³²

Daha sonra askerlerini kontrol edip yoluna devam eden Kuteybe, Merv’in ordu komutanlığına İyâs b. Abdullah b. Amr’ı, haraç işlerinin sorumluluğuna da Osman es-Sâidî’yi tayin etmiştir. Merv’den hareket eden Kuteybe, Tâlekan’a vardığında Belh dihkânları⁷³³ ve bölgenin ileri gelenleri onu karşıladı. Beraberce Belh’e doğru yürümeye devam ettiler. Nehri geçtikleri esnada onları altın anahtarla ve hediyelerle Sâğâniyan hükümdarı Tişü’l-Aver⁷³⁴ karşıladı.⁷³⁵ Kuteybe’yi ülkesine davet etti. Ayrıca Küftan kralı hediyelerle gelerek memleketine davet etti. Fakat Kuteybe, Tiş’le birlikte Sâğâniyan’a gitti. Hükümdar ona ülkesini teslim etti. Sebebi ise komşusu olan Âherûn ve Şûmân hükümdarları ona savaş açıyor, düşmanlık yapıp sıkıntıya düşürüyorlardı. Bundan sonra Kuteybe Tohârîstân’da bulunan Aherûn ve Şûmân üzerine yürüdü.⁷³⁶ Âherûn ve Şûmân’ın hükümdarı Ğaştasbân⁷³⁷ gelerek belirli bir fidye ödemek üzere Kuteybe ile anlaştı. Kuteybe de bu fidyeyi kabul ederek Merv’e geri döndü. Kuteybe kendisinin yerine askerlerin başına kardeşi Salih b. Müslim’i tayin etti.⁷³⁸

Salih ise Kuteybe’nin geri dönüşünden sonra Kâşân’ı ve Orşit’i fethetti. Orşit Fergana’ya bağlı bir yerdir. Ayrıca Salih “Eski Fergana” diye bilinen Ahşiket’i fethetti. Bu savaşlarda ileride son Horasan valisi olacak olan Nasr b. Seyyâr üstün başarı göstermiştir.⁷³⁹ Bu göstermiş olduğu başarılarla karşılık da kendisine Tancâne denilen bir köy hibe

⁷³¹ Âl-i İmrân; 3/169.

⁷³² Taberî, *Târih*, III/670.

⁷³³ Dihkân: Toprak sahiplerine verilen bir isim olup bunlardan büyük arazilere sahip olanlar şehir yönetiminde etkindirler. Geniş bilgi için bkz. “*Dihkân*”, İA, İstanbul, 1961, III/95; Faruk Sümer, “*Dihkân*”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX/288-289. İbn Kesîr dihkânların Kuteybe’yi seferden dönerken karşıladıklarını ve bu dihkânların Bulgar dihkânları olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/75.

⁷³⁴ Taberî, *Târih*, III/670; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/393; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *Siret*, s. 265.

⁷³⁵ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 185; Belâzürî, *Fütüh*, s. 405; Taberî, *Târih*, III/670; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/393; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180; İbn Haldûn, *Târih*, III/58

⁷³⁶ Kuteybe Horasan’a geldiği zaman bu eyaletin iki tehlikeli hudut bölgesi vardı. Bu bölgelerden birincisi, Ceyhun nehrinin orta kısmından Bedehşân’a kadar uzanan ve nisbeten dağlık bir araziden meydana gelen Tohârîstan idi. Bazı akınların yapılmasına rağmen hâlâ direnmekte olan Belh şehri buranın merkezi idi. Horasan’ın ikinci ve daha tehlikeli olan hudut bölgesi ise, Mâverâünnehr idi. Türkler her iki bölgede de hakim unsuru teşkil etmekle beraber, aralarında siyasî bir birlik mevcut olmayıp küçük beylikler halinde müstakil hareket ediyorlardı.(Richard N. Frye, “Selçuklular’dan Evvel Ortaşark’ta Türkler”, *Bellekten*, TTK, X/37, 1946, s. 110 vd.d.; Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe bin Müslim’in Hârizm ve Semerkant’ı Zaptı”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1948, VI/5 388 vd.d.)

⁷³⁷ Bu ismi sadece Taberî’de Ğaştasbân (غشتاسبان) şeklinde görmekteyiz.(bkz. Taberî, *Târih*, III/670.) Diğer kaynaklarda Tohârîstan hükümdarının adı yer almamaktadır.

⁷³⁸ Belâzürî, *Fütüh*, s. 405; Taberî, *Târih*, III/670; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/393; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180; İbn Haldûn, *Târih*, III/58.

⁷³⁹ Belâzürî, *Fütüh*, s. 405; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/394; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180; İbn Haldûn, *Târih*, III/58.

edilmiştir.⁷⁴⁰ Salih, Kuteybe'nin yanına gittikten sonra Kuteybe de onu Tirmiz'e vali olarak atamıştır.⁷⁴¹

Cûzcân hükümdarı Kuteybe'ye elçi gönderdi. Kuteybe onun yanına gelmesi şartıyla anlaşmaya yapacağını söyledi. Cûzcân hükümdarı Kuteybe'nin yanına gelmiş ve geri dönerken Tâlakan'da ölmüştür.⁷⁴²

Bâhile kabilesinden gelen rivayetler Kuteybe b. Müslim'in Horasan'da yapmış olduğu faaliyetler açısından önem arz etmektedir. Çünkü Kuteybe'nin Bâhile kabilesinden olması bu haberlerin kaynaklarının bizzat birinci el kaynaklar olduğunu göstermektedir. Taberî özellikle bu kabileden gelen haberlerin başında bu bilgilerin Bâhilî olan râvilerden aldığını belli ederken İbnü'l-Esîr “denilmektedir ki” şeklinde rivayetlere başlayarak bu rivayetlere dair tavrını ima eder.

Bâhilî kabilesi mensupları şöyle bir rivayette bulunmuşlardır: “Kuteybe Horasan'a 85/704 yılında geldi. Orduyu teftiş etti. Horasan ordusundaki zırhları saydırdı. Üçyüzelli adet zırh olduğu tesbit edildi.⁷⁴³ Bu bilgi Kuteybe vali olduğu sırada Horasan ordusunun ne durumda olduğu hakkında fikir vermektedir. Orduyu bu durumda bulan Kuteybe daha sonra Horasan ordusunu Emevî eyalet orduları içinde en gözdesi haline getirmiştir. Âherûn ve Şûmân seferinden dönerken gemilerle Amûl'a geçti. Belh'ten Merv'e doğru giderken orduyu arkasında bıraktı. Bu durum Haccâc'a ulaşınca Haccâc'dan onun bu hareketini kınayan ve görüşünün iyi bir görüş olmadığını bildiren bir mektup geldi. Haccâc şöyle yazmıştı: “Savaşığın zaman ordunun başında ol. Savaştan dönerken de arkasında veya yanında ol!”⁷⁴⁴

Başka bir rivayette ise Kuteybe 85/704 yılı boyunca nehri geçmeden önce Belh'de kalmıştı. Çünkü Belh'in bazı yerleri ona karşı isyan etmişlerdi. Bu sebeple onlarla savaştı.⁷⁴⁵ Kuteybe'nin bu savaşta esir aldığı kimseler arasında Nevbahâr hükümdarı Bermek Ebû Hâlid b. Bermek'in hanımı da vardı. Daha sonra bu kadın Kuteybe'nin kardeşi Abdullah b. Müslim'in payına düşmüştü. Abdullah da onunla beraber olmuştu. Kısa bir süre sonra Belh halkı barış yapınca Kuteybe de esirlerin iade edilmesini emretti. Bermek'in hanımı Abdullah'a: “Ben senden hamile kaldım” dedi. Abdullah b. Müslim ölümü yaklaşınca kadının

⁷⁴⁰ Taberî, *Târih*, III/671; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394.

⁷⁴¹ Taberî, *Târih*, III/671; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394.

⁷⁴² Belâzürî, *Fütûh*, s. 405.

⁷⁴³ Taberî, *Târih*, III/671.

⁷⁴⁴ Taberî, *Târih*, III/671; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/75.

⁷⁴⁵ Taberî, *Târih*, III/671; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180.

karnında bulunan çocuğun nesebine ilhak edilmesini vasiyet etti. Daha sonra da kadın Bermek'e iade edildi.⁷⁴⁶

2.2.1.1. Kuteybe-Nîzek Barışı

Kuteybe vali olduğu sırada çevre bölgelerde bulunan hükümdarlardan ikisi hariç ona bağlılıklarını sunmuşlardı. Bunlardan biri Türk olan Nîzek el-Burguşî idi. Diğeri de Osman b. Mesud'du. Nîzek daha sonra gelip Kuteybe ile anlaşma yaparak onun yanında yer almış hatta Kuteybe ile samimiyet kurmuştur.⁷⁴⁷ Kuteybe ile Nîzek Tarhan şu şekilde tanışmışlardı:

87/706 yılında Nîzek Tarhan Kuteybe'ye gelerek barış yapmış ve elinde bulunan müslüman esirleri serbest bırakmıştır.⁷⁴⁸ Şûmân hükümdarıyla barış yapan Kuteybe elinde müslüman esirler bulduran Bazeğîs hükümdarı Nîzek Tarhan'a tehdit edici sözlerin bulunduğu bir mektup yazarak, müslüman esirlerin serbest bırakılmasını istedi. Kuteybe'den korkan Nîzek elindeki müslüman esirleri serbest bıraktı.⁷⁴⁹ Bunun üzerine Kuteybe b. Müslim, Ubeydullah b. Ebû Bekre'nin azatlısı Süleym en-Nâsîh'ı anlaşma yapmaya çağırması için Nîzek'e gönderdi.⁷⁵⁰ Eğer gelip anlaşma yapmayacak olursa onunla sonuna kadar mücadele edeceğini, hatta bu uğurda canını bile feda edeceğine dair yeminin bulunduğu mektubu da Nîzek'e gönderdi. Nîzek, Süleym en-Nâsîh'a böyle bir mektubun üslûbunu beğenmediğini, böyle yazılmaması gerektiğini söyledi. Süleym "O katı bir idarecidir. Sana yazmış olduğu ağır sözler senin ona gitmene engel olmasın. Eğer sen ona yumuşak davranırsan, o da sana yumuşar; eğer zorluk çıkarırsan o da seni zorlar." diyerek Nîzek Tarhan'ı Kuteybe'nin yanına gitmeye ikna etti.⁷⁵¹ Süleym'le birlikte Kuteybe'nin yanına gelen Nîzek, 87/706 yılında Kuteybe'nin Bâzeğîs'e girmemesi şartıyla anlaşma yaptı.⁷⁵²

2.2.1.2. Beykent'in Fethi

87/706 yılında Kuteybe Nîzek'le anlaşma yaptıktan sonra bir müddet Merv'de kaldı. Daha sonra Beykent üzerine yürüdü. Önce Merv'den Mervu'r-Rûz'a, oradan da Âmül ve Zemm yolunu takip ederek Ceyhun Nehrini geçerek Beykent'e gitti. Burası Buhârâ'daki

⁷⁴⁶ Taberî, *Târîh*, III/671; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/75; İbn Haldûn, *Târîh*, III/58-59.

⁷⁴⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/142. İbn A'sem Nîzek için el-Burguşî nisbesini kullanmaktadır. Doğru olması gereken el-Badğîsi olması gerekir. Fakat muhtemelen diğer eserlerde de gördüğümüz muhakkik hatasını buradada görmekteyiz. Çünkü Nîzek Badğîs kalesinin hükümdarıdır.

⁷⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 190; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/77.

⁷⁴⁹ Taberî, *Târîh*, III/673; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/184; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/284; İbn Haldûn, *Târîh*, III/59.

⁷⁵⁰ Taberî, *Târîh*, III/673; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/184; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/284.

⁷⁵¹ Taberî, *Târîh*, III/673; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/184.

⁷⁵² Taberî, *Târîh*, III/673; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/184; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/284; İbn Haldûn, *Târîh*, III/59.

şehirler arasında Ceyhun nehrine en yakın şehirdir. Buraya tüccar şehri de denir.⁷⁵³ Buhârâ çölünün başladığı yerdedir. Kuteybe şehrin yakınlarına gelince şehir ahalişi etraflarından ve Soğd bölgesinden yardım istedi. Bunun üzerine büyük bir kuvvet Beykent halkına yardıma geldi. Kuteybe'nin yollarını kapattılar. İki ay boyunca ne Kuteybe elçi gönderebildi, ne de elçiler Kuteybe'ye ulaşabildi. Bu durum Haccâc'ı endişelendirdi. Ordunun durumuna acıyarak, insanlara mescidde ordu için dua etmelerini emretti. Bu arada çatışmalar devam ediyordu.⁷⁵⁴ Belâzürî'nin rivayetine göre bu savaşta Kuteybe'nin yanında Nîzek Tarhan da bulunmaktaydı.⁷⁵⁵

Kuteybe'nin Arap olmayan Tendur⁷⁵⁶ adında bir casusu vardı. Buhârâlılar buna bolca para vererek Kuteybe'yi zor duruma düşürmesini ve bu şekilde kuşatmanın kaldırılmasını istediler. Aldığı bu rüşveti hak etmek için harekete geçen Tendur Kuteybe'nin yanında olduğu bir esnada Kuteybe'nin Dırar b. Husayn'ı hapsediğini gördü. Bunun üzerine Kuteybe'ye “Bu görevli senin önüne geçecek. Haccâc azledildi. Merv'e dönmelisin.” dedi.⁷⁵⁷ Diğer rivayetlerde ise Tendur gizlice Kuteybe'nin yanına gelerek Haccâc'ın azledildiğini, Horasan'a başka birisinin vali tayin edildiğini ve Merv'e geri dönerse kendisi için iyi olacağını bildirdi. Kuteybe bu haber askerler arasında yayılırsa, askerinin morali bozulacağını bildiği için casusun boynunu vurdurdu.⁷⁵⁸ Muhtemelen Kuteybe Tendur'un Buhârâlılardan aldığı rüşveti öğrenmiş olmalı ki hiç tereddüt etmeden Tendur'un boynunu vurdurmuştur.

Yine başka bir rivayete göre Kuteybe'nin ordusundan bazı kimseler onun huzuruna geldiler. Casusun ölümü onları korkuttu. Başlarını öne eğip konuşmadılar. Kuteybe onlara “Size ne oluyor da, Allah'a ihanet eden bir kimsenin ölümü sizi korkutuyor?” dedi. Onlar “Biz, onun müslümanlara nasihatte bulunan, iyiliğini isteyen bir kimse olduğunu zannetmiştik.” dediler. Bunun üzerine Kuteybe “Allah, onun günahlarına karşılık cezasını verdi. Şimdi artık düşmanla mücadeleyle meşgul olun ve daha iyi savaşın.” dedi.⁷⁵⁹

Ertesi gün şiddetli çarpışmalar yeniden başladı. Şehre yardıma gelen kuvvetlerle meydana gelen şiddetli çarpışmalar sonunda, Kuteybe zafer kazandı. Bu kuvvetlerden birçoğu

⁷⁵³ Kuteybe burayı fethettiği zamanlar, burası canlı bir ticaret merkeziydi. Buraya bakır şehri veya tüccar şehri de denilmekteydi. Mahallî tüccarların Çin ile bile doğrudan doğruya ticaret yaptıkları rivâyet edilmektedir. (Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslâmîyet ve Türkler*, Konya, , 1988, s. 105.)

⁷⁵⁴ Taberî, *Târih*, III/673; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/87; İbn Haldûn, *Târih*, III/59.

⁷⁵⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406.

⁷⁵⁶ Taberî ve İbnü'l-Asem Tenzur (تنذر), İbn Miskeveyh, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'de Tendur (تندر) şeklinde yer almaktadır. Bkz. Taberî, *Târih*, III/673; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/144; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/87.

⁷⁵⁷ Taberî, *Târih*, III/673; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394.

⁷⁵⁸ Taberî, *Târih*, III/673; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/185; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/88.

⁷⁵⁹ Taberî, *Târih*, III/673; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/395.

esir edildi, birçoğu da öldürüldü. Az bir kısmı da kaçarak kaleye sığındı. Bunun üzerine Kuteybe şehri teslim olmaya zorlamak için kalenin altından lağım kazdırmaya başladı. Bunun üzerine şehir barış istedi. Anlaşma yapıldı. Kuteybe oğullarından birini buraya vali tayin etti.⁷⁶⁰

Kuteybe Merv'e dönmek amacıyla beş merhale uzaklığa gitmişti ki Şehir ahali valiye karşı geldi ve valiyi de ve adamlarını da öldürdüler. Öldürdükleri kimselerin kulaklarını ve burunlarını kestiler. Bu haber Kuteybe'ye ulaştınca geri döndü bunun üzerine kaleye çekilen şehir halkı ile Kuteybe bir ay savaştı. Savaş uzamaya başlayınca Kuteybe, şehri ayakta tutan duvarların altına işçiler tutarak lağımlar kazdırdı. Şehrin duvarlarını odunlar üzerine oturttu⁷⁶¹ böylece odunlar yakılınca şehrin duvarları da göçmüş olacaktı. Tam bu esnada duvarın çökmesi sonucu kırk işçi göçük altında can verdi. Duvarın yıkılması karşısında çaresiz kalan Beykentliler'in barış yapmak istemesine rağmen, Kuteybe bunu kabul etmedi ve bütün askerleri kılıçtan geçirdi. Bu çatışma esnasında esir alınanlar arasında Türkleri müslümanların üzerine saldırmaya teşvik eden tek gözü görmeyen ileri gelenlerden birisi de vardı. Salıverilmesine karşılık, bu kişi bir milyon dirhem değerinde beşbin top Çin ipeği diyet vermeye razı olduğunu bildirdi. Kuteybe'nin komutanları bu işe razı oldular ve Kuteybe'ye "Bu ganimetlerin miktarını daha da artıracaktır. Hem bu adamdan ne kötülük gelebilir ki?" demelerine rağmen Kuteybe "Hayır, yemin ederim ki, bundan sonra hiç bir müslüman senin yüzünden tedirginlik duymamalı." diyerek bu adamı öldürttü."⁷⁶²

Burada sayılamayacak kadar çok altın ve gümüş kap kacak ele geçirdiler. Kuteybe ganimetlerin başına "Emin oğlu Emin" diye isimlendirdiği Abdullah b. Ve'lân el-Adevî ve İyas b. Beyhes'i memur tayin etti. Horasan'ın tümünde bile benzerini göremedikleri kadar ganimet elde eden⁷⁶³ ordu, dağıtılan silah ve malzemelerle güçlendi. Yine dağıtılan paralarla askerler silah ve atlar aldılar. Bu sebeble silah fiyatları oldukça yükseldi.⁷⁶⁴ Kuteybe elde edilen kap kacakların yanında altından büyük bir put ele geçirdi. Kuteybe ele geçirilen değerli madenlerden yapılmış bu eşyaları eritmelerini emretti. Eritme işlemi sonucunda yüzellibin miskal saf altın ve kırkbin dirhem başka maden karışımı çıkmıştır. Kuteybe bu karışımı Abdullah ile İyas'a hibe etti.⁷⁶⁵ Ayrıca yerli halkın iki kuşun gagalarında getirip ateşgedeye

⁷⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 190; Taberî, *Târîh*, III/674; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/185; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/27.

⁷⁶¹ Taberî, *Târîh*, III/674; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/88.

⁷⁶² Taberî, *Târîh*, III/674; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/186; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/285; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/88.

⁷⁶³ Taberî, *Târîh*, III/674; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/394; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/186; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/285; İbn Haldûn, *Târîh*, III/59.

⁷⁶⁴ Taberî, *Târîh*, III/674.

⁷⁶⁵ Taberî, *Târîh*, III/674.

biraktıklarına inandığı güvercin yumurtası büyüklüğünde iki tane inci elde edilen önemli ganimetler arasında sayılmaktadır. Kuteybe Haccâc'ı memnun etmek için bu taşları ona gönderdi.⁷⁶⁶

Makdisî'nin rivayetine göre Kuteybe Beykent'i fethettiğinde merdivenlerle çıkılan kocaman kazanlar ele geçirmiştir. Bu kazanların şeytanlar tarafından Süleyman'a yapılan kazanlar olduğu söylenmiştir. Sebe' sûresinde geçen "Süleyman'a dilediği şekilde büyük tapınaklar, saraylar, kaleler, havuz büyüklüğünde yemek kapları ve yerinden kaldırılamayacak kadar büyük kazanlar imal ederlerdi."⁷⁶⁷ ayetinde geçen kazanların da bu kazanlar olduğu rivayet edilmiştir.⁷⁶⁸

Şehrin silah deposunda birçok savaş aletleri vardı. Kuteybe, Haccâc'dan bu silahların orduya dağıtılması için izin istedi. Haccâc'dan izin gelmesi üzerine bu silahlar ve seferde kullanılabilecek malzemeler orduya dağıtıldı.⁷⁶⁹ Sonra Zemm'den Buhârâ'ya doğru nehri geçti ve Buhârâ'ya bağlı bulunan Nûmeşkes adında bir yerle anlaşmaya vardı.⁷⁷⁰

Beykent'in fethi sırasında yaşananlar aslında hiç de alışlagelen fetih politikasıyla örtüşür değildir. Kuteybe'nin daha görevinin başında Beykent'e ibret alınacak bir ceza vermesi aslında Nîzek ve Soğdlular başta olmak üzere tüm bölge halkına sert bir uyarı olma niteliği taşımaktadır. Arap hâkimiyetini kabul edenlere insanca davranılacak ancak herhangi bir isyan girişimi acımasızca bastırılacaktır.

2.2.1.3. Nûmeşkes ve Ramisîn Seferleri

Kuteybe 88/707 yılında da Nûmeşkes üzerine yürüdü. Merv'de kardeşi Beşşâr b. Müslim'i vekil bırakan Kuteybe'yi Nûmeşkes halkı karşılayarak onunla anlaşma yaptılar. Kuteybe, buradan Ramisîn üzerine yürüdü. Buranın halkı da anlaşma yapınca Merv'e geri dönmek için ayrıldı.⁷⁷¹ Merv'e doğru yönelen Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ın üzerine Türklerden, Soğd'dan ve Fergana ahalisinden oluşan bir ordu saldırdı.⁷⁷²

O gün müslümanlara saldıran Türklerden oluşan ordunun başında ikiyüzbin⁷⁷³ kişilik ordusuyla Çin hükümdarının kız kardeşinin oğlu Kür Muğânûn⁷⁷⁴ et-Türki⁷⁷⁵ ve Soğd

⁷⁶⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/146.

⁷⁶⁷ Sebe'; 34/13.

⁷⁶⁸ Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-Târih*, IV/93.

⁷⁶⁹ Taberî, *Târih*, III/674-675; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/88.

⁷⁷⁰ Taberî, *Târih*, III/674-675.

⁷⁷¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, III/677; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286; İbn Haldûn, *Târih*, III/59.

⁷⁷² Taberî, *Târih*, III/677; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286; İbn Haldûn, *Târih*, III/59.

⁷⁷³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/30.

hükümdarı Tarhan⁷⁷⁶ bulunmaktaydı. Abdurrahman b. Müslim Kuteybe'nin gerisinden gelmekteydi. Abdurrahman, hemen durumu Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe yardıma yetişemedi savaşı başladı. Türklerin savaşı kazanmak üzere oldukları bir anda Kuteybe yardıma yetişti. Kuteybe'nin yardıma gelmesiyle rahatlayan ve morali yerine gelen ordu savaşı kazandı. Savaş öğleye kadar sürdü. Kuteybe'nin yanında yer alan Nîzek de yararlılık gösterdi. Türkler o savaşta yenildiler.⁷⁷⁷ Kuteybe, Merv'e doğru gitmek için Tirmiz yakınlarından nehri geçerek Belh'e geldi. Oradan da Merv'e ulaştı.

2.2.1.4. Buhârâ'nın Fethi

89/708 yılında Kuteybe Belh yolu üzerinde bazı fetihlerde bulunduktan sonra geri döndü. Faryâb'a geldiğinde Haccâc'dan gelen ve Buhârâ hükümdarı Verdân Hudât⁷⁷⁸ üzerine yürümesini emreden bir mektup aldı. Bu emir üzerine Zemm tarafından nehri geçen Kuteybe, yolda Soğd, Kis ve Nesev halkından oluşan bir orduyla karşılaştı. Yaptığı çatışmayı kazanan Kuteybe Buhârâ'ya doğru ilerlemeye başladı. Aşağı Harkâne denilen yere geldiğinde Kuteybe başka bir kuvvetle karşılaştı. İki gün, iki gece devam eden bu savaşta yine Kuteybe kazandı.⁷⁷⁹ Dîneverî ve Nüveyrî bu savaşın üzerlerine gelmekte olduğunu öğrenen Soğdluların Kiş ve Nesevîler'in yardımıyla Merv ile Ceyhun arasında bulunan kumluk ve ağaçlık çöl (Mefâze) yolu denilen yerde vuku bulduğunu rivayet etmektedir.⁷⁸⁰

Bu dönemde Buhârâ'nın içinde bulunduğu durum siyasi açıdan iyi değildi. Tuğşâde'nin henüz çocuk yaşta olduğu ve Hâtûn'un ona vekaleten yönetimi elinde bulundurduğu sırada güçlü ve hırslı kimseler aralarında iktidar mücadelesine girmişlerdi. Buhârâ merkezinin de içinde bulunduğu pek çok bölge Verdâne Hükümdarı olan Verdân Hudât tarafından ele geçirildi. Geri kalan bölgelerin ise Buhar-hudât'ın unvanını alan

⁷⁷⁴ Bu hükümdarın adını Taberî, İbn A'sem ve İbnü'l-Esîr Kür Meğânûn (كور مغانون) şeklinde (bkz. Taberî, *Târîh*, III/677; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/189); Nüveyrî Kür Beğânû (كور بغانو) bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286) İbn Kesîr, Kür Beğânûn (كور بغانون) bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/92) İbn Haldûn ise (كور بغانور) bkz. İbn Haldûn, *Târîh*, III/59) şeklinde rivâyet etmektedir. Ayrıca İbn A'sem'in ilgili metninde yer alan tahkik edenin dipnotunda yer alan bilgide aslında bu ismin Lûr Meâyinûn (معائون لور) şeklinde olması gerektiği ifade edilir. (bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, VII/147) Günaltay'ın da belirttiği gibi, Arap alfabesinde bazı harflerin yazılışları birbirine çok benzediği için isimlerin yazılışlarında birtakım hatalar ortaya çıkmaktadır. Buna zaman zaman bir de ehil olmayan müstensihlerin yaptıkları yanlışlar eklenmektedir. Günaltay bu ismin aslında Gür Boğa olduğu kanaatindedir. (M.Şemseddin Günaltay, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trs., s. 60)

⁷⁷⁵ Taberî, *Târîh*, III/677.

⁷⁷⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/146.

⁷⁷⁷ Taberî, *Târîh*, III/677; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/92; İbn Haldûn, *Târîh*, III/59.

⁷⁷⁸ İbn A'sem, Verdân Hudât'ın asıl isminin Meâyinûn b. Râ' (معائون بن راع) olduğunu rivâyet etmektedir. (bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, VII/147)

⁷⁷⁹ Taberî, *Târîh*, III/679; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/192.

⁷⁸⁰ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 327; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286.

Hınık Hudât'ın hâkimiyeti altına girdiği görülmektedir.⁷⁸¹ Bu nedenle Kuteybe'nin bu seferi sırasında ilerleyişini engelleyecek ve çevre bölgeleri de Kuteybe'ye karşı örgütleyecek kişinin Verdân Hudât olduğunu anlaşılmaktadır.

Kuteybe daha sonra Buhârâ hükümdarı Verdân Hudât üzerine yürüdüyse de başarılı olamamıştır. Merv'e geri dönüp Haccâc'a durumu bildirmek üzere mektup yazmış, Haccâc cevaben yazdığı mektupta Buhârâ'nın haritasını yapmasını istemiş, Kuteybe de Buhârâ ve çevresinin bir haritasını yaptırıp göndermiştir.⁷⁸² Yine bu konuyla ilgili rivayetlerde Kuteybe'nin bu savaşta zafer kazanamadan Merv'e geri döndüğü ifade edilmektedir.⁷⁸³ Buhârâ önündeki savaşlardan netice alamayan Kuteybe bir başka rivayette ise ikmal maksadıyla Merv'e geri dönmüştür.⁷⁸⁴

Kuteybe Haccâc'a durumu bildirmiş bunun üzerine Haccâc savaşta takip etmesi gereken stratejiyi bildiren bir mektup göndermiştir. Haccâc mektubunda “Kiş halkına iyi davran, Nesef'i yerle bir et, Verdân'a gerekli cevabı ver. Düşmanın seni kuşatmasına izin verme ve beni de habersiz bırakma.” yazarak Kuteybe'ye talimatlarını bildirmiştir.⁷⁸⁵

Kuteybe, Buhârâ ordusunu bozguna uğrattıysa neden hâkimiyeti tam olarak sağlamadan Merv'e dönsün ve bu hareketinden dolayı Haccâc tarafından azarlansın? Anlaşılacağı üzere Bahilî rivayet zinciriyle gelen bu haberin arkasında Kuteybe'nin Buhârâ seferini akrabalarının başarılı gösterme çabası yatmaktadır.⁷⁸⁶ Ayrıca İbnül-Esîr'in naklettiği bir diğer rivayette 89/707 yılında Kuteybe'nin Kafkaslar'da yer alan Bâbü'l-Ebvâb'a ulaşıncaya kadar Azerbaycan bölgesinde Türklerle yapmış olduğu savaşa dair bilgilerin diğer kaynaklarla çelişmesi ve Kuteybe'nin Horasan bölgesi valisi olması sebebiyle sorumlu olduğu bölgenin dışına çıkamayacağı düşünülünce rivayetin içerisinde bir takım hatalar barındırdığı anlaşılmaktadır. Kuteybe'nin sözünü ettiğimiz Mâverâünnehir bölgesinde yapmış olduğu savaş sanki Kafkaslarda gibi gösterilmiştir.⁷⁸⁷ Bu rivayette Bâbü'l-Ebvâb'da savaşan komutan farklı olmasına rağmen Kuteybe gibi gösterilmiştir. Kaynakların yanılmasının bir diğer sebebi de hem Kafkaslarda bulunan Hazarların hem de Mâverâünnehir'de bulunan Türklerin aynı şekilde et-Türk şeklinde yer almasıdır. Halbuki bu dönemde Kafkaslarda bulunan Türklerle

⁷⁸¹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 49.

⁷⁸² Taberî, *Târîh*, III/679; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/398; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/192; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286.

⁷⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 192; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/34; İbn Haldûn, *Târîh*, III/60.

⁷⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/398.

⁷⁸⁵ Taberî, *Târîh*, III/679; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/193; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/287.

⁷⁸⁶ Hasan Kurt, *Buhârâ*, s.167.

⁷⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/94.

yapılan savaşları Mesleme b. Abdülmelik yürütmekteydi. Nitekim böyle bir bilginin İbn Kesîr dışındaki diğer kaynaklarda yer aldığını görememekteyiz.⁷⁸⁸

90/708 yılında Buhârâ halkıyla nasıl savaşılması gerektiğini anlatan Haccâc'ın mektubundan sonra Kuteybe ordusuyla Buhârâ üzerine yürüdü. Bunun üzerine Buhârâ meliki Verdân Hudât Türklerden ve Soğdlulardan ve etrafında bulunan diğer halklardan yardım istedi.⁷⁸⁹ Kuteybe bu kuvvetlerden erken davranarak önce gelip Buhârâ'yı kuşattı. Buhârâ halkı, kendilerine yardımcı kuvvetlerin geldiğini görünce, savaşmak için Buhârâ kalesinden dışarı çıktı. Bunun üzerine Ezd kabilesine mensup askerler: "Bizi düşmanla yalnız bırakın savaşalım" dediler. Daha sonra Kuteybe: "İlerleyin!" dedi. Yardıma gelen kuvvetlerle şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Ezdliler daha sonra bozguna uğrayıp karargâha kadar çekildiler. Türkler de boş durmayarak onlara yetişip karargâhlarının içine girmek zorunda bıraktılar. Durum o kadar kötüydü ki karargahta bulunan kadınlar atlıların atlarının yüzlerine vurarak ağlamaya başladılar. Karargahta tekrar toparlanan Kuteybe'nin ordusu geri dönerek savaşmaya başladılar. Kuteybe "Bunları benim için buradan kim uzaklaştırır?" dedi. Kimse çıkmadı.⁷⁹⁰

Bunun üzerine Kuteybe, Temîmoğulları kabilesinin yanına giderek onlara "Haydi, bugün sizin kahramanlık yaptığınız günleriniz gibi olsun..." demiştir. Temîmoğulları'nın komutanı Vekî de sancağı alarak "Ey Temîmoğulları beni düşmana mı teslim edeceksiniz?" dedi. Temîmoğulları ise "Hayır, Ey Ebâ Mutarraf" diye cevap vermiştir.⁷⁹¹

Yine aynı kabileden Hüreyim b. Ebû Tahme ise, Temîmoğullarının süvarilerinin komutanıydı. Vekî, Hüreyim'e de bir sancak vererek ilerlemesini emretmiş, Hüreyim'in kuvvetleri Türklerle kendisinin arasında bulunan nehre gelerek, atlarını nehre sürmüşlerdir. Vekî ise nehrin üstüne ahşaptan bir köprü yaparak "Kendisini ölüme hazırlamış olanlar bu köprüden geçsin, diğerleri yerinde kalsın." demiştir. Hüreyim, karşı tarafa geçmek konusunda tereddüte düşmesine rağmen komutanı Vekî'nin kararlı tutumu sebebiyle atını mahmuzlayıp nehrin diğer yakasına geçmiştir. Ardından Vekî "ölümü canına tercih edenler benimle gelsin" diyerek geride kalan kabile fertlerini gayrete getirmiştir. Bunun üzerine Vekî ile birlikte sekiz yüz süvari nehrin karşısına geçen birlikleriyle birlikte Türklere saldırırken Hüreyim'e düşmanlarını süvarilerle oyalayacağı hamleler yapmasını emretmiştir. Kısa bir istirahattan sonra Temîmoğulları iki kanada ayrılarak düşmana hücum etmişler ve çetin bir çatışmanın

⁷⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 193.

⁷⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 192; Taberî, *Târîh*, III/681; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/197; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/286.

⁷⁹⁰ Taberî, *Târîh*, III/681; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/197.

⁷⁹¹ Taberî, *Târîh*, III/682; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/399; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/197; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/287.

ardından Buhârâ ordusu dağılmaya başlamıştır. Nehrin karşı yakasında bu durumu seyreden diğer müslüman askerlerin de savaşa katılmasıyla Türklerin mevzilerini terk etmeleri sağlanmıştır.⁷⁹²

Türklerin mevzilerinden çekildiklerini gören Kuteybe “Kim bana bir düşman başı getirirse yüz dirhem vereceğim.” dedi. Kurayoğulları Kuteybe’nin bu vaadi üzerine cansiperane savaştılar. Bunun üzerine geri çekilmekte olan Türkler takip edildi. Ve birçoğu öldürülerek, pek çok kelle getirildi.⁷⁹³ Düşman başı getirenler arasında on bir kişi Kurayoğullarından ve bir kişi de Ezd kabilesindendi. Ezd kabilesinden olan kişiye hangi kabileden olduğu sorulunca Kurayî demesi üzerine akrabalarının onun yalan söylediğini ifade etmişlerdir. Bu durum karşısında Kuteybe neden böyle bir şey yaptığını sorunca “benden öncekiler hep Kurayî deyince ben de Kurayî demek zorunlu sandım” demiştir. Bu cevap üzerine Kuteybe çok gülmüştür. Bu çatışmada Buhârâ ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır.⁷⁹⁴

Buhârâ’ya yardıma gelen bu kuvvetlerle yapılan savaşa Hakan⁷⁹⁵ ve oğlu yaralandı.⁷⁹⁶ Savaş sonrasında Kuteybe Merv’e geri döndü. Fetih haberini Haccâc’a yazdığı şu sözlerle bildirdi: “Abdullah b. Müslim’i gönderdim. Allah onun eliyle zaferi bahşetti.”⁷⁹⁷ Anlaşılan o ki Kuteybe Buhârâ ordusunu yenmesine rağmen şehre girmeyerek yerine kardeşini göndererek fethi gerçekleştirmiştir. Ancak Belâzurî’nin Fütûh adlı eserinde Buhârâ’nın fethi anlatılırken diğer tarihçilerden farklı olarak Kuteybe’nin Buhârâ’ya bir hile yoluyla girdiğini rivayet etmektedir. Buna göre; Kuteybe Buhârâlılardan iki rekat namaz kılmak için izin alıp şehre girdi. Fakat bu arada Kuteybe’nin sakladığı bir bölük asker kapıyı bekleyenlere baskın yapıp onları öldürmüştür. Bunun üzerine Kuteybe ve adamları şehirde pek çok ganimet ele geçirirken şehir halkına da zulmetmiştir.⁷⁹⁸ Bu rivayet günümüz tarihçileri tarafından eleştirilerek birçok cevapsız soruyu akla getirmesi bakımından gerçekçi bulunmamıştır.⁷⁹⁹ Ayrıca Dîneverî bu savaşlar sırasında hiç Verdân Hudât’tan söz etmezken Kuteybeyle

⁷⁹² Taberî, *Târîh*, III/682; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/400-401; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/197-198; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/287.

⁷⁹³ Taberî, *Târîh*, III/682; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/401; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/288.

⁷⁹⁴ Taberî, *Târîh*, III/682; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/401; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198.

⁷⁹⁵ Buradan Hakan diye kastedilen Verdân Hudât’dır. Çünkü metinde bahsettiğimiz üzere Haccac, Kuteybe’yi Verdân Hudât üzerine yollamıştır.

⁷⁹⁶ Taberî, *Târîh*, III/682; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/288; İbn Haldûn, *Târîh*, III/61.

⁷⁹⁷ Taberî, *Târîh*, III/682.

⁷⁹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 406.

⁷⁹⁹ Hasan Kurt, *Buhârâ*, s. 169

çarpışanın Sûl adında bir hükümdar olduğunu ve Buhârâ ve Semerkant ile birlikte tüm Mâverâünnehir bölgesinin hükümdarı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰⁰

2.2.1.5. Soğd Halkı ile Anlaşma Yapması

Kuteybe 90/708-709 yıllarında Soğd ahalisiyle anlaşma yapmıştır. Bunun sebebi, Buhârâ'ya gelen kuvvetleri mağlup edip, Buhârâ'yı fethetmesi Soğd ahalisini korkutmuş olmasıdır. Bu sebeple Soğd hükümdarı Tarhûn⁸⁰¹ yanına iki tane atlı alarak Kuteybe'nin karargâhına gelmiştir. Kuteybe'nin karargahı ile Tarhûn arasında Buhârâ ırmağı yer almaktaydı. Kuteybe'den konuşabilecekleri birini yollamasını isteyen Tarhûn'a, Kuteybe bir adamını gönderip ne istediğini öğrenmesini istemiştir. Bunun üzerine Tarhûn fidye ödeyerek anlaşma yapmayı teklif etmiş Kuteybe de bu teklifi kabul ederek anlaşmaya razı olmuştur.⁸⁰² Diğer taraftan Bâhilîlerden gelen rivayete göre Tarhûn, görüşmeye Hayyan en-Nabâtî'yi çağırmıştır.⁸⁰³ Kuteybe de Tarhûn'un bağlı kalmasını sağlamak için ondan rehine almıştır. Anlaşmadan sonra Tarhûn ülkesine geri dönerken, Kuteybe de, bu sefer sırasında ona yardım eden Toharistan hükümdarı Nîzek'le birlikte Merv'e geri dönmüştür.⁸⁰⁴

Burada Müslüman komutanların yaptıkları anlaşmalarda yer alan vergilerin her sene mi yoksa tek seferlik bir vergi mi olduğu akla gelmektedir. Bu dönemde sulh bölgelerinden toplu olarak tahsil edilmekte olan ve itâve adı verilen bir vergi türünün Mâverâünnehir bölgesi için de geçerli olduğu düşünülmektedir. Nitekim Kuteybe b. Müslim'in Hârezm ve Semerkant gibi bölgelerin fetihlerinden sonra yaptığı anlaşmaların bu şekilde olması buna delil olarak gösterilmektedir.⁸⁰⁵

2.2.1.6. Tâlekân'ın Fethi ve Nîzek'in Öldürülmesi

Buhârâ'nın fethinden sonra Kuteybe ile birlikte geri dönen Nîzek, gördüğü olaylardan korkuya kapılmış ve yanındakilere: “Ben bu adamla birlikteyim. Ama kendimi güvende hissetmiyorum.”⁸⁰⁶ Araplar köpek gibidir. Eğer ona vurursan havlar. Bir şey verirsen susar. Eğer savaşırırsan savaşır; bir şey verip anlaşırırsan, ne yapmışsan unuttur ve buna razı olur.

⁸⁰⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 327.

⁸⁰¹ Burada geçen Tarhûn ismi özel bir isim değildir daha öncede sözünü ettiğimiz gibi Semerkant'ın yerli hükümdarlarına verilen bir addir. (H.H. Schaeder, “Semerkand”, *IA*, İstanbul, 1966, X/469.)

⁸⁰² Taberî, *Târîh*, III/682-683; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/401-402; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198; İbn Haldûn, *Târîh*, III/60.

⁸⁰³ Taberî, *Târîh*, III/683; Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 76.

⁸⁰⁴ Taberî, *Târîh*, III/682-683; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/401-402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/288.

⁸⁰⁵ Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, s. 145-146.

⁸⁰⁶ Taberî, *Târîh*, III/683; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/402; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/289.

Tarhûn birçok kere onunla savaştı. Fakat ona fidye verince o bunu kabul etti. Şimdi ben de ondan izin istesem ve geri dönsem doğru bir seçim olur mu?” diyerek düşüncelerini sormuştur. Onlar da izin istemesinin doğru olacağını söylemişlerdir.⁸⁰⁷ Muhtemelen Nîzek’in korkusunun altında Kuteybe’nin Mâverâünnehir bölgesinde hâkimiyeti ele almaya başlamasıyla kendisine olan ihtiyacın azalması yatmaktadır. Bu nedenle Nîzek son bir girişim olarak henüz Kuteybe’ye itaat etmemiş yerel beylerle bir ittifak oluşturarak Kuteybe’ye karşı durma yolunu tercih etmiştir. Ayrıca Kuteybe’nin kendisini zora sokabilecek birine kolayca izin vermesi düşündürücüdür. Nitekim kimi kaynaklar onun Kuteybe’nin karargâhından gece karanlığında adamlarıyla birlikte kaçtığını rivayet etmektedir.⁸⁰⁸ Bizce de bu rivayet daha makul ve akla yatkın gözükmektedir.

Kuteybe ile birlikte Âmül’deyken izin isteyen Nîzek, gerekli izni alınca Kuteybe’nin karargâhından ayrılarak Tohâristan’a gitmek için Belh’e yönelmiştir. Nevbahâr’a gelinceye kadar hızlıca yoluna devam etmiştir. Nevbahâra gelince arkadaşları onu tebrik etmeleri üzerine arkadaşlarına dönerek: “Eminim ki, biz ayrıldıktan sonra Kuteybe bana verdiği izne pişman olmuştur. Kuteybe, en kısa zamanda Muğîre b. Abdullah’a beni hapsedmesi için emir gönderecektir. Şimdi biz hızlıca hareket edelim. Onun elçisi Burûkân’a ulaşmadan biz Hulm geçidine ulaşalım.” demiştir. Bunun üzerine Nîzek’in adamları dediklerini aynen yapmışlardır.⁸⁰⁹

Nîzek’in izin aldığından söz eden rivayetlerde ne izni istediği kapalıdır. Kuteybe’den ayrılmak için değil de kısa süreliğine bir görev maksatlı izin almış olması muhtemeldir. Daha sonra Nîzek dönmeyince Kuteybe durumu anlamış olabilir. Nitekim daha sonra adamlarıyla buluşan Nîzek’i adamlarının tebrik etmelerinden bu ayrılığın izin alınmak yoluyla olmadığı bir nevi Kuteybe’nin elinden kurtulmayı başarması sebebiyle tebrik edildiği anlaşılmaktadır.

Burûkân’da bulunan Muğîre’ye, Kuteybe’nin elçisi gelerek, Nîzek’i hapsedmesini istedi. Bunun üzerine Muğîre, Nîzek’i takip etmeye başladı. Fakat Nîzek Hulm geçidine girince Muğîre takibi bırakarak geri döndü. Nîzek de burada Kuteybe’ye itaatini bozduğunu ilan etti. Ayrıca Belh İsbahaz’ına, Mervu’r-Rûz hükümdarı Bâzan’a,⁸¹⁰ Tâlekân hükümdarı Sehib’e,⁸¹¹ Faryâb meliki Tursul’a,⁸¹² Cürcân hükümdarına mektuplar yazarak, Kuteybe’ye

⁸⁰⁷ Taberî, *Târih*, III/683; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/402, İbn Kesir’de bu ibareyi “Araplar hırsız gibidir” şeklinde ayrıca bu sözü söyleyen ise Nîzek Tarhan değil Soğd hükümdarı şeklinde vermektedir. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX/95.

⁸⁰⁸ Taberî, *Târih*, III/684; İbn A’sem, *Fütûh*, VII/148.

⁸⁰⁹ Taberî, *Târih*, III/683; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/402-403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/198-199

⁸¹⁰ Taberî’de ve Nüveyrî’de Bâzâm (بازام) şeklindedir. (Bkz. Taberî, *Târih*, III/683; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/289) Ayrıca Ya’kûbî sözü edilen Bâzâm’ın Talekan hükümdarı bildirmektedir. (Bkz. Ya’kûbî, *el-Buldân*, Beyrut, 1422, s. 133)

⁸¹¹ Taberî, *Târih*, III/683.

karşı birlikte hareket etmeye, Kuteybe'yle yaptıkları anlaşmaları bozmaya çağırırdı. Onlar da Nîzek'in bu isteğini kabul ederek Kuteybe'ye karşı birleştiler. Bunun üzerine gelecek senenin ilkbahar mevsiminde Kuteybe'yle savaşma konusunda anlaştilar.⁸¹³ Bu arada Nîzek, Kâbul Şah'a mektup yazarak yardım istemiştir. Elinde bulunan kıymetli eşyalarını ve malları Kâbul Şah'a gönderip, daha sonra zorda kalınca geri almak istemiştir. Kâbul Şah da bu isteğini yerine getirmiştir.⁸¹⁴

Nîzek, kendisini emniyete almak için bir zamanlar efendisi olan fakat zamanla iktidarı zayıflamış Tohâristan hükümdarı Cebguye'yi hapsedti. Cebguye kelimesi muhtemelen Arap kaynaklarına bozularak geçmiş olan Yabgu kelimesinden başka bir şey değildir.⁸¹⁵ Kuteybe'nin görevlilerini başta Tohâristan valisi Muhammed b. Süleym en-Nâsîh olmak üzere Tohâristan'dan çıkardı. Kuteybe, Nîzek'in ve arkadaşlarının isyan haberini kış mevsiminden hemen önce öğrenmişti. Ancak bu arada Kuteybe askerlerini dağıtmış, değişik kışlalara göndermişti. Sadece elinde Mervliler vardı. Bu nedenle Nîzek'in üzerine yüremek için bahar mevsimini beklemesi gerekiyordu. Nitekim Belh'de bulunan kardeşi Abdurrahman'ı on iki bin kişilik bir kuvvetle Burûkân üzerine gönderdi ve ona: "Orada kal. Hiç bir faaliyete girişme, kış mevsimi biter bitmez Tohâristan'a doğru ilerle ve benim sana yakın bir mesafede bulunacağımı unutma!" diye emir verdi.⁸¹⁶ Bunun üzerine Abdurrahman ordusuyla ilerleyerek Burûkân'a vardı. Kış mevsiminin sona ermesi üzerine Kuteybe Nîşâbur,⁸¹⁷ Herât, Serahs, Bîverd, Ebraşehr⁸¹⁸ gibi şehirlerden daha önceki anlaşmalarda göndermeyi taahhüt ettikleri askerleri göndermesini istedi. Bu istenilen askerler beklenilenden daha önce Kuteybe'nin yanına geldiler.⁸¹⁹

Bu askerlerle birlikte Mervu'r-Rûz üzerine yürüyen Kuteybe, ordu komutanı olarak Hammad b. Müslim'i, harac memuru olarak da Abdullah b. Ehtem'i atadı. Mervu'r-Rûz merzûbânı Kuteybe'nin kendi üzerine geldiğini duyunca memleketini bırakıp Fars diyarına kaçtı. Kuteybe şehre girerek hükümdarın iki oğlunu ele geçirdi ve astırarak öldürdü.⁸²⁰

⁸¹² Taberî, *Târih*, III/683.

⁸¹³ Taberî, *Târih*, III/683; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/199; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/289; İbn Haldûn, *Târih*, III/61.

⁸¹⁴ Taberî, *Târih*, III/683; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/199; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/289; İbn Haldûn, *Târih*, III/61.

⁸¹⁵ Faruk Sümer de İslam kaynaklarında yer alan Cebguye, Cebguy, Beygu, Cebbûye, Cebuye, Cebyuy, Beygu gibi ifadelerin Yabgunun değişik söyleniş tarzları olduğunu iddia etmektedir. (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 52.)

⁸¹⁶ Taberî, *Târih*, III/683; İbnü'l-Esîr, *Muntazam*, VI/295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/199; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/290; İbn Haldûn, *Târih*, III/61.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/199; İbn Haldûn, *Târih*, III/61.

⁸¹⁸ Taberî, *Târih*, III/683.

⁸¹⁹ Taberî, *Târih*, III/683; İbn Haldûn, *Târih*, III/61.

⁸²⁰ Taberî, *Târih*, IV/3.

Nîzek Tarhan isyan edip Kuteybe ile mücadeleye karar verince ona destek verenler içinde Tâlekân hükümdarı da vardı. Kuteybe ile olan savaşında ona destek olacağına dair anlaşmışlardı. Nîzek Kuteybe'nin hakkından gelemeyeceğini anlayarak Hulm geçidine doğru kaçınca Tâlekân hükümdarı da kaçtı. Bunun üzerine Tâlekân'a giren Kuteybe yukarda sözünü ettiğimiz şeyleri yapmıştır. Kuteybe oluşan bu ordu ile Tâlekan üzerine yürüdü. Kendisiyle savaşan birçok kimseyi öldürdü. Dört fersahlık yol boyunca kendisiyle savaşanları çift sıra halinde astı.⁸²¹ Kuteybe'nin burada astığı kişiler içinde hırsızların olduğu yönünde de rivayetler mevcuttur. Kuteybe Tâlekân'ı fethettikten sonra oraya kardeşi Ömer b. Müslim'i vali olarak bırakmıştı. Tâlekân hükümdarının Kuteybe ile savaşmadığı, dolayısıyla Kuteybe'nin ona ilişmediği de söylenir. Kuteybe Tâlekan'da sadece hırsızları öldürüp asmış, ondan sonra Fâriyâb'a doğru yürümüştür.⁸²² Ancak bir şehirde bulunan bütün hırsızlar sıra sıra asılsa bile, dört fersahlık mesafeye erişmesi zor gözüktüğünden bu rivayetlerin biraz Kuteybe'yi sevimli göstermek çabasıyla söylenmiş olabileceğini aklımıza getirmektedir. Hem hırsızlığın cezasının ölüm olmaması hem de o dönemde şehirde bulunan insanların yeniden isyana kalkışmaları için gözdağı vermek maksadıyla darağacı uygulanan bir yöntemdi.

Fâriyâb hükümdarı Kuteybe'nin yanına gelip ona itaat ettiğini söyledi. Kuteybe de onun bu itaat arzını kabul etti. Fâriyâb'da hiç kimseyi öldürmediği gibi oraya da ailesinden birisini vali olarak tayin etti. Cûzcân hükümdarı onların durumunu haber alınca dağlara kaçtı. Kuteybe de Cûzcân üzerine yürüyünce Cûzcân halkı Kuteybe'nin yanına gelerek itaatlerini sundular. Kuteybe onların bu itaatlerini kabul etti ve Cûzcân'da hiç kimseyi öldürtmedi. Buraya da Bâhilî kabilesinden Âmir b. Mâlik el-Himmânî'yi vali tayin etti.⁸²³

Kuteybe Cûzcân'dan sonra Belh'e geldi. Şehrin yöneticisi İsbahbaz tarafından karşılanan Kuteybe burada bir gün kalarak yoluna devam etti.⁸²⁴

Nîzek'le birlikte isyan eden hükümdarların isyanını bastıran Kuteybe, Nîzek'i yalnız başına bıraktı. Kuteybe kardeşi Abdurrahman'ı takip ederek Hulm Geçidi'ne girdi. Yalnız başına kalan Nîzek Hulm geçidindeki Bağlân'a gelerek karargâh kurmuş, ayrıca geçidin dar yerlerine ve bu geçidin arkasında bulunan muhkem bir kaleye savaşçılar yerleştirmişti. Kuteybe geçidin dar ve muhkem yerlerine yerleştirilen askerlerle çarpışmaya başladı. Kuteybe

⁸²¹ Taberî, *Târîh*, III/683-684; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/199; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/94; İbn Haldûn, *Târîh*, III/61.

⁸²² Taberî, *Târîh*, IV/3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/251.

⁸²³ Taberî, *Târîh*, IV/3; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/153; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/404; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/100.

⁸²⁴ Taberî, *Târîh*, IV/3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/203.

ne bu geçitten geçebilmiş, ne de başka bir yol bulabilmişti. Çatışmaların devam ettiği sırada Kuteybe ne yapacağını şaşırmişti.⁸²⁵

Tam bu esnada Kuteybe'ye Raub ve Simincân hükümdarı Raub Han gelerek Nîzek'in yanına gidebilecek gizli bir yol göstereceklerini fakat buna karşı eman istediklerini söyledi. Kuteybe de ona eman verdi.⁸²⁶ Geceleyin onunla birlikte yanından bir miktar asker gönderdi. Onlar kaledekilerin kendilerini güvende hissettikleri bir sırada baskın yaptılar. Geçitteki askerlerin bir kısmı öldürüldü. Geriye kalanlar ise kaçtılar. Kuteybe böylece geçitte bulunan kaleye girdi. Sonra Simincan'a geldi. Bu arada Nîzek, Fenccâh diye bir pınarı olan Bağlân'daydı. Simincân ile Bağlân arasında geçilmesi zor olmayan bir çöl vardı.⁸²⁷

Kuteybe, bir kaç gün Simincân'da kaldıktan sonra Nîzek'in üzerine yürümüştür. Kardeşi Abdurrahman'ı önden gönderen Kuteybe'nin hareket ettiği haberini alan Nîzek yeniden kaçmaya başlamıştır. Nîzek Fergana Vadisini geçtikten sonra paralarını ve kıymetli eşyalarını Kâbul Şah'a göndermiştir. Kendisi de Kürz adı verilen mevkiye gelerek konaklamıştır. Abdurrahman b. Müslim ise onu takip ederek Kürz'ün karşısında bir mevkiye yerleşmiştir. Kuteybe'nin de Abdurrahman'dan iki fersah uzaklıkta bulunan Eskimeşt'te karargâh kurmasıyla Nîzek'in bulunduğu yerin tek bir çıkış noktası kalmıştır. Orası da hayvanların dahi güç yetiremeyeceği kadar sarp bir yerd. Kuteybe iki ay süreyle Nîzek'i kuşatmış sonunda Nîzek'in elindeki yiyecekler azalmış ayrıca ordusunda da çiçek hastalığı salgını baş göstermiştir. Bu salgın sonucunda esir olarak tuttuğu Cebguye bile çiçek hastalığına yakalanmıştır.⁸²⁸

Kuteybe, kış mevsiminin başlamasından korktuğu için Süleym en-Nâsîh'ı çağırarak: “Nîzek'in yanına git ve onu bana eman vermeden bir hileyle getir. Eğer getirmeye ikna edemezsen eman ver. Fakat eğer getiremezsen seni asarım. Kendin için bunu yap!” demiştir. Bunun üzerine Süleym en-Nâsîh, Kuteybe'den Abdurrahman'a bir mektup yazarak kendisine karşı koymamasını, yardım etmesini bildirmiştir. Abdurrahman'ın yanına giden Süleym, Nîzek'le beraber çıktıkları zaman, dönüş yolunu kapatacak askerler istemiştir. Abdurrahman, Süleym'in isteğini yerine getirmek için bir miktar süvari göndermiş bu süvariler de Süleym'in gösterdiği yere yerleşmiştir. Süleym yanına bol miktarda yiyecek alarak Nîzek'in yanına

⁸²⁵ Taberî, *Târîh*, IV/3; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/291.

⁸²⁶ Taberî, *Târîh*, IV/3; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/404. İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî Raub Han'ın ismini vermeden bir kişinin gelip eman verildiği takdirde geçidin nasıl aşılabileceği noktasında bilgi vereceğini zikretmektedirler. (Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/203; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/291) İbn Haldûn da Kuteybe'nin bu geçidi bazı acemlerin rehberliğiyle aştığını zikretmektedir. (bkz. İbn Haldûn, *Târîh*, III/61)

⁸²⁷ Taberî, *Târîh*, IV/3-4.

⁸²⁸ Taberî, *Târîh*, IV/4; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/404; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/291.

gitmiştir. Ona, Kuteybe'ye vermiş olduğu sözden dönerek, isyan etmesiyle kendine kötülük yaptığını söylemesi üzerine zaten zor durumda olan Nîzek, Süleym'e ne yapması gerektiğini sormuştur. Süleym, Kuteybe'nin yanına bir an önce dönmesinin, özür dilemesinin iyi olacağını, aksi takdirde Kuteybe'nin kışı geçirmek pahasına bile olsa bu işi halledeceğini ve kendisinin kurtulması için nasihat etmek maksadıyla geldiğini söylemiştir.⁸²⁹ Bu konuşmalardan sonra yanında getirmiş olduğu yiyecekleri dağıtması üzerine Nîzek'in ileri gelen adamlarının bu yiyecekleri kapıştıklarını gören Nîzek'in moralini bozulmuştur. Süleym bu arada Kuteybe'nin kendisine eman verdiğini söylemiş Nîzek'in arkadaşları da Süleym'in yalan söylemeyen bir kimse olduğunu söyleyerek Nîzek'i Kuteybe'ye gitmeye ikna etmişlerdir.⁸³⁰

Nîzek bunun üzerine yanına Cebgûye, Cebgûye'nin halifesi Sûl Tarhân, güvenlik kuvvetleri komutanı Habs Tarhân, Nîzek'in yeğeni Şakrân'ı da alarak bulunduğu kaleden çıkmıştır.⁸³¹ Geçitten çıktıkları zaman Süleym'in daha önce geride bırakmış olduğu atlılar araya girerek Nîzek'in adamları olan Türk birliklerinin arasına girince Nîzek: "İşte sözde durmamın ilki!" demiş Süleym şu cevabı vermiştir: "Bunların geride kalmaları senin için daha iyidir."⁸³² Bu esnada Kuteybe'nin verdiği sözde durmayacağını anlayan Nîzek, Süleym'e "Ey Süleym, hiçbir kimse ne zaman öleceğini bilmez. Ancak ben ne zaman öleceğimi biliyorum. Kuteybe'yi gördüğümde öleceğim" diyerek ihanete uğradığını anlamıştır.⁸³³

Süleym ve Nîzek, Abdurrahman b. Müslim'in yanına gelince Kuteybe'ye de durumu bildiren bir elçi göndermişler, Kuteybe, Amr b. Ebû Mühzim'i Abdurrahmana göndererek Nîzek'i kendisine getirmelerini emretmiştir. Abdurrahman da Nîzek'i ve yanında bulunan kimseleri Kuteybe'ye götürmüştür. Bunun üzerine Nîzek ve adamları tutuklanmış, Nîzek, İbn Bessam el-Leysî'ye teslim edilmiştir. İbn Bessam Nîzek'i bir çadırın içine hapsederek çevresine hendek kazdırtıp başına muhafız koymuştur. Bu arada Nîzek'in durumunu Kuteybe, Haccâc'a bir mektupla bildirerek görüşünü sormuş Haccâc'dan kırk gün sonra öldürülmesini emreden bir mektup almıştır. Kuteybe Nîzek'i çağırarak ona: "Ben, Abdurrahman veya Süleym sana eman verdik mi?" diye sordu. O da: "Süleym verdi."dedi. Bunun üzerine Kuteybe "Yalan söylüyorsun!" diyerek hapse tekrar götürülmesini emretmiştir. Üç gün daha

⁸²⁹ Taberî, *Târih*, IV/4; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/404-405; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204.

⁸³⁰ Taberî, *Târih*, IV/4; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204.

⁸³¹ İbn Haldûn, *Târih*, III/62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204.

⁸³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204.

⁸³³ Taberî, *Târih*, IV/4; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/204.

hapsedilen Nîzek'in hemen öldürülmemesinin sebebi ordu içerisinde bir kısım insanların eman verildiği için Nîzek'in öldürülemeyeceğini düşünmeleridir.⁸³⁴

Kuteybe, Muâviye b. Âmir b. Alkame Uleymî'yi göndererek Kürz'de bulunan malları çıkartıp ve orada bulunan kişileri getirmekle görevlendirmiştir. O da bunları ele geçirip Kuteybe'nin yanına gelmiştir. Haccâc'dan gelen mektup Nîzek'i öldürmesini emrediyordu. Adamlarının çoğu da Nîzek'in öldürülmesini gerekli görüyordu. Bu nedenle Kuteybe adamlarından ileri gelenleri çağırarak Nîzek'i öldürüp öldürmemek konusunda istişare etmiştir. İstişare sonucunda Dırâr b. Husayn şöyle dedi: "Ben senin 'elime imkân verecek olursa Nîzek'i öldüreceğime dair Allah'a söz verdim.' dediğini işittim. Şayet bunu yapmayacak olursan Allah seni ona karşı ebediyen bir daha muzaffer etmeyecektir."⁸³⁵ Bunun üzerine Kuteybe "Allah'a yemin ederim ki üç söz söyleyebilecek vaktim olsa şöyle derim: Onu öldürün! Onu öldürün! Onu öldürün!" diyerek öldürülmesi emrini üç kez tekrarlamıştır. Kuteybe, Nîzek'i yanına birini göndererek öldürtmüştür Ayrıca o gün Nîzek'le birlikte yediyüz kişi öldürülmüştür.⁸³⁶ Buradan açıkça anlaşılmaktadır ki Kuteybe'nin Nîzek'in öldürülmesi noktasında tereddütleri aslında Nîzek'e eman verilmek suretiyle teslim olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bu tereddütleri yaşasa da adamlarının isteği ve Haccâc'ın emri doğrultusunda hareket etmiştir.

Bâhilî rivayetlerine göre Süleym ona eman vermemiştir. Yine o gün Nîzek'in yeğeni Osman veya Şakrân ve Sûl'un de boyunları vurulmuştur.⁸³⁷ Nîzek ve yeğenin Vahş Hâşân⁸³⁸ adı verilen ve Eskimeşt'de⁸³⁹ bulunan bir pınarın çıktığı yerde asılarak öldürüldüğü⁸⁴⁰ rivayet edilmektedir. Ayrıca Nîzek ile birlikte toplam onikibin kişi öldürülmüş ve Nîzek öldürüldükten sonra onun başı Haccâc'a gönderilmiştir.⁸⁴¹ Bâhilîlerden gelen bu rivayetin Kuteybe'yi kurtarmaya yönelik olduğu açıktır.

Müslümanlığın yayılmaya başladığı dönemde Mâverâünnehr'in güney ve batı bölgelerinde yaşayan Akhunlar İslâm dinini benimsemişlerdir. Daha önce sözünü ettiğimiz üzere 42/662 yılında Tohâristan'da müslüman yönetiminden hoşnut olmayanlar ayaklanmışlar ve 47/667 yılında İslâm orduları ile Akhun ordusu arasındaki savaş neticesinde müslümanlar

⁸³⁴ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/407-408.

⁸³⁵ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/407-408; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/293.

⁸³⁶ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/408-409.

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸³⁸ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409.

⁸³⁹ Taberî, *Târih*, IV/5.

⁸⁴⁰ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205.

⁸⁴¹ Taberî, *Târih*, IV/5; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

Akhunları Kuhistan bölgesine kadar sürmüşlerdir. Kuhistan çok dağlık bir bölge olması sebebiyle Akhunlar burada kendilerini koruyabilmişlerdir. Arapların egemenliğini bir türlü kabul etmek istemeyen Akhunlar sonunda hükümdarları Nizek Tarhan sayesinde müslümanlarla anlaşarak topraklarına yapılan akınları durdurabilmişlerdir. Kuteybe'nin Nîzek Tarhanı öldürmesinden sonra ise Akhunlar tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir. Zamanla etnik karakterlerini de yitirmişlerdir. Son araştırmalara göre, Afganistan'ın Feyzabad bölgesinde yaşamakta olan Yeftali halkının Akhunların torunları olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁴²

Kuteybe'nin Nizek'i öldürmesinden sonra Abbâs el-Bâhilî'nin azatlı kölesi olan Zinnîr, Nîzek'e ait mücevherli bir kap almıştır. Nîzek mal, mülk ve bu tür mücevherleri çok olan bir kişiydi. Ayrıca Kuteybe, Tohâristan hükümdarı Cebguye'yi ise Şam'a halifenin yanına göndermiştir. Cebguye, Velîd b. Abdülmelik'in ölümüne kadar Şam'da kalmıştır.⁸⁴³ Ayrıca Nîzek ile birlikte sözü geçen Cebguye ise Tohâristan Yabgusudur. Nîzek'in öldürülmesiyle sadece Aşağı Tohâristan Emevîler'in hakimiyetine girmekle kalmamış aynı zamanda ilk kez Emevî hâkimiyeti Yabgu ve onun Ceyhun havzasındaki vassallarını da içine alacak şekilde genişlemiştir. Şam'a sürülen Yabgu ise tekrarlanabilecek bir bağımsızlık girişimine karşı değerli bir rehine olmuştur.⁸⁴⁴ Erken İslâm sivil mimarisinin en önemli örneklerinden biri olan Velîd b. Abdülmelik döneminde inşa edilmiş Kusayru Amra'nın duvar resimleri arasında en önemli olanı, salonun batı duvarının güney ucunda yer alan Altı Kral panosudur. Bu resimde altı kişi ayakta durmakta ve başları üzerindeki Arapça ve Grekçe yazılardan bunların dördünün Bizans, İran ve Habeş imparatorları ile Vizigot (İspanya) kralı oldukları anlaşılmakta, yazıları okunamayan diğer ikisinin de Türk hakaniyla Çin imparatoru veya Hindistan hükümdarı oldukları tahmin edilmektedir. İslâm fetihleri sırasında Araplar'a yenilen dünyanın bu en büyük altı hükümdarı, biraz ileride elinde hükümranlık alâmeti olarak "lituus" (ucu kıvrık asâ) tutan bir şahsa yönelmişlerdir.⁸⁴⁵ Elinde ucu kıvrık asayı tutan Velîd b. Abdülmelik'i simgelemektedir. Dönem açısından uyuşması sebebiyle o panoda yer alan ve Hakan'ı simgeleyen resim muhtemelen Yabgu'nun esir edilerek Şam'a götürülmesinden sonra yapılmıştır. Çünkü Velîd b. Abdülmelik döneminde yenilerek ele geçmiş ve Arap hâkimiyetini kabul etmiş Türk hükümdarı olarak Yabgu'dan daha üstte birini görmemekteyiz.

⁸⁴² Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ankara, 1973, s. 111; Anıl Çeçen, *Türk Devletleri*, Ankara, 2006, s. 92.

⁸⁴³ Taberî, *Târîh*, IV/6; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/293.

⁸⁴⁴ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 54.

⁸⁴⁵ A. Engin Beksaç, "Kusayru Amre", *DİA*, XXVI/462.

2.2.1.7. Cürcân Hükümdarıyla Anlaşma Yapması

Kuteybe 91/709 yılında Nîzek sorununu çözüp Merv'e geri dökdükten sonra Cürcân hükümdarı elçi göndererek eman istemiştir. Muhtemelen Cürcân hükümdarı Nîzek'in başına gelenlerden korkmuş olacak ki Kuteybe üzerine gelmeden bir anlaşma yapmak suretiyle güven altında olmak istemiştir. Kuteybe emanı yanına gelmesi şartıyla verereceğini vaad etmesi üzerine Cürcân hükümdarı Kuteybe'nin yanına gelerek anlaşma yapmıştır. Hükümdardan rehinelere isteyen Kuteybe'ye kendi ailesinden rehinelere vermesi üzerine Kuteybe de onunla birlikte Habîb b. Abdullah b. Amr b. Husayn el-Bâhilî'yi Cürcân'a görevli olarak göndermiştir. Cürcân hükümdarı memleketine geri dönerken Tâlekân'da ölmesi üzerine Cürcân halkı "Kuteybe, hükümdarımızı zehirledi." diyerek Habîb'i öldürmüştür. Bunun üzerine Kuteybe de misillemede bulunarak yanındaki esirleri öldürmüştür.⁸⁴⁶

Bu olay üzerine Nehr b. Tûsia şöyle bir şiir söylemiştir.

أراك الله في الأتراك حكما كحكيم في قريظة والنضير

Allah sana Türkler hakkında, Kureyza ve Nadîr için verilmiş hüküm gibi bir hüküm gösterebilir.

قضاء من قتيبة غير جور به يشفي الغليل من الصدور

Kuteybe'nin kararı haksızlık değildir, gönülleri hasta olanları o karar iyileştirir.⁸⁴⁷

فإن ير نيزك حزيا ودلا فكم في الحرب حمق من أمير

O (Kuteybe), Nîzek'in utanç ve alçaklık içinde olduğunu düşünse de, savaşta bir kralın nice ahmaklıkları vardır.⁸⁴⁸

Bu konuyla ilgili İbn A'sem'in naklettiği ilginç bir rivayet göze çarpmaktadır. Cürcân hükümdarı memleketine döndükten sonra adamlarından biri ona kızarak onu öldürmüştür. Bunun üzerine Kuteybe bu adamın tutuklanmasını ve kendisine getirilmesini istemiştir. Bu şahıs getirildikten sonra katrana bulanarak asmış ve asıldıktan sonra da ateşe vermiştir. Kuteybe Türklerin direnişini kırabilmek ve İslâm'ın gücü karşısında onlarda en küçük bir mücadele ruhu bırakmamak için Türkleri öldürmüş, esir almış ve köleleştirmiştir. Bu noktada Türklerin güç noktasında kendisini bu kadar kabullendikleri ilk Emevî valisi olmuştur.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IV/6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205.

⁸⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV/6; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/153.

⁸⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV/6.

⁸⁴⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/153.

Ancak bu tutum İslâm'ın bölgeye yerleşmesi noktasında bir takım güçlükleri de beraberinde getirmiştir.

Yalnız burada şunu belirtmek gerekir ki rivayette yer alan ceza genel ceza yöntemleriyle örtüşmemektedir. Katrana bulanarak birinin ateşe verilip idam edilmesi İslam ceza hukuku açısından da problemlili gözükmemektedir. Böyle bir rivayete başka kaynaklarda yer almamasına karşın sadece İbn A'sem'in eserinde yer alması müellifin şîi eğilimli olması hasebiyle Kuteybe b. Müslim hakkında bu denli aşırı rivayetlere yer vermiş olabileceğini akla getirmektedir.

2.2.1.8. Şûmân, Kiş ve Neseif Seferleri

Şûmân, Kiş ve Neseif seferlerinin kaynaklar genel olarak 91/709 yılında olduğunu rivayet etseler⁸⁵⁰ de 92/710 yılında olduğunu rivayet eden kaynaklar da mevcuttur.⁸⁵¹ Şûmân hükümdarı Kısbiştân⁸⁵² Kuteybe'nin görevlisini memleketinden kovarak Kuteybe ile yaptığı anlaşmaya göre her yıl verilmesi gereken vergiyi ödememesi üzerine Kuteybe ona Ayyâş el-Ganevî'yi ve Horasanlı dindar bir kimseyi elçi olarak göndermiştir. Bu iki elçinin görevi hükümdarı her yıl ödediği vergiyi ödemeye ikna etmektir. Ancak Şûmân halkı onlar henüz şehrin dışındayken ok atmak suretiyle saldırmışlardır. Horasanlı elçi hayatını zor kurtarıp geri döndüğü halde, Ayyâş onlarla çarpışıp öldürüldüğü için geri dönememiştir.⁸⁵³ Bu saldırı esnasında Ayyâş'ın altmış kadar yara aldığı söylenmiştir.⁸⁵⁴

Kuteybe elçilerine yapılan saldırıyı haber alınca ordusunun başına bizzat kendi geçerek Belh'e doğru ilerlemiştir. Belh'e vali olarak Amr b. Müslim'i görevlendirmiştir. Şûmân meliki ile Kuteybe'nin kardeşi Salih b. Müslim arasında dostluk vardı. Bu nedenle Salih'in elçileri hükümdara giderek isterse eski anlaşmayı yenileyebileceklerini ve bunu Kuteybe'ye kabul ettireceklerini söyleyip barışa ikna etmeye çalıştılar. Kendi kalesine güvenen hükümdar bu teklifi reddetti. "Ben kendimi ok atarak yüksek kalemde korurum. Sizin atacağınız oklar da benim kalemin yarısına ulaşmaz." diyerek kalesine çekildi.⁸⁵⁵ Nehri geçerek Şûmân'a gelen Kuteybe, kalesine çekilerek savunmaya geçmiş olan hükümdarı kuşattı. Kalenin karşısına mancınıklar kurarak taş atmaya başladı. Atılan taşlar sonucu hükümdarın meclisinde bulunan bir kişi ölünce melik korkuya kapılmış kalede bulunan para

⁸⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294; İbn Haldûn, *Târîh*, III/62.

⁸⁵¹ Bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 193; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102.

⁸⁵² (فيسبستان) bkz. Taberî, *Târîh*, IV/7.

⁸⁵³ Taberî, *Târîh*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294; İbn Haldûn, *Târîh*, III/62.

⁸⁵⁴ Taberî, *Târîh*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/205-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294.

⁸⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294.

ve mücevhherleri toplayan melik bunları dipsiz bir kuyuya atmıştır. Daha sonra kale kapılarını açarak, Kuteybe'nin ordusuna hücum eden hükümdar, ölünceye kadar savaşmıştır. Savaşarak şehri ele geçiren Kuteybe muhafızları öldürmüş, geriye kalanları da esir almıştır.⁸⁵⁶

Bu sırada Haccâc'dan Kuteybe'ye bir mektup gelmiştir. Mektupta Haccâc Kiş ve Nesef'e hareket etmesini emrediyordu.⁸⁵⁷ Kuteybe, Faryâb'a üzerine yürümüş Faryâb teslim olmayıp direnince burayı yakmıştır.⁸⁵⁸ Bu nedenle bundan sonra Faryâb'a yakılmış anlamına gelen "Muhterika" adı verilmiştir.⁸⁵⁹ Buradan Kiş ve Nesef üzerine yürüyen Kuteybe bu şehirleri de fethetmiştir. 91/709 yılı içerisinde Kuteybe kardeşi Abdurrahman'ı Soğd hükümdarı Tarhûn'a göndermiştir.⁸⁶⁰ Abdurrahman Tarhûn'un yakınında bulunan Merc bölgesinde konaklamıştır.⁸⁶¹

Abdurrahman Tarhûn'dan Kuteybe'nin kendisiyle anlaşmış olduğu meblağı teslim alarak buna karşılık olarak da beraberinde olan rehinelere ona teslim edip Buhârâ'ya, Kuteybe'nin yanına geri dönmüştür. Çünkü Kuteybe Kiş ve Nesef ten sonra Buhârâ'ya gitmişti. Daha sonra da hep birlikte kışı geçirmek üzere Merv'e geri dönmüşlerdir.⁸⁶² Kuteybe Buhârâ'da olduğu sırada çok genç bir delikanlı olan Tuğşadeyi Buhârâhudât olarak hükümdar yapmıştır. Kuteybe, Buhârâhudât'ın henüz çok genç olması sebebiyle ona karşı çıkmasından çekindiği kimseleri de öldürtmüştür.⁸⁶³

Abdurrahman geri döndükten sonra Soğd ahalisi Tarhûn'a "Sen zillate ve cizye vermeye razı olmuş ihtiyar birisin. Bizim sana ihtiyacımız yok." diyerek onu hapsetmişler yerine Gûrek'i vali yapmışlardır. Buna dayanamayan Tarhûn intihar etmiştir.⁸⁶⁴ Kaynaklarda Tarhûn'un intihar edişi ile alakalı olarak şu bilgiler bulunmaktadır: Tarhûn "Başkası hükümdar olup da öldürülmektense hükümdarlık bendeyken ölmek daha iyidir." diyerek kılıcını karnına saplayarak intihar etmiştir. Hatta kılıcı karnından girip sırtından çıkmıştır.⁸⁶⁵

Kuteybe'nin kabilesi olan Bâhilîler ise bu konuda şu bilgileri vermektedirler. Kuteybe Şûman hükümdarını kuşattığı sırada kalenin karşısına Fahcâ adı verilen mancınıklar kurarak

⁸⁵⁶ Taberî, *Târih*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁵⁷ Taberî, *Târih*, IV/7.

⁸⁵⁸ Taberî, *Târih*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102.

⁸⁵⁹ Taberî, *Târih*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206.

⁸⁶⁰ Taberî, *Târih*, IV/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206.

⁸⁶¹ Taberî, *Târih*, IV/7; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409.

⁸⁶² Taberî, *Târih*, IV/8; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206.

⁸⁶⁴ Taberî, *Târih*, IV/8; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁶⁵ Taberî, *Târih*, IV/8; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/409.

taş atmaya başlamıştır. İlk taş surlara, ikincisi şehre isabet ettikten sonra şehre taş atılmaya devam edilmiştir. Atılan taşlar sonucu hükümdarın meclisinde bulunan bir kişi ölünce melik korkuya kapılmıştır. Kaleyi savaşıla alan Kuteybe Kiş ve Nesef'e oradan da Buhârâ'ya doğru ilerlemiştir. Kuteybe içinde ateş ve tanrılar tapınağı olan bir köyde konaklamıştır. Ayrıca bu köyde tavus kuşları olması sebebiyle Menzilü't-Tavâvîs adı verilmiştir.⁸⁶⁶

2.2.1.9. Sicistan'a Sefer Düzenlemesi ve Rutbîl'le Anlaşma Yapılması

Kuteybe, Horasan valisi olunca kardeşi Amr b. Müslim'i Sicistan'a vali tayin etmişti. Amr her yıl için Rutbîl ile nakit olarak anlaşma yapmak istediye de Rutbîl buna yanaşmayarak daha önce Haccâc ile yapmış olduğu anlaşma gibi nakit olarak değil emtia olarak haracını ödemek istemiştir. Amr durumu Kuteybe'ye yazınca⁸⁶⁷ Kuteybe 92/710 yılında Sicistan hükümdarı Rutbîl'in üzerine yürümüştür. Sicistan'da konakladığı bir sırada Rutbîl'in elçileri gelerek barış istemeleri üzerine Kuteybe anlaşmayı kabul ederek oradan ayrılmıştır.⁸⁶⁸

Rutbîl'in Kuteybe'nin gelişini öğrenince elçilerle gönderdiği mesajı şu şekildedir: “Biz itaatten ayrılmadık. Artık siz bizden vergimizi emtia olarak ödememizi kabul etmiyorsunuz. Bize haksızlık etmeyin.” Bu durum karşısında Kuteybe askerlerine “Rutbîl'in vereceği emtiaları kabul edin. Burası uğursuz bir sınır boyudur.” dedi.⁸⁶⁹ Anlaşılan Kuteybe sadece bölgeyi itaat altında tutmak istemiştir. O nedenle Rutbîl'in öne sürdüğü şartları kabul etmiştir. Bir de İslâm ordularının daha önce bu bölgede yaşadıklarından ders çıkarmış olmalı ki Rutbîl ile savaşıma noktasında ısrarcı olmamıştır. Onların başına da Abdullah b. Âmir'in ana bir kardeşi⁸⁷⁰ Abdurabbih b. Abdullah b. Umeyr el-Leysî'yi atamıştır.⁸⁷¹ Kuteybe'nin bu anlaşmayı çok miktarda mal, iyi yetiştirilmiş atlar ve hükümdar kızlarından oluşan bir grup cariye'nin kendisine verilmesi neticesinde kabul ettiği zikredilmektedir.⁸⁷² Kuteybe'nin buradan elde ettiği ganimetin beş yüz bin dirhem olduğu ayrıca cariyelerden, hizmetçilerden ve yetişkin kölelerden oluşan yüz köle de elde ettiği görülmektedir. Bunlardan beş tanesini Haccâc'a göndermiş, geriye kalanları savaşçılar arasında pay etmiştir.⁸⁷³ Kuteybe düşmanın bu topraklardan ümidini kesmesi için bu topraklarda kalıcı olduğunu göstermek amacıyla ekin

⁸⁶⁶ Taberî, *Târih*, IV/8.

⁸⁶⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 387.

⁸⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 193; Taberî, *Târih*, IV/11; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/218; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁶⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 387.

⁸⁷⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 388.

⁸⁷¹ Taberî, *Târih*, IV/11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/218.

⁸⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/102.

⁸⁷³ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/154.

ektirmiş ancak hasad zamanında yılanlar ekinin hasadına engel olmaları sebebiyle Kuteybe ekinlerin yakılmasını emretmiştir.⁸⁷⁴

Bundan önceki dönemde Rutbîl, Süleyman b. Abdülmelik döneminde kardeşi Yezîd b. Mühelleb tarafından Sicistan'a vali tayin edilen Müdrîk b. Mühelleb'e vergi vermemiştir. Ondan sonra vali olan Muâviye b. Yezîd b. Mühelleb'e biraz vergi vermiştir.⁸⁷⁵ Daha sonra Yezîd b. Abdülmelik halife olunca onun görevlilerine "Açlıktan karınları çökmüş, namazdan dolayı yüzleri kararmış, çarıkları hurma lifinden yapılmış millet ne yapıyor?" demesi üzerine görevliler şu cevabı vermişlerdir: "Onların nesli tükendi." Rutbîl de onlara "Onlar size göre daha fazla verdikleri sözde duran ve sizden daha cesur kişilerdi. Her ne kadar sizin şekliniz daha düzgün olsa da." demiştir.⁸⁷⁶ Rutbîl'in Kuteybe ve öncesindeki Emevî idarecilerinin devlet adamlığını daha fazla beğendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Rutbîl'e Haccâc'a ödediği vergiyi neden daha sonraki valilere ödemediği sorulunca "Haccâc maksadına ulaştığı takdirde kendisine bir dirhem vergi bile verilmese o bölge için harcadığı paranın hesabına bakmayan biriydi. Size gelince bizden on dirhem alacağınızı bilmediğiniz takdirde bir dirhem bile bizim için harcamazsınız" diye cevap vermiştir. Rutbîl Kuteybe'den sonra ne Emevîler'in ne de Ebû Müslim'in görevlilerine her hangi bir vergi ödememiştir.⁸⁷⁷ Vergi tahsil etmek devletler nezdinde önemli bir hakimiyet göstergesidir. Bölgedeki hakimiyetin net olarak anlaşılması açısından Rutbîl'in düzenli olarak sadece Kuteybe'ye vergi vermesi önemli bir veridir. Buradan hareketle Emevîler'in Mâverâünnehir bölgesinde hakimiyet noktasında en güçlü oldukları dönemin Kuteybe b. Müslim dönemi olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.1.10. Kuteybe'nin Hârezm Şah ile Barış Yapması ve Hâmcird'in Fethi

Kuteybe'nin valiliği sırasında Hârezm hükümdarı olan Canğan⁸⁷⁸ güçsüz bir kimse olduğundan yaşça kendisinden küçük olan kardeşi Hurrazâd onun yönetimine karışmaya başlamıştır. Hükümdar Canğan kardeşi üzerindeki etkisini tamamen kaybetmiştir. Hatta Hurrazâd, hükümdara bağlı kimselerden birinin yanında güzel bir kadın, iyi bir eşya, binek, kız, kız kardeş veya hanım olduğunu haber aldığı zaman birini gönderip zorla el koyuyordu. Buna hükümdar da dahil olmak üzere kimse karşı koyamaz hale gelmiştir.⁸⁷⁹

⁸⁷⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 387-388.

⁸⁷⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 388; Ya'kûbî, *el-Buldân*, s. 109.

⁸⁷⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 388.

⁸⁷⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 388.

⁸⁷⁸ (جنغان) Bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155.

⁸⁷⁹ Taberî, *Târîh*, IV/12; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/410; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/295.

Bu sebeple kardeşine karşı kini daha da artan, işlerin bu şekilde uzadığını gören hükümdar, bir mektup yazarak Kuteybe'yi ülkesine davet etmiştir. Kardeşini ve kendisine muhalefet eden kimseleri gerekli cezaya çarptırabilmek için ülkesini teslim hazırladığını⁸⁸⁰ kendisi yüz bin asker⁸⁸¹ ve Hârezm bölgesinin üç şehrinin altın anahtarını göndereceğini bildirmiştir.⁸⁸² Zira Hârezm etrafı hendeklerle korunan üç şehirden oluşan bir yerdin ve bunların en iyi korunmuşu Fîl şehriydi.⁸⁸³ Kuteybe'ye haber gönderdiğini Hârezm Şah diğer yönetici sınıfı olan merzûbânlardan ve dihkânlardan gizli tutmuştur. Şahın elçisi Kuteybe'ye kış mevsiminin sonunda, tam savaş vaktinde ulaşmıştır. Hârezm Şahın bu teklifini kabul eden Kuteybe 93/711-712 yılında Soğd üzerine sefere çıkmış gibi bir izlenim vererek Merv'den çıkarak Hârezm'e yönelmiştir. Hârezm Şah diğer yöneticileri toplayarak "Bu sene Kuteybe Soğd üzerine gidiyor, gelin biz de bu ilkbahar gününde kutlama yapalım" diyerek⁸⁸⁴ içki içmeye ve kutlamaya çağırmıştır. Kutlamalara başlayan yöneticiler Kuteybe Hezâresb'e yaklaşınca kadar farkına varamamışlardır. Kuteybe Hârezm'e ulaşınca karşı koymak için çok geç olduğunu anlayan yöneticiler, Şahın da kendilerini barış yapmaya ikna etmesiyle Kuteybe ile anlaşmaya karar vermişlerdir. Bu karar neticesinde Hârezm Şah, Fîl şehrine giderek Kuteybe ile anlaşma yapmıştır. Burada yapılan anlaşmaya göre:

1. Kuteybe'ye on bin asker verilecek.
2. Casusluk hizmeti verilecek.
3. Bir miktar haraç vergisi verilecek
4. Hâmcird hükümdarına karşı yardım edilecek.
5. Yukarıdaki şartlar yerine getirildiği takdirde Kuteybe Hârezm Şah'ın kardeşi Hurrazâd'ı yakalayarak Şah'a teslim edecek.⁸⁸⁵

Kuteybe'nin üzerlerine geldiğini öğrenen Hârezmliler Canğan'a giderek ne yapmaları gerektiğini sordular. Bunun üzerine o da kardeşine gitmelerini söylemesi üzerine halk Hurrazâd'ın yanında toplanarak ona düşmanın çok yakın bir mesafede olduğunu

⁸⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/220.

⁸⁸¹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155; Halife b. Hayyât, Zehebî ve İbn Haldûn üzerinde anlaşmaya varılan asker sayısının on bin olduğunu bildirmektedir. (Bkz. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 194; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/258; İbn Haldûn, *Târih*, III/62)

⁸⁸² Taberî, *Târih*, IV/12; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155.

⁸⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/12-13; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/411; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/295; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁸⁴ Taberî, *Târih*, IV/12-13; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/411; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/295; İbn Haldûn, *Târih*, III/62; İbn A'sem bu sözleri söyleyenin Hurrazâd olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155.

⁸⁸⁵ Taberî, *Târih*, IV/12-13; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/411; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/220; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/295; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

bildirmişlerdir. Hurrazâd kardeşinin Kuteybe ile anlaşmış olabileceğini anlayınca onu öldürmek istemesine rağmen halkın tepkisinden çekinmiştir. Daha sonra Kuteybe ile savaş için Fenek adı verilen bölgeye gelmiştir.⁸⁸⁶

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Hârezm üç ana şehirden oluşmaktadır. Bu üç şehri akarsular bölmektedir. Kuteybe ile yapılan savaş iki şehir arasında olmuştur. Hârezm Şah bu şehirden ikisini daha önce anlaştıkları üzere Kuteybe'ye teslim etmiştir. Hurrazâd diğer üçüncü şehirde kalınca Kuteybe'den eman istemek zorunda kalmıştır. Ona bir elçi göndererek kendisinin ona abisinden daha iyi bir hizmetkar olacağını bildirmesine rağmen Kuteybe abisinin rızası olmadan eman vermeyeceğini onun için bu emanı önce abisinden istemesi gerektiğini söylemiştir. Bunu kabul etmeyen Hurrazâd ancak Kuteybe'ye boyun eğeceğini ifade ederek Kuteybe'nin teklifini reddetmiştir. Hârezmlilerle Kuteybe arasında yapılan savaş sadece birkaç saat sürmüş ve Hurrazâd esir alınmıştır.⁸⁸⁷

Aynı esnada Kuteybe Hâmcird üzerine kardeşi Abdurrahman'ı göndermiştir. Hâmcird Abdurrahman ile savaşınca Abdurrahman da onu öldürmüştür. Savaş sonucunda Abdurrahman dört bin esir almış, Kuteybe'ye getirmiş ve Kuteybe bunları öldürmüştür.⁸⁸⁸ Kuteybe'nin Hârezm'de yapmış olduğu savaş sonucu ele geçirilen Hurrazâd ve muhalifler Hârezm Şah'a teslim edilmiştir. Hârezm Şah da onları öldürüp mallarını Kuteybe'ye vermiştir.⁸⁸⁹ Diğer taraftan Bâhilîlerden gelen rivayetlere göre Kuteybe'nin bu sefer sırasında yüz bin esir aldığı⁸⁹⁰ söylene de bunun abartılı bir rakam olduğu ve Bâhilîlerin kendi kabilesinden olan Kuteybe'nin faaliyetlerini çok başarılı göstermek amacıyla böyle bir rivayette buldukları açıktır.

Buranın halkı Kuteybe'ye Hârezm Şah için “o güçsüz birisidir” diyerek Hârezm hükümdarlığına onu layık görmemelerine rağmen Kuteybe onu Hârezm yöneticisi olarak tanımıştır. Ancak daha sonra Hârezm halkının isyan ederek onu öldürmeleri üzerine Kuteybe kardeşi Ubeydullah b. Müslim'i Hârezm'e vali tayin etmiştir.⁸⁹¹

2.2.1.11. Semerkant'ın Fethi

Kuteybe'nin Hârezmlilerle anlaşma yaptığı sırada yanına Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî gizlice gelerek ona şöyle demiştir: “Soğd üzerine yürümek istersen, şu içinde

⁸⁸⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/155.

⁸⁸⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/156.

⁸⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târîh*, IV/12-13; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/410; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103; İbn Haldûn, *Târîh*, III/62

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103; İbn Haldûn, *Târîh*, III/62.

⁸⁹⁰ Taberî, *Târîh*, IV/13.

⁸⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406.

bulunduğun an en uygun andır. Çünkü aradaki mesafenin on gün olması sebebiyle onlar bu sene senden herhangi bir saldırı beklemiyorlar.” Kuteybe, Müceşşir’e “Bunu sana biri mi söyledi?” demiş o da “hayır” demiştir. Kuteybe yeniden “Bunu hiç kimseye söyledin mi?” diye sorunca yine “hayır” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Kuteybe “Eğer bunu birine söylersen yemin ederim boynunu vururum.” demiştir.⁸⁹²

Ertesi gün Kuteybe dikkatleri başka yöne çekmek için kardeşi Abdurrahman’ı çağırarak şöyle demiştir: “Atlıları ve okçuları alarak savaş malzemelerini Merv’e götür!” bunun üzerine savaş araç ve gereçlerini alarak Merv’e yönelen Abdurrahman gün boyunca Merv’e bir an önce ulaşma planı içinde olmuştur. Ancak akşam olunca Kuteybe’den gelen bir mektupta şöyle yazıyordu: “Savaş araç gereçlerini Merv’e gönder, okçu ve süvarilerle Soğd’a yürü ve bunu da gizli tut! Ben de hemen senin peşinde olacağım.”⁸⁹³

Bunun üzerine Abdurrahman savaş araç gereçlerini yeterli miktarda muhafızla birlikte Merv’e göndererek kendisine gelen emir gereğince ilerlemiştir. Kuteybe de insanlara şu şekilde hitap ederek Soğd bölgesine yapılacak savaşa teşvik etmiştir⁸⁹⁴: “Allah, bu beldenin fethini size gaza yapılan bir vakitte nasip etti. Soğd şu an kendi iç işleriyle meşguldür. Bizimle aramızda olan anlaşmayı bozdular. Tarhûn’la yaptığımız anlaşmayı yürürlüğe koymadılar ve hepimizin bildiği şeyleri yaptılar.”⁸⁹⁵ Allah şöyle buyuruyor: ‘Kim ahdini bozarsa ancak kendi aleyhine bozmuş olur.’⁸⁹⁶ Allah’ın bereketine yürüyoruz.⁸⁹⁷ Ben Soğd ve Hâvârizm’in Kureyzâ ve Nadîr gibi olmasını istiyorum.⁸⁹⁸ Allah ‘Henüz elde edemediğiniz başka ganimetler de vardır ki onlar Allah’ın bilgisi tarafından kuşatılmıştır.’⁸⁹⁹ demektedir.”⁹⁰⁰

Soğd bölgesine ilk gelen birlikler Abdurrahman b. Müslim’in komutasındaki yirmi bin kişilik ordu olmuştur.⁹⁰¹ Kuteybe üç veya dört gün sonra Buhârâ ve Hâzrem askerleriyle

⁸⁹² Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103.

⁸⁹³ Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297; İbn Kesîr, Kuteybe’nin kardeşi Abdurrahman’ı herhangi bir şekilde Merv’e gönderdiğine dair bilgi yer almamaktadır. Yirmibin kişiyle doğrudan Semerkant üzerine gönderdiği ve kendisinin de ordunun geri kalanıyla daha sonra ona katıldığını bildirmektedir.(İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103)

⁸⁹⁴ Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁸⁹⁵ Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297.

⁸⁹⁶ Fetih; 48/10.

⁸⁹⁷ Taberî, *Târih*, IV/14.

⁸⁹⁸ Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297.

⁸⁹⁹ Fetih; 48/21.

⁹⁰⁰ Taberî, *Târih*, IV/14.

⁹⁰¹ Taberî, *Târih*, IV/14; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103.

birlikte gelince⁹⁰² “Bu milletin yurduna inince uyarılanların sabahı ne kötüdür.⁹⁰³” demiştir. Semerkant’ı bir ay boyunca kuşatmış ve aynı yönden defalarca saldırmıştır.⁹⁰⁴

Kuteybe’nin Semerkant’ı fethiyle ilgili olarak başka bir rivayet daha göze çarpmaktadır. Genel olarak diğer rivayetle arasında pek bir fark olmamasına rağmen Kuteybe’nin üzerine gönderilen birliklerin komutanının Hakan’ın oğlu⁹⁰⁵ olduğu kaydı bulunmaktadır. Soğd halkı kuşatmanın uzamasından korkmaları sebebiyle Semerkant İhşidi Gûrek, Târbend’de bulunan Şâş hükümdarından,⁹⁰⁶ Fergana İhşidinden⁹⁰⁷ diğer İhşidlerden⁹⁰⁸ ve Türk Hakanından⁹⁰⁹ yardım istemiştir. Gûrek bu hükümdarlara şöyle bir mektup yazmıştı. “Eğer Araplar bize karşı zafer kazanırlarsa, sizin de üzerinize gelirler. İyi düşünün, hayrınıza olana karar verin. Yanınızda ne kadar asker varsa toplayıp, onlara karşı gönderin”. Onlar da düşünerek Gûrek’e yardım etmeye karar vermeleri üzerine hükümdarların ve yerel yöneticilerin çocuklarından iyi ata binip ok atanları seçmişlerdir. Bunların yanına kahraman askerler de vermek suretiyle seçkin bir birlik oluşturmuşlardır. Ayrıca bu birliğin başına Hakanın oğlunu komutan yapmışlardır. Kuteybe’nin Semerkant kuşatmasıyla meşgul olduğunu, bu sebeple ordugâhını koruyamacağını bildirdikten sonra Kuteybe’nin ordugâhına gece baskınına göndermişlerdir.⁹¹⁰

Bu durumu müslümanların casusları gelerek Kuteybe’ye haber vemiştir. Bunun üzerine Kuteybe Necdlilerden üç yüz veya altı yüz kişi seçerek başlarına Salih b. Müslim’i görevlendirmiştir. Salih askerleri üç gruba ayırarak onların geçeceği yol üzerine pusu kurmuştur. Gece yarısı yapılan çatışmada Hakanın ordusundan pek çoğu öldürülerek mağlup edilmiştir. Sabah olunca Salih ve askerleri Hakanın oğlu ile savaştıklarını farketmişler ayrıca bu orduda asil insanlar ve kahramanların da olduğunu öğrenmişlerdir. Sağ olarak ele geçirilenlerin pek çoğu esir alınmış ve silahlarına ve bineklerine el konulmuştur. Yardıma gelen kuvvetlerin mağlup edilmesi şehir halkının moralini bozmuştur. Bir de Kuteybe’nin mancınıklar kurarak şehri taşlamaya başlaması şehir halkının direnme gücünü hepten kırmıştır. Bu savaşta Kuteybe’nin yanında bulunan Buhârâ ve Hârezm askerleri savaş

⁹⁰² Taberî, *Târih*, IV/14; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297.

⁹⁰³ Sâffât; 37/177.

⁹⁰⁴ Taberî, *Târih*, IV/14; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297.

⁹⁰⁵ Bu komutan muhtemelen Türgiş Hakanının oğlu olması gerekir. (K.V. Zettersteen, “Kuteybe”, İA, VI/1052)

⁹⁰⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/14, 16; İbn A’sem, *Fütûh*, VII/82, VII/158; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/413; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁹⁰⁷ Taberî, *Târih*, IV/14, 16; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/413; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁹⁰⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁹⁰⁹ Taberî, *Târih*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; İbn Haldûn, *Târih*, III/62.

⁹¹⁰ Taberî, *Târih*, IV/14; İbn A’sem, *Fütûh*, VII/82, VII/158; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/413-414; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/221; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/297-298.

sırasında epey fayda sağlamışlardır. Özellikle bu bölgeyi ve Semerkant şehrini iyi bilmeleri sebebiyle Kuteybe'ye nasıl savaşması gerektiği hususunda tavsiyede bulunmuşlardır.⁹¹¹ Ayrıca bu savaşta Semerkant'a destek olarak gelen ordunun başında bulunan Hakan'ın oğlunun savaş sonunda öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.⁹¹² Ancak Hakan'ın oğlunun savaş sırasında mı yoksa esir alındıktan sonra mı öldürüldüğü noktasında kesin bir bilgi yer almamaktadır.

Kuteybe'nin Türk birliklerini kullanarak kaleyi zorlaması üzerine "Gûrek Kuteybe'ye şöyle bir mektup yazmıştır: "Sen beni kendi kardeşlerim ve Acem halkından akrabalarımınla savaştırıyorsun. Karşıma savaşmak için Araplarını çıkarsana!" Bu mektuba çok kızan Kuteybe Arap birliklerinin silahlarının ve atlarının gözden geçirilmesini ve onlara yeni atlar ve silahlar verilmesini emretmiştir.⁹¹³ Türklerden gelen desteği bertaraf eden Kuteybe kurdurduğu mancınıklarla şehrin surlarında kapatılması mümkün olmayan büyük gedikler açmıştır.⁹¹⁴ Kuteybe mancınıklar vasıtasıyla şehre büyük kayalar fırlatmış şehir halkı da kalenin önünde bekleyen ordunun üzerine ok yağmuruyla karşılık vermiştir.⁹¹⁵ Ayrıca Kaleden kızgın yağ dökülerek açılan gediğe yaklaşılmaması önlenmeye çalışılmıştır. Bu arada surlarda açılan bir gedikten Semerkant⁹¹⁶ halkından biri Kuteybe'ye küfretmesi üzerine Kuteybe okçularından iki kişiyi çağırarak bu adamı vurana on bin dirhem vereceğini vaad etmiş Kuteybe adamı gözünden vuran okçulara vaad ettiği üzere on bin dirhem vermiştir."⁹¹⁷

Ertesi gün askerlerine sıkı bir şekilde savaşmalarını emreden Kuteybe kalede açılan gediğe kadar ilerlemiştir. Atılan oklardan kalkanlarıyla kendilerini koruyan ordu yerinde kalmıştır. Bu sırada Semerkant halkı şöyle bir teklif sunmuştur: "Bugün bizi bırakın. Yarın anlaşma yapalım."⁹¹⁸ Fakat Kuteybe bu teklifi kabul etmeyerek "Hayır, adamlarım gediğin üstüneyken mancınıklarımız da sizin şehriniz ve surlarınızı döverken barış yapacağız." demiştir.⁹¹⁹ Diğer bir rivayette ise Kuteybe kendine sunulan fidyeyi kabul etmeyerek Tarhûn'un kanını talep etmiştir.⁹²⁰ Taberî'nin, Semerkant'ın fethi ile ilgili genelde Medâinî tarikiyle verdiği bu rivayet, bu konu üzerine çalışan araştırmacılar tarafından daha kayda

⁹¹¹ Taberî, *Târih*, IV/14-15; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/297.

⁹¹² İbn Haldûn, *Târih*, III/63; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/297.

⁹¹³ Taberî, *Târih*, IV/15; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104.

⁹¹⁴ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298; Zehebî, *İber*, I/79; *Târihu'l-İslâm*, VI/259; Yafî, *Mirâtü'l-Cinân*, I/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹¹⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160.

⁹¹⁶ Soğd bölgesinin büyük bir şehridir.(Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III/279-283.)

⁹¹⁷ Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104.

⁹¹⁸ Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103.

⁹¹⁹ Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298.

⁹²⁰ Taberî, *Târih*, IV/15.

değer bulunmaktadır.⁹²¹ Başka bir rivayette ise Kuteybe “Şu köleler korkuya kapıldılar, artık zafer sizdeyken geri çekilin” diyerek ordusunu geri çekmiştir.⁹²²

Kuteybe Semerkant kuşatması sırasında bir taht çıkartılmasını emretmiş ve bu tahtın üzerine oturmuştur. Mızraklarla çarpışacak kadar birbirlerine yaklaşmalarına rağmen hatta Kuteybe'nin çok yakınına kadar yaklaşmalarına rağmen Kuteybe'de en küçük bir telaş uyanmamış aksine kılıcına yaslanmaya devam etmiştir. Müslümanların sağ ve sol kanatları saldırıda bulunanların sert hamleler yapmak suretiyle onları karargâhlarına geri dönmek zorunda bırakmışlardır.⁹²³

Şehrin fethini daha farklı aktaran rivayetler de mevcuttur. Bunlardan biri olan Ya'kûbî'deki rivayet, Kuteybe'nin Gûrek'i sulha ikna etmeye çalıştığı şeklindedir. Sulhun nasıl gerçekleştiği hususunda diğer rivayetlerden çok farklı olan bu bilgiye göre, Kuteybe Semerkantlılar'la şiddetli savaşlar yaptıktan sonra onlarla barış yapmayı uygun bulmuş ve Gûrek'i barış yapmaya davet etmiştir. Fakat Gûrek bunu kabul etmeyip, halkının sahip olduğu bir kehanete göre şehirlerini ya Fakîl (فَقِيل) ya da Ukâf (أَكاف) adında iki kişinin girebileceğini bildirmiştir. Bu haber üzerine Kuteybe'nin askerleri tekbir getirmiş ve emirlerinin isminin bu isimlerden birine (أَكاف)'a uyduğunu söylemişlerdir. Çünkü Kuteybe isminin (قَتْبُ البعير) deve palanı manasına geldiğini söylemişler ve böylece aralarında sulha karar vermişlerdir.⁹²⁴ Kimi kaynaklara göre Kuteybe (قَتْبُ الجملة) isminin (قَتْبُ الجملة) deve palanı kelimesinden geldiği söylenmiştir.⁹²⁵

Dîneverî ise, Kuteybe b. Müslim'in Semerkant'ı savaş hilesiyle ele geçirdiğini söylemektedir. Şehrin fethini çok farklı bir şekilde anlatan Dîneverî'ye göre, Kuteybe Buhârâ'yı fethettikten sonra Soğd üzerine yönelmiş ve bölgenin merkezi Semerkant'a gelip şehri bir ay süreyle kuşatmıştır. Şehrin hâkimi Gûrek ona haber göndererek, boşuna beklememesini, çünkü babalarının kitaplarından okuduklarına göre şehri ancak Bâlân (بالان) ismindeki bir kişinin ele geçirebileceğini bildirmiş ve onun için Kuteybe'nin ne kadar kuşatmayı uzatsa da Semerkant'ı fethetmeyeceğini, çekip gitmesinin daha uygun olacağını söylemiştir. Kuteybe ise, şehri savaş hilesiyle ele geçirmeye karar vermiştir. Bunun için büyük sandıklar yaptırmış ve her sandığa zırhlı ve silahlı bir adam yerleştirmiştir. Semerkant yöneticisine haber gönderip, dediklerini göz önüne alarak kuşatmayı kaldırmaya karar verdiğini ve Sağâniyan tarafına gitmek istediğini, ancak yanında taşımada zorlanacağı

⁹²¹ Osman Aydınli, *Semerkant*, s. 220.

⁹²² Taberî, *Târîh*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298.

⁹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223.

⁹²⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II/201.

⁹²⁵ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 56; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/158.

fazla silah ve mal olduğunu, kendisiyle anlaşma yapmasını ve Sâğâniyan'dan dönünceye kadar onları korumasını istemiştir. Gûrek onun bu isteğini kabul etmiş ve Kuteybe sandıkları gönderirken içindeki savaşçılara, gece yarısı sandıklardan çıkmalarını ve şehrin kapısını kendisine açmalarını tembihlemiştir. Gece yarısı olunca sandıklardaki askerler dışarı çıkarak şehrin kapısına doğru ilerlemiş, engel olmak isteyen askerleri ve bekçileri de öldürerek kapıyı açmışlardır. Ordusuyla şehre giren Kuteybe, kısa bir mücadeleden sonra şehri ele geçirmiş Gûrek ise yeraltındaki bir tünel aracılığıyla şehirden kaçmıştır.⁹²⁶

Osman Aydınli'ya göre Semerkant'ın bu şekilde bir taktikle fethedilmesi cevaplanması oldukça güç bazı sorular akla getirmektedir. Bunlardan biri, niçin Gûrek, çetin bir düşmanı olan Kuteybe'nin böyle bir savaş hilesine karşı tedbir almamış ve teslim sırasında sandıkların içinde ne olduğuna bakmamıştır? Savaş halindeki bir hükümdarın böyle basit bir işi bile aklına getiremediği düşünülemez. Aynı zamanda Semerkant'ın ne zaman fethedildiğini zikretmeyen Dîneverî'nin, diğer kaynakların aksine, Semerkant fethinin Hârezm'in değil de Buhârâ'nın fethinden hemen sonra olduğunu söylemesi ve Haccâc'ın emriyle nehri geçen Kuteybe'nin bir defada bölgedeki bütün yerleri fethetmiş gibi göstermesi oldukça gariptir.⁹²⁷ Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz Ya'kubî, Dîneverî ve İbn A'sem'in naklettikleri Semerkant şehrini ele geçirecek kişinin adı noktasındaki kehanetleri bildiren rivayetler birbirlerini tamamlayan niteliktedir. Çünkü rivayette geçmekte olan Balan (بالان) ismi Anadolu Türkçesinde de yer alan ve Farsça kökenli bir kelime olan palan kelimesinden başka birşey değildir. Ayrıca Semerkantlılar muhtemelen şehirlerini ele geçirecek şahsın adının Palan olarak söylemişlerdir. Ancak Arap raviler kendi dillerinde “p” harfinin bulunmaması sebebiyle bunu Balan (بالان) ya da manasını dikkate alarak Ukâf (أكاف) şeklinde rivayetlerinde yer vermişlerdir.

Ertesi gün onlarla anlaşma yapıldı. Anlaşma müslümanlar adına Kuteybe ile Soğd, Semerkant, Kiş ve Nesef'in yöneticisi olması sıfatıyla Soğd ihşîdi veya Semerkant Afşîni Gûrek arasında gerçekleşmiştir. Anlaşma metnin başında Gûrek'in şartlara sadık kaldığı sürece Allah'ın ve Haccâc'ın himayesinde olacağı vurgulanmıştır.⁹²⁸ Anlaşmaya göre:

1. Semerkant halkı her yıl iki milyon iki yüz bin dirhem ödeyecek.⁹²⁹

⁹²⁶ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 327-328.

⁹²⁷ Osman Aydınli, *Semerkant*, s. 221.

⁹²⁸ Ya'kubî, *Târih*, II/201.

⁹²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 194; Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104; İbn Haldûn, *Târih*, III/63; Belâzürî'de yer alan başka bir rivâyette ödenecek olan verginin yediyüzbin dirhem,(Belâzürî, *Fütûh*, s. 406) Ya'kubî'de her yıl üçbin dirhem,(Ya'kubî, *Târih*, II/201) İbn A'sem'de ise bu esnada iki milyon dirhem ve her sene ikiyüzbin dirhem vergi verecekleri yer almaktadır.(İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160)

2. Bu sene çocuk, yaşlı⁹³⁰ ve özürlü olmayan⁹³¹ otuz bin savaşçı esir verilecek.⁹³²
3. Kuteybe şehirde bulunduğu sürece şehirde savaşçı bulundurulmayacak.⁹³³
4. Semerkant halkı müslümanların şehirde kalacakları süre boyunca⁹³⁴ şehri boşaltacaklar.⁹³⁵
5. Şehirde bir mescid inşa edilecek ve Kuteybe'nin oraya girip namaz kılmasına izin verilecek, o mescidde onun için bir minber yapılacak ve oradan insanlara hitap edecek,⁹³⁶ sonra da orada yemek yiyip şehirden çıkıp gidecek.⁹³⁷
6. Kuteybe ve askerleri şehre Kiş kapısından girecek, Çin kapısından çıkacak.⁹³⁸
7. Ateşgedelerde bulunanlar ve putların üzerindeki ziynetlerin tamamı Kuteybe'ye verilecek.⁹³⁹

Semerkant'ın Kuteybe tarafından fethi hususunda araştırmamızda rivayetlerine yer verdiğimiz kaynakların çoğunluğu Semerkant'ın fethini 93/711 yılı olarak gösterirken; sadece Ya'kûbî ve İbn A'sem, Kuteybe tarafından Gûrek'e verilen âhidnâmenin tarihini 94/712 yılı olarak kaydetmektedirler.⁹⁴⁰ Bunun bir çelişki olduğunu düşünmüyoruz. Çünkü Hâzrem fethinin akabinde aynı yıl içinde, uzun süren bir muhasara dönemi ve çarpışmalardan sonra fethi gerçekleşen Semerkant'ın 93/711 yılı sonlarında ele geçirildiği kuvvetle muhtemeldir. Şehir sulh ile teslim olduktan sonra, anlaşma şartlarına göre Semerkant'ta bir cami yapılması, ardından Kuteybe'nin şehre girip orada bazı düzenlemeleri yapması esnasında o yıl bitip 94/712 yılı girmiş ve anlaşmanın kaleme alınması bu yılın başında gerçekleşmiş olmalıdır.

Anlaşma tamamlandıktan sonra Kuteybe b. Müslim askeri içinden on kişiyi Gûrek'e göndererek üzerinde anlaştıkları vergiyi tahsil etmiştir. Ardından müslümanlar Semerkantlılar'ın boşalttığı şehre girerek orada bir cami inşa etmişlerdir. Daha sonra Kuteybe, seçtiği dörtbin askeriyle şehre yönelmiş Gûrek, Kuteybe'nin şerefine yemek hazırlattıktan sonra şehrin Kiş kapısını açarak Kuteybe ve askerlerini içeri almıştır. Kuteybe

⁹³⁰ Taberî, *Târih*, IV/15; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160.

⁹³¹ Taberî, *Târih*, IV/15.

⁹³² Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 194; Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/298; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/103; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹³³ Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104.

⁹³⁴ Belâzürî'ye göre bu süre üç gündür. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, s. 406.

⁹³⁵ Taberî, *Târih*, IV/15; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/296; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/308-309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 406; Taberî, *Târih*, IV/15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104.

⁹³⁸ Ya'kûbî, *Târih*, II/201; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160; İbn A'sem bu kapıya Kiş ve Nesef kapısı olarak kaydetmektedir.

⁹³⁹ Taberî, *Târih*, IV/15; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/160; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹⁴⁰ Ya'kûbî, *Târih*, II/201; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/161.

şehre girerken onun önünde eğilerek gereken bütün ihtiramı göstermiş ayrıca şehir içinde ona rehberlik etmiştir.⁹⁴¹

Kuteybe yaptırdığı camiinin minberini yaptırdıktan sonra bu camiide namaz kılmıştır. Sonra da onuruna ziyafete katılarak⁹⁴² Soğd halkına da şu haberi göndermiştir: “Sizden kim malını almak isterse gelsin alsın. Ben buradan çıkacak değilim. Bu camiye de sizin için yaptım. Sizden de anlaşma haricinde bir şey alacak değilim. Fakat ordum bu şehirden çıkmayacak.”⁹⁴³ Böylece bir nevi zorla kendi ordusunu buraya yerleştirmiştir.⁹⁴⁴ Ayrıca anlaşma metninde askerlerin şehre yerleşmesi olmamasına rağmen Kuteybe anlaşmayı bu noktada ihlal ederek sözünde durmamıştır. Kuteybe’nin Hârezm ve Semerkant’a karşı sözünde durmamasından dolayı Acem halkı onu ayıplamışlardır.⁹⁴⁵ Bu noktada Kuteybe’nin anlaşma şartlarına göre davranmamasına rağmen anlaşmanın askıya alındığını görmemekteyiz. Bu da Semerkantlıların Kuteybe karşısında düşmüş oldukları durumu göstermesi açısından önemlidir.

Bâhilîlerin rivayetlerine göre Kuteybe ganimet olarak yüz bin esir ve tapınaklarda bulunan putların ziynetlerini de alacaktı. Daha sonra anlaşma gereğince Kuteybe, bütün putları yığdırmış ziynetleri alınan putlar yakılmıştır.⁹⁴⁶ Halktan bazı insanların, o putlar içinde bir put eğer yakılacak olursa yakanın helak olacağını söylemeleri üzerine ateş getirilmesini isteyen Kuteybe “Bizzat bu putu kendi ellerimle yakacağım.” demiştir. Semerkant hükümdarı Gûrek, Kuteybe’nin yanına gelerek: “Ey Emir! Senin bana bir vefa borcun var. Bunun için şu putu bırak.” dese de Kuteybe bu putu kendi elleriyle yakmıştır.⁹⁴⁷ Putların yakılmasından sonra elli bin miskâl altın ve gümüş çivi ele geçirilmiştir.⁹⁴⁸ Ayrıca putların yanmasından sonra Kuteybe’ye bir şey olmadığını gören birçok kimse müslüman olmuştur.⁹⁴⁹

Kuteybe tarafından, müslüman olmayan bütün Soğd halkının şehirden çıkartıldığı ve ancak şehirde müslümanların yaşadığını iddia edenler, şu rivayeti delil olarak göstermektedirler. Rivayete göre Kuteybe b. Müslim’in Semerkant’ı fethedip Merv’e geri

⁹⁴¹ İbn A’sem, *Fütûh*, VII/160.

⁹⁴² Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222-223; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104.

⁹⁴³ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222-223; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105.

⁹⁴⁴ İbn Haldûn, *Târîh*, III/63.

⁹⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224.

⁹⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, VI/259; Yafî, *Mirâtü’l-Cinân*, I/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104-105.

⁹⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, VI/259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104-105.

⁹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, VI/309; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, VI/259; Yafî, *Mirâtü’l-Cinân*, I/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105; İbn Haldûn, *Târîh*, III/63.

⁹⁴⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 407.

dönerken oraya vali olarak bıraktığı kardeşi Abdullah'a "Eli mühürlü olanlar hariç Semerkant'ın hiçbir kapısından içeriye müşriki sokma. Eğer şehirden çıkmadan önce eline çamurla mühür vurulanın çamuru kurumuşsa onu öldür. Eğer onlardan bıçak veya demirden yapılmış her hangi bir aleti yanında bulduranı görürsen öldür. Eğer şehrin kapılarını geceleyin kapattığında içeride onlardan birisini bulursan öldür."⁹⁵⁰ talimatını verdi. Nitekim Osman Aydınli bu rivayetin doğru olmadığı veya böyle bir direktif varsa bile uygulanmadığı kanısındadır.⁹⁵¹ Çünkü fetihten sonraki dönemde müslüman olmayan Soğdlular ile müslümanların Semerkant'ta birlikte yaşadıklarının açık delilleri vardır. Özellikle Ömer b. Abdülaziz döneminde, Soğdlular'ın şikayeti üzerine Ömer b. Abdülaziz'in tayin ettiği kadı'nın onlar hakkında verdiği hüküm karşısında, onların yine müslümanlarla birlikte Semerkant'ta yaşamaya razı olmaları⁹⁵² bu delillerin en bariz olanıdır. Bizce de durum böyle olmalıdır. Hatta anlaşma metninde yer alan Kuteybe şehirde iken şehir boşaltılacak maddesini zannımızca askerden arındırılacak şeklinde anlamak daha makuldür. Nitekim kimi kaynaklarda şehrin tamamen boşaltılacağına rastlamamıza rağmen savaşçılardan arındırılacak ibaresini bulmamız bu kanaatimizi desteklemektedir.

Kuteybe Semerkant'a girince kapıların birinin yanında büyükçe bir taşın üzerine yazılmış Arapça'ya benzeyen fakat Arapça olmayan bir yazı görmüştür. Uzunca bir müddet üzerinde düşündükten sonra "Bu yazınının Himyer yazısı olduğunu düşünüyorum. Bana ordunun içinden Yemenli ve Himyer dilini bilen birini bulun" demiştir. Bunun üzerine ordudan içerisinden bu yazıyı bilen birini bulmuşlardır.⁹⁵³ Kuteybe ona bu yazının ne olduğunu bilip bilmediğini sorunca o da "evet bu müsned adı verilen Himyer yazısıdır" deyince Kuteybe de: "oku o zaman" demiştir. O da şunları okumuştur: "Allah senin adınla. Bu kitabe Acem ve Arapların kralı Şemir Yeru's'undur. Kim buraya ulaşırsa o da benim gibidir. Kim burayı geçerse beni geçmiş olur. Kim de buraya ulaşamamışsa gerimde kalmış olur."⁹⁵⁴ Kitabede yazılanları öğrenen Kuteybe küçümseyerek kendisinin bile bu sınıra ulaştığını söylemesi üzerine kitabeyi okuyan adam küçümsememesini zira bu hattın ilerisinde

⁹⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV/18; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/419; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105.

⁹⁵¹ Osman Aydınli, *Semerkant*, s. 229.

⁹⁵² Belâzürî, *Fütüh*, s. 407.

⁹⁵³ Bu kitabeyi okuyan kişinin İbn Hişam Abdullah el-Hayvanî,(İbn Hişam, *el-Ticân fî Mulûku Himyer*, Sana 1347, s. 247) İbnü'l-Fakîh ise Abdullah el-Huzâmî (İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hadî, Beyrut, 1996, s. 625) olduğunu rivâyet etmektedir.

⁹⁵⁴ İbn Hişam, *el-Ticân*, 246-247, 442-447; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, 625.

bulunan Çin topraklarını ele geçirirse ancak o takdirde küçümseyebileceğini söylemiştir.⁹⁵⁵ Başka bir kaynakta ise tüm dünyayı ele geçirirse o takdirde onu geçebileceğini söylemiştir.⁹⁵⁶

Bunun üzerine Kuteybe Çin topraklarına ayak basmadan geri dönmeye kesin karar vermiştir. Bu haber Çin İmparatoruna ulaşınca ona yakutlarla işlenmiş bir tac ve içerisinde ülkesinin toprağı bulunan bir torba göndermiştir. Bu eşyalarla birlikte bir de mektup göndererek şunları yazmıştır: “Bu torbanın içindeki toprağı saç ve üzerinde yürü böylece yeminini yerine getirmiş olursun.”⁹⁵⁷ Bunun üzerine Kuteybe Çin toprakları için her sene haraç vergisi koymuştur.⁹⁵⁸

Kuteybe burada son İran Kısrası Yezdicerd soyundan gelen bir cariye ele geçirmiş ve onu Haccâc’a göndermiştir. Haccâc da onu Halife Velîd’e hediye etmiştir. Yezîd b. Velîd de bu cariyeden olmuştur.⁹⁵⁹

Kuteybe’nin Haccâc’a Semerkant’ın fethini bildirmek için gönderdiği adam Haccâc tarafından da fethi müjdelemesi için Şam’a gönderilmiştir. Şam’da mescide girince âmâ birisiyle karşılaşmıştır. Ona Horasanlı olduğunu ve Semerkant’ın fethini anlatınca, onun da “Muhammed’i hak üzere gönderen Allah’a yemin olsun ki siz sözünüzde durmayarak orayı ele geçirdiniz. Ey Horasan halkı bir gün sizler Emevîler’in elinden saltanatı alacaksınız.” dediği rivayet edilir.⁹⁶⁰

Kuteybe hem Hârezm’i ve hem de hemen ardından Semerkant’ı aynı yıl içinde fethedince ona: (إِنَّ هَذَا الْعَدَاءَ لِأَعْدَى الْعَرَبِينَ) Bu, iki yaban eşeğini de yere yıkandır” denilmiştir. Araplar, eğer bir süvari bir darbeye iki kişiyi yere yıkarsa bu sözü söylerlerdi.⁹⁶¹

Kuteybe’nin Hârezm’de bıraktığı savaş komutanı İyâs b. Abdullah, güçsüz bir kimse olduğu için halkın ona karşı birleşmeye başladığını öğrenen Kuteybe, kış olmasına rağmen kardeşi Abdullah b. Müslim’i buraya bir orduyla göndermiştir. Abdullah, İyâs’ı ve burada problem çıkaran Hayyân en-Nabatî’yi cezalandırmıştır.⁹⁶² Aynı zamanda Abdullah b. Müslim’in Semerkant’a vali tayin edildiği⁹⁶³ ve burada onun yanına çok sayıda asker ve harp

⁹⁵⁵ İbn Hişâm, *el-Ticân*, 247.

⁹⁵⁶ İbn Hişâm, *el-Ticân*, 443.

⁹⁵⁷ İbnü’l-Fakîh, *el-Buldân*, 625.

⁹⁵⁸ İbnü’l-Fakîh, *el-Buldân*, 625.

⁹⁵⁹ Taberî, *Târih*, IV/16; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/418; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹⁶⁰ Taberî, *Târih*, IV/18; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/222.

⁹⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/419; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224.

⁹⁶² Taberî, *Târih*, IV/19; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224; İbn Haldûn, *Târih*, III/63; Nüveyrî ise diğer kaynaklardan farklı olarak İyâs’ın Semerkant’ta görevlendirildiğini nakleder. (Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/299)

⁹⁶³ Ya’kûbî, *Târih*, II/201; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/419; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, VI/309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105.

aleti bırakıldığına dair rivayetler de mevcuttur.⁹⁶⁴ Bu iki rivayeti birleştirecek olursak Abdullah b. Müslim fetihten sonra Semerkant'ta kalmış ve Hârezm'e de buradan mudahale etmiş olması gerekmektedir.

Abdullah b. Müslim'den sonra Kuteybe Hârezm'e Muğîre b. Abdullah'ı göndermiştir. Muğîre oraya ulaştığı sırada Hârezm Şah'ın öldürdüğü kimselerin çocukları isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Hârezm Şahı ülkesini bırakıp Türk yurduna kaçmıştı. Muğîre buradaki isyancılardan bir kısmıyla savaşmış geriye kalanlarla anlaşma yaparak geri dönmüştür. Kuteybe de onu Nişâbur'a vali tayin etmiştir.⁹⁶⁵

93/711'de Doğu Türkleri'nin hakanı Mo-ço (Kapgan Kağan) Batı Türkleri'nin hakanını esir ederek ülkenin tamamını itaat altına almıştır. 94/712 yılı sonunda Mo-ço'nun yeğenlerinin kumandası altında bir Türk ordusu, Kuteybe'nin Merv'e dönmesinden sonra Araplar'a isyan eden Soğd halkının daveti üzerine Soğd'u istilâ etmesine rağmen Semerkant Araplar'ın elinde kalmıştır.⁹⁶⁶

Kuteybe Semerkant'ı fethedince Nehâr b. Tevse'a'yı çağırarak şunları söylemiştir; “Nehâr hani sen şu dizeleri söylemiştin.

ألا ذهب الغزو المقرب للغي ومات الندى والجود بعد المهلب

Hey, artık zengin eden gazalar geride kaldı; Mühelleb'den sonra cömertlik ve ihsan öldü.

أقاما بمرور الرود رهن ضريحه وقد غيبا عن كل شرق ومغرب

Onlar (cömertlik ve ihsan) Şark'tan da, Mağrib'den uzaklaşarak Merv er-Rûz'da onun lahdine rehin olarak kaldılar.⁹⁶⁷

Bu sözlerin nerede kaldı? Acaba bu bir savaş değil midir?” Nehâr bunun üzerine: “Bu onlardan da iyidir. Ben aynı zamanda şu beyitleri de söyleyen kişiyim.” diyerek aşağıdaki mısraları okumuştur:

وما كان مذ كنا ولا كان قبلنا ولا هو فيما بعدنا كابن مسلم

Kendimizi bildik bileli, hatta bizden önce ve bizden sonra da İbn Müslim gibisi bulunmaz

أعم لأهل الترك قتلا بسيفه وأكثر فينا مقسما بعد مقسم

Kılıcıyla baştanbaşa Türkleri öldürdü. Bize de peş peşe ganimet taksim etti.⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/419; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/309.

⁹⁶⁵ Taberî, *Târih*, IV/19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/225; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹⁶⁶ V. V. Barthold, *Türkistan*, 202.

⁹⁶⁷ Taberî, *Târih*, III/634, IV/18; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/82, VII/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224.

⁹⁶⁸ Taberî, *Târih*, IV/18; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224.

Yukarıda Nehâr b. Tevse'a'nın şiiri gördüğü üzere tipik şair patron ilişkisini ortaya koymaktadır. Muhellebîlerin Horasan'a hakim olduğu sırada yapılan savaflara övgü varken Kuteybe'nin valiliği döneminde de şiirlerin yeni kahramanı Kuteybe olmuştur.

Ka'b el-Eşkarî veya denildiğine göre Cu'filerden biri Kuteybe'nin Semerkant'ı fethi üzerine şu şiiri söylemiştir:

كُلَّ يَوْمٍ يَجُوزِي فُتَيْبَةً نَهَبًا وَزَيْدًا الْأَمْوَالَ مَالًا خَدِيدًا

Her gün Kuteybe bir ganimet alıyor, Servetlere yeni servet katıyor.

بَاهِلِيٍّ قَدْ أَلْبَسَ التَّاجَ حَتَّى شَابَ مِنْهُ مَفَارِقُ كُنَّ سُودًا

Bâhilî olup başına taç geçirilmiştir, Sonunda siyah saçları onunla ağarmıştır.

دَوَّخَ الصُّعْدَ بِالْكَتَائِبِ حَتَّى تَرَكَ الصُّعْدَ بِالْعَرَاءِ فُعُودًا

Askerleriyle Soğdluların başlarını döndürdü ve sonunda Soğdluları ıssız yerlerde oturmaya terketti.

فَوَلِيدٌ يُبْكِي لِفَقْدِ أَبِيهِ وَأَبٌ مُوجِعٌ يُبْكِي الْوَلِيدًا

Çocuklar babalarını kaybettikleri için ağlar, Muzdarip babalar da çocukları için,

كَلِمًا حَلَّ بِلَدَةٍ أَوْ أَتَاهَا تَرَكَتْ خَيْلَهُ بِهَا أَحْدُودًا

Kuteybe her ne zaman bir beldeye gelse Atı orada hendekler bırakır da öyle gider.⁹⁶⁹

Esasında Mâverâünnehir halkı Arap fatihlerin kalıcı olabileceğini düşünmüyordu. Özellikle ilk akınlar döneminde müslüman Arap ordularının akınlar düzenleyip geri çekilmeleri ayrıca içlerinde yaşadıkları kimi çekişmeler sebebiyle Mâverâünnehir bölgesi Araplara hep çapulcu gözüyle baktı ve hafife aldı. Bu nedenle Mâverâünnehir bölgesinin en önemli şehirleri bir anda Arapların eline geçebilmiştir.

2.2.1.12. Kâbil, Şâş (Taşkent) ve Fergana Seferleri

Haccâc Irak'tan Kuteybe'ye yeni çıkacağı seferde destek olması amacıyla bir ordu göndermiş, Kuteybe de onlarla birlikte bir sefere çıkmıştır.⁹⁷⁰ Haccâc'ın gönderdiği yardım birliklerini alan Kuteybe 94/712 yılında nehri geçip Buhârâ, Kiş, Nesev ve Hârezm halkına mektuplar göndererek daha önce yapılan anlaşmalar gereğince vadedilen savaşçıların

⁹⁶⁹ Taberî, *Târih*, IV/18; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/105.

⁹⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 196; Taberî, *Târih*, IV/26; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/232; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/263; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/141; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

gönderilmesini istemiştir. Yerli halktan yirmi bin kişilik bir ordu oluşturarak Şâş ve Fergana hükümdarlarının birleşmemelerini engellemek amacıyla ordusunu ikiye ayırarak birini Şâş'a diğerini Fergana'ya göndermişti. Kendisi de Fergana üzerine yürüyen ordunun başına geçerek Hocend'e gitmiş Fergana halkıyla burada bir kaç kez savaşmıştır.⁹⁷¹

Daha sonra Kuteybe Fergana'da Kâşân denilen yere gelince daha önce Şâş'a gönderdiği atlı birlikler burayı fethettikten sonra ona katılmışlardır.⁹⁷² Kuteybe bu birliklerin de yardımıyla Fergana'yı fethetmiştir. Fethedilen yerlerin çoğu yakılmıştır. Hatta Haccâc kendi asker gönderdiği gibi Muhammed b. Kasım'a mektup göndererek Kuteybe'ye asker göndermesini bile istemiştir.⁹⁷³ Bu savaşlar sırasında Kuteybe'ye karşı koyan birliklerin Türklerden oluştuğu, farklı yerlerde ve farklı zamanlarda birçok çarpışmanın gerçekleştiği ayrıca bu çarpışmalar sonucunda çok sayıda savaşçının öldürüldüğü ve çok miktarda ganimet elde edildiği gelen bilgiler arasında yer almaktadır.⁹⁷⁴ Bu savaş sonucunda Kuteybe'nin Hocend'e⁹⁷⁵ ve Kâbil'e⁹⁷⁶ de dahil olmak üzere bu bölgeyi fethettiği rivayet edilir. Bu rivayetlerden anlaşılmaktadır ki buraların fethiyle birlikte Çin karşısında önünde engel teşkil edecek herhangi bir güç kalmamıştır.

95/713 ilkbaharında Kuteybe, Türkler'in buldukları zor durumdan faydalanarak onları Mâverâünnehr'i terke mecbur etti. Hattâ Türkler, Arapların Şâş ve Fergana üzerine yürümelerine engel olacak durumda değillerdi. 97/716 yılında Mo-ço'nun ölümünden sonra Batı Türkleri Doğu Türkleri'nden tekrar ayrıldılar.⁹⁷⁷

Kuteybe 95/714 yılının yaz aylarında kendisini destekleyen Haccâc'ın vefat haberini aldı. Hayatı boyunca kendisini koruyup kollayan hamisinin ölüm haberine çok üzülen Kuteybe Merv'e geri dönmüştür.⁹⁷⁸

Merv'e gelen Kuteybe diğer şehir ahalilerinden toplanan orduları geri göndermiştir. Kendisinin Merv'de bulunduğu bir sırada halife Velîd'den kendisini takdir eden ve kendisine sahip çıkılacağını ifade eden bir mektup gelmiştir. Bu mektupta Velîd şöyle diyordu:

“Mü'minlerin emiri, şüphesiz senin düşmanlara karşı yapmış olduğun cihatta çektiğin sıkıntıları ve gösterdiğin gayreti iyi bilmektedir. Mü'minlerin halifesi seni yükseltecek ve

⁹⁷¹ Taberî, *Târih*, IV/21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/229; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/229- 300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/116; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹⁷² Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 195; Taberî, *Târih*, IV/22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/300; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

⁹⁷³ Taberî, *Târih*, IV/22.

⁹⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/116.

⁹⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/116.

⁹⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 195; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/116.

⁹⁷⁷ V. V. Barthold, *Türkistan*, 202.

⁹⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 196; Taberî, *Târih*, IV/26; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI/335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/232; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/263; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/141; İbn Haldûn, *Târih*, III/63.

gerekeni yapacaktır. Harblerine devam etmen gerekir. Rabbinin mükâfatını bekle. Mektup göndermeye devam et ki, senin ne durumda olduğunu bilelim.”⁹⁷⁹

Her ne kadar Halife Velîd'in mektubu Kuteybe'nin kısa süreli de olsa içini rahatlatırsa da tecrübeli bir komutan olan Kuteybe artık eski günlerin bittiğinin farkındadır. Her an valilikten azledilebileceğini bildiği için bundan sonraki adımlarını ona göre atacaktır. Mâverâünnehir bölgesinde herkes ondan korkarken bu aşamadan sonra o ailesinin emniyetini sağlamak amacıyla güvenli bir yer arayışına girecektir.

2.2.1.13. Kaşgâr'ın Fethi ve Çin'e Seferler Yapılması

96/714-715 yılında Kuteybe, Kaşgâr üzerine askerî bir sefer düzenlemiştir.⁹⁸⁰ Bu sefere giderken yeni halife Süleyman b. Abdülmelik'den korkusundan⁹⁸¹ ailesini de Semerkant'a yerleştirmiştir.⁹⁸² Ceyhun Nehrini geçince Kuteybe, Hârezmi⁹⁸³ denilen kölelerinden olan bir kişiyi nehrin geçiş yerine koyarak, ona izinsiz geri dönmek isteyenlere mani olmasını emretmiştir. Buradan Fergana'ya geçen⁹⁸⁴ Kuteybe Fergana ile Kaşgâr arasında yer alan İ'sâm boğazına⁹⁸⁵ Kaşgâr'a kadar uzanan geçidin düzeltilmesi ve güvenliğinin sağlanması için görevliler göndermiştir. O gün için Kaşgâr, Çin hâkimiyetindeki şehirlerin en yakın olanıydı.⁹⁸⁶ Kaşgâr'a Kesîr b. Fulân kumandasında yedibin⁹⁸⁷ kişilik bir ordu gönderilmiş, bu ordu pek çok ganimet ve esir ele geçirmiştir.⁹⁸⁸ Ele geçirdiği bu iki yüz⁹⁸⁹ esiri köle yaparak⁹⁹⁰ Kuteybe'ye göndermiş⁹⁹¹ daha sonra Çin'e doğru ilerlemiştir.⁹⁹²

Kuteybe Kaşgâr'ı fethettikten sonra Çin yakınlarındayken Çin imparatoru Kuteybe'ye bir elçi göndererek kendilerini ve dinlerini tanıttak kıymetli birini yollamasını istemiş,

⁹⁷⁹ Taberî, *Târih*, IV/26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/232.

⁹⁸⁰ Taberî, *Târih*, IV/31; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/422; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/169; İbn Haldûn, *Târih*, III/66.

⁹⁸¹ Taberî, *Târih*, IV/31.

⁹⁸² Taberî, *Târih*, IV/31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/301; İbn Haldûn, *Târih*, III/66.

⁹⁸³ Taberî, *Târih*, IV/31.

⁹⁸⁴ Taberî, *Târih*, IV/31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239.

⁹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239.

⁹⁸⁶ Taberî, *Târih*, IV/31; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/422; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239.

⁹⁸⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165.

⁹⁸⁸ Taberî, *Târih*, IV/31; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/301; İbn Haldûn, *Târih*, III/63; Taberî, İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî'de bu ordunun komutanı Kesîr b. Fulân olarak geçmesine karşın İbn A'sem'de Kesîr b. Eymurriyak olarak geçmektedir.

⁹⁸⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165.

⁹⁹⁰ Taberî, *Târih*, IV/31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239.

⁹⁹¹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/165.

⁹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239.

Kuteybe de yakışıklı, tatlı dilli, güçlü, akıllı ve sâlih kimselerden on iki⁹⁹³ kişi seçmiş, bunların en güzel şekilde teçhiz edilmesini, kıymetli mallar verilmesini emretmiştir. Bunların arasında Hübeyre b. Müşemric el-Kilâbî de vardı. Kuteybe onlara şu talimatı vermiştir: “Çin imparatorunun huzuruna girdiğinizde ona, benim ülkelerine ayak basmadıkça, hükümlerine son vermedikçe ve haraçlarını toplamadıkça buradan ayrılmayacağıma yemin ettiğimi bildirin.”

Bu heyet Hübeyre başkanlığında hareket etti. Çin ülkesine ulaşınca Çin imparatoru onları davet etti. Heyet hemen beyaz uzun elbiselerini giydiler, etrafına kurmaylarını toplamış olan Çin imparatorunun huzuruna çıktılar. İmparator ve imparatorun yanında bulunan diğer önemli kişiler Kuteybe'nin heyetiyle hiç konuşmadılar. Bunun üzerine heyettekiler de toparlanıp kalktılar. İmparator yanında bulunanlara: “Bunları nasıl buldunuz, haklarında ne düşünüyorsunuz?” diye sorunca onlar da: “Tıpkı kadınlar gibiydiler, hepimizin şehveti kabardı.” diye cevap verdiler.

Ertesi gün İmparator heyeti tekrar çağırdı. Bu sefer nakışlı elbiseler, ipek sarıklar, üzerinde çeşitli işlemeler bulunan elbiseler giyip imparatorun huzuruna çıktılar. Melik bunları geri çevirdikten sonra arkadaşlarına; “Şimdi nasıl buldunuz?” diye sordu. Onlar “Şimdiki kıyafetleri erkek kıyafetine daha çok benzemiş.” diye cevap verdiler.

Üçüncü gün imparator onları tekrar huzuruna çağırdı. Heyet bu sefer de silâhlarını kuşandılar; zırhlarını, miğferlerini giydiler, kılıçlarını ve mızrakları aldılar ve atlarına binerek geldiler. Çin imparatoru onları böyle görünce âdeta bir dağa benzetti. Heyet yaklaşınca mızraklarını toprağa saplayıp imparatorunun huzuruna geldiler. Tekrar geri dönmeleri söylendi. İmparator arkadaşlarına: “Simdi nasıl buldunuz?” diye sordu. Bu defa: “Bunlar gibisini görmedik” diye cevap verdiler.

Akşam olunca Çin imparatoru heyetin başkanını Hübeyre b. Müşemric'i saraya davet etti. Melik Hübeyre'ye: “Saltanatımın büyüklüğünü ve sizi elimden hiç kimsenin kurtaramayacağını gördünüz. Sizler avucumdaki yumurta⁹⁹⁴ gibisiniz. Şimdi size bir şey soracağım, eğer doğru cevap vermezseniz hepimizi öldürtürüm.” dedi, Hübeyre'nin kabul etmesi üzerine Çin İmparatoru ona üç gün boyunca neden hergün farklı bir şekilde giyindiklerinin sebebini sordu. Hübeyre: “İlk günkü kıyafetimiz ailemiz arasında giydiklerimizdir. İkinci gün emirlerimizin yanında nasıl giyiniyorsak öyle giyindik. Üçüncü

⁹⁹³ Taberî İbn Miskeveyh ve Nüveyrî bu heyetin sayısını on iki (Taberî, *Târîh*, IV/31; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/423; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/301) İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn on olarak verirken (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239; İbn Haldûn, *Târîh*, III/66) İbn Kesîr üç yüze kadar çıkarmaktadır. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/169)

⁹⁹⁴ Diğer kaynaklardan farklı olarak İbn Miskeveyh metnin burasında yumurta yerine yüzük ibaresini görmekteyiz.(İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/425)

gün ise düşmanlarımızın karşısında nasıl giyiniyorsak öyle giyindik.” şeklinde cevap verdi. Çin imparatoru bunları duyunca: “Bunu çok güzel düşünmüşsünüz. Şimdi kumandanınıza çekip gitmesini söyleyin. Ben onun hırslının ne kadar fazla olduğunu ve adamlarının da fazla kalabalık olmadıklarını biliyorum. Eğer çekip gitmezse, üzerinize bir ordu gönderir, hepinizi perişan ederim” dedi. Hübeyra: “Sınırının bir ucu senin ülkende, diğer ucu da zeytin yetişen yerlerde olan birinin ordusu ve adamları nasıl az olabilir? Bizi ölümlle korkutmaya gelince; hepimizin belirlenmiş bir eceli vardır. O ecel geldikten sonra biz ondan ne korkarız, ne de kaçırırız. Üstelik kumandanımız sizin topraklarınızı çiğnemedikçe, hükümdarlığınıza son vermedikçe ve cizye almadıkça çekip gitmeyeceğine yemin etmiştir.” diye karşılık verdi.

Çin imparatoru: “Biz onun yeminini yerine getirmesini sağlayabiliriz. Üzerine basıp çiğnemesi için ülkemiz toprağından gönderelim. Oğullarımızdan da bir kaç tanesini gönderelim, onları mühürlesin. Bir de kendini hoşnut edecek bir cizye gönderelim.” dedi ve Kuteybe’ye hediyeler ile birlikte kral çocuklarından oluşan dört genç gönderdi. İmparatora giden heyete hediyeler vermek suretiyle çok iyi bir şekilde uğurladı. Bunlar Kuteybe’ye geldiler. Kuteybe cizyeyi kabul etti. Gençleri azad ederek geri gönderdi. Gönderdiği toprağı gelince o toprağı yere serdirerek çiğnedi.⁹⁹⁵

Çin İmparatorunun çok tehditkar konuşmasına rağmen tutup Kuteybe’ye cizye yanında bir takım hediyeler göndermesi anlamakta zorlandığımız konulardan biridir. Fakat imparatorunun bu davranış biçiminin ülkesinin içinde bulunduğu durumla alakalı olması muhtemeldir. Rivayetlerden anlaşılacağı üzere Araplarla aralarında bulunan Türk bölgesinde herhangi bir devlet kalmamış ve Kaşgâr’a kadar olan bölge Çin hâkimiyetine girmiştir. İmparator hem Kuteybe’nin kendi ülkesi üzerine gelmemesini sağlamak hem de sınırları içerisine aldığı bu topraklarda egemenliğini sağlamlaştırması adına atılmış bir adım olabilir. Çünkü Kuteybe Çin topraklarına girmiş olsa, o bölgede yaşayan Türkler’in ortak düşman karşısında Kuteybe’nin yanında yer almaları muhtemel olacaktı. Nitekim Abbasîler döneminde Talas savaşında ortaya çıkan durum siyasî dinamiklerin bu şekilde işleceğini ortaya koymuştur. Burada Kuteybe’nin bahtsızlığı Çin’e dair emellerine en yakın olduğu dönemde iki önemli destekçisi olan Haccâc b. Yusuf ve Velîd b. Abdülmelik’i kaybetmesi olmuştur.

Kuteybe’nin öldürülmesinden sonra da yerine geçen valiler bölgenin siyasî durumunu iyi analiz edememeleri sebebiyle Doğu Türklerinden ayrılan Batı Türklerini yanlarına çekmeyi başaramamışlardır. Batı Türkleri içerisinde birliği sağlayan Türgişlerle yeniden

⁹⁹⁵ Taberî, *Târîh*, IV/31-32; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/423-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/239-240; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/169-170; İbn Haldûn, *Târîh*, III/66-67.

Mâverâünnehr'in hâkimiyeti noktasında mücadeleye girilmiştir. Bu nedenle Velîd b. Abdülmelik'den sonra başa geçen halife Süleyman b. Abdülmelik'in Kuteybe b. Müslim'i görevinden azletmesi stratejik açıdan yapılmış çok büyük bir hatadır. Bu hata hem bölgedeki mücadelenin yeniden başlamasına sebep olduğu gibi bu mücadele sırasında dökülen kan ve alınan sert tedbirler bölge halkının özelde Emevîlere genelde ise tüm Araplara karşı tepki duymasına da sebep olmuştur. Bu da bölgenin İslâmlaşma sürecine önemli bir darbe vurmuştur.

2.2.2. Kuteybe b. Müslim'in İslâm'ın Yayılması Noktasında Çabaları

Kuteybe b. Müslim ve yanında bulunan insanlar İslâm'ın yeni fethedilen bu topraklarda yayılması noktasında çok istekli olmuşlardır. Bu durum Kuteybe b. Müslim'in valiliğini kendinden önceki valilerden ayıran belki de en önemli noktalardan biridir. Çünkü Kuteybe b. Müslim'in valiliğinden önce bölge halkı durumu, Nîzek'in sözlerinden⁹⁹⁶ anladığımız kadarıyla, Arap fatihlerin kalıcı olacağını düşünmemekle beraber biraz da aşağılayarak çapulcu, mal ve köle peşinde koşan vurguncular gibi görmekteydi. Hal böyle olunca bölge halkının kendinden daha aşağıda gördüğü insanların dinine merak salmalarının mümkün olmadığı aşikârdır. Ancak Kuteybe ile birlikte artık Arap fatihlerin bölgede kalıcı olacağı ve müslümanların bölgenin yönetimine talip olduklarının anlaşılmasıyla birlikte bölge halkındaki bu algı da değişmeye başlamıştır.

Bu noktada Kuteybe şehirlerde, köylerde hatta kırsalda dahi mescitlerin inşasına özel önem vermiştir. Buhârâ'ya mescit yaptırması arkasından fethedilen Semerkant'ın anlaşma maddelerinin içinde mescidin inşasının yer alması bu önemi gösteren en önemli delillerdendir. Ayrıca İslâm'ın ve Arapça'nın bölge halkına öğretilmesi için bu mescitlere alim ve fakih insanlar görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Mâverâünnehr bölgesinde Buhârâ ve Semerkant başta olmak üzere Fergana ve Şâş'a kadar yerli halkın içerisine müslüman insanlar yerleştirilmiştir.⁹⁹⁷ Bu iskan politikasının belki de en önemli başarısı daha sonra Mâverâünnehr bölgesinde bir çok yer Emevîler'in hâkimiyetinden çıkarken Buhârâ ve Semerkant gibi önemli ve büyük şehirler İslâm hâkimiyetinde kalmaya devam etmiş olmasıdır.

Buhârâ'da yapılan mescitte Cuma namazları eda edilmiş ve bu Cuma namazlarına katılan halka Cuma namazı başına iki dirhem verilmiştir.⁹⁹⁸ Bu faaliyet her ne kadar öncelikle fakir insanların ilgisini çekmiş olsa da başlangıç açısından önemlidir. İlerleyen zamanlarda ilk

⁹⁹⁶ Bkz. Taberî, *Târîh*, III/683; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/402; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/95.

⁹⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 416.

⁹⁹⁸ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 78.

etapta mescide hiç ilgisi olmayan zengin insanların da ilgisinin yönelmesini sağlamıştır. İlk başlarda bölge halkının Arapça bilmemesi sebebiyle namaz sırasında okunacak olan Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin ve dualarının Farsça başta olmak üzere anadilleriyle okumalarına müsaade edilmiştir.⁹⁹⁹ Ayrıca bölgede bulunan ateşgedelerde yer alan, bölge halkı tarafından kutsal kabul edilen ve zarar verildiği takdirde başa birçok belanın geleceğine inanılan putların çoğu Kuteybe tarafından yakılmıştır.¹⁰⁰⁰ Bu noktada bölge halkının gözünde eski dinlerinin ve kutsallarının zihinlerdeki yerini sarsmanın amaçlandığı belli bir husustur. Kuteybe sonrasında tıpkı daha öncesinde Merv ve Nîşâbur'un dönüştüğü gibi Buhârâ, Semerkant ve Hârezm bölgesi İslâm kültürü için önemli merkezler haline gelmiştir.

2.3. HÂKİMİYETİ KAYBEDİŞ ve İÇ KARIŞIKLIKLAR DÖNEMİ

Emevîler'in en önemli kumandanlarından biri olan Kuteybe bir türlü kontrol altına alınamayan Horasan ve Mâverâünnehir'de Emevi hâkimiyetini pekiştirmiş, ülkesinin doğu sınırlarını Çin hudutlarına kadar genişletmiştir. Cesareti, dehası ve edebi kişiliğiyle meşhur başarılı bir devlet adamıdır. Tarihçiler onun Irak umumi valiliğine bağlı Horasan valiliğine getirilmesini üstün zekası, askerî ve idarî kabiliyetleri yanında Haccâc'a sadakatine ve küçük bir kabileden gelmesine bağlamıştır. Kuteybe önemli görevler için yakınlarını tercih etse de devlete bağlılığı esas alıp kabileler üstü bir siyaset takip etmiştir.¹⁰⁰¹

Bu nedenle Kuteybe'nin başarıları sayesinde Arapların elde ettiği başarılar hiç de küçümsenecek bir şey değildir. Ayrıca bu başarılar kolay da elde edilmemişti. Başlangıçta düzgün savaş aletleri ve silahları bile olmayan bu ordunun alışık olmadıkları bir coğrafyada çektikleri zorluklara rağmen elde ettikleri kazanımlar hiç de küçük şeyler değildi. Yanlarında erzak ve soğuk zamanlar için kalın giysiler taşımak zorundaydılar. Hatta karşılına çıkan düşman hiç küçümsenecek cinsten değildi. Çünkü kuşattıkları veya fethetmeye çalıştıkları her şehirde karşılına uzaklardan gelen büyük ordular çıkıyordu. Bu ordular ya Türkler tarafından kumanda ediliyor ya da çoğunluğu Türkler tarafından oluşuyordu. Aslında Kuteybe bu bölgenin fethi sırasında Türklerle hâkimiyet mücadelesine girmişti. Zor da olsa bu bölgeyi Türklerin hâkimiyetinden koparmayı başardı. Hatta bu durum Türklere karşı tutunamamış İranlıların üzerindeki hâkimiyetin meşruiyetini de ortaya koymaktaydı. Bu başarılar Türklerin

⁹⁹⁹ Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 78.

¹⁰⁰⁰ Taberî, *Târîh*, IV/16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/223; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/104-105.

¹⁰⁰¹ İsmail Yiğit "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, XXVI/491.

gözünü korkuttuğu gibi İranlı nüfuzlu kişilerin Kuteybe'ye karşı hayranlığının da artmasına sebep oldu.¹⁰⁰²

İşte tam bu esnada Kuteybe, Horasan'da iktidarının zirvesindeyken bir anda sahip olduğu bütün makam ve mevkiler elinden alınmıştır. Çin imparatorunun bile kendisinden çekindiği bu Mâverâünnehir fâtihi, maalesef Velîd b. Abdülmelîk'in öldüğü 96/715 yılında çok basit sebepler yüzünden görevinden alınmıştır. Bunun sebebinine gelince Velîd b. Abdülmelik kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azledip yerine oğlu Abdülaziz'i¹⁰⁰³ getirmeyi istemiş Haccâc ve Kuteybe bu fikri benimsemiş ve desteklemişlerdir. Velîd'in ölmesiyle Süleyman halife olunca Kuteybe'nin kendisinin hilafetini benimsemeyeceğinden çekiniyordu. Kuteybe de Süleyman'ın Yezîd b. Mühelleb'i Horasan'a vali yapmasından korkuyordu. Kuteybe Süleyman'a hilâfetini tebrik için bir mektup yazmış, kendi önemini, Abdülmelik'e olan bağlılığını, kendisini Horasan'daki görevinden azletmediği takdirde aynı bağlılığı kendisi için de sürdüreceğini dile getirmiştir. Kuteybe yazdığı ikinci mektupta, yaptığı fetihlerden, Acem meliklerinin gözündeki değerinden, gücünden, onların içerisine nasıl korku düşürdüğünden bahsetmiş ve Mühelleb aşiretini kötüleyerek, Horasan'a Yezîd'i tayin etmesi halinde ona baş kaldıracağını açıkca vurgulamıştır. Kuteybe üçüncü bir mektup daha yazarak, Süleyman b. Abdülmelik'i halife olarak tanımadığını açıklamıştır. Halbuki tam bu esnada Süleyman b. Abdülmelik Kuteybe'yi Horasan valiliğinde bırakacağını bildiren bir mektup göndermiştir. Ancak Kuteybe gönderdiği mektupların kendisine cevapları gelmeden ayaklanmıştır.¹⁰⁰⁴ Böyle yapmasının altında yatan temel neden Süleyman b. Abdülmelik'e dair herhangi bir umudunun olmamasıydı. Elbette bu cesur tavrının altında Horasan valiliğinin sahip olduğu güç ve itaat altına aldığı yerel yöneticilerin kendisine destek vereceği umudu yatmaktaydı.

Kuteybe, kardeşleriyle yaptığı istişarede Abdullah'ın, Süleyman'a karşı ayaklanması teklifini dinlemeyip de, diğer kardeşi Abdurrahmân'ın, sadakatlerinden şüphelendiği kişileri Merv'de bırakıp güvendiği kişilerle emniyette olacağı Semerkant'a çekilmesi ve orada beklemesi fikrini benimseseydi, daha kazançlı çıkacaktı.¹⁰⁰⁵ Ancak Kuteybe, kendisini tehdit eden akıbetten önce davranmak istemiş, zafer dolu mazisine güvenerek birliklerini yeni halifeye karşı isyana sürüklemeyi planlamıştı. Fakat bu çabası boşa çıktı. Çünkü, askerlerini ve bölge halkını Süleyman'ı azletmeye çağırdığı zaman Horasan ve Mâverâünnehir halkı

¹⁰⁰² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s. 208.

¹⁰⁰³ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, "Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervân (ö. 86/705)", *İstem*, sayı:8, Konya, 2006, s. 43-49.

¹⁰⁰⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 407-408; Taberî, *Târih*, IV/35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/244-245; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/197.

¹⁰⁰⁵ Taberî, *Târih*, IV/35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/340.

onun bu tavrını desteklemedi. Kuteybe'nin çok güvendiği müslüman Horasan halkının kendisini desteklememesine kızan Kuteybe özellikle Temîm kabilesine “Siz Zemim kabilesisiniz”¹⁰⁰⁶, Bekir b. Vail kabilesine “Müseylime'nin kardeşleri”¹⁰⁰⁷ veya “Secâh'ın adamları”¹⁰⁰⁸, Ezd kabilesine “Mızraklarla meyve ağaçlarını ve at yularlarıyla gemi halatlarını değiştiniz.”¹⁰⁰⁹ Bütün askerlerine “Sefiller”¹⁰¹⁰, “Bedevîler”¹⁰¹¹ diyerek çok ağır hakaretler etti. Ayrıca Kuteybe askerlerine “sizleri hiçbir şey yetişmeyen yerlerden alıp ellerinizi avuçlarınızı ganimetle doldurdum. Türk ve Soğd hükümdarlarının çocuklarını size hizmetçi yaptım” diyerek nankörlüklerine sitem etmiştir.¹⁰¹²

Onun bu kötü sözlerinden dolayı Horasan'da bulunan müslümanlar içinde çoğunluğu teşkil eden Kaysîler ile arası açıldı. Bundan dolayı Horasan'daki Arap kabileleri ona karşı ayaklanarak Temîm kabilesinden Veki' b. Ebû Sûd'a biat ettiler. Veki' daha önce Sicistan valisi Abdülaziz b. Abdullah b. Âmir ile sorunlar yaşamış birisiydi. Abdülaziz'le sorunlar yaşayınca Kuteybe'nin yanına geçti. Her ne kadar Haccâc onun öldürülmesini emrettiyse de Türklerle yapılan savaşlarda gösterdiği başarılar sebebiyle ölüm fermanı görmezlikten gelindi. Kuteybe onu kabile başkanlığından azledince Kuteybe ile Veki'in arası açıldı. Velid b. Abdülmelik'in vefat etmesiyle Veki' arayıp da bulamadığı bir fırsat yakaladı.¹⁰¹³ Veki' etrafına topladığı (Mudar, Rebi'a ve İlyemen kabilelerinden) adamlarla Kuteybe'ye saldırarak onu ve ailesinden pek çok kişiyi öldürdü.¹⁰¹⁴ Bu sırada Kuteybe'nin yanında, ona sadık olup destek veren Soğd hükümdarlarının çocuklarından oluşan muhafız taburu ve ailesinden başka kimse kalmamıştı. Muhafız birliğinin de Kuteybe'yi korumaya gücü yetmedi.¹⁰¹⁵

Böylece Mâverâünnehir'in fâtihi ve Emevîler'in bu güçlü kumandanı iç hesaplaşmalar yüzünden katledilmiş oldu. Kuteybe b. Müslim'in ölümü, Orta Asya'da Arap-İslâm fütuhatına bir çeyrek asır kadar ara vermekle kalmayıp, Araplar için Mâverâünnehir'den geri çekilmenin de başlangıcı oldu. Daha sonraki Horasan valileri Kuteybe'nin ulaştığı sınırlara bırakın ulaşmayı bu sınırlar içerisinde hâkimiyeti korumayı başarı bilmişlerdir.

¹⁰⁰⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s. 408; Taberî, *Târîh*, IV/36; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245.

¹⁰⁰⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 408; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245.

¹⁰⁰⁸ Taberî, *Târîh*, IV/36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245.

¹⁰⁰⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 407; Taberî, *Târîh*, IV/36; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245. Bu söz Allah için savaşmayı bırakarak dünya işlerine daldınız şeklinde anlaşılmalıdır.

¹⁰¹⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 408.

¹⁰¹¹ Taberî, *Târîh*, IV/36; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/245.

¹⁰¹² İbn A'sem, *Fütûh*, VII/173.

¹⁰¹³ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 416; Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.

¹⁰¹⁴ Bağdadî, *Muhabber*, 254; İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 407, 416; Belâzürî, *Fütûh*, s. 409.

¹⁰¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 409; H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 71.

2.3.1. Yezîd b. Mühelleb (97-99/716-717)

Haccâc'ın ölümünden sonra Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi, doğudaki Arap fetihleri açısından bir dönüm noktasıdır. Çin'in bu bölgelerde nüfuz sağlamak için gayret sarfetmesi, mahallî beylerin Arap hâkimiyetinden kurtulmak için harekete geçmelerine Arap valilerinin zaafı da eklenince Mâverâünnehr'deki fethedilmiş şehirlerin elden çıkma tehlikesini doğurdu. Yeni seferler yapılmaktaydı fakat bunların hiçbirisi Kuteybe'nin yaptığı seferler ile mukayese bile edilemezdi. Kuteybe'nin öldürülmesinden sonra Veki' Kuteybe'nin başını Süleyman'a göndermiş ve Yezîd b. Mühelleb Horasan valiliğine atanıncaya kadar geçen dokuz ay boyunca Horasan valiliği yapmıştır.¹⁰¹⁶ Dozy, Yezîd'in Horasan valiliğine getirilmesiyle bölgede hâkim güç olan Kaysîlerin üstünlüğünün son bulduğunu, buna karşın Yemenli kabilelerin hâkimiyetinin başladığını iddia eder. Ayrıca ona göre Velîd b. Abdülmelik Kaysîleri, Süleyman b. Abdülmelik de Yemenîleri tutmuştur.¹⁰¹⁷

Halife Süleyman b. Abdülmelik 97/716 yılında Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valisi olarak tayin etti.¹⁰¹⁸ Yezîd vali tayin edilip Horasan'a geldiği zaman kışı geçirmek için üç dört ay Horasan'da kaldı. Daha sonra Dihistan ve Cürcân üzerine yürüdü. Cürcân Hazar Denizinin güneydoğu kısmında yer alan bir bölgedir. İran şahları bu bölgenin korunması için özellikle de Hârezm bölgesinden gelecek Türk akınlarına engel olmak amacıyla bir ucu denizin içine kadar ilerleyen, diğer ucu sarp kayalıklara kadar uzanan tuğladan bir duvar örmüşlerdir.¹⁰¹⁹

Bölgenin çok engebeli olması sebebiyle Sâsânîler döneminde de tam anlamıyla hâkimiyet sağlanamamıştır. İran kisrâlarından Şâpûr, Hüsrev, Hürmüz b. Enûşirvân ve Kubat b. Fîrûz bölgeye seferler düzenlemesine rağmen Hârezm bölgesinden gelen Türk akınlarını bertaraf edememişlerdi. Daha sonra Cürcân halkı Türklerle anlaşarak onlarla karıştılar. Sâsânî imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte Türklerin bir kısmı bölgeden ayrılmasına rağmen kalabalık bir Türk topluluğu Dihistan'a yerleşerek Sûl hanedanlığı etrafında kenetlendi. Buradan Cürcân üzerine seferler yapmak yoluyla Cürcân halkına eziyet ediyorlardı. Tam bu sırada Hz. Osman'ın komutanlarından Saîd b. el-Âs bu bölgeye gelerek Cürcân halkı ile bir anlaşma yapmak suretiyle Cürcân halkını müslümanların himayesine almış oldu. Yapılan anlaşma gereği iki yüz bin dirhem vermek suretiyle müslüman orduları Cürcân'ın güvenliğini sağlayacaklardı. Ancak Saîd b. Âs'dan sonra bu bölgeye akınların yapılmaması hem de Hz. Osman döneminden sonra yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle Cürcân üzerindeki hâkimiyet

¹⁰¹⁶ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 416; Belâzürî, *Fütûh*, s. 409-410; Taberî, *Târîh*, IV/47; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/83.

¹⁰¹⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, s. 122-23

¹⁰¹⁸ Taberî, *Târîh*, IV/44.

¹⁰¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 327; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/189.

kaybedildi. Sadece kaybedilmekle kalınmadı. Ayrıca Cürcân yolunu da kestiler. Böylece Gumis bölgesinden Horasan'a giden birisi ya Cürcân yolunu kullanmıyor ya da başına bir şey gelir endişesiyle ancak gizli bir şekilde bu yol kullanabiliyordu.¹⁰²⁰

Emevîler döneminde de Kuteybe b. Müslim'e kadar Cürcân görmezlikten gelindi. Kuteybe hem yol güvenliğini sağlamak hem de Horasan içlerine kadar uzanan ve Horasan için tehlike arzeden bu bölgeyi yeniden hâkimiyet altına almak için Haccâc'tan izin istemesine rağmen istediği izin çıkmadı.¹⁰²¹ Yezîd b. Mühelleb, Şam'da Süleyman b. Abdülmelik'in yanındayken Kuteybe bir yerleri fethedince Süleyman Yezîd'e: "Görüyor musun Kuteybe'yi ne kadar yer fethediyor!" derdi. Yezîd de: "Bu fetihler bir şey mi? Asıl önemli olan Cürcân'ın fethidir!" diye cevap verirdi.¹⁰²² Süleyman Yezîd'i Horasan'a tayin edince tek arzusu Cürcân'ı fethetmek olmuştur. Buranın fethini Kuteybe'den daha büyük bir komutan olduğunu ispatlamanın tek yolu olarak görmüştür. Bu nedenle Horasan'a kardeşi Muhalled b. Muhelleb'i vekil bırakıp bu sefere büyük bir orduyla çıkmıştır. Cürcân halkı o sıralarda yerleşik olarak şehirlerde yaşamıyorlardı. Cürcân bölgesi dağlar, uçurumlar ve geçitlerle çevrili bir yerdirdi. Bir kişi bile bu geçitlerden birinin ağzı tutsa ve kimseyi buradan geçirmeyebilirdi.¹⁰²³ Saîd b.el-Âs, 30/650 yılında Cürcân halkıyla anlaşma yapmıştı. Bu nedenle onlar bazen yüz bin bazen iki yüz bin bazen de üç yüz bin vergi ödüyorlardı. Bunu da bazen verirler bazen vermezlerdi. Bir müddet sonra hiç vermemeye başladılar. Yezîd b. Mühelleb buraya gelinceye kadar anlaşmayı ihlal ettiler ve haracı ödemediler.¹⁰²⁴ Yezîd b. Mühelleb Cürcân'a yaklaşınca leş kokusunun ortalığı sardığını görerek bu kokunun nedenini sordu. Bu kokunun nedenini Sûl'un Cürcân'ı işgal ettiğinden ve bu sırada çok sayıda insan öldürdüğünden ve bu kokuların da o öldürülen insanların cesetlerinden geldiğinden bahsettiler. Bunun üzerine Yezîd, "Allah Kuteybe'yi hayırlardan uzak tutsun. Bu adamları İslâm ülkesinin merkezinde bırakıp ta Fergana'ya Çin'e kadar gitti."¹⁰²⁵ demesi üzerine Temîm kabilesinden biri Kuteybe'nin buraya sefer düzenleme planı olmasına rağmen Haccâc'ın buna müsaade etmediğini söylemesi karşısında bu ikaza hiç dikkate almadan Sûl'un Dihistan'da¹⁰²⁶ olduğunu öğrenip ordusuyla yola çıkmıştır.¹⁰²⁷

¹⁰²⁰ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/188; İbn Haldûn, *Târîh*, III/72.

¹⁰²¹ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/188-189.

¹⁰²² Taberî, *Târîh*, IV/53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/257; İbn Haldûn, *Târîh*, III/71.

¹⁰²³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/201; İbn Haldûn, *Târîh*, III/71.

¹⁰²⁴ Taberî, *Târîh*, IV/51.

¹⁰²⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 327-328; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/189.

¹⁰²⁶ İbnü'l-Esîr'de Kuhistan olarak geçmektedir.(İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/258)

¹⁰²⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/189-190.

Yezîd'in ordusu mevâlî ve gönüllüler hariç Kûfe, Basra, Şam ve Horasanlılardan oluşan yüz bin kişiden oluşmaktaydı. Burada yaşayan insanlar Türklerden oluşmaktaydı. Ayrıca Cürcân hükümdarı Fîrûz b. Kul tahtında hak iddia eden amcasının oğlu ile Dihistan'daki Türk Sûl'u önünden kaçarak Yezîd'e sığınmıştır.¹⁰²⁸ Yezîd'e katılan bu yerel birliklerle beraber ordunun sayısı yüz yirmi bine ulaşmıştır.¹⁰²⁹ Cürcân'a ulaşınca Fîrûz'un amcasının oğlu olan merzûbân korkup kaçmıştır.¹⁰³⁰ Bunun üzerine Yezîd, Süleyman'a mektup yazıp Sûl ile savaşmak için izin istedi. Kendisine izin verilmesi üzerine ordusundan otuzbin¹⁰³¹ kişi ile birlikte Cilan ve Sâriye üzerine yürüdü. Buradan da Sûl'un bulunduğu Dihistan'a gelerek burayı kuşattı. Dihistan halkı zaman zaman şehirden çıkıp çarpışarak şehre geri dönüyorlardı. Bir bakıma kendilerini kuşatan bu orduyu vur kaç taktiği ile yarmaya çalışıyorlardı. Fakat Yezîd onlarla ısrarlı bir şekilde savaşmış ve her geçen gün kuşatmayı biraz daha daraltarak şehrin yardım alacak bütün yollarını kesmiştir.¹⁰³² Sûl bu esnada el-Buhayra (البحيرة) adı verilen kalesine çekilmişti. Yezîd'in altı ay süren kuşatması karşısında¹⁰³³ Sûl her köşeden ordunun saldırdığını, ümidin kesildiği ve müslümanlarla harp konusunda bir şey yapamayacağını anlayınca Dihistan dihkânlarından birini araya sokarak Yezîd'e şöyle bir haber göndermiştir: “Bana, aileme ve malıma zarar vermemen şartıyla barış yaparım ve şehri içindekiler ve halkıyla birlikte sana teslim ederim.” Bunun üzerine anlaşmaya varıldıktan sonra Yezîd, Sûl'a ve ailesine iyi davranmıştır. Ancak Yezîd şehre girince hazine mal mülk ne varsa almış ayrıca on dört bin Türk'ü de öldürmüştür.¹⁰³⁴ Arkasından Dihistan ve el-Biyâsân'a dörtbin askerin başında Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkerî'yi vali tayin ederek Taberistan üzerine yürüdü.¹⁰³⁵ Dihistan halkı ile yapılan anlaşmanın şartları şunlardır:

1. Yedi yüz bin dirhem vergi verilecek.¹⁰³⁶
2. Bin köle verilecek.¹⁰³⁷
3. Sûl, Yezîd b. Mühelleb'e boyun eğecek.¹⁰³⁸

¹⁰²⁸ Taberî, *Târih*, IV/49; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/260.

¹⁰²⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 327; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/190.

¹⁰³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/448.

¹⁰³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 200-201; Taberî, *Târih*, IV/52; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/447; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/265.

¹⁰³² Belâzürî, *Fütûh*, s. 327.

¹⁰³³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 328.

¹⁰³⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 327; Taberî, *Târih*, IV/50; İbn Haldûn, *Târih*, III/71.

¹⁰³⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 328.

¹⁰³⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/190 İbnü'l-Asem'de yer alan başka bir rivâyette yıllık verilecek Harac miktarının üçyüzbindirhem (İbn A'sem, *Fütûh*, VII/190) Zehebî'de ise beşyüzbin dirhem olarak geçmektedir. (Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/266)

¹⁰³⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/190.

¹⁰³⁸ İbn A'sem, *Fütûh*, VII/190.

Yine önemli bilgilerden biri de Mecusiliğin yayıldığı bu bölgeye İslâm'ın Yezîd b. Mühelleb ile birlikte girmesidir. Nitekim savaş sonucunda Sûl'un müslüman olmasından¹⁰³⁹ da anlaşılacağı üzere İslâmlaşmanın Yezîd b. Mühelleb'in fetihleriyle başladığı kesin gözükmektedir.

Sûlların kalesi “göl” anlamına gelen “el-Buhayra” olarak adlandırılmıştı.¹⁰⁴⁰ Bir kalenin bu şekilde isimlendirilmesi oldukça ilginçtir. İlginç olan bilgileri verirken ravilerin bu yapının özelliklerine dair bilgiler vermeleri beklenirdi. Ancak şu bilgiler dışında kalenin özelliklerine dair bilgi bulamamaktayız. “el-Buhayra Cûrcan kıyısından beş fersah uzaklıkta denizin ortasındaki bir adadır.”¹⁰⁴¹ Ancak kalenin kuşatılmasına dair çok miktarda ayrıntı olmasına rağmen, ravileri bu kuşatma sırasında sandalların kullanıldığına veya bu adaya nasıl ulaşıldığına dair herhangi bir şey söylememektedirler. Aksine, Sul'un beklenmedik gecesinin zuhur etmesi rapor edilerek kalenin sahilden önemli ölçüde uzakta bulunduğuna dair şüpheleri izale etmektedir.¹⁰⁴² Yâkût, değerli Coğrafya Sözlüğü'nde şunu söylemektedir: “Buhayra” kelimesi “bahr”dan (deniz) iyâde “baharat”ın (toprak, surla çevrilmiş yerleşim) bir nevi indirgenmiş şeklidir. Ayrıca Zehebî'nin Târihu'l-İslâm adlı eserinde tahkik edenin dipnotunda buranın el-Buhayra değil en-Nuceyra alduğunu söylemesi gibi bilgiler Sûl'un kalesinin karada bulunduğunu söylememize imkan sağlamaktadır.

Yezîd buradan Cûrcân'a kadar gelince Taberistan'a da yöneldi. Taberistan hükümdarı İsbehbâz, Yezîd'in Taberistan'a yöneldiğini haber alınca derhal bir elçi göndererek barış yapmak istedi. Bunu Yezîd kabul etmedi. Zira Taberistan'ı bizzat fethetmek istiyordu. Böylece daha fazla ganimet elde edeceğini umuyordu. Bunun üzerine İsbehbiz Deylem halkına da ordu göndermeleri için haber gönderdi. Buna hemen cevap veren Deylemliler Yezîd'in öncü birlikleri bir geçitten geçtiği sırada onlara saldırmışlardır. Bir taraftan vadinin yamacından atılan oklar, diğer tarafından vadinin yamacından yuvarlanan kayalarla Yezîd'in ordusu çok zor durumda kalmış ve bu geçidin ağzında hezimete uğramıştır. Geriden gelen Yezîd durumu görünce İsbehbiz'le barış önerisine sıcak baktı. Hayan en-Nabatî isimli mevâlisini göndererek anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi.¹⁰⁴³ İsbehbiz'i huzuruna kabul ederek şu şartlarla anlaşmaya vardılar:

¹⁰³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI/307; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XVIII/161.

¹⁰⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 200; Taberî, *Târih*, IV/51, 52; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/446, 447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/260; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI/265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/201; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 161.

¹⁰⁴¹ Taberî, *Târih*, IV/51; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/446.

¹⁰⁴² Farda Asadov, “VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümlerlik Süren Türk Sulî Hanedanı”, çev. Bülent Keneş, *Türkler*, IV/313.

¹⁰⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 201; Taberî, *Târih*, IV/50; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/259; İbn Haldûn, *Târih*, III/72.

1. Yedi yüz bin dirhem harac verilecek ve dört yüz bini nakit olacak.¹⁰⁴⁴
2. Dört yüz eşek yükü safran verilecek.¹⁰⁴⁵
3. Her biri kalkan, gümüş koşum ve ipek eğere sahip dört yüz köle verilecek.¹⁰⁴⁶

Daha önceki valiler döneminde yapılan anlaşmalarda ikiyüzbin dirhem veriyorlardı. Buna rağmen Yezîd sanki yenilmiş gibi oradan çıktı. Bu anlaşmayı kabul etmesinin sebebi daha önce fethetmiş olduğu Cürcân'da bir takım karışıklıklar çıkması sonucunda halkın isyan etmesiydi. Cürcân'daki karışıklıklar olmasaydı Yezîd Taberistan'ı fethetmeden geri dönmezdi.¹⁰⁴⁷

Dihistan ve Taberistan'ı ele geçirdikten sonra Yezîd, Cürcân Türklerinin anlaşmayı bozduğu ve orduya ihanet ettiğini duyunca Cürcân üzerine yürümüştür. Tâberî, Yezîd'in daha yola çıkarken, eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıcını kaldırmayacağına dair yemin ettiğini bildirmektedir.¹⁰⁴⁸

Cürcân'a ikinci kez gelen Yezîd, şehri büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etti. Hiçbir yerden en küçük bir yardım dahi almadan, aylardır Arap ordularına karşı şehri müdafaa eden Türkler için Araplara boyun eğmekten başka bir çare kalmadı. Yezîd şehre girince şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Bir kısmını esir aldı, eli silah tutanların bir kısmını da kılıçtan geçirdi. Gececeği yolun sağ ve soluna yaklaşık iki fersah uzunluğunda bir mesafe boyunca darağacı diktirerek bu Türkleri astırdı. On iki bin kişiyi de Enderhiz adı verilen Cürcân'da bulunan bir vadiye götürdü. Askerlerine şöyle dedi: "Kim intikam almak isterse alsın." müslümanlardan bir asker dört beş kişi öldürecek şekilde bu insanları öldürdüler. Böylece bu insanlardan akan kanlar vadide bulunan nehre karışarak nehrin aşağı kesiminde bulunan değirmene doğru aktı. Bu akan kanların döndürdüğü değirmen taşından öğütülen unlar ekmek yapıldı ve Yezîd bu ekmekten

¹⁰⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 201; Taberî, *Târîh*, IV/50; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/450; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/259; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI/268; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/116; İbn Haldûn, *Târîh*, III/72; İbn A'sem iki milyon dirhem olarak nakletmektedir. (İbn A'sem, *Fütûh*, VII/193) Makdisî çok miktarda para karşılığında anlaşmanın yapıldığını nakleder. (Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, VI/42) İbn Kesîr ise diğer kaynaklardan farklı olarak yediyüzbin dirdem dört yüz bin dinar rakamlarını vermektedir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/208)

¹⁰⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 201; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/193; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, VI/42; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/40 İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/208; İbn Haldûn, *Târîh*, III/72 Taberî İkiyüzbin dört yüz eşek yükü olarak vermektedir. (Taberî, *Târîh*, IV/50)

¹⁰⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 201; Taberî, *Târîh*, IV/50; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/193; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, VI/42; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/259; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/208; İbn Haldûn, *Târîh*, III/72.

¹⁰⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV/50-51.

¹⁰⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV/54.

Yezîd'in Cürcân'da öldürdüğü Türklerin sayısının kırkbin kişiden fazla olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁴⁹

Yezîd Cürcân'ın fethi sırasında mücevherlerle kaplı bir tac elde etti. Bu tacı uğursuz sayarak kimsenin almak istememesi üzerine Muhammed b. Vası' el-Ezdi'yi çağırarak: "Bu tacı al bu senin!" dedi. "Benim buna ihtiyacım yok." deyince "Emrediyorum alacaksın." dedi. Yezîd bir adamına emrederek taca ne yapacağını izlemesini istedi. Tacı bir dilenciye vermesi üzerine Yezîd o dilenciye çok miktarda para vererek o tacı geri almıştır.¹⁰⁵⁰

Yezîd oğlu Muhalled'i Horasan işlerinden, diğer oğlu Muâviye'yi de Semerkant, Kiş, Nesef, Buhârâ ve Soğd'daki diğer şehirlerden sorumlu yönetici olarak atadı.¹⁰⁵¹ Ancak Muâviye b. Yezîd zamanında bu bölgelerde her hangi bir gelişme olup olmadığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yezîd daha sonra Muhalled'i Semerkant'a, Müdrîk'i de Belh'e vali olarak atamıştır.¹⁰⁵²

Muhalled bu dönemde halkının büyük bir kısmı Türklerden oluşan Büttem üzerine yürüyerek burayı fethetmiştir. Sonra buranın halkı anlaşmayı bozmuştur. Muhalled bir müddet bu durumla ilgilenemeyince Büttem halkı daha da cesaretlenerek karşı saldırılarda bulunmaya başlayınca Muhalled ve Cehm b. Zahr yeniden sefer düzenleyerek bu bölgeyi itaat altına aldılar. Bu sefer sonucunda çok miktarda para ve altından yapılmış putlar ele geçirdiler. Ayrıca çok sayıda esir aldılar.¹⁰⁵³ Bu dönemde Muhalled, Semerkant'a bağlı Soğd köylerine küçük çaplı akınlar yaptıysa da kayda değer bir başarı elde ettiği söylenemez.

2.3.2. Cerrâh b. Abdullah (99/717)

Ömer b. Abdülazîz döneminin Emevîler içinde farklı bir konumu vardır. İslâm'ın kılıç zoruyla ve baskıyla yayılmayacağını bilen halife İslâm'ın yayılmasına büyük önem vererek ülkenin sınırları içinde bulunan zimmîlerin müslüman olması için onlara İslâm'ı anlatacak görevliler göndermiştir. Ayrıca bu insanlar üzerinde uygulanan haksız uygulamaları kaldırmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in bu uygulamalarından Türkler de faydalanmış, bireysel de olsa ihtida hareketleri başlamıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in Türk Hakanına "Müminlerin Emiri Ömer'den Türk Hakanına ve milletine barış Allah dostlarının üzerinde sabit kalsın" diye mektup yazdığı

¹⁰⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 201; Taberî, *Târih*, IV/55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/351-352

¹⁰⁵⁰ Taberî, *Târih*, IV/55; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/352.

¹⁰⁵¹ Taberî, *Târih*, IV/52-53; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/261.

¹⁰⁵² Taberî, *Târih*, IV/52; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/447; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/260.

¹⁰⁵³ Ya'kûbî, *Târih*, II/207; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/186.

¹⁰⁵⁴ Belâzürî, *Fütûh*, s. 403, 410.

bilinmektedir.¹⁰⁵⁵ Bu mektup Ömer b. Abdülazîz'in bu bölgelerdeki siyasetinin barış temelli olacağını gösteren önemli bir kanıttır.

99/717 yılında Ömer b. Abdülazîz halife oluca Yezîd b. Mühelleb'i Horasan valiliğinden azletti. Horasan'a vali olarak da Cerrâh b. Abdullah el- Hakemî'yi atadı.¹⁰⁵⁶ Ayrıca Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî'yi ise tüm Mâverâünnehir bölgesinin harp işleriyle görevlenmiştir.¹⁰⁵⁷ Bu arada Yezîd'i yaptıklarından dolayı hesaba çekerek hapsetti. Çünkü Ömer, Yezîd'in Horasan'da yaptığı icraatları beğenmiyordu. Yezîd huzuruna getirilince, Horasan'dan beytü'l-mâl'e vermesi gereken mallar noktasında yolsuzluk yaptığı için onu hapsetti.¹⁰⁵⁸ Ayrıca Yezîd'in Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerine yönetici olarak atadığı oğulları ve kardeşlerini buralardan azletti. Muhalled, babası Yezîd tutuklanınca Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip babasının bırakılması hususunda onunla konuşmuş, ancak babasını hapisten kurtaramamıştır. Ömer b. Abdülazîz Muhalled'le yaptığı bu konuşmalar sırasında, onun hal ve hareketlerini beğenmesine hatta onun babasından daha iyi biri olduğunu söylemesine rağmen Semerkant valiliğinden Muhalled'i almış yerine Süleyman b. Ebu's-Sırrî'yi atamıştır.¹⁰⁵⁹

Cerrâh b. Abdullah Horasan valiliğine tayin olunca Ma'mer b. Yeşkürî'yi Mâverâünnehir üzerine gönderdi. Ma'mer Mâverâünnehir'in iç bölgelerine kadar ilerledikten sonra Çin sınırına kadar ulaştı. Muhtemelen asıl amacı Kuteybe'nin kaldığı yerden fetih hareketlerini devam ettirmektir. En azından Kuteybe'nin fethettiği yerlerin yeniden elden çıkmasını engellemektir. Ancak Türkler tarafından aniden ordusu kuşatılan Ma'mer, fidye vermek suretiyle kendisinin ve ordusunun canını kurtarabildi ve Şâş'a geri döndü.¹⁰⁶⁰ Tek başına bu olay bile Kuteybe sonrasında İslâm hâkimiyetinin geri çekilmeye başladığının göstergesidir. Bu olayla birlikte valiler Kuteybe'nin kurmuş olduğu hayallerden çok uzakta olduklarını anlamışlardır.

Ömer b. Abdülazîz'le birlikte Emevîler'in Mâverâünnehir'de takip ettikleri siyaset de değişti. Ömer b. Abdülazîz'in uyguladığı siyaset Türklerin İslâm dini hakkındaki kanaatlerini olumlu yönde etkiledi. Ömer b. Abdülazîz, Horasan valilerinin genelde ganimet elde etmek ve devlet hazinesini zenginleştirmek için yaptıkları Mâverâünnehir ve Türkistan fetihlerine son verdi. Çünkü o, öncelikle, fethedilen Mâverâünnehir bölgesinde İslâm'ın yerleşmesi,

¹⁰⁵⁵ İsfahanî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut, 1405, V/309.

¹⁰⁵⁶ Taberî, *Târîh*, IV/61.

¹⁰⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.

¹⁰⁵⁸ Taberî, *Târîh*, IV/64.

¹⁰⁵⁹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411; Taberî, *Târîh*, IV/63; İbn A'sem, *Fütûh*, VII/211; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/222.

¹⁰⁶⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411.

müslümanların yerli halkla iyi ilişkiler içerisinde olmalarını ve buranın halkının da müslüman olmasını istiyor ve onları İslâm'dan soğutan önceki yönetimlerin uyguladığı küçümseyici uygulama ve haksız vergilere bir son vermek istiyordu. Öncelikle müslüman olmalarına rağmen cizye ve harac vergisi vermeye mecbur edilen mevâlîden, bu tip vergiler kaldırılmasının gerekli olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle Horasan valisi Cerrâh'a gönderdiği talimatlarda, halka zulmetmemesini, müslüman olmuş yerli halktan önceki valilerin haksız yere aldığı cizye ve haraç vergisini kaldırmasını, diğer insanlara da insanca muamele edip onları İslâm'dan soğutan davranışlara bir son vermesini istedi.¹⁰⁶¹ Onun bu uygulamaları Mâverâünnehir şehirlerinde insanların akın akın İslâm'a girmesini sağladı. Bu bölgelerde yaşayan insanlar ekonomik endişelerle kendilerine ikinci sınıf muamelesi yapanların bu davranışlarının İslâm dininden kaynaklanmadığını gördü. Ömer b. Abdülazîz'in topraktan çok, gönüllerin fethine ağırlık vermesi kısa zamanda meyvelerini verdi. Sonuç itibariyle müslüman olanların sayısı kat kat artmaya başladı.

Gelişmelerden rahatsızlık duyan bazı kimseler ki bunların başında da Cerrâh b. Abdullah geliyordu. İslâm'ı yeni kabul edenlerin samimi olmadığını ve cizyeden kurtulmak için böyle bir yola başvurduğunu öne sürdü. Hatta bunlar, Halife Ömer b. Abdülazîz'e yeni müslümanların samimiyetini ölçmek için sünnet olmak şartının getirilmesini teklif etti. Halife onların bu teklifini "Allah, Hz. Muhammed (s.a.v.)'i sünnetçi olarak değil, davetçi olarak gönderdi." diyerek geri çevirdi.¹⁰⁶² Hatta müslüman olan Türklere gayrimüslim muamelesi yapmakta ısrarını sürdüren, fitne ve fesat çıkarma eğiliminde olduklarını söyleyerek onların hakkından ancak kılıç ve kırbacın geleceğini belirten Cerrâh b. Abdullah'ın Arapçılık taassubu içinde olduğunu anlayarak görevinden almıştır. Onun yerine 99/717 yılı içinde Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî'yi atamıştır. Ayrıca Abdurrahmân b. Abdullâh el-Kuşeyrî'yi de cizye ve haraç işlerini yürütmek üzere görevlendirmiştir.¹⁰⁶³

2.3.3. Abdurrahman b. Nuaym el-Ğâmidî (99-101/717-719)

Ömer b. Abdülazîz'in valilerine ve görevlilerine karşı takındığı bu tavır halkı da cesarete getirip haklarını aramaya sevk etti. Belki de ilk kez bir halife hem Horasan'da hem de Mâverâünnehir'de yaşayan insanları harac ve cizye alınacak köleler olarak görmekten vazgeçti. İnsanlar ilk kez kendilerinin de İslâm devletinin vatandaşı olduklarının farkına vardılar. Halifeden aldıkları cesaretle eski defterleri bile açmaya başladılar. Halife adaleti

¹⁰⁶¹ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411; Taberî, *Târîh*, IV/63.

¹⁰⁶² Taberî, *Târîh*, IV/64; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/275; İbn Haldûn, *Târîh*, III/75.

¹⁰⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 411; Taberî, *Târîh*, IV/65; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/466; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LXXII/59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/276.

insanların gözünde uğranılan haksızların karşındaki en büyük dayanak olmuştur. Bunun en bariz örneği Semerkant halkı içerisinde Kuteybe b. Müslim'in yaptığı anlaşma maddelerine uymayıp, Semerkant'a müslüman asker ve halkını yerleştirmesini içlerine sindiremeyenler vardı. Bunun için Ömer b. Abdülâz'in adaletine güvenen Semerkant halkından bir heyet, Semerkant valisi Süleyman b. Ebu's-Sırrî'ye gelerek, kendilerine karşı yapılan zulmün ve haksız davranışın giderilmesini istedi. Süleyman da onları Ömer b. Abdülâz'in yanına gönderdi. Heyet Ömer'in yanına gelince, Kuteybe b. Müslim'in onlara karşı yaptığı haksız davranışı şikayet edip, müslümanların Semerkant'tan çıkarılmasını talep ettiler. Bunun üzerine Ömer b. Abdülâz Süleyman'a bir mektup yazıp, onların şikayet ettiği meseleye bakması için bir kadı tayin etmesini; eğer kadı müslümanların oradan çıkarılmasına karar verirse, onların çıkartılmasını ve savaştan önceki hallerine dönmelerini emretti. Bunun üzerine Ömer'in Semerkant âmili, onların şikayetlerini incelemek üzere Cümei' b. Hâdır el-Bâcî'yi kadı tayin etti. Kadı, müslümanlarla Semerkantlıların tekrar yeniden savaşmaları şartıyla müslümanların şehirden çıkartılmasına karar verdi. Bu savaş sonunda, ya yeniden aralarında bir sulh olacak veya müslümanlar orayı savaşla fethedeceklerdi. Ancak Semerkant halkı savaşmak istemediler ve müslümanların yerlerinde kalmasına razı oldular.¹⁰⁶⁴

Gibb, Semerkant'tan Ömer b. Abdülâz'e gelen heyetin daha önce Kuteybe tarafından Semerkant'tan sürülen Gûrek'in gönderdiğini söyler. Halifenin bölge hükümdarlarını ve halkını İslâm'a çağıran davetine Gûrek'in olumlu cevap vererek zahiren İslâm'a girmiş gibi görünmüştür. Böylece halifenin gözüne girerek şehrini yeniden geri almayı amaçlamıştır.¹⁰⁶⁵

Kaynaklarda, Gûrek'in İslâm'ı kabul ettiği ve bu heyeti onun gönderdiğine dair bir bilgi bulamamaktayız. Her ne kadar Belâzûrî'de, Ömer b. Abdülâz'in Mâverâünnehir hükümdarlarına İslâm'a davet mektuplar yazıp gönderdiği ve onlardan bir kısmının bu daveti kabul edip müslüman olduğu noktasında bilgi yer almasına rağmen hangi hükümdarlar olduğu belirtilmemiştir. Ancak, Ömer b. Abdülâz'in adaleti ve meseleyi halletmek üzere tayin edilen kadının akl-ı selîmî sayesinde mesele, gayet iyi ve tarafsız bir tarzda hallolundu. Kötü niyetten tamamen uzak olan kadı'nın bu kararı, belki Gûrek'i memnun etmediyse de, hem müslüman Araplar'ı hem de Soğdlular'ı memnun etti.¹⁰⁶⁶

Ömer b. Abdülâz, Abdurrahmân b. Nuaym'i bu göreve atadıktan sonra ondan, Semerkant ve Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde yerleşmiş olan müslümanları aile efradı ile

¹⁰⁶⁴ Belâzûrî, *Fütûh*, s. 407; Taberî, *Târih*, IV/69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/282-283; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/370-371.

¹⁰⁶⁵ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 70-71.

¹⁰⁶⁶ Osman Aydın, *Semerkant*, s. 239.

birlikte Ceyhun nehrinin bu tarafına geri getirmesini ve orada iskan etmesini emretti. Ancak Mâverâünnehir’de yerleşmiş olan müslümanlar, Merv’in, hepsinin ihtiyacına karşılık veremeyeceğini ileri sürerek bunu kabul etmediler. Halifeye bu haber ulaşınca, Abdurrahmân’a şöyle yazdı: “ Allah’ım (şahittir), ben üzerime düşeni yaptım. O halde sen müslümanları o bölgede savaşa sokma, çünkü Allah’ın yardımıyla fethettikleri topraklar onlara yeter “. ¹⁰⁶⁷

Ömer b. Abdülazîz bu girişimiyle, Mâverâünnehir’deki savaşları durdurup bölgenin İslâmlaşmasına ağırlık vermeyi hedeflediği gibi; Mâverâünnehir Türk akınlarına karşı ön cephe olduğu için, bu bölgede yerleşmiş müslümanların canlarını tehlikede görerek onları daha emin bir yere yerleştirmek veya onların bu zengin bölgenin menfaatlerine tamah ederek oralarda yerleşmesi ve bu hareketin yerli halk arasında rahatsızlığa yol açmasını önlemek düşüncesiyle de yapmış olabilir. ¹⁰⁶⁸ Yukarıda söz ettiğimiz Semerkant halkı davasında olduğu gibi yapılan mahkemenin sonucuna o an itibarı ile taraflar rıza göstermiş olsalar da herhangi bir güç dengesinin değişiminde, Ömer b. Abdülazîz, müslümanların buralardan çıkarılabileceğinden kuşkulandı. Çünkü yerli halk içerisinde hâlâ Müslümanların varlığını hazmedemeyenlerin olduğunu görmüştür. Bu nedenle Merv gibi yerlerde toplu olarak yaşamalarını istemiş olabilir.

Abdurrahmân b. Nuaym el-Ğâmidî Ömer b. Abdülazîz ölünceye kadar, yani yaklaşık on altı ay bu görevde kalmıştır. Ancak yumuşak ve nazik yapılı bir insan olması hasebiyle yönetimde gösterdiği zafiyet sebebiyle onun zamanında Soğd bölgesi halkı isyan etmiştir. ¹⁰⁶⁹

Gibb ‘in bu noktada verdiği bilgiler konuyu daha iyi anlamaız için büyük önem taşır. Mâverâünnehir hükümdarları Arap boyunduruğundan kurtulmak için bu gelişmelerden büyük bir istekle yararlanmaya çalıştılar. 100/718’de Tuğşâde, Gûrek, Kumâd Hükümdarı Narayâna ve Çağaniyân Hükümdarı Çin’e ortak bir heyet gönderdi. İlk üçü Araplara karşı yardım için yazılı başvuruda bulundu. Bu başvurular için Chavannes’in *Documents* adlı eserinde pek çok bilgi verilmektedir. Tuğşâde, Araplara saldırmaları için Türgişlere emir verilmesini; Gûrek, Semerkant’ın ele geçirildiğine değinerek Çin birliklerinin gönderilmesini; Narayâna ise Araplar tarafından bütün hazinelerine el konulduğundan şikayet ederek bu ezici vergilerden muaf tutulmaları için onların ikna edilmelerini istedi. Bağlı olduğu Tohâristan Yabgusu adına hareket eden Çağaniyân Hükümdarı’nın böyle ricalarda bulunarak kendini tehlikeye atmamış olması anlamlıdır. Çin İmparatoru kendi istekleriyle bağlılıklarını belirten Mâverâünnehir

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Târih*, IV/69.

¹⁰⁶⁸ Osman Aydınli, s. 219.

¹⁰⁶⁹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 77.

hükümdarlarına güzel sözlerin ötesinde hiçbir girişimde bulunmamış, bu hükümdarların ısrarlarına rağmen hiçbir Çin kuvveti Seyhun'un batısında görünmemiştir.¹⁰⁷⁰ Aynı dönemde Çin imparatoruna, halife namına heyetlerin de gitmesi İslâm hâkimiyeti altında bulunun bu hükümdarların yardım taleplerini boşa çıkarmak amacıyla olması gerekir. Zira Çin imparatorunun Mâverâünnehir hükümdarlarının yardım taleplerini geçiştirmesi bunu ortaya koymaktadır.

Bunun yanında Mâverâünnehir ve Soğd bölgesinde zaman zaman II. Göktürk Devleti, çoğu zaman da Türgişler vasıtasıyla gizli bir nüfuzu olan Çin'in, bu bölgeleri korumak gibi özel bir çabası olduğu söylenemez. Çünkü bölgeyi nüfuzu altında bulunduran Çin İmparatoru, buralardaki prenslerden zaman zaman hediyeler almaktan başka bir gaye takip etmiyordu. Çin'den Seyhun boylarına kadar ordular sevk ederek müslüman-Araplarla çarpışmayı aklına bile getirmiyordu. Çinliler'in siyaseti, Mâverâünnehir ve Tohâristan Prensleri'nin, kendi nüfuzları altında olan Doğu Türk Devleti veya Türgişler'den birinin hâkimiyeti altına girerek kuvvetlenmelerine meydan vermemekti. Çünkü ticarî ve siyasî çıkarları olduğu Mâverâünnehir bölgesinde kuvvetli bir devletin varlığı işlerine gelmezdi. Bunun için sık sık bu bölgelerdeki prensler kuru unvan ve payelerle taltif ediliyor; Çin'in siyasî nüfuzundan çıkmamalarına dikkat olunuyordu.¹⁰⁷¹

101/720 yılında Ömer b. Abdülazîz'in vefat etmesiyle yerine Yezîd b. Abdülmelik geçmiştir. Yezîd b. Abdülmelik başa geçince Ömer b. Abdülazîz'in kaldırmış olduğu haksız uygulamaları yeniden uygulamaya koydu. Böylece özellikle Türkler olmak üzere ülke çapında bulunan mevâlî de büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Hatta bu tip uygulamaların yeniden uygulamaya konulması Türklerin yaşadıkları bölgelerde daha sonra patlak verecek olan Hâris b. Süreyc isyanının alt yapısını hazırlamıştır.

Bu dönemde doğudaki komşusu Çin'e karşı bir harekete girişemeyen Türgiş hakanı Su Lu, batıdaki siyasî gelişmeleri kendi menfaatleri bakımından daha uygun bularak Mâverâünnehir bölgesine yönelmiştir.¹⁰⁷²

2.3.4. Saîd b. Abdülazîz (Huzeyne) (102-103/721-722)

Yezîd'in halifeliğinin ilk yılı olan 101/720 yılında Abdurrahman b. Nuaym Horasan valiliğine devam etmiştir.¹⁰⁷³ 102/721 yılında Irak valisi Mesleme tarafından Horasan valiliğine damadı Saîd b. Abdülazîz getirilmiştir. Saîd, yumuşak başlı, zevkine düşkün biri olduğu için halk tarafından Saîd b. Abdülazîz'e Huzeyne de denirdi. Horasan'a geldiği ilk

¹⁰⁷⁰ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 77.

¹⁰⁷¹ Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 52.

¹⁰⁷² Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, XLI/471.

¹⁰⁷³ Taberî, *Târih*, IV/81.

zamanlarda Ebğar (Buğra) Han ziyaret için geldiği bir esnada Saîd'in üzerinde süslü ve renkli elbiseler gördü. Buğra onun huzurundan çıkınca Horasan emirini nasıl bulduğunu soruldu. O da Huzeyne cevabını verdi. O günden sonra ona Huzeyne lakabını taktılar. Huzeyne ev hanımı veya hanım ağa anlamına gelen bir kelimeydi.¹⁰⁷⁴

Saîd göreve başlayınca Şu'be b. Zuheyr Nehşelî'yi Semerkant'a tayin etti. Şu'be Semerkant'a gitmek üzere Soğd bölgesine gelince daha önce Abdurrahman b. Nuaym'ın valiliği sırasında isyan eden akrabaları yeniden itaatlerini arz ettiler. Şu'be Soğd ehline hitap ederek onları ve oradaki diğer Arapları korkaklıkla itham edip: "İçinizde ne bir yaralı, ne de inleyen biri var" diyerek onları kınadı. Onlar da mazeret olarak Ulba' b. Habîb el-Abdi'nin korkaklığı yüzünden bu durumda olduklarını söylediler. Saîd, Ömer b. Abdülaziz zamanında görev yapmış olan Abdurrahman b. Abdullah'ın görevlendirdiği kişileri sorguya çekip hapsetti, sonra serbest bıraktı.¹⁰⁷⁵

2.3.4.1. Kasrû'l-Bâhilî Savaşı (102/721)

Saîd Horasan'a vali olunca zayıf kişiliği ve halkın onu Huzeyne diye lakaplandırması Türk Hakanını cesaretlendirmişti. Bir ordu oluşturup Soğd bölgesine gönderdi. Ordunun başında da Kûrsûl (كورصول) adında bir komutan vardı. Bâhilî Sarayına¹⁰⁷⁶ kadar ilerledi. Sarayı kuşatan Kûrsûl ile şehrin valisi Osman b. Abdullah kırk bin dinar ve on yedi rehine karşılığında anlaşmaya varmışlardır.¹⁰⁷⁷

Müseyyib b. Bişr Reyâhî bütün kabilelerden topladığı dört bin kişi ile geldi. Aralarında Şu'be b. Züheyr, Sabit Kutne ve daha başka süvariler vardı. Bunun üzerine Müseyyib b. Bişr komutasında bir ordu Kûrsûl'un üzerine gönderilmiştir. Müseyyib askerlerine: "Siz Türklerin Hakanının ve diğerlerinin arenasına çıkıyorsunuz. Sabrederseniz bunun bedeli cennet, kaçarsanız da bunun sonu cehennemdir. Kim savaşmayı ve sabretmeyi istiyorsa çıksın!" diyerek Türkler üzerine yürümeye teşvik etmişti. Bin üç yüz kişi geri döndü. Bir fersah ilerledikten sonra, Müseyyib önceki konuşmasını bir daha tekrarladı. Bu sefer bin kişi daha ayrıldı. Türklere iki fersah kala konakladılar. Onlara Kay hükümdarı¹⁰⁷⁸ olan Türk Hakanı gelerek: "Burada benden başka Türklere bey'at etmeyen hükümdar kalmadı. Benim üç yüz savaşım var, onlar da seninle beraberdir. Bir de size şunu söyleyeyim. Kaledekiler

¹⁰⁷⁴ Taberî, *Târîh*, IV/91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/305; İbn Haldûn, *Târîh*, III/80.

¹⁰⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/305.

¹⁰⁷⁶ Dihkanların büyüklerinden biri Bâhile kabilesinden bu sarayda oturan bir kadınla evlenmeyi istemişti. Fakat kadın bunu kabul etmeyince bu dihkan ordu toplamıştı. Bu ordu sarayda bulunanları esir edeceğini ümit ediyordu.

¹⁰⁷⁷ Taberî, *Târîh*, IV/92; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/493-494; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/306; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/259; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/375; İbn Haldûn, *Târîh*, III/80.

¹⁰⁷⁸ Burada söz konusu edilen kişinin muhtemelen Kayı boyunun Beyi olması gerekir. Zira ismi geçen kişi kral olamayacak kadar az bir güce sahiptir.

Türklerle anlaşmışlar ve on yedi kişiyi rehin olarak vermişler. Eğer Türkler sizin onlara yardıma geldiğinizi anlarsa, rehineleri öldürürler. Onların niyetleri yarın saldırıp kaleyi ele geçirmektir” dedi.¹⁰⁷⁹

Müseyyib biri Arap, diğeri Acem iki kişiyi Türklerin durumu hakkında bilgi toplamak amacıyla görevlendirmiştir. Bunlar Türklerin gözetim altında tuttıkları saraya yaklaşmışlardır. Gözcü bunlara kim olduklarını sormak için seslenince bunlar: “Sus ve bize Abdülmelik b. Disâr’ı çağır.” dediler. Abdülmelik b. Disâr’a Müseyyib’in yardıma geldiğini haber verip bu gece ve yarın onlara karşı koyup koyamayacaklarını sordular. Kaledekiler: Yarın kadınlarımızı önümüzden ölüme süreceğiz, biz de arkalarından öleceğiz.” Dediler. Bunun üzerine iki casus tekrar Müseyyib’e dönüp durumu haber verdiler. Müseyyib, yanındakilere: “Ben bu düşmanın üzerine yürüyorum, gelmek isteyen gelsin” dedi. Kimse Müseyyib’den ayrılmadı ve ölünceye kadar dönmeyeceklerine söz verdiler.¹⁰⁸⁰

Sabahleyin Müseyyib Türklerle arasında yarım fersah kalıncaya kadar ilerlemiştir. Geceleyin baskın yapmağa karar verilmesi üzerine hava kararınca Müseyyib arkadaşlarına sabır ve sebatı tavsiye ederek onları cihada teşvik etmiştir. Sağ kanadın başına Kuseyyir Debûsî, sol kanadın başına Sabit Kutne’yi geçiren Müseyyib sarayı gözetim altında tutan Türklerle saldırmıştır. Ordunun içinden birisi şöyle bağırdı: “Onları takip etmeyin, siz saraya yönelin, sudan başka bir şey taşımayın, sadece yürüyebilecek olanları taşıyın. Kim bir kadın veya bir çocuk veya zayıf birini Allah rızası için taşırsa, onun ecrini vermek Allah’a kalmıştır. Bunu yapmayanlar, kırk dirhem alacaklardır. Sarayda anlaştığımız bir kimse varsa onu taşıyın.” Sarayda bulunan herkesi yanlarına aldıktan sonra kendilerine destek veren Türk hükümdarlarından Kay hükümdarının yanına gelmişlerdir. Kay hükümdarı onları ağırladıkandan sonra bunlar Semerkant’a gitmişlerdir. Türkler ertesi gün tekrar dönmelerine rağmen sarayda kimseyi bulamamışlardır. Kendi ölümlerini görünce: “Bize gelenler insan değildi” demekten kendilerini alamamışlardır.¹⁰⁸¹ Türkler üzerlerine bir ordu gönderilen orduyu haber alınca ellerinde bulunan rehineleri öldürmüşlerdir.¹⁰⁸²

2.3.4.2. Saîd b. Abdülaziz’in Türkler ve Soğd Üzerine Yaptığı Sefer

Kasru’l-Bâhilî savaşından sonra Horasan valisi Saîd b. Abdülaziz, Türkler’e karşı bölgede kayda değer bir tedbir almamıştı. Bu yüzden Türkler tekrar geri dönüp Soğd topraklarına baskın yapmaya başlamışlardı. Ayrıca Soğdlular da yaptıkları anlaşmayı bozarak

¹⁰⁷⁹ Taberî, *Târîh*, IV/92; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/494; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/307.

¹⁰⁸⁰ Taberî, *Târîh*, IV/92-93; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/495; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/307; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/376; İbn Haldûn, *Târîh*, III/80.

¹⁰⁸¹ Taberî, *Târîh*, IV/93; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II/497; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/308; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXI/377; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/260; İbn Haldûn, *Târîh*, III/80.

¹⁰⁸² Taberî, *Târîh*, IV/92.

müslümanlara karşı Türklere yardım etmişlerdi. Saîd önden Sevre b. el-Hurr'u arkasından da oğlunu gönderdi.¹⁰⁸³ Kendisi de 103/721 yılında nehri geçerek Soğdlular üzerine sefere çıkmıştır.¹⁰⁸⁴

Bu sefere çıkmasında insanların kendisine: “Sen savaşmayı bıraktın; Türkler saldırır, Soğd halkı isyan eder oldu.” demeleri¹⁰⁸⁵ etkili olmuştur. İştihân'a gelince Soğdlular ile birlikte Türkler Saîd'in karşısına çıkmışlar. Müslümanlar bunları hezimete uğratmalarına rağmen Saîd: “Onları takip etmenize gerek yok, Soğd artık Emîrû'l-Müminînin bostanıdır. Çünkü siz onları hezimete uğrattınız. Siz onları toptan yok etmek mi istiyorsunuz? Ey Iraklılar! Siz halifeleri çok kereler katlettiniz, sizi hiç helak ettiler mi?”¹⁰⁸⁶ diyerek elde edilen bu başarının mutlak bir galibiyet olmasını engellemiştir. Hatta ordunun içinden Hayyân en-Nebâtî gibi kimseler bir daha geri dönmeleri için kaçan düşmanın peşinden gitmek istemelerine rağmen Sevre b. Hurr'un Saîd'in emrini hatırlatarak onu birkaç defa azarlaması bu kişilerin geri dönmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁸⁷ Bu nedenle olsa gerek Halîfe b. Hayyât, Saîd b. Abdülaziz'den bahsederken “Soğd'a sefer düzenlemesine rağmen hiçbir zafer kazanamadı”¹⁰⁸⁸ demesinin altında Saîd'in verdiği bu kararın yatması gerekir. Nitekim bu insanların takip edilmemesinden olsa gerek bölgede bulunan müslüman birliklerini pusuya düşürmeye devam etmişlerdir. Bunun gönderren en önemli örnek Şu'be b. Züheyr ve emrindeki Temîm kabilesine mensup baştan aşağı zırhlı öncü bir süvari birliğine Türklerin bir ağaçlıktan üzerlerine ani bir şekilde yaptıkları saldırıdır. Şu'be b. Züheyr ve adamlarının atlarına binmelerine bile fırsat vermemelerinden dolayı çatışma sonunda Şu'be ile birlikte elli müslüman asker şehit olmuştur. Bunun üzerine vadiye çekilen müslümanlar orada direnerek kendilerine yardımın ulaşmasını beklemişlerdir. Bu haber müslümanlara ulaşınca Halîl b. Evs el-Ebşemî, Temîm kabilesinden oluşan birlikle Türklerin üzerine hücumla geçmiş, Saîd ve emrindeki asıl kuvvetler gelinceye kadar onları oyalayabilmiştir. Saîd gelince topluca düşmanın üzerine hücum edip onları yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaş sırasında Halil b. Evs gösterdiği başarıdan dolayı, Nasr b. Seyyâr Horasan'a vali oluncaya kadar bölgedeki Temîm kabilesine ait süvarilerin komutanlığını yürütmüştür.¹⁰⁸⁹ Bir yıl sonra muhtemelen bölgeyi

¹⁰⁸³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 412.

¹⁰⁸⁴ Taberî, *Târîh*, IV/94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/377.

¹⁰⁸⁵ Taberî, *Târîh*, IV/94; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/498; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/309.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/309.

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/309.

¹⁰⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 210.

¹⁰⁸⁹ Taberî, *Târîh*, IV/95; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II/498; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/377; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81.

kontrol amaçlı Temîm kabilesinden oluşan aynı birlik bu bölgelere yeniden gelmişse¹⁰⁹⁰ de herhangi bir çatışma olduğuna dair kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.

Soğd halkı Türklere destek vermeleri sırasında Semerkant'ın eski hükümdarı ve Kuteybe b. Müslim tarafından şehirden edilen Gûrek'in Soğdluların lideri olmasına rağmen isyancılara açıkça destek vermekten kaçındığı ve şüphesiz Arapların öyle çok kolayca bölgeden sökülüp atılamayacağını farkında olduğu gözükmektedir. Saîd'in karargahının İştîhan'da Gûrek'in karargahına oldukça yakın kurulmasından onun görünüşte Arapları desteklediği bile tahmin edilebilir.¹⁰⁹¹

Saîd'in sefer düzenlemesine karşın kesin sonuç alınacak önlemleri almaması sebebiyle hem isyancılar üzerinde hakimiyetin sağlanamaması hem de isyancılar karşısında kayıp verilmeye devam etmesi honutsuzluğa sebep olmuştur. Bu nedenle Horasan halkının ileri gelenlerinden bir zümre Mesleme b. Abdülmelik'e şikayetleri¹⁰⁹² sonucunda durumu iyice zorlaşan Saîd, en büyük destekçisi Mesleme'nin Irak ve Horasan valiliklerinden azledilmesinden¹⁰⁹³ sonra yeni Irak valisi Ömer b. Hübeyre, Saîd b. Abdülaziz'i azlederek yerine Saîd b. Amr el-Haraşî'yi tayin etmiştir.¹⁰⁹⁴

2.3.5. Saîd b. Amr el-Haraşî (103-104/722-723)

Soğd halkı Saîd b. Abdülaziz döneminde Türklere yardım etmişlerdir. Haraşî'nin vali olduğunu duyunca kendileri için endişe duymaya başlamışlar. 103/722 yılına gelindiğinde yeni valinin ilk icraatı isyancıları eylemlerinden vazgeçmeye çağırmak olmuştur. Fakat bölgenin önde gelenlerinden pek çok kişi ve tüccar adamlarıyla birlikte ya ondan hiç bir insaf beklememelerinden kaynaklanan korkularından ya da bütünüyle Arap hâkimiyetinden Türgiş hâkimiyetine geçmek istediklerinden Fergana'ya göçe hazırlanmışlardır. Soğd bölgesinin önderleri bile toplanarak memleketlerinden çıkma kararı almışlardır.¹⁰⁹⁵ Her ne kadar hükümdarları Gûrek onları gitmemeleri konusunda uyarmışsa da onlar dinlemediler. Ömer b. Hübeyre onlar memleketlerinden çıkmadan önce onlara elçi göndererek onların memleketlerinden çıkmamalarını istedi. Ayrıca başlarına da kimi isterlerse onu görevlendireceğini beyan etmesine rağmen onlar bunu kabul etmeyerek Hocend'e doğru yola çıkarak¹⁰⁹⁶ Esfera Rüstakından Isâm geçidine gittiler. Esfera o dönemde Fergana hüküdarı

¹⁰⁹⁰ Taberî, *Târîh*, IV/95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/310.

¹⁰⁹¹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 78; Günaltay, *Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, s. 88.

¹⁰⁹² Belâzürî, *Fütûh*, s. 412.

¹⁰⁹³ Taberî, *Târîh*, IV/96.

¹⁰⁹⁴ Taberî, *Târîh*, IV/98.

¹⁰⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 210.

¹⁰⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/83.

Bilâzâ'ya (بلاندا) bağlı bir yerdi.¹⁰⁹⁷ Bu nedenle Karınc, Kişin, Beyârkes, İştihân halkı Fergana hükümdarına sığınma talebinde bulundu. Fakat Fergana hükümdarının annesinin: “Şehrine bu şeytanları sokma. Onlar için Rüstak'ı boşalt ve oraya yerleşsinler.” önerisine sıcak bakarak onların Rüstak'a yerleşmelerine müsaade etmiştir.¹⁰⁹⁸ Bunun bir neticesi olarak Karzenc ve Calanc Kıyy halkıyla birlikte, Ebâr b. Mahnûn ve Sabit İştihân halkıyla birlikte göç ettiler. Ayrıca Bayerkes ve Seskes halkı da Buzmacin Dihkânları ile birlikte zengin kimselerden oluşan bin kişiyle birlikte göç etti. Dîvâşnî (ديواشنى) Büncükes halkıyla birlikte Ebğar (Buğra) kalesine yerleşti. Karzenc ve Soğd halkı da Hocend'e yerleşti.¹⁰⁹⁹

Saîd bu soruna bir son vermek için Soğd'a yöneldi. Ceyhun Nehrini geçerek Debûsiyye'den iki fersah uzaklıktaki Kasru Rîh'de karargahını kurdu. Ordusu etrafına toplanmış değildi. Bir müddet ordunun toplanmasını bekledi.¹¹⁰⁰ Oradan çıkıp ilerlerken Fergana Hükümdarının elçi olarak gönderdiği amcasının oğlu Nilân ile karşılaştı. Görünüşte Soğdlulara yardım edeceğini açıklayan bu Fergana hükümdarı, gizlice Arapları davet ederek onlardan kurtulmaya karar vermişti.¹¹⁰¹ Saîd aradığı fırsatı yakaladığını düşünürken Uşrusana'nın bağlılıklarını bildirmesi¹¹⁰² işini oldukça kolaylaştırdı. Göçmenlerin büyük kısmı Seyhun kenarındaki Hocend (Hokand) şehrine yerleşmişti. Fakat Saîd bunları takip ederek Hocend'i kuşattı. Düşman tarafından tek kişi Saîd el-Haraşînin karşısına çıkmıyordu. Saîd'in askerlerinden biri Hocend'in kapısına direk vurmuş ve kapı kolayca açılmıştı. Onlar dış kapının arkasına hendek kazmışlar ve üzerini dallar ve toprakla örterek bir tuzak hazırlamışlardı. Amaçları müslümanları şaşırtarak hendeğe düşürmek bu suretle de en azından kaçma fırsatı elde etmektir. Fakat savaş sırasında hezimete uğrayınca yolu şaşırp kendileri bu hendeğe düştüler. Müslümanlar onlardan kırk kişiyi hendekten çıkarmışlardır.¹¹⁰³

Türk hükümdarlarının yardım edeceği ümidiyle aldanan göçmenler teslim olarak yeniden haraç vermeyi, ellerinde bulunan müslüman kadınları ve çocukları geri vermeyi ve eski diyarlarına dönmeyi kabul ettiler. Ancak çok kısa bir süre sonra teslim olduklarına pişman oldular. Çünkü Saîd müslüman bir bayanın haksız yere öldürmesini bahane ederek İştihân hükümdarı Sabit'i idam ettirdi. Sabit'in idamı bir ayaklanmayı beraberinde getirdi. Bu savaş sırasında Soğdlular ellerinde bulunan müslüman esirlerden yüz elli kadarını öldürdüler. Hareşî bunu duyunca araştırdı. Bu haberin doğru olduğunu görünce tacirleri ayırarak geriye

¹⁰⁹⁷ Taberî, *Târîh*, IV/100.

¹⁰⁹⁸ Taberî, *Târîh*, IV/99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/316.

¹⁰⁹⁹ Taberî, *Târîh*, IV/100.

¹¹⁰⁰ Taberî, *Târîh*, IV/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/318; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81.

¹¹⁰¹ Taberî, *Târîh*, IV/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/318; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81.

¹¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/318.

¹¹⁰³ Taberî, *Târîh*, IV/101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/318; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81.

kalani öldürttü. Bu esnada öldürülen Soğdlu sayısının üçbin veya yedi bin olduğu rivayet edilmektedir. Ayrıca öldürülen bu kimselerin aile efradı ve malları ayrılarak ganimet olarak pay edilmiştir.¹¹⁰⁴

Karzenc de aynı âkibete uğrayacağını anlayınca, yanında tutulduğu Eyyûb b. Ebû Hassan'a: "Ben senin misafir ve arkadaşımım. Arkadaşını avam pantolonu içinde öldürmen sana yakışmaz." dedi. Bunun üzerine Eyüb: "Benim giysimi al." demesi üzerine Karzenc: "Bu da bana yakışmaz, sizin giysiniz içinde öleceğim ha! Hizmetçini gönder de yeğenim Calanc'a bana yeni bir giysi göndersin." dedi. Bu ise, ya memleketinde kalmış veya Fergana'da herhangi bir yerde bulunan yeğeni için, kendisine yardım etmesi için bir parola teşkil etmekteydi. Calanc gelerek müslüman ordusuna baskın yapmayı denemesine rağmen başarılı olamadı. Bunun üzerine Saîd, melikleri ve maiyyetleri başta olmak üzere bütün Soğdlu savaşçıların kılıçtan geçirilmesi emrini verdi. Bunlar kendilerini sopalarla korumağa çalıştılsa da başarılı olamadılar. Ertesi gün yeniden birkaç köylü idam edildi. Sadece dört yüz tüccarın hayatı bağışlandı. Buna rağmen, hepsi de Hocend'de yerleşmiş olmadıkları için Fergana bölgesinde birçok Soğdlu hayatta kaldı. Geri dönüş esnasında Saîd isyan etmiş şehirlerin çoğunluğunu barış yoluyla itaat altına aldı. Fakat işine daha fazla yarayacağını düşündüğü durumlarda Saîd teslim olan hükümdarlara verdiği eman vaadini tutmuyor ve bunları sonradan idam ettiriyordu.¹¹⁰⁵

Saîd el-Haraşî, Hocend'de isyancı Soğdluların işini bitirince, Buncîkes halkıyla Semerkant'ın Abğar bölgesine giden ve burada bir kaleye sığınan isyancı dihkanelardan Dîvaşnî üzerine Süleyman b. Ebu's-Sırrî komutasında bir ordu gönderdi. Bu orduda Hârezmşâh Şûker b. Hamîk (شوكر بن حميك) ile Âherûn ve Şûmân hükümdarı Uvrum (عورم) da bulunuyordu. Süleyman, öncü birliklerin komutanı Müseyyeb b. Bişr er-Riyâhî'yi önden gönderdi. Müseyyeb kaleye bir fersah kala Soğdlular'la karşılaştı ve aralarında kanlı bir savaş başladı. Müslümanlar onları geri püskürtüp kaleye sığınmaya mecbur etti. Süleyman b. Ebu's-Sırrî gelip onlara katılınca bu kaleyi kuşattılar. Bu sırada Saîd el-Haraşî, Süleyman'a yardım göndermek istemişti. Süleyman, yardıma ihtiyacı olmadığını, dolayısıyla onun Kiş üzerine yürüyebileceğini bildirdi ve muhasarayı şiddetlendirdi. Zor durumda kalan Dîvaşnî, Saîd el-Haraşî'nin vereceği hükme razı olacağını ifade ederek Müseyyeb'le birlikte ona götürülmeyi talep etti. Süleyman bu isteği kabul edip onu Saîd el-Haraşî'ye gönderdi. Saîd el-Haraşî ona iyi davranıp ikramda bulundu. Dîvaşnî'nin Saîd el-Haraşî'nin yanından ayrıldıktan sonra kaledekiler, kaleyi, kadınlarına ve çocuklarına dokunulmaması şartıyla teslim edeceklerini

¹¹⁰⁴ Taberî, *Târih*, IV/101-102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/319; İbn Haldûn, *Târih*, III/81.

¹¹⁰⁵ Taberî, *Târih*, IV/102; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/319; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/380.

bildirip anlaşmak istemişlerdir. Bunun üzerine anlaşma yapılmış ve kale müslümanlara teslim edilmiştir.¹¹⁰⁶

Soğdlular'ın isyanları sırasında Kiş ve Neseף şehirleri de elden çıkmıştı. Hocend'den Kiş üzerine yürüten Saîd el-Haraşî, orada fazla bir direnme görmeden Kiş dihkanı Veyk (ويك) ile onbin kişi veya altıbin kişilik cizye vermeleri şartıyla anlaşma imzaladı. Cizye vergilerini toplamak üzere de Nasr b. Seyyâr'ı görevlendirdi. Kiş ile Neseף'in harp ve haraç işlerine Süleyman b. Ebu's-Sirrî'yi atadı. Ardından Rebincañ¹¹⁰⁷ üzerine yürüdü. Bölge halkı onun Hocend'de Soğdlular'a yaptığını haber alınca korkarak emân dilediler ve anlaşma ile teslim oldular.¹¹⁰⁸ Bu bölgeye yeni ulaştığı esnada Ömer b. Hübeyre'nin Devuşnî'yi serbest bırakmasını bildiren mektubunu almasına¹¹⁰⁹ rağmen Dîvaşnî'yi asmıştır.¹¹¹⁰ Başka bir bilgiye göre kendisine eman verdiği halde Zerniç meliki olan Subuğrâ'ı (سبغرى) öldürmüştür.¹¹¹¹ Böylece Saîd el-Haraşî, Soğdluların isyanını bastırması, Soğd'un bütün kalelerini fethetmiş ve bölgeyi tekrar İslâm hâkimiyeti altına almış oldu.¹¹¹²

2.3.6. Müslim b. Saîd b. Eslem el-Kilâbî (104-105/723-724)

Mâverâünnehir'de başarılar elde etmesine rağmen Irak umumi valisi Ömer b. Hübeyre, Saîd b. Amr el-Haraşî'yi 104/723 yılının sonlarında Horasan valiliğinden azledip yerine yine Kayslı Müslim b. Saîd b. Eslem el-Kilâbî'yi atadı. Kaynaklar, onun görevden alınmasının sebepleri içerisinde, daha önce gördüğümüz gibi, Hocend fethini Ömer b. Hübeyre'ye bildirmeyip doğrudan Yezîd b. Abdülmelik'e bildirmesi, Ömer b. Hübeyre'nin Dîvaşnî'yi serbest bırakmasını istemesine rağmen, onu öldürmesi ve onu hafife alması ve onu küçük düşürücü ifadeler kullanmasını zikretmişlerdir.¹¹¹³

¹¹⁰⁶ Taberî, *Târîh*, IV/103; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/10-11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/319-320; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/381; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81; Metinde yer alan isimler Taberî esas kabul edilerek verilmiştir. İbn Miskeveyh Harzemşah'ın ismini Şuker b. Huttel (شوكر بن ختل), Âhrun ve hükümdarının adını Uvdum (عومد) olarak vermektedir. Ayrıca hem İbn Miskeveyh hem de İbnü'l-Esîr kaledekilerin yöneticisi olan dihkanın adını Divaşni (ديوشنى) olarak naklederken Semerkant dihkanı olan Divaşni'nin aslında adının Divaştenc olduğunu ancak bu şekilde Arapçalaştırıldığı bir de bilgisini de verir.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr Zerenç olarak nakletmektedir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/320)

¹¹⁰⁸ Taberî, *Târîh*, IV/103; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/11-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/320; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/381; İbn Haldûn, *Târîh*, III/81.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/320.

¹¹¹⁰ Taberî, *Târîh*, IV/103.

¹¹¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/320.

¹¹¹² Belâzûrî, *Fütûh*, 412.

¹¹¹³ Taberî, *Târîh*, IV/105-106; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/324-325. Saîd el-Haraşînin azli ve Emevîler döneminde mevcut olan kabileler arası iktidar mücadelesi hakkında Wellhausen şunları söylemektedir: Irak valisi Ömer b. Hübeyre, aslında sebebi başka olan kinini ve gazabını teskin etmek hususunda istifade etti. Çünkü Saîd ona birkaç defa hiç ehemmiyet vermemiş, Horasan'daki Muhelleb tarafından Araplardan şantajla para sızdırmak hakkındaki emrini ifa etmemiş ve doğrudan doğruya İbn Hubeyra tarafından tâyin edilmiş olan Herat valisinin, kendisine kafa tuttuğu için, sakallarını yoldurmuş ve falakaya yatırmıştı. Bu sebeple Saîd azledilerek zincirler içinde Merv'den Kûfe'ye gönderildi ve orada hemen hemen ölüm derecesinde işkenceye tabi tutuldu. Bu hadise, halife ikinci Yezîd zamanında tam manasıyla hâkim

105/723-724 yılında Türkler yine Mâverâünnehir'deki İslâm topraklarına girmiş ve bir kısım Soğdular da bunlara katılmıştı. Yeni vali Müslim b. Saîd, bunların üzerine sefer düzenlemiş ancak önemli bir başarı elde edememiştir. Buna karşın Merv'e dönerken ordusunun Ceyhun Nehrini geçtiği esnada Türkler kendisini gizlice takip edip yetişmişlerdir. Temîm süvarilerinin komutanı Ubeydullah b. Zühre'nin başarılı savunması sayesinde ordu büyük kayıplar vermekten kurtulmuştur.¹¹¹⁴ Tam bu sırada Yezîd b. Abdülmelik'in ölmesi üzerine yerine Hişâm b. Abdülmelik geçti. Müslim b. Saîd, 105/724 yılında Ceyhun Nehrini geçerek Soğd bölgesine bir sefer daha düzenledi. Bu seferinde Semerkant civarında bulunan Afşîn üzerine yürüdü. Karşı koyamayacaklarını düşünen Afşîn halkı altı bin köle verilmesi ve kalenin Müslim b. Saîd'e bırakılması karşılığında anlaşmıştır.¹¹¹⁵

2.3.7. Esed b. Abdullah el-Kasrî (105-109/724-727)

Hişâm b. Abdülmelik yıkılma sürecine girmiş olan Emevîleri tekrar derleyip toplayacak adımlar atmıştır. Bu sayede Emevî devleti onun döneminde biraz olsun kaybetmiş olduğu gücüne tekrar kavuşmuştur. Bu dönemde Mâverâünnehir'de Türkişlerle mücadele zirve noktaya çıkmıştır.

Mâverâünnehir bölgesinde Türkler Araplara karşı çok çetin savaşlar yapıyor, Arapların kendi aralarındaki ihtilaflardan istifade ediyorlardı. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Musa b. Abdullah, Hâris b. Süreyc gibi muhalif vali ve komutanlara her zaman destek veriliyordu. Bu nedenle bir kez Araplar kazansa arkasından aynı bölgede üstünlüğü yeniden Türkler ele geçiriyordu. Halife Hişâm ise Horasan'a tayin ettiği valilere Türkler ile savaşmalarını emrediyor, becereksiz olan valileri azletmekten çekinmiyordu.¹¹¹⁶

Hişâm'ın halife olması ve Irak umumî valiliğine Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin tayin edilmesi bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Müslim, yeni validen çekinmesine rağmen, Nasr b. Seyyâr'ı Belh'te kabile anlaşmazlığından çıkan karışıklığı bastırmakla görevlendirdi. Müslim'in kendisi de Fergana üzerine sefere çıktı. Fakat bu sefer esnasında ordusunda bulunan Ezd kabilesi mensupları ondan ayrıldılar.¹¹¹⁷

durumda olan Kayslıların kendi aralarında cereyan eden hususî bir mücadele olup -çünkü gerek Saîd, gerekse düşmanları, bilhassa İbn Hübeyre Kayslıydılar- mevki ve para mevzubahis olunca bunların birbirlerine nasıl oyun oynadıkları hakkında mükemmel bir misal teşkil etmekteydi. Mamafih Kayslı olmayanlara karşı bunlar yine de müşterek bir cephe teşkil ediyorlardı. (Wellhausen, *a.g.e.*, s. 205.)

¹¹¹⁴ Taberî, *Târîh*, IV/109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/333; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/403; İbn Haldûn, *Târîh*, III/83.

¹¹¹⁵ Belâzûrî, *Fütûh*, 412; Taberî, *Târîh*, IV/105, 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/333; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/403.

¹¹¹⁶ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 150.

¹¹¹⁷ Taberî, *Târîh*, IV/114-116.

106/724 yılında Müslim Buhârâ'dayken kendisine Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin mektubu ulaştı. Mektupta "savaşını tamamla!" yazmaktaydı. Bunun üzerine Müslim yoluna devam ederek Fergana'ya ulaştı. Fergana halkının muhtemelen Hakan'ın kendilerine yardıma geleceğini bilmeleri sebebiyle şehri teslim etmemeleri üzerine şehri kuşatan Müslim ağaçları kesmeye binaları yıkmaya başladı.¹¹¹⁸ Kuşatma esnasında Türk Hakanı'nın üzerine geldiğini haber alınca bir günde üç merhale mesafe katettip geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sonra onları takip etmekte olan hakan onlara doğru yürüdü. Müslümanlardan bir gruba rastlayarak bunlardan bazılarını öldürdü. Müseyyeb b. Bişr Reyâhî, Berâ ve Gûrek'in kardeşi katledilenlerdendi. Bu sırada Müslim'in karargah kurduğu yerde bir ayaklanma çıkması üzerine buradan da ayrılmak zorunda kaldılar. Onları takip eden başlarında Hakan'ın oğlunun olduğu Türk kuvvetleri Müslim'in ordusuna çok kayıp verdirdiler. Sekiz gün boyunca Müslim'in ordusunun çekilişi ve Türk kuvvetlerinin kovalaması devam etti. Müslim'in kuvvetleri Seyhun'a vardığı zaman Fergana ve Şâş kuvvetleri tarafından sıkıştırıldılar. Bu esnada taşımış oldukları sularını bırakmak hızlı hareket edebilmek için ağırlıklarını yakmak zorunda kaldılar. Bir müddet sonra içecek suyu kalmayan orduda susuzluk baş gösterdi. "Yevmü'l-Ataş" diye adlandırılan bu savaşta müslümanlar büyük kayıplar vererek Hocend'e çekildiler. Bu gelişmeler üzerine Hevsere b. Yezîd, Türklere karşı dörtbin kişiyle bir akın yaptı ve bir süre savaştıktan sonra geri döndü. Nasr b. Seyyâr da otuz kadar süvariyle bir grup Türk ile savaştı ve onları yerlerinden geri püskürtmeyi başardı.¹¹¹⁹

Müslim'in bu hezimetini Mâverâünnehr'deki Arap nüfuz ve kudretini oldukça sarstı. Bundan böyle taarruz sırası Türkler başta olmak üzere Mâverâünnehr sakinlerine, müdafaa sırası ise Araplar'a gelmişti. Türkler bu galibiyetin verdiği cesaretle Mâverâünnehr işlerinde daha tesirli rol oynamaya başladılar.¹¹²⁰ Müslim b. Saîd bu savaş sırasında geri çekilmek zorunda kalsa da Türklerle aralarında cereyan eden çatışmalarda Soğdluların reisini, Türklerin kumandanını ve Soğd bölgesinin ileri gelenlerinden yedi kişiyi esir almayı başardı.¹¹²¹ Her ne kadar kimi kaynaklarda Hakan'ın¹¹²² veya Hakan'ın kardeşinin oğlunun¹¹²³ bu savaş sırasında öldürülmüş olduğu bilgisine rastlasak da diğer kaynaklar tarafından bu bilgi desteklenmemektedir.

¹¹¹⁸ Belâzûrî, *Fütûh*, 413.

¹¹¹⁹ Taberî, *Târih*, IV/116-117; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/23-24; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/404; İbn Haldûn, *Târih*, III/84.

¹¹²⁰ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 46.

¹¹²¹ Taberî, *Târih*, IV/117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/338.

¹¹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/275.

¹¹²³ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 216.

Hişâm, Irak valiliğine Hâlid b. Abdullah'ı tayin ettikten sonra Hâlid kardeşi Esed b. Abdullah el-Kasrî'yi Horasan'a vali olarak gönderdi. 106/724 yılında Horasan'a gelen Esed b. Abdullah, valiliği Müslim b. Saîd'den devraldı.¹¹²⁴ Aynı yıl Mâverâünnehir bölgesinde otoriteyi yeniden sağlayan Türkişlerin Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde bulunan müslüman topraklarını tehlike altında gören halife Hişâm b. Abdülmelik, Hâlid b. Abdullah'a bir mektup göndererek kardeşi Esed b. Abdullah'ın bu bölgeye sefer düzenlemesini emretmiştir.¹¹²⁵ Bunun üzerine harekete geçen Esed, müslümanlardan bir ordu toplayarak Türklerin bulunduğu bölgelere ve Soğd üzerine sefer düzenlemiştir. Yedi bin kişilik Türk ordusuyla savaşmasına rağmen herhangi bir sonuç alamamıştır.¹¹²⁶

107/725 yılında Tâlekân dağlarının arkasında bulunan Karşistan'a sefer düzenleyen Esed, buranın hükümdarı Nemrun (نمرון) ile anlaşma yaptı.¹¹²⁷ Yine aynı yıl Esed b. Abdullah, Gûr¹¹²⁸ bölgesine sefere çıkmış ve buranın halkıyla savaşmıştır. Gûr halkı bütün kıymetli eşyalarını yolu olmayan bir mağaraya doldurmuşlardı. Esed, sandık tabutlar yaptırarak bunların içerisine adamlar koydu. Onları zincirlerle mağaraya sarkıttı. Bunlar, tabutların içerisine aldığı kadar mal ve eşya yükleyip mağaradan çıktılar.¹¹²⁹

108/726-727 yılında Huttel üzerine yürüyen Esed, burada Türk Hakanı ile karşılaştı. Buradan Kavadiyan'a çekildi ve nehri geçti. Aralarında herhangi bir savaş olmadı. Farklı bir rivayete göre iki ordu savaşmış ve Türkler Esed b. Abdullah'ı yenilgiye uğratmış¹¹³⁰ hatta bu savaş esnasında orduda açlıktan çok sayıda asker telef olmuştur.¹¹³¹

Esed 109/727-728 yılında valilikten azledilmiştir. Azlediliş sebebi, Esed'in halka karşı sert davranması, halk arasında karışıklığa yol açması, kabile asabiyeti güdüp Nasr b. Seyyâr ve bir grup Mudarî'ye karşı sert davranmasıdır. Durumu öğrenen Hişâm, Irak valisi Hâlid b. Abdullah'a: "Kardeşini azlet!" emrini içeren bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Hâlid, Esed'i görevinden aldı. Esed b. Abdullah Horasan Dihkânlarıyla birlikte, Horasan'a Hakem b. Avâne el-Kelbî'yi bırakarak Irak'a geldi.¹¹³²

¹¹²⁴ Taberî, *Târih*, IV/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/339.

¹¹²⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, VIII/277.

¹¹²⁶ Taberî, *Târih*, IV/119; İbn A'sem, *Fütûh*, VIII/277; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/30.

¹¹²⁷ Belâzûrî, *Fütûh*, 413; Taberî, *Târih*, IV/120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/32; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/343; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/286.

¹¹²⁸ Gûr: Herat ile Gazne arasında geniş bir bölge ve dağlık bir vilayettir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/246-247.)

¹¹²⁹ Taberî, *Târih*, IV/120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/343; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/286; İbn Haldûn, *Târih*, III/85.

¹¹³⁰ Taberî, *Târih*, IV/122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/345; İbn Haldûn, *Târih*, III/85.

¹¹³¹ Belâzûrî, *Fütûh*, 413; Taberî, *Târih*, IV/123; İbn A'sem, *Fütûh*, VIII/277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/345.

¹¹³² Taberî, *Târih*, IV/124-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/349-350.

Esed b. Abdullah'ın Horasan valiliğini değerlendiren kimi araştırmacılar Esed'in Belh'i yeniden imar etmesi ve Belh'in batı ve kuzey doğusundaki dağlık bölgeyi itaat altına alması dışında pek başarılı bulmamaktadır.¹¹³³ Ancak yine de Türk kuvvetlerinin Mâverâünnehir'deki Araplara karşı baskılarının arttığı bir dönemde Esed etkili bir şekilde karşı koyamasa da başarılı akınlar yaptığı söylenebilir.¹¹³⁴

2.3.8. Eşres b. Abdullah es-Sülemî (109-111/727/729) ve Kemerce Kuşatması (110/728)

Hişâm, 109/727 yılında Esed'in yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi valiliğe tayin etti. Eşres'i valiliğe tayin ederken onun Irak valisi Hâlid b. Abdullah ile mektuplaşmasını emretmişti. Eşres b. Abdullah, faziletli ve hayır sahibi birisiydi. O'nun Horasan'a vali olarak gelişini halk sevinçle karşıladı. Faziletinden dolayı ona "Kâmil" lakabını taktılar.¹¹³⁵ Horasan'da ilk defa ribat kuran odur. Ayrıca Abdülmelik b. Dessâr el-Bâhilî'yi bu ribatın başına komutan olarak görevlendirmiştir. Eşres büyük küçük demeden her işi canla başla yapan birisiydi.¹¹³⁶

Eşres b. Abdullah es-Sülemî 110/728 yılında Semerkant ve Mâverâünnehir ahalisine elçiler göndererek onları İslâm'a davet etti. İslâmiyet'i kabul ettikleri takdirde cizyenin kaldırılacağını duyurdu. Bu iş için Mâverâünnehir bölgesini iyi tanıyan Ebû's-Saydâ Salih b. Tarîf ile Rebî' b. İmrân Temîmî'yi görevlendirdi. Ebû's-Saydâ bu görevi İslâm'ı kabul edenlerden cizyenin kaldırılması ve Horasan bölgesinin haracının erkeklerden alınması şartıyla kabul etti. Eşres'in bu şartı kabul etmesi üzerine Semerkant'a doğru yola çıktılar. Semerkant'ta Hasan b. Amarrata harp ve haraç işleriyle görevliydi. Ebû's-Saydâ Semerkant ve çevresindeki insanları cizyenin kaldırılacağı vaadiyle İslâm'a davet etti. İnsanlar İslâm'a girmekte adeta yarıştılar. Gûrek, Eşres'e haraç gelirlerinin ciddi şekilde azaldığı haberini yolladı. Eşres hemen Hasan b. Amarrata'ya: "Haraç müslümanlar için bir kuvvet kaynağıdır. Bana ulaşan haberlere göre Soğd ahalisi istedikleri için değil de, cizyeden kurtulmak için müslüman olmuşlar. Sen kimlerin sünnet olup olmadığına ve farzları yapıp yapmadığına dikkat et! Kur'ân'dan bir sûre okut! Ancak ondan sonra haracı kaldır." talimatını verdi. Halk

¹¹³³ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 244.

¹¹³⁴ H.A.R.Gibb, "Asad b. Abd Allah", *EP*, Leiden, 1986, I/684; Abdülkerim Özeydin, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, XI/365.

¹¹³⁵ Taberî, *Târîh*, IV/127; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/350; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/436; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/304.

¹¹³⁶ Taberî, *Târîh*, IV/127; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/39; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/304.

onun bu kararını nefretle karşıladı. Bu karar halkı Araplara karşı Türkler ile birleşmeye sevk etti.¹¹³⁷

Daha sonra Eşres Hasan b. Amarrata'yı haraç toplama işinden azlederek bu işlerle Hânî b. Hânî'yi görevlendirdi. Ebû's-Saydâ bunların müslüman olanlardan cizye almalarına engel oldu. Hânî, Eşres'e insanlar müslüman oldukları ve mescitler yaptırdıkları için haraç toplayamadıkları haberini yollayınca Eşres bütün haraç görevlilerine önceden haraç alınan kimselerden yine haracı almaları emrini verdi. Bunlar tekrar müslüman olanlardan cizye almaya başladılar. Yeni müslüman olanlar cizye ödemekten imtina ederek yedi bin kadar kişiyle Semerkant'ın bir kaç fersah uzağına çekildiler. Ebû's-Saydâ, Rebî' b. İmrân Temîmî, Heysem Şeybânî, Ebû Fâtîma el-Ezdi, Âmir b. Kuşeyr, Behir Hucendî, Benân Anberî ve İsmail Ukbe bu yeni müslümanlara yardım etmek için onların yanına geldiler. Eşres, İbn Amarrata'yı harp işlerinden de azlederek yerine Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî'yi tayin etti. Umeyra b. Sa'd Şeybânî'yi de ona destek olarak gönderdi. Müceşşir göreve başlayınca Ebû's-Saydâ ve arkadaşlarını yanına çağırdı. Ebû's-Saydâ ve Sabit Kutne geldiler. Müceşşir bunları hapsederek Ebû's-Saydâ'yı Eşres'e gönderdi.¹¹³⁸

Ebû's-Saydâ'nın arkadaşları Hânî ile savaşmak için toplanarak Ebû Fâtîma'yı kumandan olarak seçtiler. Ebû Fâtîma haracı kaldırması konusunda Eşres'e mektup yazdıysa da Eşres haraç koyma konusunda ısrar edince Ebû's-Saydâ'nın arkadaşları geri döndüler. Bunların reisleri takip edilip yakalandı ve Merv'e gönderildi. Sabit hâlâ hapisteydi. Hânî haraç konusunda ısrar etti. Mâverâünnehr'in ileri gelenleri ve hükümdarları aşağılandı, onlara kötü davranıldı. Hatta yeni müslüman olmuş zayıf ve fakir kimselerden bile cizye alındı. Soğd ve Buhârâ halkı bunun üzerine müslüman olmalarına rağmen ikna edemedikleri Emevî idarecilerine karşı komşu Türklerden yardım isteme ve asker toplama yoluna gittiler.¹¹³⁹

Eşres savaşmak için Âmul'e geldi ve orada üç ay kaldı, Katan b. Kuteybe b. Müslim'i on bin kişiyle önden gönderdi. Bunlar nehri geçtiler. Soğd ve Buhârâ halkı bunları Hakan ve Türklerle beraber karşıladı. Katan'ı siperinde kuşattı. Hakan yağma için adamlarını gönderdi. Eşres, Abdullah b. Bistâm b. Mes'ûd b. Amr'ın kefaletiyle Sâbit'i serbest bırakarak onu ve Abdullah b. Bistâm'ı bir süvari bölüğüyle gönderdi. Bunlar gelip Âmul'de Türklerle savaştılar. Türklerin ele geçirdiği şeyleri kurtardılar ve Türkler geri dönmek zorunda

¹¹³⁷ Taberî, *Târih*, IV/129-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/353; İbn Haldûn, *Târih*, III/86.

¹¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/353; İbn Haldûn, *Târih*, III/86.

¹¹³⁹ Taberî, *Târih*, IV/130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/354; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/42; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/408; İbn Haldûn, *Târih*, III/86.

kaldılar.¹¹⁴⁰ İbn A'sem'in bildirdiğine göre bu sefer sırasında Türkler ve Soğd halkı Eşres b. Abdullah'a karşı yüz bin kişilik büyük bir ordu hazırlamışlardı.¹¹⁴¹

Eşres sonra Katan'a destek kuvvetler gönderdi. Bu destek kuvvetler düşman karşısında kayıp verdiler. Düşman karşısında tutunamayan bu birlikler Eşres'in yanına döndüler. Bu birliklerin geri çekilmesiyle bu defa düşman saldırıya geçti. İlk başta müslümanlar can kaybı verdilerse de sonradan toparlanarak Türkleri püskürtmeyi başardılar. Bundan sonra Eşres Beykent'te konakladı. Eşres'i burada zor durumda bırakmak isteyen Türkler şehre gelen suyu kestiler. Müslümanlar bir gün bir gece kaldıktan sonra Katan b. Kuteybe önderliğinde düşmanın suyu kestiği şehre yürüdüler. Susuzluktan zaten güçsüz düşen müslümanlar düşmanla karşılaşınca yedi yüz kişi kayıp verdiler. Müslümanlar savaşamayacak haldeydiler. Ancak bu esnada Hâris b. Süreyc'in askerleri savaşa teşvik etmesi sonucunda askerler Türkleri suyun başından uzaklaştırmayı başardılar. Böylece ordunun tümü susuzluktan kırılmaktan kurtuldu.¹¹⁴²

Bundan sonra müslümanlar ardı ardına hücumlar gerçekleştirdiler. Bu hücumlarda büyük yararlık gösteren Sâbit Kutne, Sahr b. Müslim b. Nu'mân el-Abdî, Abdülmelik b. Disâr el-Bâhilî gibi önemli bazı şahıslar şehit düştüler. Bunun üzerine Katan ve İshâk b. Muhammed b. Hibbân bir süvari bölüğü oluşturarak saldırıya geçti. Bu saldırılar karşısında kayıp veren Hakan, bir müddet sonra ordusuyla oradan ayrıldı. Eşres, özellikle Buhârâ, Beykent, Semerkant gibi şehirlerde Türk Hakanı ile mücadeleye girişmiş ancak her iki taraf da kesin sonuçlar elde edememiştir.¹¹⁴³

Hakan içerisinde müslüman bir topluluğun yaşadığı Horasan'ın büyük şehirlerinden Kemerce'yi kuşattı. Tarbend, Fergana, Afşin, Neseף halkı ve Buhârâ'dan da bazı gruplar Hakan' ile beraber diler. Kaledekilerin kumandanı Küleyb b. Kenan ez-Zühelîydî. Müslümanlar dere üzerindeki köprüyü keserek kapıyı kapattılar. İbn Hüsrev b. Yezdicerd¹¹⁴⁴ onlara gelerek Müslümanlardan ülkesini geri almak için Hakan'ı kendi getirdiğini şehri

¹¹⁴⁰ Taberî, *Târîh*, IV/131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/354; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/409.

¹¹⁴¹ İbn Asem, *Fütûh*, VIII/278.

¹¹⁴² Taberî, *Târîh*, IV/131; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/355; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/409; İbn Haldûn, *Târîh*, III/86.

¹¹⁴³ Taberî, *Târîh*, IV/131-133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/355; İbn Haldûn, *Târîh*, III/86.

¹¹⁴⁴ Taberî ve İbn Miskeveyh bu şahsın, Sâsânî devletini tekrar canlandırmayı hayal eden Yezdicerd'in oğlu Hüsrev olduğu kaydeder.(Taberî, *Târîh*, IV/132; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/47) Ancak 31/651-652 yılında öldürülen Hüsrev'in bu tarihte hala yaşıyor olması veya yaşıyorsa bile savaşa katılması çok zor görünmektedir. Bunun için bu şahsın, İbnü'l-Esîr, Nüveyrî ve İbn Haldûn'un kaydettiği gibi Hüsrev'in oğlu, yani Yezdicerd'in torunu olması gerekir.(İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/356; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/410; İbn Haldûn, *Târîh*, III/87) H.A.R. Gibb, Taberî'nin verdiği bu bilgide Hüsrev'in, babasına değil de dedesi Yezdicerd'e nisbet edildiğini; aslında Hüsrev'in babasının, Fîrûz olduğunu belirtmektedir (*Orta Asya*, 59). Doğrusu da herhalde budur.

teslim ederlerse onlar için Hakan'dan eman alacağını bildirdi. Kalede bulunan Araplar ona hakaret ettiler. Daha sonra Hakan'ın hatırından çıkamayacağı dâhî bir adam olan Bâziğrî (بازغرى) iki yüz kişi ile birlikte gelerek görüşmek için kaleden birilerinin gönderilmesini istedi. müslümanlar biraz Türkçe bilen Yezîd b. Saîd Bâhîlî'yi gönderdiler. Bâziğrî ona Hakan'ın kendilerine valilerinin verdiğiinden daha fazla ücret vereceğini ifade etti. Fakat bunu hakaret olarak algılayan Yezîd teklifi kabul etmedi. Bâziğrî bu duruma biraz kızdı. Yanında bulunan iki Türk, Yezîd'in boynunu neden vurmadığını sorunca Bâziğrî ona eman verdiği için bunun doğru olmayacağını bildirdi. Onların ne konuştuğunu az çok anlayan Yezîd, korktu ve teklifi kabul etmiş gibi görünerek, durumu şehirdekilerle konuşmak için izin istedi. Aşağı indiği ipe geri kaleye çıkınca, Kemerceliler'e, onların kendilerini küfre davet edip müslüman kardeşleriyle savaşmaya çağırdığını bildirip görüşlerini sordu. Kemerceliler, ölümün bundan daha iyi olduğu karşılığını verince Bâziğrî ve beraberindekiler Yezîd'in kendilerini aldattığını anlayıp geri döndüler.¹¹⁴⁵

İkna faaliyetleri sonuçsuz kalan Hakan Kemerce surlarını çevreleyen hendeğin doldurulmasını emretti. Hendeğe yaş ağaçlar atmağa başladılar. Müslümanlarsa kuru odun atıyordu. Hendek dolunca müslümanlar hendeği ateşe verdiler. Çıkan ani bir rüzgârla yedi günde toplanan odun bir saat içinde yanıp kül oldu.¹¹⁴⁶ Hakan bu defa ele geçirdiği koyunları Türkler arasında taksim ederek etini yemelerini, derilerine de toprak doldurup hendeğe atmalarını emretti. Türkler Hakan'ın dediğini yaptılar. Aniden bir sağanak bastırdı. Bu yağmur hendeğin içinde ne varsa taşıyıp göttürdü. müslümanlar Türkler üzerine ok yağdırmaya başladılar.¹¹⁴⁷ Göbeğine ok isabet eden Bâziğrî o gece öldü. Bâziğrî öldükten sonra Türkler ellerinde bulunan yüz kadar esiri getirip kafalarını keserek kale önüne attılar. müslümanlar da ellerinde bulunan iki yüz kadar Türk çocuğu katlettiler. Her iki taraf da ellerinden gelen her şeyi yaptılar ve savaş iyice kızıştı.¹¹⁴⁸

Kemerce halkı bu durumdayken Arap askerleri Fergana'ya geldi. Hakan Soğd, Fergana, Şâş dihanlarını ve halkını çok kısa bir sürede buranın fethedileceğini söylemelerine rağmen kuşatmanın bu kadar uzamasını dile getirerek onu kandırdıklarını ve bu yüzden kuşatmadan vazgeçtiğini bildirdi ve hareket emri verdi. Bölge halkının Hakan'dan bir gün daha müsaade istemeleri üzerine Hakan ertesi gün hareket etmeyip bekledi. Tarbend

¹¹⁴⁵ Taberî, *Târîh*, IV/133; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/46-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/356.

¹¹⁴⁶ Taberî, *Târîh*, IV/133; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/356; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/411.

¹¹⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV/135; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/356; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/411; İbn Haldûn, *Târîh*, III/87.

¹¹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, IV/133-134; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/356-357; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/411.

hükümdarı gelip müslümanlarla savaştı, sekiz kişiyi öldürdükten sonra buradaki çatışmalar sırasında öldürüldü.¹¹⁴⁹

Hakan, müslümanlara bir şehri fethetmeden veya halkı orayı terk etmeden ayrılmak âdetleri olmadığını bir elçiyle bildirerek müslümanlara gözdağı vermek istemiştir. Ancak Kemerceliler bu tehdide aldırılmayıp şehri ölmeden kendi elleriyle teslim etmenin dinlerinde olmadığını, dolayısıyla istediğini yapmakta serbest olduğu cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Hakan, onların canlarına dokunulmaması ve emniyet içinde şehirden çıkıp Debûsiyye'ye veya Semerkant'a gitmeleri şartıyla anlaşma yapılmasını teklif etmiştir. Kemerce halkı muhasara altında zor durumda kalmalarını da göz önünde bulundurarak bu anlaşmayı kabul etmişlerdir. Kendilerine saldırmamaları için Türklerden rehine verilmesini ve Kûrsûl'un bir gruba Debûsiyye'ye kadar kendilerine refakat etmesini istemişlerdir. Türkler onlara istedikleri rehinleri verdiler ve yolda Türk rehinelere herhangi bir şey yapmasınlar diye müslümanlardan da rehineler aldılar. Hakan bu şartlarla orayı terk etti. Daha sonra müslümanlar oradan ayrıldılar. Kûrsûl'un yanında bulunan Türkler Debûsiyye'ye kadar yol boyunca on bin savaşçının bulunduğunu ve müslümanlara refakat eden bu gruba saldırmayacaklarına kimsenin garanti edemeyeceğini söylemeleri üzerine müslümanlar herhangi bir saldırı olacak olursa onlarla beraber savaşacaklarına dair teminat vermişlerdir.¹¹⁵⁰

Böylece yola devam ettiler. Debûsiyye'ye bir fersah kala Debûsiyye halkı bu süvarilere bakarak Kemerce'nin fethedildiğini ve Hakan'ın kendi üzerlerine geldiğini zannederek savaş için hazırlandılar. Müslümanlar onlara elçi göndererek durumu haber verdiler. Debûsiyye halkı bunları karşılayıp yaralıları, yürümekte güçlük çekenleri taşıdılar. Müslümanlar Debûsiyye'ye varınca rehineleri elinde tutan kişiye haber göndererek rehineler karşılıklı olarak serbest bırakıldı. Kemerce muhasarası elli sekiz gün sürmüştür. Ayrıca kuşatma altındaki müslümanlar otuz beş gün boyunca kaledeki suyun yetersizliğinden develerine su vermemişlerdir.¹¹⁵¹ Ayrıca Eşres döneminde vuku bulan ve kanlı savaşlara sebep olan Soğd isyanı Hâris b. Süreyc isyanı için zemin hazırlamıştır.¹¹⁵²

110/728-729 yılında Kürder halkı İslâm'dan dönerek müslümanlarla savaşmıştır. Yapılan ilk savaşta müslümanlara karşı galip geldiler. Türkler de Kürder halkına destek

¹¹⁴⁹ Taberî, *Târîh*, IV/134; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/51-52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/357.

¹¹⁵⁰ Taberî, *Târîh*, IV/135; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/53-54; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/357; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/412.

¹¹⁵¹ Taberî, *Târîh*, IV/135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/358; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/411-412. İbn Haldûn diğer kaynaklardan farklı olarak Kemerce kuşatmasının atmış gün sürdüğünü bildirmektedir.(İbn Haldûn, *Târîh*, III/87)

¹¹⁵² İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s.154.

olmuşlardı. Bu durumu gören vali Eşres b. Abdullah, bin kişilik askeri birliği oraya gönderdi. Neticede müslümanlar Türkleri yenerek Kürder halkına karşı zafer kazanmışlardır.¹¹⁵³

Eşres'in Türklerle ve Soğdlularla yaptığı savaşta Türklerden de büyük miktarda insan ölmesine ve geri çekilmelerine rağmen Eşres b. Abdullah ve ordusu düşmanı takip etmeyerek Belh şehrine geri dönmüştür. Düşmanı takip etmeden Belh'e geri geldiklerini haber alan Hişâm, Eşres'e kızmış ve onu valilikten azletmiştir.¹¹⁵⁴ Farklı bir rivayete göre Eşres'in azlediliş sebebi 111/729-730 yılında Şeddad b. Hâlid el-Bâhilî'nin Hişâm b. Abdülmelik'e Eşres b. Abdullah'ı şikayet etmesidir. Bunun sonucunda Hişâm, Eşres'i azletti ve yerine Cüneyd b. Abdurrahman'ı atadı.¹¹⁵⁵ İbn A'sem dışındaki ulaşabildiğimiz hiçbir kaynak, onun 110/728 yılındaki savaştan sonra nehri aşarak Belh'e döndüğünü zikretmez. Diğer kaynaklarda Eşres'in şikayet edilmesinden bahsedilse de sebebinin ne olduğu yer almaz.

2.3.9. Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürri (111-116/729-734) ve Geçit Savaşı (112/730)

111/729 yılında Cüneyd, Hişâm'ın karısı Ümmü Hakîm bint Yahya b. el-Hakem'e üzeri işlemeli mücevher bir gerdanlık hediye etmişti. Bu hediye Hişâm'ın hoşuna gidince bir tane de ona hediye etti. Hişâm da onu Horasan'a vali tayin etti.¹¹⁵⁶

Cüneyd Merv'e geldiğinde, Eşres; Horasan ordusu ile birlikte Buhârâ ve Semerkant yörelerinde Türklerle olan mücadelelerine devam ediyordu. Emrindeki beşyüz kişilik bir müfreze ile Ceyhun nehrini geçmiş ve Türk yurtlarında ilerlemeye başlamıştı. Maksudı bir an önce Eşres'e ulaşmak, ondan görevi devralmaktı. Horasan bölgesi vekili Hattâb b. Muhriz es-Sülemî'yi de yanına alarak Eşres'e yardım için Mâverâünnehir üzerine yürüdü. Yola çıkmadan önce Müceşşir b. Müzâhim'i Merv'de, Sevre b. Hurr'u de Belh'te vekil olarak bıraktı. Ceyhun'u geçmeden önce, Âmül'de biraz bekleyip asker toplaması yönündeki tavsiyelere aldırılmamıştı. Ancak nehri geçince, Eşres'e ulaşmadan önce Türkler'le karşılaşırca emrindeki az bir askerle zor durumda kalabileceği endişesiyle, Buhârâ ve Semerkant halkıyla savaş halinde olan Eşres'ten kendisine yardıma gelmesini istedi. Fakat Eşres yolunun kesilmesinden korkarak bizzat kendisi gitmedi ve onun yardımına Âmir b. Mâlik el-Himmânî komutasında bir birlik göndermiştir.¹¹⁵⁷

¹¹⁵³ Taberî, *Târîh*, IV/135-136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/358.

¹¹⁵⁴ İbn Asem, *Fütûh*, VIII/278.

¹¹⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV/137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360.

¹¹⁵⁶ Taberî, *Târîh*, IV/137; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/55; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360; İbn Haldûn, *Târîh*, III/87.

¹¹⁵⁷ Taberî, *Târîh*, IV/137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/412; İbn Haldûn, *Târîh*, III/88.

Türkler ve Soğdlular tarafından yolu kesilen Âmir, kuvvetleriyle sağlam bir kaleye sığınarak dört yandan saldıran düşmana karşı mukavemet gösterdi ve kale tarafındaki bir gedikte onlarla savaştı. Hatta Hakan bir tepe üstünden bu çatışmayı izlerken burada Türklerin önde gelenlerinden biri öldürüldü. Asım b. Umeyr es-Semerkandî ve Vasıl b. Amr el-Kaysî komutasındaki gönderdiği bir grup asker, yakında bulunan nehre ulaşır, nehri geçerek Türkler'i arkadan kuşattılar. Bundan habersiz olan Türkler ve Soğdlular, bir anda arkalarından gelen tekbir sesleriyle ne yapacaklarını şaşkırdılar. Durumu değerlendiren müslümanlar topluca saldırıya geçtiler; önden ve arkadan kuşattıkları düşmanı hezimete uğrattılar. Âmir bu zaferin ardından kaleden çıkarak yedi bin askerle Cüneyd'in yanına geldi. Birlikte Soğd topraklarına doğru ilerlediler. Beykent'e iki fersah uzaklıkta Türk atlıları ile karşılaşarak onları mağlûp etti. Yapılan savaş çok çetin geçti ve az kalsın Cüneyd'in ordusu imha olacaktı. Neticede Cüneyd'in ordusu savaşı kazandı¹¹⁵⁸

İbn A'sem, bu savaşta Hakan'ın emrindeki ordunun asker sayısını yüz yetmiş bin olarak vermektedir.¹¹⁵⁹ Halbuki yedi bin kişilik bir birlik takviyesiyle daha önce yenilemeyen ordunun bir anda yenilmesi verilen bu rakamın ne kadar abartılı olduğunu ortaya koyar.

Buhârâ'da kazandığı zaferden Cüneyd, Semerkant'a doğru ilerlemeye devam etti. Bu arada yeniden toparlanan Hakan ve ordusu, kendisine destek veren bölge halkıyla birlikte Semerkant'ın Razmân¹¹⁶⁰ köyü taraflarında tekrar Cüneyd ile karşı karşıya geldi. Burada yapılan savaşta Türgiş Hakanı yine yenilgiye uğradı ve askerlerinden çok sayıda kişi esir alındı. Bu zafer sonunda Cüneyd, Semerkant'ı da muhasaradan kurtarmış oldu. 111/729-730 yılındaki Maverâünnehr'in çeşitli yerlerinde yapılan bu savaşlar neticesinde Şâş hükümdarı ve Türk Hakanının kardeşinin oğlu esir alındı. Bu kişi halifeye gönderilmiştir. Cüneyd iki ay boyunca Tirmiz'de konakladıktan sonra Merv'e dönmüş Hakan ummadığı bu yenilgiyle bir sonraki sene Cüneyd'i yok edeceğine dair yemin ederek ülkesine çekilmiştir.¹¹⁶¹ Daha sonra Cüneyd'in etrafa gönderdiği keşif kollarından biri, Hakan'ın sarhoş halde avlanmakta olan oğlunu yakaladı. Cüneyd de zaferlerinin canlı bir delili olarak onu, bir heyetle Hişâm'a gönderdi.¹¹⁶²

¹¹⁵⁸ Taberî, *Târih*, IV/138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/361; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/413; İbn Haldûn, *Târih*, III/88. Hasan Kurt, Cüneyd'in, Eşres'in ordusuyla Zerman (Razmân) önlerinde buluştuğunu tahmin etmektedir. (Hasan Kurt, *Buhârâ*, s. 128). Fakat Taberî ve İbnü'l-Esîr iki ordunun buluşmasının Beykent yakınlarında olduğunu ve birlikte düşmanı yendiklerini rivâyet eder. (Taberî, *Târih*, IV/138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360)

¹¹⁵⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, VIII/278.

¹¹⁶⁰ Taberî, *Târih*, IV/138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/413; Taberî ve Nüveyrî'nin eserlerinde bu yer ismi Zarmân olarak geçmektedir. Burası Semerkant'ın batı tarafında ve Semerkant'a altı fersah uzaklıkta bulunmaktaydı. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV/48).

¹¹⁶¹ Taberî, *Târih*, IV/138; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/360-361; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/413; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/351.

¹¹⁶² Belâzürî, *Fütûh*, s. 414.

Merv'e dönen Cüneyd merkezden yardım gelmeden bu şekilde Hakan'a ve ona destek olan bölge halkına karşı koymanın hatta muhkem surlarla çevrili şehirleri bile elde tutmanın imkansız olduğunu anlamıştı. Düşman bu yıl her ne kadar yenilmiş olsa da yok edilmiş değildi. Bu yenilginin verdiği intikam hırsıyla Hakan bir dahaki sefere daha güçlü birliklerle gelecekti. O nedenle Cüneyd b. Abdurrahman, Hişâm'dan yardım istedi. Hişâm ona Amr b. Müslim komutasında on bin Basralı ve Abdurrahman b. Nuaym komutasında on bin Kûfeli'yi destek olarak gönderdi. Ayrıca otuz bin kalkan ve otuz bin mızrak gönderen Hişâm, paralı asker toplayabilmesi için de tahsisat ayırdı. Bunun bir neticesi olarak Cüneyd bu seferler esnasında onbeşbin kişiye maaş bağlamıştır.¹¹⁶³

112/730 yılında Cüneyd, Tohâristan seferine çıkmıştır. Bu sefer sırasında İslâm tarihine "Geçit Savaşı" diye geçen olay meydana gelmiştir. Cüneyd on sekiz bin kişilik orduyu Umare b. Hureym komutasında Tohâristan üzerine gönderdi. İbrahim b. Bessâm el-Leysi'yi de on bin kişilik bir kuvvetle başka bir bölgeye gönderdi. Bunun üzerine Türkler de asker toplayıp Semerkant üzerine yürüdüler. Semerkant valisi Sevre b. Hurr, Cüneyd'e mektup göndererek ısrarla yardım istedi. Türk ordusunun başında Türgiş Hakanı Su Lu vardı ve Soğd, Şâş, Fergana halkı ona destek olmuşlardı. Hatta daha önceleri açıktan destek vermeye çekinen Ğurek bile bu sefer açıktan açığa Hakan'ın yanında yer almıştı.¹¹⁶⁴ Türgiş Hakanı Su Lu, Türkler'den ve Soğdlular'dan müteşekkil elli bin¹¹⁶⁵ kişilik bir orduyla Semerkant'ı kuşattılar. Bu ordu karşısında direnemeyeceğini anlayan Sevre, Cüneyd'e mektup göndererek yardım talebinde bulundu. Cüneyd ordusuyla birlikte Semerkant kuşatmasını yarmak için bu şehre yöneldi.¹¹⁶⁶

Cüneyd kumandanlarının hiçbir valilinin bugüne kadar elli binin altında bir kuvvetle nehri geçip Türklerin karşısında durmadığını bildiren ikazlarına rağmen Sevre'ye yardım için harekete geçti. Kiş üzerinden, Semerkant'a doğru yöneldi. Kiş yolundaki bütün su kuyularının Türkler tarafından doldurulması sebebiyle ordu çok zor durumda kaldı. Cüneyd adamlarına Semerkant'a gitmek için en uygun yolun hangisi olduğunu sordu. Adamları Muhterika yolu olduğunu fakat Muhterika yolunun ağaçlık ve ekilmemesi sebebiyle otluk olmasının orduya geçişi sırasında pusu kurma imkanı sağladığını söylediler. Akabe yolundan gitmenin daha uygun olacağı noktasında görüş bildirdiler. Cüneyd Akabe yoluna koyularak dağa tırmandı.

¹¹⁶³ Belâzürî, *Fütûh*, s. 414.

¹¹⁶⁴ Taberî, *Târih*, IV/143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/365.

¹¹⁶⁵ İbn Asem, *Fütûh*, VIII/279.

¹¹⁶⁶ Taberî, *Târih*, IV/140.

Geceyi Akabe'de geçirdikten sonra Semerkant'a dört fersah kadar yaklaşan Cüneyd Şâvdâr¹¹⁶⁷ dağlarındaki dar geçide girerek orada kamp kurmuştu.¹¹⁶⁸

Hakan, ordusuna katılan Soğd, Şâş, Fergana halkları ile birlikte, müslümanlar geçitten geçtikleri esnada onlara pusu kurdu. Osman b. Abdullah b. Şehhîr'in başında bulunduğu öncü kuvvetlerine saldırarak bozguna uğrattı. Geri çekilmek zorunda kalan Osman merkeze dönmeye çalıştıysa da kendilerini takip eden Hakan'ın saldırılarına maruz kaldılar. Cüneyd, Temîm ve Ezdliler'i sağ kanada, Rebîa kabilesini dağ tarafına gelen sol kanada yerleştirerek savaş düzeni aldı. Orduda Temîm oğullarının zırhlı süvarilerinin komutanı Ubeydullah b. Züheyr b. Hayyân, zırhsız süvarilerinin kumandanı Amr b. Cirkfâş el-Minkarî, yaya Temîm askerlerin kumandanı ise Âmir b. Mâlik el-Himmânî idi. Ezdli zırhlı ve zırhsız süvarilerin başında Fudayl b. Hennâd ile Abdullah b. Havzan yayaların başında ise Abdullah b. Bistâm bulunuyordu.¹¹⁶⁹

İki ordu karşılaştığı anda Türkler sağ kanadı kısıp aldı. Cüneyd, Nasr b. Seyyâr'ı yardıma gönderdi. Nasr ve beraberindekiler büyük bir çaba sonucu düşmanı yarmaya muvaffak oldular. Düşmanlar Ubeydullah b. Züheyr, Amr b. Cirkfâş ve Fudayl b. Hennâd'ı öldürdüler. Sağ kanat harekete geçti. Cüneyd merkezde bekliyordu. Sol kanada geçerek Ezd sancağının altında durdu. O çarpışmada kahramanca savaşan Ezdlilerden seksen kişi öldürülmüştür. Savaş o denli çetin geçmişti ki her iki tarafın askerleri bîtap düşünceye kadar savaştılar. Kılıçlar kesmez olunca sopalarla savaştılar. İki taraf da iyice usandı. Yorgunluktan birbirlerinin üstüne düşmeye başladılar. Askerin savaşamayacak hale geldiği gören taraflar ayrıldılar. O gün müslümanların ordusundan pek çok kişi öldürülmüştür.¹¹⁷⁰

Bu savaşta Ezd kabilesinden yüz doksan kişi yaralanmıştı. Savaş Cuma günü cereyan etmişti. Cumartesi günü öğle vaktinde Hakan tekrar geldi, savaş için en kolay yer olarak Bekr b. Vâil kabilesine ait kuvvetlerin bulunduğu yeri tesbit etti. Oradaki bölüğün kumandanı Ziyâd b. Hârise idi. Hakan onların bulunduğu yere yöneldi. Kendilerine yaklaşınca askerler hücumla geçti. Cüneyd bu sırada secdeye kapanarak müslümanların düştüğü durumdan kurtulmaları için Allah'a dua etmiştir. İnsanlar bu durumda iken Hakan'ın atlılarının çıkarmış olduğu bir toz bulutu yükseldi ve içinden süvariler çıktı. Cüneyd'in askerlerine atlarından

¹¹⁶⁷ H.A.R. Gibb, *Orta Asya*, s. 91.

¹¹⁶⁸ Taberî, *Târih*, IV/140; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/59; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/366.

¹¹⁶⁹ Taberî, *Târih*, IV/140-141; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/366-367.

¹¹⁷⁰ Taberî, *Târih*, IV/141; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/367.

inmelerini çevrelerine siper kazmak yoluyla bu Türk atlılarının ani baskınından korunmaları emrini vermiştir.¹¹⁷¹

Durumun ciddiyet ve şiddetini gören Cüneyd arkadaşları ile istişare ettikten sonra Ubeydullah b. Habîb, Cüneyd'e Sevre b. Hurr'un kaleden çıkıp düşmana hamle yaparsa kendilerinin kurtulabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Cüneyd Ubeydullah'ın dediği gibi yaparak Sevre'yi yanına çağırdı. Huleys b. Gâlib, Şeybânî Sevre'ye Türklerin kendisiyle Cüneyd arasında olduğunu eğer kaleden çıkacak olursa bunun intihar demek olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sevre, Cüneyd'e haber göndererek yola çıkmaya gücü yetmediğini bildirdi. Cüneyd ona hem hakaret hem tehdit içeren bir mesajla hemen yola çıkmasını, nehri takip ederek kendisine yardıma gelmesini emretti.¹¹⁷²

Bunun üzerine harekete karar veren Sevre yol uzayacağından nehir kenarını takip etmeme kararı aldı. Türklerin casusları Sevre'nin bu kararını Hakan'a haber verdiler. Sevre Semerkant'a Musa b. Esved Hanzali'yi bırakarak on iki bin kişiyle yola çıktı. Üç fersah yürüyüp Cüneyd'in ordusuna katılmağa bir fersahlık mesafe kala Hakan bunların karşısına çıktı. Başlangıçta Ğurek'in Hakan'a verdiği tavsiyeye uyarak ilk önce saldırmayarak müslümanların susuz kalmasına sebep oldu. Daha sonra Hakan Sevre ve birliğinin içinde bulunduğu otları ateşe vererek suya ulaşmalarına engel oldu. Sevre'nin bu durumdan kurtulmak için ani bir yarma girişiminde bulunması Sevre'nin birliğinin sonu oldu oniki bin kişiden sadece ikibini kurtulabildi. Öldürülenlerin içinde Sevre de vardı.¹¹⁷³ Türkler'in Sevre ile mücadelesinden istifade eden Cüneyd, Semerkant'a girmeye muvaffak oldu. Önemli miktarda askeri esir alan Türkler, bunları Hakan'a götürdüler. Hakan, esirlerin tamamının öldürülmesini emretti. İşte bu savaşa geçit savaşı anlamına gelen "Yevmü'ş-Şiab" veya "Vak'atü'ş-Şiab" ismi verilmiştir. Nasr b. Seyyâr ve mevalîden bazı kimseler bu savaş sırasında kahramanca savaşmışlardır.¹¹⁷⁴ Her ne kadar kaynaklar Türklere karşı kazanılan bazı başarılar sebebiyle durumu yenilgiymiş gibi anlatmasa da bu dönemi çalışan araştırmacılara göre bu savaşın sonucunun tam bir yenilgi olduğu açıktır.¹¹⁷⁵

Türklerin dönüp gitmesinden sonra Cüneyd, Nehar b. Tevsia ile Zübl b. Süveyd Mürrî'yi Hişâm'a göndererek Sevre'nin sözünü dinlemediğini, ona suyu takip etmesi emrini vermesine rağmen onu dinlemediğini, böylece yanındakilerle birlikte öldürüldüğünü haber veren bir mektup yazdı. Ayrıca Halifeye yazdığı mektubunda kendilerine ordu göndermesini

¹¹⁷¹ Taberî, *Târih*, IV/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/367-368.

¹¹⁷² Taberî, *Târih*, IV/142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/368.

¹¹⁷³ Taberî, *Târih*, IV/142-143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/368-369.

¹¹⁷⁴ Taberî, *Târih*, IV/139-145.

¹¹⁷⁵ İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s.157.

istedi. Hişâm, Nehâr b. Tevsia'ya işin iç yüzünü sordu. Nehâr gördüğü, bildiği kadarıyla anlattı. Bunun üzerine Hişâm, Cüneyd'e şöyle yazdı: "Ben sana Basralılardan on bin, Kûfelilerden on bin kişi, otuz bin mızrak, bir o kadar da kalkan gönderdim. Bunları yerinde kullan."¹¹⁷⁶

Semerkant'ın yeniden kuşatılmasında bir başarı kazanılamayacağını anlayan Türkler, bu kere de Buhârâ üzerine yürüyerek orada bulunan Katan b. Kuteybe'yi muhasara ettiler. Cüneyd Türklerin Katan'ı mağlup edip katletmesinden korkarak arkadaşlarıyla istişare etti. Bir kısmı Semerkant'da kalmayı, bir kısmı Rebincen'e gidip oradan Kiş'e sonra Nesef'e çekilmesini ve daha sonra da Zemm toprağı üzerinden nehri geçerek Âmul'de karargâh kurup yolların tutulmasını teklif ettiler. Bunun üzerine Cüneyd, Semerkant'ı terkederek Buhârâ'nın yardımına koştu.¹¹⁷⁷

Yaptığı istişare sonucunda Süleymoğullarının reisi Abdullah b. Ebû Abdullah'ın görüşlerini benimsedi. Abdullah, ona düşmana karşı koyması noktasında nerede olursa olsun, hendek (siper) kazdırmasını, nehir kenarında bile olsa suyu eksik etmemesi, konaklama ve hareket etme konusunda kendisine danışmasını teklif etti. Bu teklifleri kabul eden Cüneyd'e izlenecek stratejiyi açıkladı. Abdullah b. Ebû Abdullah göre Semerkant'da yardım gelinceye kadar bekleme teklifi yerinde değildi. Çünkü yardım gecikebilirdi. Kiş ve Nesef üzerinden gidilmesi şeklindeki teklife gelince, yoldan gidilmediği takdirde ordu fazla güç sarfetmesi sebebiyle ordunun direnci kırılabilir ve düşman karşısında zayıf düşebilirdi. Böyle bir durumdaki ordu da Hakan'ın saldırılarına karşısında mukavemet gösteremezdi. Buhârâ'yı almak için uğraşan Hakan karşısında Buhârâlılar Cüneyd'in yoldan gitmediğini öğrenirlerse, düşmana teslim olurlardı. Eğer Cüneyd ana yoldan gidecek olursa, bu hem düşmanı korkutacak hem de Buhârâ'da Hakan'a karşı direnenlere moral olacaktı. Cüneyd'in Sevre ile katledilenlerin ailelerini alıp aşiretlerine teslim etmek için beraberinde götürmesi aşiretlerin desteğini sağlamak için gerekliydi. Ayrıca, Abdullah, Semerkant'da kalan her bir kişiye bin dirhem ve bir at verilmesini teklif etti.¹¹⁷⁸

Cüneyd, Abdullah'ın görüşüne uyarak Osman b. Abdullah b. Şehîr'i dört yüz atlı ve dört yüz piyade ile Semerkant'ta bıraktı. İnsanlar düşman karşısında yalnız bırakıldıklarını dile getirerek Abdullah b. Ebû Abdullah'ın bu görüşüne tepki gösterdiler. Cüneyd şehitlerin ailelerini de yanına alarak hareket etti. Eşhab b. Ubeyd Hanzalî'yi on kişiyle birlikte gözcü olarak gönderdi. Her merhale geçişte durumu bildirmek üzere bu adamlardan birini kendisine

¹¹⁷⁶ Taberî, *Târih*, IV/144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/369-370; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/419.

¹¹⁷⁷ Taberî, *Târih*, IV/145-146; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/370; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/420; İbn Haldûn, *Târih*, III/89.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/370-371.

göndermesini istedi. Tavâvîs'e yaklaştılar. Ramazan ayının ilk gününde Kermîniyye'de Hakan onlara saldırdı. Biraz savaşıp Türkler geri çekilince Abdullah, Cüneyd'e hareket etmesini zira Hakan'ın asıl amacının orduyu ikamete zorlayıp dilediği zaman saldırıp ordunun elinde bulunanları ve mallarını yağmalamak olduğunu söyledi. Bunun üzerine Cüneyd, Abdullah'ı artçı kuvvetlerin başına geçirerek hareket etti. Biraz gittikten sonra mola verdiler; insanlar su ihtiyaçlarını giderdiler ve geceyi geçirdiler. Ertesi gün tekrar yola koyuldular. Cüneyd Hakan'ın ardçı birliklere saldıracağı öngörüsüyle bu birlikleri takviye etti. Gerçekten de Türkler gidip ordunun arka kısmına saldırdılar. Yapılan savaşta Müslim b. Ahvez Türk büyüklerinden birini öldürdü. Türkler bundan sonucun kötü olacağı izlenimine kapılarak Tavâvîs'e çekildiler. Müslümanlar yollarına devam edip Mihricân günü Buhârâ'ya girdiler. Buhârâ'dakiler sevinçlerinden Buhârâ'ya girenlerin üzerine Buhârâ dirhemleri attılar. Bu atılan paralar toplanıp pay edilince kişi başına on dirhem verildi.¹¹⁷⁹

Her iki tarafın da çok sayıda kayıp verdiği ve çok kanlı bir şekilde cereyan eden savaşlardan sonra üç yıllık bir sukunet dönemi yaşanmıştır. Bunda Cüneyd'in Türkişler üzerine yürüme noktasında kendini yeterli görmemesi, Türkişlerin ise daha önce olduğu gibi sonuçsuz kalacak ve çok kayıplar verilecek seferlerden geri durmaları yatması gerekir. Üç yıl boyunca her iki tarafta her hangi bir saldırıda bulunmamış, birbirlerinin zayıf bir anını kollamışlardır.

115/733 yılında Horasan'da büyük bir kıtlık yaşandı.¹¹⁸⁰ Barthold, Horasan'da 115/733 yıllındaki bu kıtlığın sebebinin o zamana kadar Merv'in erzakını sağlayan Zereşan vadisinin Türkler tarafından işgal edilmesi olduğu fikrindedir.¹¹⁸¹

2.3.10. Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî (116-1117/734-735)

116/734 yılında Cüneyd, Fadıla bint Yezîd b. Mühelleb ile evlendi. Hişâm bunu duyunca çok kızdı ve onu valilikten azlederek Âsım b. Abdullah b. Yezîd el-Hilâlî'yi tayin etti.¹¹⁸² Hişâm, Âsım'ı gönderirken Cüneyd'i ölüm döşeginde dahi bulsa öldürmesini emretti. Fakat Âsım Horasan'a ulaştığında Cüneyd yakalandığı hastalık sebebiyle çoktan ölmüştü. Âsım hastalığının ertesinde aniden kalp krizi sonucu ölen Cüneyd'den hincını alamayınca onun çevresinde bulunanları, yakınlarını ve atadığı görevlileri cezalandırdı.¹¹⁸³ Halîfe b. Hayyat' göre Âsım'ın atanması 115/733 yılı içerisinde gerçekleşmiştir.¹¹⁸⁴ Cûzcân, Merv,¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/371; İbn Haldûn, *Târîh*, III/90.

¹¹⁸⁰ Taberî, *Târîh*, IV/152; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/381.

¹¹⁸¹ V. V. Barthold, *Türkistan*, 206.

¹¹⁸² Taberî, *Târîh*, IV/153; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/75-76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/382; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/438; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/363; İbn Haldûn, *Târîh*, III/90.

¹¹⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/382; K.V.Zettersteen, "Cüneyd", *İA*, III/241.

¹¹⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 224.

Faryâb ve Tâlekân'ı¹¹⁸⁶ ele geçiren Hâris b. Süreyc'in üzerine gönderilen Âsım, onunla çok çetin savaşlar yapmış sonrasında Hâris'in Belh'de kalması şartıyla anlaşma imzalamıştır.¹¹⁸⁷ Başka bir rivayete göre Âsım ile baş edemeyeceğini anlayan Hâris b. Süreyc Türk ülkesine sığınarak Hakan'ın yanına gitmiş, Hakan da onu ve adamlarını Seyhun kenarında bulunan Fârâb'da misafir etmiştir.¹¹⁸⁸ Askerî açıdan fazla önemli bir harekete girişmeyen Âsım'ın valiliğinin en önemli olayı Hâris b. Süreyc isyanıdır. Âsım bu isyanı bastırmak için uğraşmış, bunun dışında Türklerle önemli bir savaş yapmamıştır.¹¹⁸⁹ Âsım b. Abdullah hiç bir varlık gösteremediği için azledildi ve yerine Esed b. Abdullah tayin edildi.¹¹⁹⁰

2.4. MÂVERÂÜNNEHİR'DE HÂKİMİYETİN YENİDEN SAĞLANDIĞI DÖNEM

Bu dönem Türgiş Hakanı Su Lu'nun öldürülmesiyle birlikte başlamaktadır. Çünkü Mâverâünnehir bölgesinde güç dengeleri yeniden değişmiş, bölge halkı Türgiş Hakanlığına içine düştüğü durumdan ötürü vermiş olduğu desteği kesmiştir. Böylece Mâverâünnehir bölgesi yeniden müslümanları hakimiyetini kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle Türgiş Hakanlığının bölgede hakimiyeti sağlamaya çalıştığı dönemde muhkem şehirler bile güçlükle Araplar tarafında elde tutulurken bu aşamadan sonra Mâverâünnehir bölgesi kolaylıkla hakimiyet altına alınmıştır.

2.4.1. Esed b. Abdullah el-Kasrî (117-120/735-738)

Esed b. Abdullah el-Kasrî ikinci defa Horasan valiliğine atanınca ilk iş olarak Hâris b. Süreyc isyanına bastırmaya yönelmiştir. 118/736 yılında Hâris b. Süreyc'in isyanını bastırarak taraftarlarını Ceyhun'un öbür yakasına sürdü. Hâris kendisine katılan Âsım b. Abdullah ve mahallî liderlerin de yardımıyla Tirmiz'i kuşatmıştır. Fakat başarı sağlayamayıp Tohâristan'daki Tebüşkân Kalesi'ne sığınan Esed b. Abdullah, Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'nin kumandasındaki bir orduyu Tirmiz üzerine sevk etmiştir. Hâris'in taraftarları teslim olmasına rağmen Hâris kaçarak Türgiş Hakanı Su Lu'ya sığınmıştır.

2.4.1.1. Hakan'ın Ölümü

Esed Huttel'e girince İbnü's-Sâyicî Nevâkis'de bulunan Hakan'a haber göndererek Esed'in Huttel'e girdiğini ve ordusunu ülke içinde dağıtarak yağmaya başladığını bildirdi. Hakan bu haber üzerine hemen ordusunu toplayarak harekete geçti. İbnü's-Sâyicî Hakan'ın gelmekte olduğunu anlayınca bu kez Esed'e elçi göndererek, Huttel'den çıkmasını istedi ve Hakan'ın da yaklaştığını bildirdi. Esed ilk önce ona inanmadı. Esed'e tekrar bir elçi gönderen

¹¹⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 224; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/169; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VII/311.

¹¹⁸⁶ İbn Asem, *Fütüh*, VIII/282; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/169.

¹¹⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 224.

¹¹⁸⁸ İbn Asem, *Fütüh*, VIII/282.

¹¹⁸⁹ İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 158.

¹¹⁹⁰ Taberî, *Târîh*, IV/157.

İbnü's-Sâycî kendisine yalan söylemediğini, Huttel'e girip ordusunu çeşitli yerlere dağıttığını Hakan'a bildirerek ondan yardım istediğini ve bunun Hakan için iyi bir fırsat olduğunu ayrıca onu bu durumda yakaladığı takdirde kesin zafer kazanacağını bildirdi. Sağ kaldığı sürece Arapların onunla mücadele edeceği ve Hakan'ın Araplarla mücadeleden kurtulacağı için daha da güçleneceğini söyledi.¹¹⁹¹

Esed, İbnü's-Sâycî'nin doğru söylediğine kanaat getirince ağırlıkların önden götürülmesini emretti ve başına da İbrahim b. Âsim Ukaylî'yi koydu. Ağırlıkların yanında Sağânhudât ve Sağâniyanlılar bulunuyordu. İleri gelenlerle beraber kendisi de çıkarak Belh nehrini geçmek niyetiyle Milh dağına yürüdü. İbrahim ele geçirdiği esirlerle nehri geçti. Esed daha sonra nehre yaklaşarak günü orada geçirdi. Ertesi gün geçit yerinden nehri geçmeğe başladılar. O sırada Hakan yetişip henüz nehri geçmemiş olanlarla savaşa tutuştu. Daha sonra müslümanlar Hakan'ın peşlerinden gelmeyeceğini zannettiler, fakat Hakan Türklere nehri geçmelerini emretti. Müslümanlar bir araya toplandılar. Türkler topluluğa henüz iltihak edememiş olanları yakaladılar. Köleler demir çubuklarla biraz vuruştuktan sonra tekrar geri döndüler. Esed burada konaklayarak adamlarını geceden hazırladı. Sabah olduğunda Hakan civarda görünmüyordu. Esed adamlarına ne yapmaları gerektiğini danıştı. Adamları Esed'e Hakan'ın çekilmesini de göstererek yarım kalan işi devam ettirmelerini tavsiye ettiler. Esed, Hakan'ın bir gün önce bazı asker ve silâhları ele geçirdiğini, o esnada saldırmamasının sebebi ise, yakaladığı esirlerden bazılarının ona ağırlıkların nerede olduğunu haber vermiş olmaları sebebiyle Hakan'ın oraya hareket etmiş olabileceğini bildirdi.¹¹⁹²

Esed hareket emri verdi ve gözcülerini önden gönderdi. Akşam olunca yola devam etmek veya konaklamak hususunda adamlarıyla görüş alışverişinde bulundu. Nasr b. Seyyâr'ın yola devam etmeleri gerektiği konusundaki tavsiyesini Esed kabul ederek yürümeğe devam etti. Saîd es-Sağîr'i çağırarak Hakan'ın üzerlerine gelmekte olduğunu bildiren ve savaş için hazırlanmalarını emreden bir mektubu onunla İbrahim'e gönderdi ve çok çabuk gitmesini söyledi. İbrahim Esed'in gönderdiği mektubu alınca etrafına hendekler kazdırarak savaş vaziyeti aldı. İbrahim Türklerin karşısına Soğdluları çıkardı. İlk çarpışmalarda İbrahim'in birlikleri Türkleri yendiler. Fakat Hakan bir tepeye çıkarak müslümanların zayıf oldukları yeri bulmak için gözlemeye başladı. Yakınında geçilecek bir yeri bulunan bir ada gördü. Bunun üzerine bazı Türk komutanlarını çağırarak askeri yarıp geçmek suretiyle adaya ulaşmalarını, sonra müslüman askerleri arkalarından gelinceye kadar

¹¹⁹¹ Taberî, *Târîh*, IV/166; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/87-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/397; İbn Haldûn, *Târîh*, III/92.

¹¹⁹² Taberî, *Târîh*, IV/166-167; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/88-89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/387-398.

üzerlerine yürümelerini ve Acemlerle Saġâniyanlılardan başlamalarını emretti. Hakan'ın adamları Acemler tarafına yürüyüp Saġahudât'ın adamlarıyla savaşıp bütün mallara el koydu. Sonra İbrahim'in askerleri arasına girerek orada bulunan her şeyi aldılar. Müslümanlar orduyu hazırlayıp teçhiz etmeyi bırakarak ve artık sonlarının geldiğini hissederek bir yerde toplandılar. O sırada bir toz bulutu yükseldi. Gelenler Esed ve ordusu idi. Türkler Hakan'ın bulunduğu yere çıktılar. Esed'den iyice ümidini kesmiş olan İbrahim Türklerin tam zafer kazanmışken ve bunca adam öldürmüşken niçin birden bire geri çekildiklerine bir anlam veremedi. Esed oldukça süratli gelmiş ve Hakan'ın bulunduğu tepe üzerinde durmuştu. Hakan dağ tarafına doğru çekildi. Ağırıkların yanında kalmış olan kişiler Esed'e doğru çıktılar. Esed, o gün Hakan'ın adamlarından çok sayıda insan katletmiştir.¹¹⁹³

Hakan elde ettiği bütün ganimetleri bırakarak geri çekildi. Esed de Belh'e hareket etti ve kış gelinceye kadar Belh ovalarında karargâh kurdu. Daha sonra askerlerini evlere dağıtarak şehre girdi. Hâris b. Süreyc¹¹⁹⁴ Tohâristân bölgesinde Hakan'la birleşmişti. Esed'den ayrıldıktan sonra Tohâristân'a geçmiş olan Hakan Cebgûye'de kalmış, sonra Cûzcân'a geçerek baskın yapmağa başlamıştı. Hakan'ın tekrar saldırma sebebi Hâris'in kendisine Esed'in henüz toparlanmamış ve yanındaki askerin az olduğunu bildirmesidir. Hakan "Cezze" denilen yerde konakladı. Onun burada konakladığını öğrenen Esed ateşler yaktırdı. Civar köyler şehre geldiler. Ertesi sabah Kurban bayramı namazını kıldıran Esed halkı savaşa teşvik eden bir hutbe okudu. Hakan üzerine yürüyen Esed Atâ köprüsünü geçip biraz mola verdi. Herkesin gelip orduya yetişebilmesi için biraz beklemek niyetindeyken bir anda vaz geçerek tekrar hareket emri verdi. Üç yüz kişilik öncü kuvvetlerin başında Salim b. Mansûr Becelî bulunuyordu. Bunlar Hakan'ın gözcülüğünü ve casusluğunu yapan üç yüz kişiyle karşılaştılar. Salim bunların komutanını ve bu üç yüz kişiyi esir etti. Yakalananlar Esed'e getirilince komutanları olan Türk ağlamaya başladı. Esed bu kişiye niçin ağladığını sorunca o da kendisi için ağlamadığını, Hakan ordusunu kendisiyle Merv arasında çeşitli yerlere dağıttığı için çok zor durumda kalacağı için ağladığını söylemiştir.¹¹⁹⁵

Esed hemen yola çıkarak Cûzcân yakınlarına geldi ve Hakan'a iki fersah uzaklıkta bir yerde konakladı. Esed bir ok atımı mesafe kalıncaya kadar ilerledi. Onu Sâlim b. Cenâh karşıladı. Türklerin sayılarının dört bini ile bulamayacağını söyledi. Hakan Hâris b. Süreyc'e

¹¹⁹³ Taberî, *Târîh*, IV/168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/398-399.

¹¹⁹⁴ Hâris b. Süreyc içinde Türklerin de bulunduğu büyük bir Mürcie isyanının başını çekti. 116/734 yılında başlayan isyan 128/746 yılında Hâris'in öldürülmesi ile son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s. 183-192; İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdümelik*, s. 101-112; Osman Öz, *Haris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan'da Mürcie Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 2002.

¹¹⁹⁵ Taberî, *Târîh*, IV/169-170; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/95-97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/399-400.

gelenin kim olduğunu sorunca Hâris olsa olsa Muhammed b. Müsennâ olacağını söyledi. Fakat Hakan tatmin olmayarak adamlarına ordunun içerisinde devenin üzerinde taht taşıyıp taşımadıklarını sordu. Adamları böyle bir tahtın olduğunu söyleyince gelenin Esed olduğunu anladı. Hâris b. Süreyc'e de Esed'in gelmeyeceğine kendini ikna ettiği için kızdı. Esed safları düzenledi, Hakan da arkadaşlarını hazırladı. Hakan'ın ordusunun sağ kanadını teşkil eden Soğdlu ve daha başka kimselere kumanda eden Hâris, Esed'in ordusunun sol cenahına saldırdı ve yenmesine rağmen Esed'in çadırı önünde hiç bir telaş oluşmadı. Esed'in ordusunun Cûzcân, Ezd ve Temîm kabilelerinden oluşan sağ kanadı da Hakanın ordusunun sol tarafına saldırdı. Hakanın ordusunun sol kanadının bozguna uğraması üzerine Esed'in tüm ordusunu harekete geçtiğini görünce Türkler birbirlerini beklemeden dağıldılar. Müslümanlar üç fersah kadar onların peşine düşüp yakaladıklarını öldürdüler. Sonunda Türklerin sürülerinin bulunduğu yere kadar gelerek yüz elli bin baş koyun ve daha pek çok hayvan ele geçirdiler. Dağda bir yol tutan Hakan, Hâris b. Süreyc'in koruması altında hezimete uğramış olarak yürüyordu. Cûzcânlı biri Osman b. Abdullah b. Şihhîr'e o bölgeyi iyi bildiğini ve Hakan'ı bulabileceğini söyledi. Osman bu teklifi kabul edince yanlarında bulunanlarla yola koyulup Hakan'a yaklaşıncaya kadar yürüdüler. Hakan'a ani baskın yapmalarına rağmen yine de ellerinden kaçırdılar. Burada Türkleri kısıp olarak mallarını aldılar. Türklerin yanında Arap Türk kadınları buldular. Hakan'ın hadım edilmiş bir adamı Hakan'ın karısını gizlice götürmek istedi fakat fark edilerek öldürüldü. Hakan'ın yanında esir bulunan diğer müslümanları da kurtardılar.¹¹⁹⁶

Esed Hakan'ın yağma ve baskın yapımları için Mervu'r-Rûz'a kadar dağıttığı Türk kuvvetlerinin peşine düştü. Bulabildiği Türklerin hepsini öldürdü. Pek az kişi kurtulabildi. Bundan sonra Esed yeniden Belh'e döndü. Esed Türklerin peşine düşüp eline geçirebildiğini öldürdükten sonra Belh'e döndü. Bişr el-Kirmânî komutasında bir birlik Türkleri takibe devam etmiş birer ikişer Türkleri yakalayıp öldürmüştür.¹¹⁹⁷ Esed ile karşılaşan Hakan'ın feci bir mağlûbiyete uğraması Hakan'ın itibarını kaybetmesine sebep olmuştur.

Hakan Tohâristân'a geçerek bir müddet Cebguye el-Hazlicî'nin yanında kaldı. Sonra kendi ülkesine doğru hareket etti. Urşusune'ye vardığında Hara Buğra Ebû Hânacize (Kavuş Ebû Afşin'in dedesi) bütün gücüyle ona yardım etti. Aslında aralarında bir anlaşmazlık olmasına rağmen Hara Buğra, Hakan'ın ona bir makam bahşedeceğini umuyordu. Hakan ülkesine döndüğünde yeni bir savaş ve Semerkant'ı kuşatmak için hazırlıklar yapmaya

¹¹⁹⁶ Taberî, *Târih*, IV/170-171; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/98-100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/400-401.

¹¹⁹⁷ Taberî, *Târih*, IV/172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/401.

başladı.¹¹⁹⁸ Hâris ve adamlarını beş bin at vermek suretiyle onları kendi ülkesine kadar götürdü. Tam bu sıralarda Hakan bir gün Kûrsûl ile tavla oynarken aralarında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Kûrsûl da Hakan'ın eline vurarak kırmıştı. Bunun üzerine birbirlerinden ayrıldılar. Kûrsûl, Hakan'ın elini kırmağa yemin ettiğini öğrenmişti. Bunun üzerine Kûrsûl bir ordu toplayarak geceleyin bir baskın yaptı ve Hakan'ı öldürdü. Bunun sonucunda Hakan'a tabi olan Türk topluluklar ayrılarak Kûrsûl'u yalnız bıraktılar. Bir grup Türk gelip Hakan'ı defnettiler. Türkler artık birbirlerine baskın yapmağa başladılar. Bu durumda Hakan'ın yanında yer alan Soğd halkı tekrar Soğd'a dönmeye karar verdiler.¹¹⁹⁹ Su Lu'nun 119/737 yılında suikast sonucunda öldürülmesiyle birlikte Türgiş Devleti birliğini koruyamadı.¹²⁰⁰ Böylece bölge hakimiyetinin müslüman Arapların eline geçmesinin yolu açılmış oldu.

Esed, Hişâm b. Abdülmelik'e elçi göndererek fethettiği yerleri ve Hakan'ın ölümünü müjdeledi. Hişâm buna inanmadı. Hâcib'i olan Rebî bu haberin doğru olduğunu Hişâm'a bildirdi. Esed'in gönderdiği başka bir müjdeci Hişâm'ın kapısına gelip fethi müjdeledi. Hişâm bunun üzerine şükür secdesine kapandı.¹²⁰¹

2.4.1.2. Esed'in Huttel ile Savaşı

Esed, Mus'ab b. Amr Huzâî'yi Huttel üzerine göndermiş, Mus'ab da Bedr Tarhan'ın yanına gelmiş, Bedr Tarhan da, Esed'in yanına gitmek için eman istemiştir. Bunun üzerine Mus'ab emân vermiş ve onu Esed'in yanına göndermiştir. Bedr Tarhan Esed'e bir milyon dirhem vermeyi teklif etmiş ancak Esed kabul etmemiş ve: "Sen oraya Bamyân ehlinde bir garip olarak girdin, Huttel'den girdiğin gibi çık." demiştir. Bedr Tarhan da Esed'e cevap olarak: "Sen de Horasan'a on deve üzerinde geldin. Şimdi Horasan'dan çıkacak olsan yükünü beş yüz deve taşıyamaz. Ben Huttel'e genç olarak geldim. Sen bana gençliğimi geri ver; ben de orada kazandıklarımı sana vereyim." demiştir. Esed onun bu sözlerine kızarak bu şahsı kalesine dönmesini sağlasın diye Mus'ab'a gönderdi. Bedr Tarhan Esed'in kölesiyle Mus'ab'ın yanına geldi. Mevâliden Seleme b. Ubeydullah: "Emir bunu serbest bıraktığına pişman olur." diyerek Bedr Tarhan'ı hapsedi. Esed daha sonra adamlarıyla yaptığı istişare üzerine Bedr Tarhan'ı gönderdiğine pişman oldu ve Mus'ab'a elçi göndererek Bedr Tarhan'ın kaleye girip girmediğini sordu. Elçi Bedr Tarhan'ı Seleme b. Abdullah'ın yanında buldu. Esed Bedr Tarhan'ı getirterek ellerini kestirdi. Sonra Bedr Tarhan'ın öldürdüğü Ezd kabilesinden birinin velisini çağırarak o adama Bedr Tarhan'ın boynunu vurdurdu.¹²⁰²

¹¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, IV/172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/401.

¹¹⁹⁹ Taberî, *Târîh*, IV/172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/401-402; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/426.

¹²⁰⁰ Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, XMI/471.

¹²⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/402; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/426.

¹²⁰² Taberî, *Târîh*, IV/178-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/408-409.

Esed Huttel'de bulunan büyük kaleyi ele geçirdi. Bu kalenin yukarısında küçük bir kale daha vardı. Bedr Tarhan'ın oğlu ve malları bu kalede bulunuyordu. Esed bu kale üzerine yürümeyerek askerlerini Huttel vadilerine dağıttı. Buradan çok miktarda ganimet ve esir elde edilmesi karşısında buralardaki halk Çin'e kaçmak zorunda kaldı.¹²⁰³

Bunun üzerine Esed müttefiklere karşı yeni bir harekât başlattı. Sagâniyan hükümdarı belki de komşu Türk hükümdarlarına duyduğu nefret sebebiyle Esed ile ittifak yaptı. 119/737 yılında taraflar arasında cereyan eden savaşta ilk etapta Türk hakanı galip geldiyse de daha sonra mağlûp olmuş ve ordusu dağılmıştır. Kısa bir müddet sonra da Türgiş hakanı ondan intikam almak isteyen Kûrsûl adlı bir Türk kumandanı tarafından öldürüldü. Hâris b. Süreyc ise Türklere sığındı. Huttel küçük bir kale hariç tamamen müslümanların eline geçti. Esed bozkırlarda hanlar yaptırıp hacıların hiçbir güçlükle karşılaşmadan yolculuk etmelerini sağladı. Horasan valilerinin en ciddilerinden birisi olan Esed b. Abdullah bölgede Türkler'in direnişini kırabilmiş, Abbasî propagandistlerine karşı sert tedbirler almış, Hâris b. Süreyc isyanını hafifletip tehlikesini azaltmıştır. Bu icraatlarından sonra 120/738 yılında karnında çıkan bir hastalık sonucu vefat etmiştir.¹²⁰⁴

2.4.2. Nasr b. Seyyâr el-Kinânî (120-131/738-749)

Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin ölmesinden sonra 120/738 yılında Horasan valiliğine Nasr b. Seyyâr el-Kinânî atanmıştır.¹²⁰⁵ Emevî devletinin son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr saldırgan bir politikadan çok çeşitli sebeplerle Arap hâkimiyetine karşı direnen Mâverâünnehir sakinlerini, Araplarla aralarındaki farklılıkları gidermek suretiyle razı etmeye çalışmış ve bu politikasında da oldukça başarılı olmuştur. Bu başarısının altında küçük yaşlardan itibaren bu bölgede olması, coğrafyayı ve insanları çok iyi tanınması yatmaktadır.

Bu arada Nasr b. Seyyâr küçük çapta bazı seferler yapmaktan da geri durmamıştır. Eyalet merkezini Belh'ten Merv'e nakletmiş Katan b. Kuteybe'yi Ceyhun'un doğusunda bulunan garnizonların kumandanlığına tayin etmek suretiyle Buhârâ ve Kiş'te herhangi bir hareketin çıkmasını daha başlangıçta önlemiştir. Bu sırada kendisi de ordusu ile beraber Arap hâkimiyetini pekiştirmek için Semerkant'a gitmiş ve hiç bir direnişle karşılaşmaksızın şehre girmiştir. Bir müddet Semerkant'ta kalarak düzenlemeler yaptıktan sonra 122/740 yılı sonlarında Mâverâünnehir halkından da aldığı kuvvetlerle Uşrusana üzerinden Şâş'a yürümüştür. Uşrusana hükümdarı sadakatini arz ettiği için herhangi bir çatışma yaşanmamıştır. Şâş'ta, karşısına buranın hükümdarı ile Türgiş Hakanı Su Lu'yu öldüren

¹²⁰³ Taberî, *Târih*, IV/179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/409; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/426.

¹²⁰⁴ İsmail Hakkı Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 160.

¹²⁰⁵ Taberî, *Târih*, IV/196.

Kûrsûl çıktı ise de, yapılan savaşta Kûrsûl esir alınmış ve idam edilmiştir. Nasr, Şâş hükümdarıyla daha önce isyan etmiş olan Hâris b. Süreyc'in Şâş'tan atılması şartıyla anlaştıktan sonra Fergana hükümdarı anlaşma sağlamıştır.¹²⁰⁶

121/739 yılında Mâverâünnehir bölgesine iki sefer düzenlemiş, üçüncü savaş sonunda Kûrsûl adlı Türk melikini öldürmüştür. Belh şehrinden yola çıkan Nasr, Mâverâünnehir'deki Babu'l-Hâlid nahiyelerinde savaş yapmıştır. Daha sonra Verağser ve Semerkant seferine çıkmış, Merv'den Şâş şehrine kadar uzanan yerleri tekrar itaat altına almıştır.¹²⁰⁷ Yine aynı yıl Nasr b. Seyyâr, Süleyman b. Sûl'u Fergana melikine bir sulh mektubu göndermiş Süleyman, Fergana melikiyle konuşup onun sulhu kabul etmesini sağlamıştır.¹²⁰⁸

121/739 yılında Nasr b. Seyyâr Mâverâünnehir bölgesine iki sefer düzenlemiştir. Birincisi el-Bâbu'l-Cedîd yakınlarındadır. Belirten bu tarafa hareket etmiş, sonra Merv'e dönerek okuduğu hutbede Mansûr b. Ömer b. Ebi'l-Harkâ'yı zulmü kaldırmak için görevlendirdiğini, müslüman olanlardan cizyeyi kaldıracağını ve bundan sonra sadece müslüman olmayanlardan bu vergiyi alacağını duyurmuştur. Bir cuma geçmeden cizye ödeyen otuz bin müslüman kendilerinin üzerinden cizyenin kaldırılması için müracat etmiş ayrıca daha önce cizye vergisi ödemeyen seksen bin gayri müslim tespit edilmiştir. Müslüman olmalarına rağmen cizye vergisi veren müslümanlardan kaldırılan bu vergi, vergi ödemeyen gayri müslimlerin üzerine yüklenmiştir.

Nasr ikinci seferini Verağser ve Semerkant üzerine yaparak geri döndü.

Üçüncü savaşını Merv'den Şâş'a kadar olan yerlerde yaptı. Şâş nehrini geçmesine on beş bin kişilik ordusuyla Kûrsûl engel olmuştur. Hâris b. Süreyc de Kûrsûl'un yanında yer almıştır. Kûrsûl kırk kişiyle karanlık bir gecede baskın yapmak istiyordu. Nasr'ın yanında Buhârîlularla beraber Buhârhudât ile, Semerkant, Kiş ve Nesefliler bulunuyordu. Nasr'ın ordusu yirmi bini bulmaktaydı. Nasr kimsenin bulunduğu yerden ayrılmaması emrini verdi. Âsım b. Umeyr Semerkant ordusunun başında Türk süvarilerine karşı bir hamle yaptı ve arkada kalan bir kişiyi esir aldı. Bu kişinin kılık ve kıyafetinden önemli biri olduğu anlaşılıyordu. Bu kişinin Nasr'ın yanına götürüldükten sonra Kûrsûl olduğu anlaşıldı. Kûrsûl'un bu kadar kolay bir şekilde ele geçmesine Nasr çok sevinmiştir.

Kûrsûl, Nasr'a dört bin Türk devesi ve bin at diyet vermek şartıyla serbest bırakmasını teklif etmiştir. İlk önce adamlarıyla istaşare sonucunda bu teklife sıcak bakan Nasr, Kûrsûl'un Yevmü'l-Ataş günü orada olup olmadığını sormuş ve orada olduğunu öğrenince onu serbest

¹²⁰⁶ Taberî, *Târih*, IV/200-201.

¹²⁰⁷ Taberî, *Târih*, IV/201.

¹²⁰⁸ Taberî, *Târih*, IV/202.

bırakmaktan vaz geçerek Kûrsûl'un eşyaları yakalayan Âsım b. Ümeyr es-Sa'di'nin almasını emrettikten sonra onun öldürülmesini emretmiştir. Bu durumdan da anlaşılmaktadır ki Yevmu'l-Ataş hadisesi Mâverâünnehirde bulunan Araplar için tam bir felaket olduğu gibi Nasr'ın o günün acısını hala unutamadığı anlaşılmaktadır.

Kûrsûl öldürülünce Türkler onun iki oğlunu yaktılar, kendi kulaklarını kesip saçlarını kazıdılar ve atlarının kuyruklarını kestiler. Nasr oradan ayrılacağı zaman Türkler cesedini götürmesinler diye Kûrsûl'un cesedini yaktırmıştır. Nasr'ın bu tavrı Türkler için Kûrsûl'un öldürülmesinden daha acı vermiştir. Nasr Fergana'ya kadar olan topraklarda hakimiyeti sağlamıştır.

Yusuf b. Ömer, Nasr'a mektup yazıp Şâş'a kaçmış olan Hâris b. Süreyc'in üzerine yürümesini istedi. Nasr öncü kuvvetlerin başına Yahya b. Hudayn'ı geçirerek Şâş üzerine gönderdi. Hâris buraya iki küçük mancınık yerleştirdi. Türk süvarilerinden Ahram müslümanlara saldırdıysa da bir sonuç alamadı. Daha sonra öldürülen Ahram'ın başı kesilerek kalede bulunan Türklere fırlatıldı.

Nasr, Şâş'a hareket edince Şâş hükümdarı onu hediye ve rehinle karşıladı. Nasr Hâris b. Süreyc'i ülkesinden çıkarmasını şart koştu. Bunun üzerine hükümdar Hâris'i Fârâb'a çıkardı. Nasr Şâş'a Âmr b. As'ın mevlâsı Nîzek b. Salih'i tayin ederek Fergana bölgesinde Kuba'da konakladı. Buradakiler Nasr'ın geleceğini hissederek atları ve yiyecek maddelerini yaktılar. Nasr Fergana hakiminin veliahtı üzerine yürüyerek onu bir kalede kuşattı. Veliaht müslümanları gafil avlayarak, aniden çıkıp hayvanlarını ele geçirmiş, Nasr da bunlar üzerine Temîmoğullarından bir grup insanla Muhammed el-Müsennâ'yı göndermiştir. Müslümanlar ve hayvanları onların göremeyeceği bir yere gizlenmişti. Müslümanlar bunların bir kısmını önlerine katarak çıktılar, sonra kendilerine baskın yapanlara saldırarak hezimete uğrattılar. Dihkân'ı katledip Dihkan'ın oğlunun da içlerinde bulunduğu bazı kimseleri esir aldılar. Nasr Dihkân'ın oğlunu katlettirdi. Daha sonra Süleyman b. Anlaşma metniyle Fergana hükümdarına gönderdi. Fergana hükümdarı anlaşma metnini kabul ettiğini bildirerek rehine olarak işlerinin yardımcısı olan annesini de Süleyman'la birlikte Nasr'a gönderdi.¹²⁰⁹

2.4.2.1.Nasr b. Seyyâr'ın Soğd Bölgesi ile Yeniden Anlaşma İmzalaması

Türk Hakan'ı Esed'in valiliği döneminde öldürülünce Türkler parçalanarak birbirine düştüler. Türkler çeşitli bölgelere dağılmışlar ve dağınık bir hale gelmişlerdi. Hakan'a katılan ve memleketlerinin Arap egemenliğinden kurtarmak için savaşan bir kısım Soğdlular artık

¹²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/431.

kendi memleketlerine dönmek istiyorlardı.¹²¹⁰ Bunlardan bir kısmı da Şâş'a gitmeye karar verdiler.¹²¹¹ Nasr b. Seyyâr vali olunca Soğd halkına memleketlerine dönmeleri için haber gönderdi. Ayrıca kendilerine istediklerini vereceğini de bildirdi.¹²¹² Nasr b. Seyyâr 123/740-741 yılında Soğd halkı da şu şartları öne sürerek anlaşmaya razı olduklarını açıkladılar.¹²¹³ Bu şartlar şunlardı:

1. Dinden dönenlerin (mürted) cezalandırılmaması,¹²¹⁴
2. Herhangi bir borçtan dolayı hiç kimseye zulmedilmemesi,¹²¹⁵
3. Hakimin hükmü ve âdil kişilerin şahitliği olmadan müslüman esirlerin ellerinden alınmaması.¹²¹⁶

Bu istekler karşısında müslüman halk Nasr b. Seyyâr'ın bu anlaşma şartlarını kabul etmesini hiç hoş karşılamamış ve onu ayıplamışlardır. Nasr da bu davranış karşısında şöyle demiştir: “Şayet siz onların müslümanlar hakkındaki olumlu düşüncelerini bilseydiniz buna karşı gelmezsiniz.”¹²¹⁷ Hişâm'a bir elçi göndererek durumu bildiren Nasr'ın görüşünü halife Hişâm da uygun buldu.¹²¹⁸ Daha sonra Nasr'ın görüşünü hoş karşılamayan bu insanlar eğer bu yörenin halkı müslümanlarla çatışmaya devam ederlerse zararlarının daha fazla olacağını ve Nasr'ın görüşünün daha isabetli olduğunu anladılar.¹²¹⁹ Yine bu yıl Nasr b. Seyyâr Fergana'ya karşı ikinci kez sefer düzenlemiştir.¹²²⁰ 125/743 yılında Hişâm b. Abdülmek'in vefat etmesi üzerine Velîd b. Yezîd halife olduğu¹²²¹ halde Nasr b. Seyyâr'ı azletmeyerek görevinde devam etmesini sağlamıştır.

2.4.2.2.Hâris b. Süreyc'e Emân Verilmesi

126/743 yılında bölgede geniş bir taraftar kitlesiyle ortaya çıkan Cüdey' b. Ali el-Kirmânî tehlikeli olmaya başlayınca Vali Nasr onun bu gücünü kırmak için Halife Yezîd b. Velîd'in de izniyle, on iki yıldır Türk illerinde olan Hâris b. Süreyc'e eman verip Merv'e davet etmiştir. Nasr'ın gayesi, Hâris'in gücünden faydalanarak Cüdey' b. Ali el-Kirmânî ve

¹²¹⁰ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/292; İbn Haldûn, *Târîh*, III/96.

¹²¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441.

¹²¹² Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441.

¹²¹³ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/225.

¹²¹⁴ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/292; İbn Haldûn, *Târîh*, III/96.

¹²¹⁵ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459.

¹²¹⁶ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/292; İbn Haldûn, *Târîh*, III/96.

¹²¹⁷ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459; İbn Haldûn, *Târîh*, III/96.

¹²¹⁸ Taberî, *Târîh*, IV/211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/441; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI/459; İbn Haldûn, *Târîh*, III/96.

¹²¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX/292.

¹²²⁰ Taberî, *Târîh*, IV/212.

¹²²¹ Taberî, *Târîh*, IV/217.

diğer muhaliflerin üstesinden gelmekti. Ayrıca Nasr, Hâris'in Türklerle birlikte kendi üzerine gelmesinden endişe ediyordu. Şayet böyle bir şey gerçekleşecek olursa bu hem Nasr için, hem de o güne kadar yapılan kazanımlar içinde çok kötü olacaktı. Bu nedenle Nasr, Hâris ile iyi geçinmenin yolunu bulmaya çalışmıştır. Mukâtil b. Hayyân en-Nabatî ve bir kaç kişiyi Hâris'i Türk illerinden alıp getirmeleri için görevlendirmiştir.¹²²²

Hâlid b. Ziyâd et-Tirmizî ile Benû Âmir'in azatlısı Hâlid b. Amr, Yezîd b. Velîd'e giderek Hâris için emân aldılar. Yezîd, Hâlid'e emânını yazdı. Nasr, Hâris'e toplanılan malların getirilmesini emretti, Kûfe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'e de aynı emri verdi. Hâlid b. Ziyâd ile Hâlid b. Amr, Hâris için emân aldıktan sonra Horasan'a geri döndüler. Nasr Hâris'e bir elçi gönderdi, elçi yanına vardı ve Hâris, Mukâtil b. Hayyân ve diğer taraftarlarıyla birlikte yola çıktı. Nasr'ın yanına geldi ve "Mervu'r-Rûz" denilen yere yerleşti. Nasr da Hâris için toplananları geri verdi. Nasr'ın dönüşü 127/745 tarihine rastlar.¹²²³

Hâris b. Süreyc halkın üzerindeki baskı ve haksızlıklara dayanamayarak tekrar isyan etmiştir. 127/745 yılında öldürülmüştür. Ancak onun fikirleri ve mezhebi Türklerin İslâmlaşma sürecinde bizzat veya kendi içinden çıkan diğer gruplar vasıtasıyla varlığını hep korumuştur.¹²²⁴

Hâris b. Süreyc, Türklerden aldığı destekle Emevîler'e karşı çıkan önemli simalardan biridir. Bu mücadelesi sırasında Mürcie mezhebinin yayılması için de gayret göstermiş, bölgede âdil bir yönetim kurmak amacıyla Emevî idarecilerine karşı gayri müslim yerli halk ile iş birliği yapmaktan da kaçınmamıştır. Bunun sonucunda bölgenin İslâmlaşmasında önemli bir yerinin olduğu açıktır.

¹²²² Taberî, *Târîh*, IV/269; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VII/252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/490; İbn Haldûn, *Târîh*, III/109. Hâris b. Süreyc'in affedilerek Merv'e gelmesinde Ebû Hanife de aracılık etmiştir. (Bkz. Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İstanbul, 2011, s. 58.)

¹²²³ Taberî, *Târîh*, IV/269-270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/490; İbn Haldûn, *Târîh*, III/110.

¹²²⁴ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, s. 58.

SONUÇ

Türklerin ne zaman tarih sahnesine çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Türk adının anlamına dair günümüze kadar gelen rivayetlere bakıldığında ilk çağ metinlerinde dahi Türk adını görmek mümkündür. Türk adının anlamına dair iddialar incelendiğinde ifadenin belli bir kan bağı olan bir topluluğu değil ortak bir siyasî birliktelik etrafında toplanmış ve aynı kurallarla hayatlarını düzenlemeyi kabul etmiş bir insan topluluğuna işaret ettiği sölenebilir. Bu nedenle Türk kelimesinin anlamına dair Ziya Gökalp'in yapmış olduğu "törelî" değerlendirmesi tutarlı olmakla birlikte Türk adının türemiş anlamına gelebileceği diğer iddialara göre daha makul gelmektedir.

İslâm Tarihi kaynakları her ne kadar İslâm'ın gelişiyile bağlantılı olduğu düşünülse de İslâm öncesi döneme dair de gerek mistik gerek realistik birçok tarihî bilgiyi barındırması bakımından çok önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkar. İslâm Tarihi kaynaklarında İslâm öncesi döneme dair anlatılanların içerisinde özellikle de İran ile alakalı bölümlerde Türklere çokça yer verildiğini görmekteyiz. Sadece antik döneme ait Efrâsiyâb hikayesi bile Türkler'i İran tarihinin bir parçası olarak göstermektedir. Bunun en önemli nedeni İslâm Tarihi kaynaklarının bu döneme ait bilgileri İranlı kaynaklardan almış olmasıdır. Bu döneme ait bilgilere göre zannedilenin çok öncesinde bile Türkler Mâverâünnehir coğrafyasında yer almışlardır.

Hz. Peygamber dönemine gelince kaynakların, birinci önceliği Hz. Peygamber'in hayatına vermiş olmalarından Türklere dair rivayetlerde bir azalma görülmektedir. Ancak gerek kimi tarihî kaynaklardan gerekse kimi hadislerden elde edilen bilgilere göre Hz. Peygamber Türkleri tanımaktadır. Hz. Peygamber'in genç yaşlardan itibaren katılmış olduğu kervanlarla gittiği uluslararası panayirlarda Türkleri ve hatta uzakdoğunun insanlarını görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Hz. Peygamber'in hadislerine dair çalışmamızda yaptığımız incelemede Türklere dair rivayetleri sıraladıktan sonra özellikle Türkleri yerer görünen kimi sahih hadisler metin ve sened açısından tenkide tabi tutulmuştur. Özellikle "Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmaz" hadisinin bütün tarikleri incelendiğinde, hadisin farklı hadis kaynaklarında Türk ibaresi yer almadan karşımıza çıkması, bizi hadisin ravilerine yöneltmiştir. Hadisin geldiği sahâbîlerin aynı şahıslar olmasına rağmen metinde yer alan Türk ibaresinin bir rivayette yer alıp diğer rivayette yer almaması bu hadislerde geçmekte olan Türk kelimesinin sonraki nesil ravîlerin yorumu olduğu sonucuna götürür.

Hülefâ-i Râşîdîn dönemi Türklerle ilgili rivayetlerin Horasan fetihleriyle örtüştüğü görülür. Hatta İran'ın fethinin akabinde İran Kısrası Yezdicerd'in Türk Hakan'ına

sığınmasıyla ilk kez müslüman Araplarla Türklerin karşı karşıya geldiği görülür. Hz. Ömer'in Ceyhun nehrinin öte yakasına geçilmemesi gerektiğine dair emri ve Ahnef b. Kays'ın müslüman ordularını sonu belli olmayan mecaralara itmemesi sebebiyle Türklerle savaştan uzak durulmuştur. Ancak bu karşılaşma İslâmî dönemde gerçekleşen ilk olması açısından tarihi bir önem arz etmektedir. Nitekim Hz. Osman'ın son dönemleri ve Hz. Ali döneminde müslüman orduların enerjilerini iç çekişmelere sarfetmesi sebebiyle Türklerle sınır olan müslüman Araplar arasındaki ilişkilerde herhangi bir gelişmeden söz edemeyiz.

Emevîler döneminde Muâviye tarafından birliğin sağlanmasıyla birlikte müslüman Araplar Horasan içlerine ve oradan da Mâverâünnehir bölgelerine sefer düzenlemeye başlamışlardır. Mâverâünnehir bölgesine ilk akınların yapıldığı bu dönemde Araplar Mâverâünnehir bölgesine yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Seferlerin genel tabiatına bakıldığı zaman ganimet elde etmek, haraca bağlamak ve köle almak maksadıyla düzenlendiği açık bir şekilde ortaya çıkar. Hatta iç bölgelerde siyasî ve dinî çekişmelerden yorulan valiler için bile buralar bir stres atma yeri ve çok ganimet elde edilecek mekanlar olarak görülmüştür. Bu nedenle birçok Emevî valisi için bu topraklar kendilerine bahşedilen bir ödül olarak algılanmıştır. Her ne kadar başlangıçta bu topraklar Irak umumi valiliği tarafından yönetilse de daha sonradan ayrı bir vilayet merkezi olarak teşekkül etmiştir. Ancak Emevîler dönemi sonuna kadar hatta Abbâsîler döneminde bile Irak-Horasan birlikteliğini ve aralarında bulunan yoğun ilişkiyi göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Emevî hükümrânlığına da bu bölgede oluşan muhalefetin son vermiş olduğunu zikretmek açıklayıcı olacaktır.

Mâverâünnehir bölgesinde kalıcı olma isteği ve buraların İslâm toprağı olma noktasındaki adımlar şüphesiz Kuteybe b. Müslim tarafından atılmıştır. Buralara İslâm hâkimiyeti altına girmesi için gerekli olan her şeyi yapmıştır. Bu bağlamda bu bölgelerde inşa edilen mescitlerin hep onun dönemine rastlaması Emevî idarecilerinin bu bölgeye bakışlarının değiştiğinin en temel kanıtıdır. Ayrıca bu bölgelerde yapılan bir uygulamaya göre Arapça bilmeyen yeni müslümanların kendi dillerinde ibadet etmeleri bu döneme dair göze çarpan hususlardandır. Kuteybe bu bölgelerin İslâm toprağı olma noktasında elinden gelen çabayı sarfetmiştir. Hatta gerekli gördüğü takdirde orantısız güç kullanmaktan da geri durmamıştır. Genel olarak Emevî idarecilerinin bu sert tavırları anlık faydalar sağlasalar da bölgenin İslâm toprakları ile kaynaşmasını engellemekten öteye gitmemiştir. Emevî idarecilerinden ümidini kesen yerli halk doğuda yer alan Türk Hakanlıklarından ve Çin'den hep medet bekler durumda olmuşlardır. Hatta müslüman olanlardan dahi haraç vergisinin alınmaya devam edilmesi Emevîler döneminin en öne çıkan problemleri arasında görülür. Bölge halkı bu nedenle olsa gerek müslüman olmaktan geri durmuşlar gibi gözükmektedir. Bunun en temel

nedeninin müslüman olsalar dahi Emevî idarecilerine samimi olduklarını bir türlü anlatamamış olmaları ve Emevî idarecilerin müslüman olup olmadıklarına dair uyguladıkları kırıncı ve incitici test yöntemleri, onları müslüman olmaktan alıkoyan en temel unsurdur. Hâris b. Süreyc'in bölgede taraftar bulması bile bu yüzdendir. Bu noktada Emevî idarecileri bu topraklarda hem İslâm'ı tanıtan hem de İslâm'dan uzaklaştıran öge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kuteybe sonrasında müslüman Araplar Mâverâünnehir bölgesinde hâkimiyetlerini kaybetmeye başlamışlardır. Özellikle Türğiş Hakanlığının bölgede hâkimiyetini güçlendirmesi müslüman idarecilere zor anlar yaşatmış ve müslümanlar Semerkant ve Buhârâ dışında kalan Mâverâünnehir bölgesinin nerdeyse tamamından çekilmek zorunda kalmıştır. Bu bile aslında Kuteybe b. Müslim'in bölgede özellikle büyük şehirlerde kalıcı olmak adına attığı adımların ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir. Daha sonra Türğiş Hakanının ansızın siyasî rakibi tarafından öldürülmesiyle bölge yeniden müslüman idarecilerinin hakimiyeti altına girmiştir. Bu dönemin idarecisi olan Nasr b. Seyyâr çocukluk yaşlarından beri bu topraklarda olmasından kaynaklansa gerek, bölge halkının ruh halini iyi okumuş ve kendinden önceki idarecilerin yapmış olduğu bir takım uygulamalara son vermiştir. Bu mesaj bölge halkı tarafından net bir şekilde alınmış olmalı ki Emevîler'in gücünü yitirdikleri bir döneme rastgelmesine rağmen Nasr b. Seyyâr bölgedeki hâkimiyetini korumayı başarmıştır.

Türklerin ne zaman müslüman olmaya başladıkları da tamamen bir muammadır. Çünkü koca bir milletin onca sene mücadele ettiği müslümanların bir olayla dinlerini kabul etmeleri pek mümkün gözükmemektedir. Hatta Hakanları kabul etti diye kitleler halinde İslâm'a geçiş aslında farkında olmadan Türklerin bireysel iradelerinin olmadığı kendilerine dair kararları dahi Hakan'ın verdiği gibi bir sonuca bizi götürür ki hiçbir insan için bunun böyle olmayacağı açıktır. Emevîler dönemindeki ilişkiler göz önüne alındığında bölge halkının İslâm'ı tanıdığı ve hatta bireysel İslâmlaşmaların görüldüğü aşikârdır. Ancak o dönemde din değiştirmek bir anlamda saf değiştirmek olarak algılandığı için birçok insanın kendine daha makul gelen İslâm dinini kabullenmekte zorlanmış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bu nedenle Türk halkının Hakan'ın İslâm'ı kabul etmesiyle müslüman olduğu değil, Türkler arasında artık İslâm'ın makul ve kabullenilebilir bir din olduğu gerçeğinin yaygınlaşması ile kabul etmek zorunda kalmıştır. Muhtemelen İslâm'la bir anlamda aynileştirilen Emevî iktidarının son bulmasıyla Hakan gidişatın nereye doğru olduğunu sezmiş olacak ki İslâm'ı araştırmaya ve incelemeye başlamıştır.

Türk tarihi açısından belki de en önemli kırılma noktası olarak tanımlayabileceğimiz Emevîler dönemi her ne kadar savaşların fazlalıkla yaşandığı bir devir olsa da Türk tarihine

vermiş olduğu yönün daha sonraki yüzyıllarda devam etmiş olması açısından önemini korumaya devam etmektedir. Türklerin müslüman olması noktasında çok önem arzeden bu devir bu gözle inceleme yapacak araştırmacılar açısından bakir bir alan olma özelliğini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrahman b. Abdullah** (ö.257/870), *Fütûhu Mısır ve 'l-Mağrib*, byy.1415.
- Abdürrezzak**, *Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut, 1403.
- Abduşşâfi**, Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemü 'l-İslâmî fi 'l-Asri 'l-Ümevî*, Kahire 1984
- Ağırakça**, Ahmed, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-16 Eylül 1994*, Kongrede Sunulan Bildiriler II. cilt, TTK, Ankara, 1999, s. 527-535.
- Ahmed b. Hanbel**, *Müsned*, Kahire, trs.
- Ahmetbeyoğlu**, Ali, "Tarhan", *DİA*, İstanbul, 2011, XL/19-20.
- Akbulut**, Dursun Ali, *Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Erzurum, 1984.
- Aksoy**, Mustafa, "Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, III/554-567.
- Akyan**, Abdülkadir, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, AÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.
- Altungök**, Ahmet, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasanîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, FÜSBE, Elazığ, 2007.
- Âmilî**, Zeyneb bt. Ali, *Ed-Dürerü 'l-Mensûr fi Tabakâti Ribâti 'l-Hadûr*, Kahire, 1312.
- Apak**, Adem, "Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, IV/324-335.
- Asadov**, Farda, "VII-IX. Yüzyıllarda Güney Hazar Bölgesinde Hükümranlık Süren Türk Sulî Hanedanı", çev: Bülent Keneş, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, IV/311-315.
- Atçeken**, İsmail Hakkı, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *SÜİFD*, sayı: 7, Konya, 1997, s. 411-430.
- _____, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- Ateş**, Ahmed, "Behrâm Gûr", *İA*, İstanbul, 1979, II/452-453.
- Aycan**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2001.
- _____, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA*, XXXI/511-512.
- Aydınlı**, Osman, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul, 2001.
- Aykan**, Abdülkadir, *Türklerle İlgili Hadislerin Tetkiki*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 1998.
- Aynî**, *Umdetü 'l-Kârî*, Beyrut, 2001.

- Azîmabâdî**, *Avnu'l-Ma'bûd*, Beyrut, 1415.
- Babayar**, Gaybullah, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, II/107-117.
- Bakır**, Abdülhalik, "Kusem b. Abbas", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI/462-463
- Balık**, İbrahim, *Hz. Peygamber'in Ortadoğu Stratejisi ve Türkler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1994.
- Baltacı**, Ahmet, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1995.
- Barthold**, Vassiliy Viladimiroviç, "Mâverâünnehr", *İA*, İstanbul, 1978, VII/408-409.
_____, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, Ankara, 2004.
_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.
_____, "Farsça Ark-Erk ارك 'Kal'e' 'Citadel'" çev. Abdükadir İnan, *Bellekten*, XII/50, 1949, s. 327-330
- Barthold-Frye**, "Bukhârâ". *EP*, Leiden, 1960, I/1293-1296.
- Baykara**, Tuncer, *Türk Adının Anlamı*, Ankara 2007.
- Bayraktar**, Mehmet, "İbn Miskeveyh" *DİA*, İstanbul, 1999, XX/207.
- Bekrî**, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Endelüsî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Cemal Talebe, Beyrut, 2003.
_____, *Mu'cem Ma İsta'cem min esmai'l-Bilâd ve'l-Mevâdi'*, Beyrut 1403.
- Beksaç**, A. Engin, "Kusayru Amre", *DİA*, XXVI/461-462.
- Belâzürî**, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
_____, *Fütûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1988.
_____, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr ve Riyâd ez-Zirikli, Beyrut, 1996.
- Beyhakî**, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mekke, 1994.
_____, *Şu'abu'l-İman*, thk. Muhammed es-Saîd Besyunî Zağlul, Beyrut, 1410.
- Bloomberg**, Jon Irving, *The Jewish World in the Middle Ages*, byy., 2000.
- Bosworth**, Clifford Edmund, "Salm b. Ziyâd", *EP*, İstanbul, 1995, VIII/997
- Câhiz**, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö.255/868), *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967.
_____, *Kitâbü'l-Hayavân*, Beyrut, 2003.
- Cerrahoğlu**, İsmail, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler", *AÜİFD*, Ankara, 1975, XX, s. 96-125.
_____, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1997.
- Cevad Ali**, *el-Mufassal Fî Târihi'l-Arabi gable'l-İslâm*, byy., 2001

- Cevherî**, İsmail b. Hammad (ö. 393/1003), *Mu'cemü's-Sihah*, Beyrut 2007.
- Çağatay**, Neşet, "Ziyâd b. Ebih", *İA*, İstanbul, 1986, XIII/617-618.
- Çeçen**, Anıl, *Türk Devletleri*, Ankara, 2006
- Çoğ**, Mehmet, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da İslam Hakimiyeti*, Trabzon, 2009.
- Dakukî**, Hüseyin Ali "Dört Halife Döneminde Araplar ve Hazarlar", çev. M. Faruk Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları XXV/2. cilt*, Ankara, 1987, s. 91-94.
- Danişmend**, İsmail Hami, *Türkler Niçin Müslüman oldu?*, İstanbul, 2008.
- Demirci**, Mustafa, "Sâmerrâ", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/70-71.
_____, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003.
- Dîneverî**, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (ö.282/895), *el-Ahbâru 't-Tivâl*, thk. Abdulmün'im Amir, Kahire, 2010.
- Divitçioğlu**, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu -VI-VIII. Yüzyıllar-*,Ankara, 2005.
- Dunlop**, D. M., "Bel'ami", *EI²*, Leiden, 1986, I/984-985.
- Ebû Ya'lâ**, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna Ebû Ya'lâ el-Mevsilî et-Temîmî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dîmeşk, 1984.
- Ebu'l-Fida**, *Muhtasaru Ahbâru'l-Beşer*, Kahire, tsz.
- Ebülgazi Bahadır Han**, *Türklerin Soykütüğü/Şecere-i Terâkime*, haz. Muharrem Ergin, İstanbul, 1974.
- Efendioğlu**, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbîler*, İstanbul, 2011.
- Eldarov**, Murat, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri, 2006.
- Elmalılı**, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, trs.
- Erkoçoğlu**, Fatih, *Arap-Hazar İlişkileri*, Ankara, 2012.
_____, Fatih, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara, 2011.
- Esin**, Emel, "Amuderya", *DİA*, İstanbul,1991, III/98-99.
_____, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhaları*, Ankara, 1985.
- Fayda**, Mustafa, "Abdullah b. Hâzim", *DİA*, İstanbul, 1988, I/106-107.
_____, Mustafa, "Fetih", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/467-470.
- Findley**, Carter V., "Türklük: Zamanda ve Zeminde Kültür Dönüşümleri", *Tarih ve Toplum* çev. Boğaç Ergene, , sayı:169, İstanbul, 1998, s. 15-22.
_____, *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, 2008.
- Frye**, Richard N.,-Sayılı Aydın, Selçuklular'dan Evvel Ortaşark'ta Türkler, *Bellekten*, TTK yay. X/37, 1946, s. 97-131.

- _____, *Orta Çağın Başarısı- Buhârâ-*, çev. Hasan Kurt, Ankara, trs.
- _____, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009.
- Gibb**, Hamilton Alexander Roskeen, “Abdallah b. Khazim”, *EP*, Leiden, 1986, I/47-48
- _____, “*Asad b. Abd Allah*”, *EP*, Leiden, 1986, I/684-685.
- _____, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2005.
- Gökalp**, Ziya, *Bütün Eserleri*, İstanbul, 2007.
- _____, *Türk Devletinin Tekâmülü*, Ankara, 1981.
- Gumilev**, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2003.
- Ğureybe**, Abdülkerim, *el-Arabu ve l-Etrâk*, Şam, 1961.
- Gümüshanevî**, *Ramuzü l-Ehâdis*, İstanbul, 1312.
- Günaltay**, M. Şemseddin, *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asyanın Umumi Vaziyeti*, Ankara, trs.
- Halife b. Hayyât** (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, haz. Mustafa Necîb Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Beyrut, 1995.
- Halil b. Ahmed** el-Ferâhidî (ö. 175/791), *Kitabu l-Ayn*, Beyrut, 2004.
- Hasen** Ahmed Mahmud, *el-İslâm fi l-Asya el-Vustâ*, Mısır, 1972.
- Hasson**, I., “Ziyâd b. Abihi”, *EP*, Leiden, 2002, XI/519-522.
- Hatîb el-Bağdadî**, Ebûbekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdat*, Beyrut, trs.
- _____, *el-Muhallâ li l-Hatîb el-Bağdadî*, Beyrut, 2000.
- Hattâbî**, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed (ö.388/394), *Meâlimu’s-Sünen*, Beyrut, 1991
- Himyerî**, *er-Ravdu l-Mi’târ fi Haberi l-Aktâr*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1984.
- Huart**, Cl. – **Massé**, H., “Bahrâm”, *EP*, Leiden, 1986, II/938-939.
- Huncan**, Ömer Soner, “Orta Asya’da X-XIII. Yüzyıllarda ‘Türk’ Adı Üzerine Bazı Kayıtlar”, *Türkiyat Araştırmaları*, sayı: 2 yıl: 2005, s. 5-12.
- _____, “Kutadgu Bilig’in Yazıldığı Ortam: Tûrân ve İran Rekabeti”, *İstem*, sayı:18, Konya, 2001 s. 31-37.
- Işık**, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülaziz’in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1991.
- İbn A’sem**, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî (ö. 314/926), *el-Fütûh*, Beyrut, 1986.
- İbn Asâkir**, Ebû l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımeşkî (ö. 571/1175), *Târîhu Dimeşk*, Beyrut, 1995.

- İbn Düreyd**, Muhammed b. Hasen b. el-Ezdî (ö. 321/933), *Cemheratü'l-Lüğa*, Beyrut, 2005.
- İbn Ebî Şeybe**, Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Riyad, 1409.
- İbn Fazlan**, Ahmed b. Fazlan (ö. 310/922), *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975.
- İbn Hacer**, el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî*, Beyrut, 1993.
- _____, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd ve Ali Muhammed Muavvıd, Beyrut, 1415.
- İbn Haldûn**, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arabi ve 'l-Acemi ve 'l-Berber ve men Aserahum min Zevi 's-Sultâni 'l-Ekber*, Beyrut 2010.
- İbn Hibbân**, Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1993.
- İbn Hişâm**, *el-Ticân fi Mulûku Hımyer*, San'a, 1347.
- İbn Kesîr**, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer b. Kesir ed-Dimeşkî (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 2010.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö.276/889), *el-Maârif*, Kahire, 1992.
- _____, *Uyûnü'l-Ahbâr*, Beyrut, 1998.
- İbn Manzûr**, İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, trs.
- İbn Miskeveyh**, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, thk Ebu'l-Kasım İmâmî, Tahran, 2000.
- İbn Rüşd**, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehid*, İstanbul, 1985.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed (ö. 230/844), *Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, 1990.
- İbn Saîd el-Endelusî**, *Neşvetü't-Tarb fi Târîhi Câhiliyye*, Amman, trs.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebül-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümeme ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esîr**, Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Halil Memun Şiyhâ, Beyrut, 2007.

- İbnü'l-Fakîh**, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 365/975), *el-Buldân*, thk. Yusuf el-Hâdî, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-Verdî**, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer, el-Kindî (ö. 749/1348), *Târîh*, Beyrut, 1996.
- İsfehânî**, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut 1405.
- _____, *Tarihu İsbehân*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Beyrut, 1990.
- İshak b. Râhveyh**, İshak b. İbrahim (ö. 238/852), *Müsned*, thk. Abdulğafur b. Abdulhak el-Belluşî, Medine, 1991.
- İzmirli**, İsmail Hakkı, “Peygamber ve Türkler”, *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 1013-1027
- Kafesoğlu**, İbrahim, “Tarihte ‘Türk’ Adı”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 306-319.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2010.
- Kanar**, Mehmet, “*Firdevsî*” DİA, İstanbul, 1996, XIII/126
- _____, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2008.
- Kanbaz**, İsmail, *Bazı Milletler ve Dillerle İlgili Övgü Ya da Yergi İçeren Hadisler (Araplar, Farşlılar ve Türkler Bağlamında)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, HÜSBE, Şanlıurfa, 2006.
- Kapar**, Mehmet Ali, “Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervân (ö. 86/705)”, *İstem*, sayı:8, Konya, 2006, s. 43-49.
- Karatay**, Osman, *İran ve Turan – Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu*, Ankara, 2003.
- Karev**, Yury, “Semerkand Kalesindeki Karahanlı Duvar Resimleri: İlk Rapor ve İlk İntibalar”, *İstem*, çev: Ahmet Gedik-Ali Fuat Baysal, yıl:9, sayı:18 Konya 2011 s. 113-160.
- Kâşgarlı Mahmud**, *Divânü Lugâti't-Türk*, İstanbul, 2005.
- Kazvînî**, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut, trs.
- Kısa**, Yusuf, *Nasr b. Seyyar ve Emevilerin Yıkılışı yıllarında Türk Yurtlarının Siyasi Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 1994.
- Kitapçı**, Zekeriyâ, “*Hadislerde Türkler –Sahih ve Sünenlerde Bir Tarama-*”, *Tarih ve Medeniyet*, Mayıs, 1996, no: 27, s.47-52.
- _____, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000.

- _____, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, Konya, 2004.
- _____, *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslamiyet*, Konya, 2005.
- _____, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988.
- _____, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, Konya, 2001.
- _____, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 2001.
- Kmosko**, Michael, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, çev: A. Cemal Köprülü, İstanbul, 1935, s.133-155.
- Konukçu**, Enver, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, IV/305-310.
- _____, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ankara, 1973.
- _____, "Behrâm-ı Gûr", *DİA*, İstanbul, 1992, V/356.
- Kramers**, J. H. - [M. Morony], "Marzpan", *EI²*, Leiden, 1991, VI/633-634.
- _____, J. H., "Merzübân", *İA*, İstanbul, 1979, VII/787-788.
- Kurat**, Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı" *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, II/49
- _____, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1948, VI/5, s. 385-430.
- Kurt**, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci –Buhârâ Örneği-*, Ankara, 1998.
- Kurtubî**, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1996.
- Kutlu**, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000.
- _____, *Türkler ve İslâm Tasavvuru*, İstanbul, 2011
- Kuzgun**, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri, Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Ankara, 1993.
- Küçükkaşçı**, Mustafa S., "Erken Dönem Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11 (Mart 2002), s. 7-29.
- _____, "Türk Hakimiyetine Kadar Arap-İslâm Edebiyatında 'Türk' Tasavvuru", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (Eylül 2002), s. 21-39.
- Levis**, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970.
- Makdisî**, el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966), *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, nşr. Keliman Hevar, Kahire, 2010
- Marcus**, Jacob R., *The Jew in the Medieval World: A Source Book 315-1791*, New York, 1999.
- Massé**, H., "Anûsharwân", *EI²*, Leiden, 1986, I/522
- _____, "Faridun", *EI²*, Leiden, 1991, II/798.

- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 346/957), *Ahbâru 'z-Zaman*, Beyrut 1996.
- _____, *Murûcu 'z-Zehab ve Me'âdinü 'l-Cevher*, Beyrut, 2008.
- _____, *Tenbîh ve 'l-İşrâf*, Kahire, trs.
- Mirza Bala**, “Buhârâ”, *İA*, İstanbul, 1979, II/761-771
- Moberg A.**, “Nûmân b. Al-Munzir”, *İA*, İstanbul, 1964, IX/351-352.
- Muhammed Hamidullah**, “Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1975, sayı: 6, s. 140-141.
- _____, “Dîneverî, Ebû Hanîfe” *DİA*, İstanbul, 1994, IX/356-358.
- _____, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993.
- Muhammed Hayr**, Ramazan Yusuf, *Zülkarneyn el-Kâidü 'l-Fâtih ve 'l-Hâkimü 's-Sâlih*, Beyrut, 1999.
- Mukâtîl b. Süleyman**, el-Belhî, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleyman*, thk. Abdullah. Mahmûd Şehhâde, Beyrut 2002.
- Munis**, Hüseyin, *Atlasu 't- Târîhi 'l-İslâmî*, Kahire, 1987.
- Muttaki el-Hindî**, *Kenzü 'l-Ummâl*, Beyrut, 1979.
- Münâvî**, Muhammed Abdürraûf (ö.1031/1622), *Feyzu 'l-Kadîr*, Kahire, 1356.
- Narşahî**, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer (ö. 348/959) *Târîhu Buhârâ*, çev. & thk. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Kahire, 1993.
- Naskalı**, Esko, “Sâsânîler”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXVI/174-176.
- Nevevî**, Muhyiddin Yahya b. Şeref (ö. 676/1277), *Şerhu Müslim*, Beyrut 1971.
- Neysâburî**, *Mustedrek*, thk. Mustafa Abdülkadir A'ta, Beyrut, 1990.
- Nüveyrî**, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1332), *Nihâyetü 'l-Ereb fi Funûni 'l-Edeb*, Kahire, 2003.
- Ögel**, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001.
- Önkal**, Ahmet, “Ahnef b. Kays” *DİA*, İstanbul, 1989, II/174.
- Öz**, Osman, *Hâris b. Süreyc ve Aşağı Türkistan'da Mürcie Hareketi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya, 2002.
- Özaydın**, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin” *DİA*, İstanbul, 1999, XXI/26-27.
- _____, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü” *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, IV/239-262.
- _____, “Esed b. Abdullah el-Kasrî”, *DİA*, XI/365.
- Öztuna**, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977.
- Pamukçu**, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.

Pazarbaşı, Erdoğan, “Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri” *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, -I-, İstanbul, 2011, s. 329-348.

_____, “Osmanlı Dönemi Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11 Kayseri 2001 s. 113-140.

_____, *Vânî Mehmet Efendi ve Arâisü'l-Kur’an Adlı Eserinin Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, EÜSBE, Kayseri 1987.

Pellat, Ch., “al-Ahnaf b. Kays”, *EP*, Leiden, 1986, I/303-304.

Reckendorf, “Ahnaf”, *İA*, İstanbul, 1978, I/223-224.

Reşîd b. Zübeyr, *Kitâbü’z-Zehâir ve’t-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Kuveyt, 1959.

Robinson, C.F., “Ubaydallah b. Ziyâd”, *EP*, Leiden, 2000, X/763-764.

Rosanyi, Laszlo *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul, 2008.

_____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, 2006

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut-Turkî Mustafa, Beyrut, 2000.

Sakallı, Talat, “Hadislerde Türk Mefhumu ve Rivayetlerde Çağrıştırdığı Zihniyet Analizi”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, 31 Mayıs -1 Haziran 2007 s. 227-241.

Sallâbî, Ali Muhamed, *Devletü’s-Selâcika*, Beyrut, 2006.

_____, *ed-Devletü’l-Ümeviyye Avamilü’l-İzdihâr*, Beyrut, 2008.

Sarınay, Yusuf, “Turan”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLI/407-408.

Schaeder, H.H., “Semerkand”, *İA*, İstanbul, 1966, X/468-471.

Shahbazi, A. Shapur, “Hormozd IV”, *Encyclopedia Iranica* - digital library, Vol. XII, Fasc. 5, pp. 466-467,

Shahîd, Irfan, “al-Numan b. al-Mundhir”, *EP*, Leiden, 1995, VIII/119

Sinor, Denis, *Gök-Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, çev. Talat Tekin, İstanbul, 2002.

Sönmez, Mehmet Ali, “Hakem b. Amr”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/175.

Stern, S. M., “Afrasiyab”, *EP*, Leiden, 1986, I/236.

Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505), *Câmiu’l-Ehâdis*, Kahire, 1984.

- _____, *el-Leâli 'l-Masnu 'a fî 'l-Ehadîsi 'l-Mevdu 'a*, Beyrut, 1996.
- _____, *Târîhu 'l-Hulefâ*, thk Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1952.
- Süleymanova**, Sevda, “Kafkasya ve Avarlar” çev. Bilgehan A. Gökdağ, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, II/674-686.
- Sümer**, Faruk, “*Dihkân*”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX/288-289.
- _____, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.
- _____, *Oğuzlar*, İstanbul, 1999.
- Şen**, Mehmet Emin, *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*, Basılmamış Doktora Tezi SÜSBE, Konya, 2008.
- Şeşen**, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/363-367.
- _____, “*Eski Araplar 'a Göre Türkler*”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1969, XV, s. 11-30.
- _____, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara, 2001.
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- Şeybânî**, Ahmed b. Amr, *el-Âhâd ve 'l-Mesânî*; thk. Bâsim Faysal Ahmed Cevâbira, Riyad, 1991.
- Taberânî**, *Mu'cemu 'l-Evsat*, thk. Tarık b. Avzullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüsaynî, Kahire 1415/1995.
- _____, *Mu'cemu 'l-Kebîr*, Musul 1983.
- _____, *Müsnedü Şâmiyyîn*, Beyrut 1405/1984.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Târîhu 'l-Ümemi ve 'l-Mulûk*, Beyrut, 2001.
- Taha Abdulkasud**, Abdussamed Ebû Ubeyye, *Muciz A 'ni 'l-Fütûhâti 'l-İslâmiyye*, Kahire trs.,
- Takkûş**, Muhammed Süheyl, *Târîhu 'd-Devleti 'l-Ümeviyye*, Beyrut, 2006.
- Taneri**, Ahmet, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara, 1993.
- Tanyu**, Hikmet, “Türk Töresi Üzerine Araştırmalar”, *AÜİFD*, Ankara 1978 cilt: 23, s. 97-120.
- Taşgıl**, Ahmet, “Türk”, *DİA*, İstanbul, 2012, XMI/467-474.
- Tefazzülî**, Ahmed, “Enûşirvân”, *DİA*, İstanbul, 1995, XI/255.
- Togan**, Zeki Velidi, “*Hazarlar*”, *İA*, İstanbul, 1977, V/397-408.
- _____, “Türkler”, *İA*, İstanbul, 1997, XII/2, s. 142-143.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

- Tökel**, Dursun Ali, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Ankara, 2000
- Turan**, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2009.
- Turgut**, Ahmet, *Bozkırın Sırrı Türk Peygamber*, İstanbul, 2010.
- Türe**, İskender, *Zülkarneyn*, İstanbul, 2000.
- Vâkıdî**, Muhammed b. Ömer (ö. 207/815) *Fütûhu’ş-Şâm*, Beyrut, 1997.
- Varol**, M. Bahaüddin, “İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi”, SÜİFD, sayı:18 yıl: 2004 Güz, s.115-136.
- Wellhausen**, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- Yâfiî**, Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah b. Esad el-Yemenî (ö. 768/1366), *Mir’âtü’l-Cinân*, Beyrut, 1997
- Ya’kûbî**, Ahmet b. İshak b. Ca’fer b. Vehb (ö.292/904), *Târîhu’l-Ya’kûbî*, (ta’lik ve haşiye: Halil Mansur), Beyrut 2002
- _____, *el-Buldân*, Beyrut, 1422.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihabüddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh (ö.626/1228-1229), *Mu’cemu’l-Buldân*, Beyrut, 1990.
- Yaman**, Ahmet, *İslâm Hukukunda Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 1998.
- Yarshater**, E., “Afrasiab”, *Encyclopædia Iranica* - digital library; Vol. I, Fasc. 6, pp. 570-576.
- Yavuz**, Yusuf Şevki –**Avcı**, Casim, “İbnü’l-Cevzî, Ebül-Ferec”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX/543-549.
- Yazıcı**, Tahsin, “Bel’âmî, Ebû Ali”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/390
- _____, “Efrâsiyâb”, *DİA*, İstanbul, 1994, X/478-479.
- _____, “Ferîdun”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/396.
- _____, “Merzübân”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXIX/255-256.
- Yıldırım**, Nimet, “Edîbu’l-Memâlik-i Ferâhânî”, *Nüşa*, yıl:2, sayı: 5, Bahar 2002, s. 7-21.
- Yıldız**, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Ankara, 2000.
- _____, “Ubeydullah b. Ziyâd”, *İA*, İstanbul, 1986, XIII/3-4
- Yiğit**, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, XXVI/490-491.
- Yurdaydın**, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971.
- Yüksel**, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara... Kerbelâ*, Konya, 2001.
- _____, *İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, İstanbul, 1999.
- Yürükân**, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004.

Zebîdî, Muhammed Murtezâ (ö. 1205/1791), *Tâcu 'l-Arûs*, Beyrut, trs.

Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran, 1992.

Zehebî, Ebu Abdullah Muhammed Şemsüddîn (ö.748/1347), *el-'Iber fî Haberi men Ğaber*, Beyrut, 1347.

_____, *Târîhu 'l-İslâm ve Vefeyâtü 'l-Meşâhîr ve 'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam ed-Tedmûrî, Beyrut, 1997.

Zehebî, *Iber fî Haberi men Ğaber*, thk. Muhammed es-Saîd Besyûmî Zağlûl, Beyrut,

Zemahşerî, *Keşşâf*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin, Beyrut, 1995.

Zetterstéen, K.V., “*Kuteybe*”, İA, İstanbul, 1997, VI/1051-1053.

_____, “*Mesleme*”, İA, İstanbul, 1987, VIII/126-127.

www.britannica.com

www.iranicaonline.org

www.loghatnaameh.org